

8/891 2135

BUDAPESTI SZEMLE

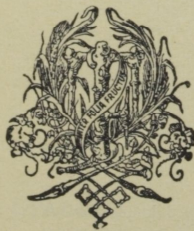
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENEDIK KÖTET.

(698., 699., 700. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

TARTALOM.

DCXCVIII.

	Lap
SZÉKELY BERTALAN JELLEMRAJZÁHOZ. — Petrovics Elektől	1
ARANY JÁNOS ELSŐ KOSZORÚI. — Kéky Lajostól	29
NAPJAINK FILOZÓFIÁJA. (I.) — Bartók Györgytől	58
A BENNET-CSALÁD. (XXIV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	78
SZEMLE. — 1. <i>Székely Bertalan emlékezete.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Másfél év magyar drámairodalma.</i> — Szász Károlytól.	
3. <i>A weimari Goethe-ünnep.</i> — Pukánszky Bélától	88
IRODALOM. — 1. <i>Újszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól.</i> — (Előd Géza: <i>Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére.</i>) — Császár Elemértől.	
2. <i>Régi magyar énekeskönyvek.</i> — (Szabó T. Attila: <i>Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században.</i> Kerekes Emiltől.	
3. <i>Zarek Ottó válasza</i> — <i>Kossuth-könyvének bírálatára.</i>	
4. <i>A bíráló válasza</i>	108

DCXCIX.

GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSAI. (I.) — Marczali Henriktől	129
HORATIUS ÉRTEKE ÉS MAI JELENTŐSÉGE. — Csengery Jánostól	152
ASZÁLY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁSBAN. (I.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	166
NAPJAINK FILOZÓFIÁJA. (II.) — Bartók Györgytől	185
A BENNET-CSALÁD. (XXV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	211
A PELSÚCI HEGYEK. — Költemény. — Lőrinczy Györgytől	221
SZEMLE. — <i>A magyar művészettörténetírás új útjai?</i> — Bodonyi Józseftől	226

IRODALOM. — 1. <i>Budapest irodalmi életének kialakulása.</i> — (Waldapfel József: <i>Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből.</i>) — Gálos Rezsőtől.	
2. <i>Miniszteri felelősség 1848 előtt.</i> — Szilágyi Lorándtól.	
3. <i>A bíráló válasza.</i> — Nagy Miklóstól	246

DCC.

A SZAZÉVES KISFALUDY-TÁRSASÁG VEZETŐI. — Berzeviczy Alberttől	257
MÁTYÁS KIRÁLY. — Hóman Bálinttól	263
AZ IRODALOMISMERET ELLENMONDÁSAI. — Ravasz Lászlótól	270
GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSAI. (II.) — Marczali Henriktől	291
ASZÁLY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁSBAN. (II.) Gesztelyi Nagy Lászlótól	324
A BENNET-CSALÁD. (XXVI.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	342
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A fiúk.</i> — Bárd Miklóstól. — <i>Aalesund.</i> — <i>Centiméter.</i> — Falu Tamástól	362
SZEMLE. 1. <i>Megemlékezés Kisfaludy Károlyról.</i> — Voinovich Gézáttól.	
2. <i>A Szent-Iván-éji álom filmen.</i> — —n—től	365
IRODALOM. — 1. <i>Egy félszázados lírikus pálya.</i> — (Petri Mór: <i>A megifjodás varázsrégeje s egyéb versek.</i>) — Várdai Bélától.	
2. <i>A magyar szövetkezeti intézmény története.</i> — (Dr. csepregi Horváth János: <i>A magyar szövetkezeti intézmény története.</i>) — Bernát Istvántól.	
3. <i>Róma és az utókor.</i> — (Szász Béla: <i>A Gracchusok.</i> — Waldapfel Imre: <i>Horatius Noster.</i> — Trencsényi József: <i>Q. Horatius Flaccus Versek.</i> — Lion Feuchtwanger: <i>A római zsidó.</i> — Robert Graves: <i>Én, Claudius.</i>) — Révay Józseftől	370

SZÉKELY BERTALAN JELLEMRAJZÁHOZ.

I.

Székely Bertalan nem volt tagja Akadémiánknak, de nincs művésziünk, akinek több joga lett volna ehhez és akinek emléke előtt meghajolni éppen ennek a testületnek több oka lehetne. Székelyben a művészi tehetség nagy elméleti hajlammal járt együtt. A művészetnek a természethez való viszonya, a művészi igazság és a természeti valóság problémája, az egyéni és a tipikus fogalmának és ábrázolásának kérdése, a régi mesterek tanulmányozásának jelentősége és módja, mindezek az általános kérdések éppen úgy foglalkoztatták, mint a festészet konkrétebb problémái: a compositió kérdései, a művészileg legjelentékenyebb mozzanat megragadása, a vonal és a folt szerepe stb. S talán még több helyet foglaltak el bűvárlatai során a merőben technikai és szín-chemiai problémák, melyeket a kísérletek szakadatlan során át és a tapasztalatok szorgalmas feljegyzésével, állandóan és különös érdeklődéssel vizsgált. Művészetének filozófiai és technikai kérdéseiről többet gondolkodott és írt, mint művésztársai együttvéve és teljes mértékben megvolt benne a tudásnak az a lelki kényszere is, hogy gondolkodásának eredményeit rendszerbe foglalja. A rendszerben nagy bizalma volt. «Rendszer nélkül nem jutok tovább» — írja 1858-ban naplójegyzeteiben.¹

¹ Ohne System komme ich nicht fort. (Székely naplójegyzeteit nagyjórészt német nyelven írta. Az idézett helyek eredeti német szövegét jegyzetben közöljük. Ahol német szöveget nem közlünk, ott magyar az eredeti szöveg. Naplójegyzeteinek az a része, amelyet mi felhasználhattunk, — egy sok rajzot is tartalmazó vaskos könyv — Lándor Tivadar ajándékából a Szépművészeti Múzeumban van. Ez a kötet 1864-ig terjed. A többi részek most is Lándor Tivadar tulajdonában.)

Olvasmányaiból — a szakma tudósai és a világirodalom jelesei egyaránt érdekelték — szívesen jegyzett ki olyan véleményeket, amelyek a szabályok tiszteletét, a művészi törvények áldásos voltát hangoztatják. Reynoldsnak beszédeiből, melyeket különös gonddal tanulmányozott, nem mulasztja el kiírni, hogy «fiatal embernek híven kell követnié a művészet szabályait, melyeket a legnagyobb mesterek állapítottak meg», és hogy «ki kell irtani a fiatalokból azt a hamis véleményt, mintha a szabályok egyszersmind a géniusz béklyói lennének».

Rendkívüli odaadással mélyedt el a régi művészek tanulmányába. Tizian és a többi velencei mesterek festői eljárásának mibenlétét, szépségét és előnyeit nem győzte naplójában elemezni. Drezdai útján (1859) nem kisebb alapos-sággal vizsgálhatta Raffael, Correggio, Velasquez, Holbein, de különösen Rubens és Van Dyck technikáját. 1860-ban a müncheni Pinakotékában visszatér Van Dyckhoz és újra elmerül tüzetes elemzésében. Rembrandt is kedvenc tárgya volt vizsgálatainak. Párizsi és hollandiai útjain kitűnő akvarellvázlatokat készített nagy mesterek képei után.

Mestersége búvárlásának, minden oldalról való megismerésének vágya egész életén végigvonult. Egyfelől a gyakorlatban való kísérletezés, másfelől az észleletekről önmagának írásban való beszámolás párhuzamosan folyik nála. A szabályokat, melyeket a maga számára felállított, szakadatlanul javíthatja, csiszolja, tökéletesíti, szüntelenül fúr-farag rajtuk. Az maradt mindig, akinek már fiatalon mutatkozott: művész, aki tudósa is mesterségének. Műterme egyszersmind kísérleti laboratórium volt, amelynek munkásságáról rendszeres feljegyzések készülnek.

Nem is került el azt a szemrehányást, hogy túlságosan elmerül a reflexiókba és a szabályokba szorított elméletet kelletén túl becsüli. Ez a szemrehányás nem valami rakoncátlan «modern» körökből ered, sőt nem is újkeletű: «Megtanultuk tőle, — írja Keleti Gusztáv 1873-ban — hogy minden motivumról számot tud adni, minden egyes művének, hogy úgy mondjuk, szellemi csontvázát éles elmével előre konstruálja, de ez elmélkedő eljárás a produkiót bénítja, üde

közvetlenségének árt s az elmélet túltengésének veszélyei Székely művében is . . . észlelhetők».¹

A koronatanú azonban arra, hogy miképpen harcolt benne az értelem az ösztönnel, nem más, mint ő maga. S itt megint vissza kell térnünk naplójegyzeteihez. 1861-ben feljegyezte bennük véleményét kollegáiról, szokott lakonikus módján, mely a szavakat úgy rakja egymás mellé, mint a cyklopius építészet a köveket, kötőanyag használata nélkül. Szaggatottan fogalmazott ítéletei pőrölycsapásként hullanak. Így mondja pl. Lenbachról: «Nagy technikai tehetség, belső mondanivaló nélkül».² De jellemző igazságszeretetére, hogy két évvel később, 1863-ban, amikor revideálja önmagát, azt jegyzi be naplójába, hogy általában helyesnek látja régi ítéleteit, azzal a különbséggel, hogy «Lenbach ebben az időben rendkívül szép fejeket festett, és hogy Makart már nyomon van, hogy megtalálja azt, ami nagyművészi». «Valamennyi többi jelentéktelen», — teszi hozzá.³

Minket ítéletei közül az érdekel most legjobban, amely önmagáról szól. «Én — írja — mindenoldalú tehetség, — belátás férfias határozottság nélkül — értelem túlnyomó — naivitas elveszett. Alapom a jó pillanat rögtönző megragadásának erejében van és a nagy szívósságban, kitartásban és türelemben».⁴ Izsó Miklósról szóló ítélete, mely pár sorral alább következik, szinte úgy hangzik ez után, mint elégikus sóhajtás, mely az elvesztett paradicsom felé száll: «Ennél — mondja — minden érzésből jön, — melegség — tehetség».⁵

Csak imént idézett önvallomásának világánál értjük meg,

¹ *Művészeti dolgozatok*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság, 1910. 110. l.

² Grosses technisches Talent — ohne innerlich etwas zu sagen haben.

³ Ausser dass während dieser Zeit Lenbach ausserordentlich schöne Köpfe gemalt hat und Makart das grosskünstlerische zu finden schon auf der Spur ist — alle andere unbedeutend.

⁴ Ich — allseitiges Talent — Einsicht ohne männlicher Entschiedenheit — Verstand vorwiegend — Naivität verloren. Basirt auf Improvisationskraft des guten Momentes und auf eine grosse Zähigkeit — Ausdauer und Geduld.

⁵ Dem geht alles aus dem Gefühl — Wärme — Talent.

hogyan írhatta le már 21 éves korában (1856) ezt a szinte madáchi erővel hangzó mondatot : «Az az igazán egészséges művészet, ami magától jön létre, nem amit kínzással fejek ki meddő valómból». Egy 1860-ból való feljegyzésében egyenesen az értelem és az érzés szerepét és arányát vizsgálja művészi munkájában. «Egy meglehetősen jó fejet festettem, — írja — minthogy a munka folyamán az értelmi elemnek olyan kevés helyet adtam a dolgozásban, amennyit csak lehet — és ösztönszerűen érzés után jártam el».¹

Melyik képéről van itt szó, nem tudjuk. Több olyan festményét ismerjük ebből az időből, amelyekről elmondhatta volna ezt Székely. Köztük pompás önarcképét, őset és egyik legszebb példányát azoknak a szerencsés képeinek, amelyekben mesteri tudását úgy ragyogtatja, hogy az érzés melegéből semmi sem megy veszendőbe. Hódító közvetlenséggel jelentkezik ez a belső hév sok vázlatában és tanulmányában. Maga naplója tele van hintve friss és ötletes vázlatokkal, amelyek a belső látásnak gazdagságáról és a kifejező képességnek nagy könnyűségéről tanúskodnak. Némelyikükben — ilyen pl. a Caravaggio élete című sorozat (1859) — annyi a temperamentum, a képzelet és a romantikus érzés, hogy elemi erővel hirdetik egy fiatal mester kirobbanó tehetségét.

Történeti és egyéb képeihez készült sok színvázlata meggyőzően bizonyítja, hogy mennyire igaza volt Székelynek, midőn önmagának jellemzésében kiemelte rögtönző képességét. Itt igazán «minden magától jön»: egy rendkívüli festői géniusz mesteri biztonsággal fejezi ki belső látomását. Kompozíciójuk mintegy önként szülemelő, színezésük gazdag és meleg s a kép alaphangulatát tükrözi. Igaz, hogy művészek helyét nem szabad pusztán vázlataik alapján kijelölni, de másrészt a vázlatokat is figyelembe kell vennünk, mert eleven részei alkotójuk legbensőbb énjének és számot tesznek tehetségük mérlegén. Nélkülök igen hiányos és hamis lenne az a kép, amelyet Székely tehetségéről és művészi jelleméről alkotunk magunknak.

¹ Einen ziemlich guten Kopf gemalt — indem ich während der Arbeit so wenig wie möglich den verstandesmäßigen Element an der Arbeit liess — und instinktmässig nach dem Gefühl ging.

Hogy a kész kép melegség és közvetlenség dolgában sokszor mögötte marad a vázlatnak, az a dolog természetéből következik, de hogy mennyivel marad mögötte, az attól függ, hogy a festő mennyire érti az abbahagyás művészetét. Székely érezte, hogy e tekintetben veszély fenyegeti és naplójában nem egyszer tér vissza a túlságig nyújtott munka hátrányaira. Íme, néhány idevágó megjegyzése: «Az ugyanazon képpel való túlsok próbálgatás azért nem jó, mert idővel megzavarodhatik az ember . . . saját erejének mértékét úgysem bírja az ember meghaladni»¹ (1861). «A gyorsan dolgozni tudás azért jó, mert ha soká ül az ember ugyanazon tárgy mellett, hát — idő változtával — a gondolatok is változván, — a homogén gondolat, az egyszerű, egyöntetű és ennél fogva nyomatékos hatás elvész — az ember kezdi mások tanácsát elfogadni — és ez nem jó» (1864). «Ugyanazon a képen való túlságosan hosszú dolgozástól bágyadt lesz az ember, tehát frissen, jókedvvel, naivan, semmivel sem törődve tovább dolgozni» (1862).² Így bátorítja és ösztökéli önmagát, de természetének eredendő szenvedélye erősebb, mint belátásának intő szava, s egy-egy munkájában olyan hosszan merül el, mintha Goethe szavait követné: «Sohasem szabad arra gondolnunk, hogy elkészüljünk, amint nem azért utazik az ember, hogy megérkezzék, hanem hogy utazzék».

Macacsságig fokozódó állhatatossággal foglalkozott egy-egy kompozíciójával, évekig forgatta és fontolgatta, simította és variálta művészi gondolatait. *Az egri nők* témájával 1857-ben kezd foglalkozni és a gondolatot a vázlatok nagy során át érlelve és kerekítve, tíz év múlva, 1867-ben készíti el a képet. *II. Lajos holttestének megtalálása és Dobozi és hitvese* című festményeinek fogantatása és megszületése között rövidebb idő telt el: az előbbihez 1857-ben készíti

¹ Das zu viel herumprobieren mit einem und demselben Bild ist aus dem Grund nicht gut, weil man mit der Zeit confus werden kann — das Maas der eigenen Kräfte wird man doch nicht überstreifen können.

² Durch zu langes Arbeiten an einem und demselben Bilde wird man matt — drum frisch — mutig — naiv — unbekümmert weiter arbeiten . . .

az első tollvázlatot, a képet pedig 1860-ban festi meg, a Dobozi első vázlatát 1859. novemberéből keltezi naplójában és a kép 1861-ben készül el. De már Thököly menekülésének eszméje 1860-ban merül fel benne és a kép csak 1875-ben öltött végleges alakot. Még hosszabb készülődés előzte meg a Zrinyi kirohanását: 1860-ban születik meg ötlete és csak 1885-ben áll elő Székely a képpel, de még később, kiállítása után is dolgozott rajta.

Nagy következetességgel tartott ki munkába vett tervei mellett. Kitartása, szorgalma, türelme nem ismert határt. Amit megkezdett, azt nem hagyta többé abba, hanem elszántan folytatta a munkát mindaddig, amíg nem érkezett el a számára elérhető legjobb megoldáshoz. Sőt előfordult, hogy egész sor teljesen kész változatban festette meg ugyanazt a tárgyat, egyedül azért, hogy módjában legyen a legkülönbözőbb, szinte aggasztóan bonyolult festés-technikai eljárásokat kipróbálni. (Lehetetlen nem gondolni arra az ellentétre, amely egyfelől az egyszer megtalált és azután népszerűvé vált gondolatot a piaci kereslet számára, üzletből ismételtető festők, másfelől pedig Székely etikája között van, aki évek munkáját fekteti ugyanannak a témának variálásába és egész sor nagy gonddal megmunkált képet fest, pusztán szenvedélyből, úgyszólván a maga számára, mert hisz eladásukat alig remélhette, sőt legtöbbször ki sem állította őket.)

Szívós kísérletezésének jellemző példája a Léda-kompozíció esete. 1857-ben készült két kis vázlatban találjuk legelső nyomát annak, hogy foglalkozni kezdett a festészet történetének ezzel a nagymultú témájával, utolsó erre vonatkozó fejtegetései pedig 1905-ből valók. Majdnem félszázadig kísérletezik a feladattal. Írott Léda-jegyzetei, amelyekben festői kísérleteivel párhuzamosan jegyezte fel tapasztalatait, egész kötetet tesznek ki. A vázlatok és variánsok festésének valamennyi mozzanatáról, az alkalmazott színkeverékekre, az aláfestésre, a lazurozásra, az átmenetek, a fény- és árnyék fokozatainak visszaadására, a lokális és középtónusokra, a kiegészítő-színekre, a húsrészek festésére és a festészet sok egyéb problémájára vonatkozó megfigyeléseiről olyan pontos, minden mozzanatot megörökítő

naplójegyzetekben számol be, amelyek a sarkkutatóknak vagy a stratoszféra repülőinek feljegyzéseivel versenyeznek. Ha hozzávesszük, hogy egyik kiváló méltatója szerint¹ 25 nagy tájképéhez ezernél több vázlatot, templomi fal- és üvegfestményeihez mintegy ötezer olaj- és temperavázlatot, mennyezetképekhez pedig hétszáz színtanulmányt készített, noha egész életében egyetlen mennyezetképet sem volt alkalma festeni: fogalmat alkothatunk kísérletezéseinek és készülődéseinek szinte szertelen arányairól és egyszersmind csodálkozva szemléljük egy szakadatlan szellemi munkának szentelt emberi élet felemelő látványát.

II.

Eredendő elméleti és rendszerező hajlamát bizonyára fejlesztette az a művészi környezet, amelyben fejlődésének döntő éveiben élt. Nem iskolai éveit értjük. Ezeket Bécsben töltötte, Johann Nepomuk Geiger és Rahl tanítványaként, de tőlük a mesterség elemeinek ismeretén kívül nem sok útravalót vitt magával. Igen jellemző Székely szellemi önállóságára, hogy ugyanaz a Rahl, aki híres volt arról, hogy tanítványaira rákényszerítette saját modorát, őt nem tudta beletörni tanításának igájába. Független természete, erős kritikai vénája, már fiatalon kifejlett hajlama a skepsis iránt Székelyt minden egyébre inkább rendelték, mint a tanítványi alázatra és engedelmességre. Naplójában szokott fölényével, de egyszersmind a fény- és árnyoldalakat szigorúan mérlegelő tárgyilagosságával nyilatkozik Rahlról: «Rahl — mondja — kitűnő tanítónak tartják abban, hogy valakit a felületek mibenlétére, a jó modellirozásra és megnyerő eredeti festési technikára rávezessen, — ami a kompozíciót illeti, nem jó tanító — ő maga konvencionális, — erőszakos természet, aki a maga eszméit oktrojálja másokra — a szívhez sohasem szól, — ahhoz, hogy a képzelethez szóljon, hiányzik belőle

¹ *Magyar Remekfestők* I. Székely Bertalan. Írta Gerő Ödön. Franklin, 1913. — 6. és 8. l. Ugyanő (8. l.) harmincezer «részletrajzról» szól.

a nemesség — mint ember meleg, tanítványainak barátja és atyja».¹ Ez a hang nem a felfelé tekintő tanítványnak, hanem az emelvényről ítélkező, szigorú bírónak hangja és ezt hallva, világossá lesz előttünk, hogy Rahl receptjeinek Székely miért nem vette hasznát.

Fontosabbak voltak szellemi lényének kialakulására azok az évek, amelyeket Münchenben töltött. Nem mintha valamely kiváló egyéniség döntően befolyásolta vagy éppen átformálta volna, ha ez már Bécsben sem történt meg, mert elleneszegült a gyermekifjú jelleme, annál kevésbbé adta át magát idegen egyéniség egyoldalú befolyásának most, mikor 25 éves volt már, háta mögött nemcsak az iskola, hanem az élet tanulságaival, sőt némi művészi multtal is.

Pilotyt, akinek iskoláját látogatta, inkább az önerejét érző, egyenrangú pályatárs, mint a tanítvány szemével nézte. S hozzátehetjük, hogy ez a szem most is az éles bíráló szeme volt és hogy Pilotynak, a müncheni művészet akkori vezérének és a leghíresebb német tanítómesternek ügye meglehetősen rosszul áll Székely ítélőszéke előtt. Művészi értékét éppen olyan szigorúan ítéli meg, mint a mi korunk, tanári érdemeit azonban sokkal kevésbbé méltányolja, mint mi szoktuk. «P. (Piloty) mindig silányabb műveket készít» — írja 1862-ben, de ekkor még legalább hozzáteszi, hogy «néha jó kritikai ötletei vagynak, mik használhatók». De 1863-ban már semmi jót sem tud mondani róla: «Pilotynál — írja naplójegyzeteiben — hiányzik a forma szélessége, és a világos és sötét részek kombinációiban nincs ritmikus vonás. Mit lehet hát tanulni tőle? Objektivitást, általános logikát? Igen, — de ezt minden értelmes embertől lehet — egyébként óvatosnak kell lenni, hogy a felfogás szubjektivitása, amely a legjobb tulajdon, veszendőbe ne menjen, — nagy

¹ Rahl wird für einen ausgezeichneten Lehrer gehalten um einem Flächen — gute Modellierung — und eine reizvolle originelle Maltechnik beizubringen — für Composition ist kein guter Lehrer — er ist selbst conventionell — eine Kraftnatur die seine eigene Ideen einem octroyirt — zum Herzen spricht er nie — um zur Phantasie zu sprechen fehlt ihm der Adel — als Mensch ist er warm, seinen Schülern ein Freund und Vater.

gesztust — ezt az embernek magának kell megtalálni. Pathost? Az övé üres. Fény- és árnyékfestést? Nem. — Vonalrajzot? — Alig. — Psychológiát? Ez kell, hogy magának az embernek meglegyen s aztán mindenkivel ellenőriztesse. Színezést vagy előadást — Nem — Csoportosítást? Alig — Kellemet? Nem tanítható».¹

Ez az ítélet általában véve túlságosan kemény, mert hiszen Pilotyról komoly kortársai is, iskolájának eredményei is azt bizonyítják, hogy kiváló tanár, okos tanácsadó volt. Különösen nagy érdeme, hogy tanítványainak egyéniségét nem nyomta el, hanem inkább türelmes jóakarattal fejlesztette. Egyéni szempontból azonban igaza volt Székelynek. Neki csakugyan nem volt mit tanulnia Pilotytól. Már említett önarcképe, melyet mindjárt Münchenbe érkezése után festett,² jobb mint bármi, ami Pilotytól tellett: annyi lélek és olyan monumentalitás van benne, hogy nem növendéknek, hanem mesternek is dicsőségére válnék. S ugyancsak közvetlenül Münchenbe költözése után, mikor Pilotynak még módja sem lehetett őt átformálni, készíti el azt a történeti festményét, amellyel első nagy sikerét aratta és amely hazájában első hírnöke lett művészetének: II. Lajos holttestének megtalálását. Ez már nem az első lendület melegében fogantatott, sőt nagyon is alapos előkészítés és fontolgatás ered-

¹ P. fehlte die Breite der Form — und hat keinen rhythmischen Zug in den Combinationen des hell und dunkel der Partien. Was kann man also von ihm lernen? Objektivität, allgemeine Logik? ja — aber die kann man von jedem vernünftigen Menschen — sonst aber vorsichtig sein, dass das *subjective* der Auffassung, als bestes Eigentum nicht verloren werde — Grosse Gebärde — muss selbst erfunden werden — Pathos? Seines ist hohl. Helldunkel? — nicht — Linie — kaum — Psychologie? Aber diess muss man selber haben und dann durch alle Menschen kontroliren lassen — Farbe oder Vortrag — nein — Gruppierung? Kaum — Anmuth? nicht lehrbar.

² Az emlékkiállításának katalógusában (1911) megjelent életrajz szerint Székely a képet Münchenben festette. Palágyi Menyhért szerint (*Nemzeti festészetünk* I. Székely Bertalan. 1910.) még Bécsben. Rahl idejében készült volna a kép. Az előbbi valószínűbb. Genthon István is úgy ír róla, mint amely Münchenben készült. (Az új magyar festőművészet története. 1935. — 93—94. l.)

ménye. De azért a szárazság és túlságos kiszámítottság vádját inkább érezzük közhelynek, mint indokolt igazságnak. Azt az elragadó frissiséget és bájt, mely a vázlatokban ragyog, persze nem találjuk meg benne, de alakjaiban annyi lélek van és az egész képben a részletek gondos rajzán túl olyan mély és egységes hangulat borong, hogy a pedantéria emlegetését igaztalanoknak érezzük. S nem tartjuk elfogadhatónak azt a szemrehányást sem, hogy ez a kép egészen Piloty hatása alatt készült. A részletek, a külsőségek tüzetes megmunkálásában érzik a Piloty történeti realizmusával való rokonság, bár itt is tetemes a különbség, mert Piloty személyvesztő, valóban materialista anyagfestésétől Székely nemesebb felülfestése messze esik, de a kép lényegéhez, szelleméhez nem sok köze van Pilotynak. A csöndes, ünnepléses vonás, az elégikus hangulat, mely a képen végigvonul, egészen más lelki világról beszél, mint a Pilotyé volt.

Általában azt hisszük, óvatosnak kell lennünk, ha Székelynek Pilotyhoz való viszonyáról van szó. Gyökeres különbség mutatkozik a két művész között már abban is, hogy Piloty a világtörténetből bányász tárgyakat, amelyeken lelki megindultságot nem igen érezhet, Székely pedig valamennyi történeti képében a nemzeti multból merít, s bizonyára nemcsak azért, mert az ilyen képekkel — mint naplójegyzeteiben írja — több eredményt lehetett elérni Magyarországon, ahol a nép büszke a multjára, hanem azért is, mert a tárgyával való lelki összeolvadásra, valamint benső megindultságra volt szüksége, hogy alkothasson. «A historiai festészetnek nincs jövője . . . — írja 1861-ben — azért hát a genre-festészetre adom magam — egészséges gondolat a jelent írni le a jövő számára, legkönnyebb is a hozzátartozó matériákat megszerezhetni és *legeladhatóbbak* mai időben az ilyen szokásokat és erkölcsöket leíró képek». Ezt mondhatja vele a számító józanság és össze is ír egy sereg genre-képnek való témát, de a gyakorlati belátást legyőzi benső vonzalma a magyar multhoz és továbbra is a «jövőtlen» történeti festészetet műveli.

Hogy II. Lajos-képénél kompozíció dolgában sem indult Piloty után, azt már az is bizonyítja, hogy az a kis tollrajz,

melyben először vázolta fel a kép ötletét és a kompozíció lényegét már megpendítette, még 1857-ben készült. Azonban külső bizonyosság nélkül is, magának a képnek sajátosságai alapján is bizvást mondhatjuk, hogy a kompozíciót nem Piloty sugalmazta. Piloty olcsó fogásai helyett, melyekkel látványos élőképeit rendezi, Székely ebben az első művében is, a későbbiekben is, nemesebbre törekszik. Kerüli az ismétlést, a receptet, Piloty schematikus eljárásával szemben valamennyi kompozíciója más, mert a kompozíciót esetről-esetre a tárgyból, tárgyának lelki magjából fejleszti és alakjait egymáshoz való lelki viszonyuk szerint fűzi össze, választja el, csoportosítja. Pilotynál nemcsak Nero játszik komédiát, Julius Caesar, vagy Tusnelda szintúgy színészi pózban áll előttünk, s lélek és valódi szenvedély helyett olcsó attitude-öket látunk. Székely sem tud egyik-másik alakjában szabadulni a színpadiasságtól, a modell-beállítás mesterkéeltségétől, — gondoljunk Dobozi vagy az ifjú Thököly alakjára, — azonban maga az egész kép sohasem válik üres és nemtelen látványossággá. Az arc- és tagjáték csináltsága helyett a lelket tükröző emberi kifejezést, a gondosan rendezett drapériák üressége helyett csontból és húsból való embereket találunk nála, akiből nem hiányzik a jellem és a komolyság. S ami még nyilvánvalóan megkülönbözteti Székelyt Pilotytól, az a hatásvadászat kerülése. Ha hiányzott nagy kompozícióiban az igazi szenvedély, mely egy Delacroix-ban lobog, másrészt a rómdráma csináltsága, a Delaroché-ból szerteáradt olcsó érzelmesség is messze esett tőle.

Közvetlen és döntő hatása Pilotynak nem volt Székelyre. Nem is lehetett, mert különböző lelki alkatú férfiakról volt szó és mert Székely, a tanítvány, nyilvánvaló szellemi felsőbbségben volt mesterével szemben. Más művészegyéniséggel sem volt müncheni környezetében, aki egyenes befolyással lett volna rá. Legkevesbbé Wilhelm Kaulbach irodalmi tartalommal túlzusfolt, de festői értelemben üres kompozícióival.

Akivel még leginkább fűzte össze lelki rokonság, az a müncheni körön kívül álló Rethel volt. Székely személyesen nem ismerte, nem is ismerhette, mert mikor ő Németországba

került, Rethel már élőhalott volt, de vonzódott művészetéhez, mert a magáéval rokon törekvést látott benne. Valóban, Rethel is, mint Székely, lenézi a külsőségekben, a nemtelen anyagokban való duskálást, a lelkiekre veti a súlyt, nagyképző és üres frázis helyett a dráma tömör és kifejező nyelvében beszél, s e mellett éppen olyan mélyen érzett a germán multtal, mint Székely a magyarral. Lehet, hogy II. Lajos tetemének megtalálásához Rethel adta az ösztönzést, aki két ilyen tárgyú képet is festett: Gusztáv Adolf holttestének megtalálását (1841) és Barbarossa tetemének a Kalykadnos vizéből való kihalászását (1844). De Székely művének éppen ezekkel a képekkel való összevetése világosan mutatja, hogy ami a két mestert összekapcsolta, az nem volt más, mint némi általános szellemi hasonlóság, a történeti festészetről való felfogásuk emelkedettsége és hogy egyébként Rethelnek romantikus, szenvedélyes és erélyes temperamentumától Székely mérsékeltebb, szelídebb, elmélkedő természete gyökeresen különbözött.

Igazat kell adnunk Lándor Tivadarnak, Székely tüzetes ismerőjének és irodalmi zászlótartójának abban, hogy Székelynek nem volt igazi mestere, hanem magát nevelte naggyá.¹ Hogy müncheni éveinek mégis fontos részük volt művészi lényének végleges kialakulásában, azt nem egyik vagy másik festő egyéni hatásának, hanem München egész művészeti légkörének kell tulajdonítani. Művészi kulturájának gyökerei München talajába ereszkednek. Ez a talaj ebben az időben általában sem volt szerencsés, de még kevésbé volt az Székely egyéni hajlamai szempontjából. Különös, zárt világ volt, mely a müncheni akadémia körül fejlődött ki, üvegházi tenyészet, amelybe nem hatolt be szabad levegő. Nemesak arról a fordulatról nem vettek tudomást, amely Franciaországban Courbet nyomán már megindult, hanem még egy Delacroix-nak, a nagy barokk mesterek legitim utódjának hagyománytisztelő művészetétől is fáztak. Piloty — írja Székely naplójában — kárhoztatta Dela-

¹ *Székely Bertalan hagyatéka.* A Ház. IV. évfolyam (1911) 38. és köv. l.

croix-t «wegen dem Farbenbouquetkitzel», amely csak a szemet foglalkoztatja és amelyet fejtetőre állítva éppen olyan jól lehetett volna nézni.¹

Nem kell mondanunk, hogy abban a küzdelemben, amelyet Székelyben friss alkotó ösztöne a halványító gondolattal vívott, a müncheni környezet nem azt a küzdő felet bátorította, amely jobban rászorult az erősítésre. A német akadémia levegője inkább elméleti hajlamát és kísérletező szenvedélyét fejlesztette. Shakespeare nem ok nélkül járátja Hamletet német iskolába.

Naplója tanúskodik arról a szomjúságról, amellyel tanárai és kollégái nézeteit hallgatta, mérlegelte és gyűjtötte. A szabályoknak és elveknek valóságos döntvénytára kerül ki abból, amit saját tapasztalataiból és mások nézeteiből feljegyzett. Jártassága a régi művészetben, a művészeti elméletben és gyakorlatban rendkívüli módon gyarapodott. Nagy súlya is lett a művészek körében. Színyeitől hallottam, hogy még évek múlva is úgy hivatkoztak rá, mint tekintélyre.

Ő maga elégedetlen volt Münchennel. Jól érezte, hogy Párizs a festőművészet legjobb iskolája. «A művészet erkölcsi részét nem lehet tanítani, — írja 1861-ben naplójában — ha nem akarja az ember egészen elveszíteni eredetiségét — nem is szabad erkölcsi dolgokban idegen tanácsot követni. A művészet technikai részét azonban Párizsban jól meg lehet tanulni — ezért menj oda, mihelyt csak teheted . . . itt Münchenben ezek között az ösztönzést nem adó viszonyok között egészen elalszom . . .»² Majd más helyen: «Ha meggondolom, hogy két éve vagyok itt Münchenben, — ezalatt nem sokat tanultam — fejfésztésbe stb.

¹ . . . verdamnte Delacroix wegen dem Farbenbouquetkitzel — das bloss das Auge beschäftigt und welches man auf den Kopf gestellt ebensogut hätte anschauen können.

² *Das moralische in der Kunst lässt sich nicht lehren* — will man nicht alle Originalität verlieren — so darf man auch nicht in moralischen Dingen fremden Rat folgen — *das technische der Kunst lässt sich aber in Paris gut lernen* — drum gehe hin — sobald du nur es thuen kannst — . . . hier in München schlafe ich bei diesen unangenehmen Verhältnissen ganz ein . . .

éppen annyit tudtam, mikor idejöttem, mint most tudok. Componálni nem sokat tanultam . . .» Azonban sorsa úgy akarta, hogy Münchenben maradjon. 1863-ban eljutott ugyan Párizsba, de csak rövid időre.

Vajon hova fejlődött volna, ha Münchent vágya szerint Párizsral cserélheti fel? Párizsban akkor még élt és dolgozott Delacroix, a romanticizmus dicsőséges mestere, de ugyanakkor már javában vívta harcait Courbet, a realizmus nagy hőse, és világítani kezdett, bár csak éles szemű megfigyelők től észrevéve, Manet-nak, az impresszionizmus történeti jelentőségű úttörőjének napja is. Másrészt még kísértett Delaroche szelleme, s Párizs hivatalos világának kegyeltjei és a képzőművészeti iskola vezetői nem az eredeti és úttörő tehetségek, hanem az eklektikusok és egyezkedők voltak. Valószínű, hogy Székely, a mérséklet és a történeti ízlés embere, az utóbbiakhoz közeledik, de másrészt bizonyos, hogy ami a mesterség tudását illeti, ezekben is jeles mesterekre akad, mert Párizsban általában kitűnően értették a *métier*-t.

Azonban mindez merő találgatás. A valóság az, hogy a fiatal Székelyre München levegője nem jelentette a kedvező tavasz derűjét, melyben a fa szerencsésen fogamzik. Ha mégis nagyra fejlődött benne, ezt a környezet ellenére érte el, amelynek felette állott. Nem volt ugyan benne az a merészség, mellyel pár évvel később Szinyei és Leibl kiragadták magukat a Piloty-korszak hinárjából, de fölényes vizsgálódó szelleme azt sem engedte, hogy kritikátlanul átadja magát környezetének, amely így legfeljebb bénította, de nem semmisítette meg önálló fejlődését. S amikor betelve Münchennel és hazai biztatásra hallgatva, 1864-ben véglegesen Pestre költözött, vele olyan nagyszabású egyéniség jelentkezett művészeti életünkben, akit rendkívüli tehetség, műveltség, sokoldalúság és a munkának szenvedélyes szeretete arra jelöltek, hogy a nemzet pictor laureatusa, vezető művésze legyen.

III.

Reményei azonban, melyek a hazaköltözésre bírták, nem teljesedtek. Már nemsokára igen elégedetlen volt a művészi viszonyokkal és lelkében sok keserűség gyűlt össze. Általában hajlott a pesszimizmusra, de helyzetében elég oka is volt az elégedetlenségre. Ő maga a viszonyok fejletlenségét és a közszellem bizonyos gyöngeségeit okolta ezért. «Nemzeti fellendülés nélkül nincs nagy művészet — írja már 1864-ben — és nálunk minden könnyen muló szalmatűz. Ennélfogva nem lehet aztán a siker biztosságára számítani. Hozzá még protekció! Inkább a honfitársat protegálják, mint a művészi kiválóságot — és azt is csak kevésbé és nem kitartóan. Még egyáltalában nincs itt az ideje annak, hogy a művészet itt szükségletté legyen».¹ Arany és Erkel példáját hozza fel bizonyosággal arra, hogy a kitartás nálunk nem sokra viszi. «Alaposság és mélység — teszi hozzá — nem magyar nemzeti tulajdonságok».² Majd: «Nálunk annál inkább el van hagyatva az ember, minél jobban halad, minél inkább az eszmének és nem a személyeknek kedvéért tesz valamit».³

Valóban, ezek a kifakadások nem alap nélkül valók, s ha a képet, mely e sötét színfoltokból kikerül, túlságosan komornak érezzük, ennek az az oka, hogy Székely, a színkeverés mestere, ezúttal megfeledkezett a világosabb színekről, csak a bajokat látja és hallgat mindarról, ami mentésünkre szól és a képet enyhíthetné.

Annai azonban bizonyos, hogy olyan méretű művész,

¹ Ohne nationalen Aufschwung keine grosse Kunst und bei uns alles leicht vorübergehende Strohfeuer. Infolgedessen dann keine Sicherheit des Erfolges anzunehmen — Dazu Protektion! Man protegiert mehr den Landsmann als die Künstlerhöhe — und dies auch gering — und nicht ausdauernd. Die Zeit ist überhaupt nicht da um dass die Kunst hier Bedürfnis werde.

² Gründlichkeit und Tiefe keine ungarisch nationale Eigenschaft.

³ Hier ist man umsomehr verlassen, je mehr man Fortschritte macht — je mehr man der Idee zu liebe und nicht den Personen zu liebe etwas thuet.

amilyen ő volt, a 60-as évek Magyarorszáგában sem elég szellemi ösztönzést, sem elég anyagi jutalmat nem találhatott. Nem ok nélkül volt, hogy Zichy Mihály külföldön élt, Madarász Viktor pedig hazatérése után összeroppant. De hogy Székely helyzete nem alakult szerencsésebben, ahhoz egyéni okok is hozzájárultak. Művészetében mennél kevesebb volt abból, amit tetszetősnek mondunk és ami könnyű hódításra alkalmas. Azokban a munkáiban, amelyeket a nyilvánosságnak szánt, rendesen jobban világít az értelem fénye, mint amennyire az érzés közvetlensége melegít. S ahol a belső melegség nem hiányzik, ez ott is annyi férfias tartózkodással jelentkezik, hogy nem számíthat széles körök lelkesedésére. Színezésében sincs, ami az átlagos néző szemét ingerelné, noha éppen a hatásos színezés fontos eszköze az általánosabb tetszésnek.

Így történt, hogy azt a szerény teret is, amely hazatérése idejében kínálkozott, mások foglalták el. Elsősorban kitűnő kortársa, Lotz Károly, aki sokkal inkább volt boldogulásra teremtve. Nem mintha élelmesebb vagy az utánjárásban ügyesebb lett volna, — Lotznak nemes jelleme és szerénysége egy percig sem tűr meg ilyen gondolatot. Lotz szinte akaratlanul hódított. Talán volt valami része ebben derűs és szelíd emberi lényének is, de még több művészete jellemének. Kompozícióinak szabályossága és világossága, női alakjainak kecsessége és könnyű érzékisége, színeinek mosolya és egész művészetének szeretetreméltósága behízelegte magát a szívekbe. Alig telepedett le itthon, nagyobb-szerű megbízásokhoz jutott és egészen a 80-as évekig övé volt a legtöbb dekoratív feladat, mely az idővel mindjobban fejlődő fővárosban akadt, s mellette csak Than Mórnak volt még derekasabb része ilyenfajta munkákban, Székelynek azonban semmi. Aki Székelytől falfestményt akart látni, annak Münchenbe kellett mennie. Ott festett 1863-ban a National Museum falára egy történeti kompozíciót.¹ Itthon csak jóval később volt módja megmutatni, hogy milyen nagyráhivatott ebben a nembn.

¹ VII. Károly császár (Károly Albert bajor választófejedelem) m enekülése müncheni palotájából.

Székely emelkedett gondolkodását bizonyítja, hogy a szerencsésebb pályatársat nemcsak nem irigyelte vagy kiseb-
bítette, hanem valamennyi között legjobban szívébe fogadta.
Nem lehet meghatottság nélkül olvasni azokat a fenkölt
szavakat, amelyeket Lotz temetésén barátságukról mon-
dott: «Félszáz éves együttműködés, a közös, tiszta, nagy
eszmények felé törekvés, jóban, rosszban való együttérzés,
becsületes, szilárd bizalom, közös hit, közös remény képezték
a mi kevésszavú, dolgos barátságunkat. Félszáz esztendeig
voltam tanúja, tisztelője, bámulója a te fáradságot és hiú-
ságot nem ismerő példátlan önfeláldozásodnak, mellyel nem-
zeti kultúránk szent ügyét a nagystilű művészet eszközeivel
szolgáltad». ¹ E nemes szavak tükréből egyszerre két olyan
férfiú alakja tekint felénk, akiknek lelke és művészete egy-
aránt tiszta volt.

A munkától azonban sem a nagy megbízások elmara-
dása sem egyéb szétfoslott remények nem tudták elvenni
Székely kedvét. Szenvedélye maradt az és életének mindvégig
lényege. Mintegy becsapva maga után az életbe vezető
ajtót, csalódásait magányos munkálkodásba temette. Arany
Jánossal tartott :

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy Isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.

Az a műfaj, amelyben leginkább számíthatott vissz-
hangra, a történeti festészet volt. Anyagi haszna nem volt
nagy, a Múzeumban levő 6 nagy történeti képéért alig
11,000 forintot kapott, ² azonban itt érezhette, hogy munkáit
értő lélekkel fogadják, ha ez a megértés nem annyira a képek
művészi erőneinek, mint inkább nemzeti tárgyának szólt
is. Az abszolutizmus korának hangulata a multba terelte a

¹ Lotz Károly. Bp. Franklin-Társulat. 1905. — 21. l.

² A Nemzeti Szalon katalógusai. Székely Bertalan műveinek
kollektív kiállítása stb. Bp. 1900. — 11. l.

hazafiak lelkét és a történeti festészetnek nálunk különösebb jelentősége, mélyebb értelme lett, mint másutt: szervezesebben gyökerezett a politikai viszonyokban, jobban összeforrott a nemzet érzésvilágával. Mennyire megmozdította a történeti tárgyú képirás a kedélyeket, bizonyosság reá, hogy Székely képei közül a *Dobozit* a székesfehérvári nők, az *Eger ostroma* címűt Eger «széplelkű hölgyei» vásárolták meg a Múzeum részére, a *Mohácsi csata* megfestésére pedig egy pesti polgár, Fuchs Gusztáv adott megbízást.

Gondolkodásának tisztasága nem engedte Székelynek, hogy hízelegjen a nemzeti hiúságnak. Történeti képei nem zengenek az ősi dicsőségről, nem mutatják a nemzetet hatalma és szerencséje tetőpontján. Nem festett olyan epizódokat, amelyekben a magyar vitézség diadalt ül. Az életben és a művészetben egyaránt került a szónoki frázist. A győzelmi ünnepek, a díszes szertartások, a diadalmas csaták — hálás tárgyai a hatásos külsőségek ábrázolóinak — nem feleltek meg az ő művészi hajlamának. Őt a lelki tusák jobban érdekelték a fegyveres viadaloknál. Első sorban költői eszmét keresett. «A kép — írja egy helyütt jegyzeteiben — megfelelő plasztikus formák, fény- és színösszeállítás útján megjelenített költői eszme».¹ A komponálás módjáról szóló feljegyzéseiben pedig, melyeket König festővel való megbeszélése alapján vetett papírra, így képzeli a kép fogantatását: «Az ember olvas — és ha hatásos anyagra akadt . . . akkor kiválasztja belőle a leghatásosabb, festőileg leginkább kifejezhető mozzanatot. Aztán kiválasztja azt a századot, amelyben hasonló helyzetek leginkább előfordultak, azt az év- és napszakot, amely vagy már adva van, vagy a legköltőibb. A mozzanatban annak kell jelezve lennie, ami éppen elmúlt és ami eljövendőben van».² Hasonló gondola-

¹ Ein Bild ist eine, durch geeignete plastische Formen — Lichter und Farbenzusammenstellung repräsentierte poetische Idee. — A festészet főirányaira (naturalizmus, realizmus, idealizmus) és a képkeltés kellékeire vonatkozó nézeteit jól megismerhetjük *Festészet és fényképezés* c. cikkéből, mely Arany János Koszorújában jelent meg. (1863. I. félév. — 505—510. 1.)

² Man liest — und wenn man einen wirksamen Stoff erfasst

tokra többször akadunk naplójában. A költői eszme tehát a képalkotás magva, de kell, hogy ez az eszme a festészet eszközeivel kifejezhető legyen. «Mit használ a legszebb (szavakban könnyebben kifejezhető) eszme, — írja a kecskeméti polgármesterhez 1895-ben intézett levelében¹ — ha azt nem lehet praegnáns momentumban összefoglalni és könnyen felismerhetővé tenni a festészet rendelkezésére álló módokkal».

Ezt az utóbbi bölcs megállapítást a gyakorlatban nem mindig követte. Sokszor a művészet közlési lehetőségén túl fekszik az, amit ki akart fejezni, s olyan gondolatokat rejt el a képben, amelyeket a szemlélő nem képes abból kiolvasni, ha csak nem áll oldalán maga a művész, hogy felvilágosítást adjon szándékai felől. Messze esett tőle az irodalmi festészetnek az a fajtája, melyet pl. Kaulbach művelt, akinek bonyolult történeti rébuszait nyomtatott vezetővel kell kibogozni, nem festett allegorikus irányképeket sem, mint Zichy Mihály, — az értelmi elem túlzása nála nem képeinek tárgyában jelentkezik, a jelenség forrása saját belsejében van, abban, hogy eszmélkedő és fontolgató hajlamával a kompozíciót, a személyek helyzetét, egymáshoz való kapcsolatát első sorban értelmi okokból építi fel és olykor egy-egy motívumhoz — valljuk meg, — igenis mesterségesen kigondolt kommentárt fűz.

Másrészt azt, ami tisztán festői eleme a képalkotásnak, nemcsak el nem hanyagolta, hanem minden erejével igyekezett behatolni a formák és színek világába és rajta volt, hogy alkotása — saját szavai szerint — «alakilag érdekes, a szemet kellemesen foglalkoztató legyen».² Ezt a célt kiválóbb alkotásaiban el is érte. Aki nem tudja követni azokat a

hat . . . so wählte man daraus den wirksamsten, malerisch aussprechbarsten Moment. Nun wählte man dann . . . jenes Jahrhundert, wo ähnliche Situationen am ehesten vorkommen — jene Jahres- und Tageszeit, was entweder schon gegeben oder am poetischsten ist — im Moment muss das eben vergangene und das zu künftigen werdende angedeutet sein.

¹ Szunyogh Farkas: *A kecskeméti városháza falifestményeiről*. Magyar Művészet XI. évf. 207. l.

² U. o.

bonyolult lélektani reflexiókat, melyeket ő és kommentálói személyeinek és csoportjainak elhelyezéséhez, cselekvéséhez, mozdulataihoz fűznek, az is örömét találhatja *II. Lajos*-képeinek a cselekményhez olyan jól illő borongó, szürke tónusában, alakjainak szelíd és ünnepélyes komolyságában, *V. László* és *Cilley* gazdag fény- és árnyjátékában, vörös alaptónusának dús árnyalataiban vagy *Thököly Imre menekülése* erőteljes előadásában, komor egyszerűségében és valamennyinek világos és egyszerű kompozíciójában, mesteri rajzában, nemes felfogásában, emelkedettségében. A művészi alkotás értékeit elsősorban önmagából kell kifejtenuünk, s nem szabad, hogy megzavarja ítéletünket az, amit a művész mellé- és beléigondolt.

Vajon e művek hatása nem lenne-e még teljesebb, ha Székely szabadabb folyást enged festői ösztönének, ha azt az egyszerűbb és sommásabb előadást, melyre képessége nem hiányzott, nagyobb bátorsággal alkalmazza és még többet enged el az anyagi valóság részleteiből, hogy fokozza az alkotásnak a mindennapin felülemelkedő, magasabbrendű jellegét és monumentális hatását? Vajon nem lenne-e művészte elragadóbb, ha az értelem rendező és fékező működése helyett többet éreznénk a képzelet szabadságából és merészségéből? Olyan kérdések, amelyeket joggal lehet felvetni, de annyi bizonyos, hogy azok között, akik az ő korában a történeti festészetet művelték, lelki mélység s frázistól és hatásvadásztattól egyaránt mentes, férfias pátoasz tekintetében megkülönböztetett hely illeti meg őt. Tegyük hozzá, hogy ebben a mértéktartó, komoly és meleg pátoaszban van valami magyaros jellemvonás, mely átvonul Székely művészetén, noha célzatosan soha sem törekedett reá. «Csak a jóra kell törekedni, — írja bölcsen naplójában — a nemzeti magától jön» (1864).¹

Történeti kompozíciói kimagasló törzsek művészszeete nagy

¹ Man muss nur das gute anstreben, das nationale kommt von selbst. — A mértéktartásra nézve jellemző ez a feljegyzése: Den Menschen richtet das zu wenig oder zu viel thun in einer Sache zu Grunde — medium tenuere beati. Aki valamiben túlzó, az annak az ellentétébe is túlzó kell, hogy legyen. (Az 50-es évekből.)

pagonyában ; közöttük és körülöttük a kisebb műfajok gazdag tenyészete terül el. A szadai kunyhótól a legmagasabb rendű vallásos és történelmi tárgyakig minden elért művészetében. Hasonlatos volt azokhoz a költőkhöz, akiknek termékenysége a költészet minden ágára kiterjed. Epikai tehetsége mellett gazdag vénájú lírikus, a szerelem, a családi élet, a szülői boldogság gyöngéd és bensőséges dalnoka, a természet megfigyelője és dicsőítője. Voltak órái, amelyekben úgy érezte, hogy tehetségének ez az oldala fejezi ki legbensőbb énjét. «A szubjektivitásra vagyok én teremtve» — írja 1861-ben. «Mi a nagy, mi a varázsló Petőfiben? Az, hogy saját szerű érzeményeibe úgy elmélyedett, azokat úgy minden külső befolyás nélkül tudta adni, hogy igazságuk és individualitásuknál fogva érdekelnek mindenkit. Házasesetem örömét, fájdalmát ha én adom, a hatást, mit táj, emberek situációja tesz nek rám, jól visszaadom, akkor hatni fogok, találandok bizonylyal rokonlelkeket.» Ahol lírája felolvad, ott többnyire a festő is szabadabban és folyékonyabban szólal meg benne, s színeiben néha olyan tűz csillan meg, mely drágakövek sötét ragyogására emlékeztet. (*A rajongó szerelem, Egy könnyelmű nő élete* stb.)

Sokféle témája között vannak olyanok, melyek jóformán egész pályáján elkísérik és úgy vonulnak át életén, mint egy zenedráma vezérmotívumai. (Nocturne, Táncosnő, Leda, A nő életének ciklusa stb.) Mindegyikhez sok vázlat és tanulmány készül, s ha rögtönzéseik rendszeresen jobban meghódítanak is, mint kész munkái, van példa arra is, hogy a végleges festmény felülmúlja minden előzményét. Ilyen a *Táncosnő* című képe (1875), mely a vázlat hamvas frissességét a tökéletesen kifejezett festői gondolat gazdagságával és a teljesen elért cél megnyugtató hatásával egyesíti s nemcsak Székely életművének, hanem egész festészetünknek párját ritkító remeke. A tájképek és tájvázlatok légiója készül figurális kompozíciói mellett, mélyen hangolt, szélesen és frissen festett magyar tájbrázolások, s a legjobbokban annyi az erő és az egészséges naturalizmus, hogy Székely elfogulatlan és biztos természetlátásának kiváló bizonyosságai.

Azonban képalakító tehetségét és hajlamát a hétköznapi

való felülemelkedésre, másrészt egészséges érzékét az élet reális valósága iránt a legszerencsésebb összhangban arcképfestményei egyesítik. Példája újabb bizonyíték arra, hogy a legjobb képmásokat nem az ú. n. arcképfestők adják a világnak, hanem azok a nagy művészek, akiknek tehetsége és érdeklődése az egész életet felöleli. Akik állandóan egy különleges szakma művelésénél maradnak, könnyen válnak közönséges mesteremberekké, vagy hideg virtuózókká; a feladatok újsága és változatossága ellenben ébren tartja a művész érdeklődését és lelkesítő eleme az alkotásnak.

A magyar képmás-festés is olyanok munkáiban tetőzik, akik ennek a szakmának nem specialistái, de a javából való művészek voltak. Gondoljunk például Munkácsynak ragyogóan festett, bátor és nagyvonalú képmásaira, vagy Szinyei-
nek megindítóan őszinte és bensőséges családi portrait-ira. Székely, aki — mint ők — szintén egyetemes festőgénusz volt, nem méltatlanul csatlakozik hozzájuk kitűnő képmásaival. Ha Munkácsy elemi ereje és elragadó temperamentuma, vagy Szinyei nagy egyszerűsége és közvetlensége hiányzik belőle, legjobb ilyenfajta műveiben másféle művészi jelességek annál jobban fénylenek. Olyan erényei, melyek egyéb kompozícióiban néha túlhajtvá uralkodnak, itt zavartalanul jelentkeznek. Szinte úgy látszik, mintha azok a korlátozások, amelyek az arcképfestés természetével járnak, jótékonyan hatnának az eredményre. Nagy kompozícióiban és ú. n. ideális női fejében az a veszély fenyegeti, hogy eszményítő törekvésében a sematikus és szokványos határszélén jár, sőt néha át is lépi azt. Arcképeiben sem marad meg a hétköznapinál, saját szavai szerint minden módon igyekszik a modellt jó affektus közben megragadni,¹ de másrészt tisztában van vele, hogy az arckép a szerencsés beállításon és a jellemzés erején fordul meg.² Ez nem engedte, hogy az egyéniség feláldozásával túlságos tipi-

¹ Trachte mit allen Mitteln das Modell bei einem guten Affekt zu erwischen.

² Az arcképfestő feladatát igen érdekesen fejtegeti *Festészet és fényképészet* című dolgozatában és nézetét abban foglalja össze, hogy «a művészet az illető azon jellegét, jellemének azon tengelyét adja, mely menten minden esetlegességtől, a jellemnek mintegy történelmi értékét képviseli». (Id. h. 507. 1.)

zálásba csapjon át, aminthogy mindig az arckép volt az, amely visszarántotta a művészeket a realitás világába, valahányszor az eszményítés célzata túlzással fenyegetett. Székely arcképei épen azzal a művészi jellemzéssel tűnnek ki, mely távol van mind a fényképszerű szolgálástól, mind a hatáskereső külsőségektől, mélyre hatol és megvalósítja azt, amit ő maga naplójában így fejezett ki: «A kifejezést kell megragadni és nem a külsőséget.»¹ S bizonyosan javára vált Székely arcképeinek az is, hogy itt a feladat természete mind az elrendezés, mind a kivitel tekintetében gyorsabb ütemet parancsol s a fontolgatást és kísérletezést határok közé szorítja.

Bonyolultabb feladatokon gyakorolt és kipróbált komponáló képessége itt, az egyes emberi alak ábrázolásában könnyen, szinte játszva boldogul, keresettségnek vagy erőltetésnek semmi nyoma. Jóformán minden alak számára más-más elhelyezést talál, amely összhangban van az ábrázolt jellemével. E mellett legjobb enemű alkotásaiban a vonalaknak olyan ritmusával, a ruházat, a kezek, a környezet alakításának olyan változatosságával találkozunk, hogy e tekintetben nincs párjuk egész arcképfestészetünkben. Ha ifjúkori önarcképének bátorsága és közvetlensége nem tért is vissza többé, későbbi legsikerültebb képmásait viszont a kompozíció kerekdedsége, a jellemzés komolysága és olykor monumentális hatás emelik a magasba. Greguss János, Rosty Pál vagy Pfefferné asszony arcképei — hogy csak a legkitűnőbbeket említsem — megannyi bevégzett alkotás és az egyénítés teljessége mellett megannyi tipikus jellemkép egyszersmind: Greguss, a festő, úgy áll előttünk, mint maga az ifjúság és optimizmus, Rostyban, az utazóban a kalandvágyó, romantikus szellemet, Pfefferné asszonyban, a pesti matrónában a jómódú polgári mater familiasnak kedélyét és egyszersmind öntudatát érezzük.

Száznál több arcképet festett, de köztük sokat csak barátságból, vagy kedvtelésből. Képmásainak puritán komolysága nem csábította a közönséget, mely jobban kedveli a hatásos külsőségeket és szívesen veszi az ábrázoltnak tett engedményeket.

¹ Den Ausdruck erfassen und nicht die Äusserlichkeit.

IV.

Székely művészi jellemének sok olyan vonása volt, amely arra rendelte őt, hogy mestere legyen a falfestészetnek. Ha valahol, akkor a falfestés területén van szükség arra a művészi számításra és fegyelemre, amely olyan nagy mértékben volt meg benne. Hajlama a szigorú és kötött elrendezésre, nagy érzéke a vonalritmus iránt, mértéktartása és ünnepélyes komolysága mind olyan tulajdonságok, amelyek fontosak a faldíszítés művészetében és sikerének feltételei.

Későn jutott faldíszítő munkákhoz, nem volt már módja kiélni magát ebben a nemben, mely annyira megfelelt természetének, de talán volt valami szerencse is abban, hogy ezek az újfajta feladatok élete őszének beköszöntével jelentkeztek.¹ Alkotó kedve már-már kihűléssel fenyegetett, utolsó történeti kompozícióiban (*Széchy Mária, Zrinyi kirohanása*) fáradtság érzett, s az, amit közönségesen elkínzásnak nevezünk, mind feltűnőbben mutatkozott munkáiban. Olyan képei, mint pl. a *Japán nő*, vagy a zöldhátteres *Forrás*, mélypontját jelzik az öregedő művész pályájának. A falfestő feladatok, amelyek legbelsőbb hajlamait hozták mozgásba, felrázták kimerültségéből és alkotásaiba új kedvet öntöttek.

Fantáziája megint erőre kapott, s mindjárt első falfestményei egyikében, az Opera királyi páholyának szalonjába festett gyermek-frizekben a formai ötleteknek nagy gazdagságával találkozunk. E mellett annyi költői báj, kedély és melegség van bennük, mintha Székely meg akarta volna mutatni, hogy komoly muzsája milyen gyöngédségre képes,

Ami a vonalritmust és a csoportok tagolását illeti. ezekben az enyelgő hangulatú, kecses frizekben Székely már

¹ Már a 70-es évek második felében is készít némi dekoratív terveket, így a Körönd egyik palotájának és a mintarajziskolának sgraffitóihoz, de nagyobbszerű alakban csak az Operaház egyes falképeivel (1882) indul meg ilyenemű tevékenysége. A szövegben említettekén kívül a Deák-mauzoleum (1883) és a kecskeméti városháza (1896—97) számára dolgozott még és kivitelben meg nem valósult terveket készített a Szépművészeti Múzeum részére is.

rálépett arra a nyomra, melyet faldíszítő művészetében követendő volt, de stílusát még nem alakította ki egészen, még megtartott valami festői vonást, még a formák plaszticitását jobban hangsúlyozta, mint a sík-díszítő művészet természete kívánja.

Szokása szerint elmélkedés és benső küzdelem között halad későbbi falképeiben mind tovább a formai kötöttség és absztrakció útján s hangsúlyozza mindjobban a rajzot és halványítja a színt, hogy mintegy immaterializálja a felületet és a síkdíszítmény jellegét mennél jobban megközelítse. «A murális festészet nem más, mint körvonalozott és lavirozott rajz» — mondja a 80-as évekből való egyik jegyzetében.¹

A pécsi bazilika képeiben (1887—89) aztán megkondul az az ünnepélyes harangszó, mely innen kezdve végigzúg Székely egész utolsó korszakán. Capistrán tábori miséje, a Szent Korona felajánlása, vagy Szent László átkelése a Dráván, a kompozíció világosságával és tömörségével, kifejező erővel teljes alakjaikkal, a mozdulatok méltóságával a legmagasabb fokon egyesítik Székely falfestői erényeit. A tipikusra való törekvésében nem ejti el főszemélyeinek egyéni jellemzését. Szent László alakjának hősi komolyságát, méltóságát nehezen felejtí, aki csak reprodukcióban is látta. A budavári koronázó templom falfestményei (1890—96) rokon stílusban készültek, s közülök a Szent Ferenc életéből vett jelenetek magasodnak ki a vallási extázisnak olyan kifejezésével, amely érdekesen mutatja, hogy a református Székely nagy átérző képességével milyen mélyen tudott behatolni az egyház nagy szentjének lelkivilágába.

Ezek a munkái nemcsak időrendben, hanem stílárís tekintetben is középhelyet foglalnak el az Operaház falképei és azok között a kompozíció-tervek között, amelyeket a restaurált Vajdahunyad várának lovagterme számára készített, s amelyek végleges alakban sohasem készültek el. A csodaszarvas regéjéből vett jeleneteket ábrázolnak ezek, s bennük azt a végső egyszerűséget valósítja meg Székely, amely

¹ Murale Malerei sei eine contourierte und lavierte Zeichnung.

mintegy kivonata hosszú életében összegyűjtött formakincsének és az absztrakció szélső határát jelzi művészetében. Sohasem érezte ennyire a faldíszítő célzatot, az ornamentális jelleget, amelyet még fokoz a jelenetek mintázott háttére: szőnyegszerű magyaros ornamentika tölti ki a háttér levegőjét, a csoportok felett címerekből font füzérek húzódnak stb. Csupa szigorú forma, csupa lineáris megoldás, ritmus és tudatosan irányított, stílussá párolt mozdulat. Még későbbi, szintén tervnek maradt vázlatai a Halászbástya díszítéséhez (1905—1907) azt mutatják, hogy azon a ponton sem nyugodott meg, ahova vajdahunyadi kartonjaival érkezett. Itt megint feloldja a szigorúságot, lazítja a kompozíciót, új érdekességet keres. Még késő éveiben is dolgozott benne a kutatás furora és jóformán utolsó percéig haladt olyan szférák felé, amelyeknek megközelítése az igazi nagyoknak lelki szükséglete, szenvedése és boldogsága egyben.

A magyar szentek és hősök dicsőítésében hangzik ki Székely pályája, s a magyar mult epopoeiája, boltozatul emelkedik művészetének nagy épülete fölé. Gonddal, küzdelmek között épült ez a hajlék, nem varázsütésre, mint a mesék tündérpalotái. A küzdelem forrása Székely lelki alkatának sajátos dualizmusa, egyfelől a spontán alkotásra való nagy hivatottságnak, másfelől az intellektualizmus túlságainak, az elmélet és a rendszer szenvedélyig fokozott kultuszának kettőssége. Beszélhetnénk az intuición és az értelem harcáról is. Mindkét lelki tulajdonság elengedhetetlen eleme az alkotásnak. Intuición nélkül nincs művészet, ahol hiányzik, ott nincs élet és melegség, s a legkifogástalanabb mű is csak hideg és halott lehet. Másrészt az intelligencia nélkül való művész is mindig tökéletlen marad. Érdekes felvillanások, figyelemreméltó részletek, sőt olykor, mintegy véletlenül, egy-egy egészen sikerült munka is kitelhetik tőle, de teljes és harmonikus művészi jelenség nem képzelhető el kifejlett intellektuális élet nélkül. A meglepően sikerült kirobbanások, ha nem jár velük magasabbrendű intelligencia, a szerelem ifjú fellobbanásához hasonlítanak, amely elragadó, de nem telik belőle az egész életre. Az intelligencia az a művészetben, ami az életben a szeretet: virraszt és világít még akkor is, mikor

az ifjú lobogás már kihülőben van. Veszélyessé csak akkor válik, ha annyira felülkerekedik, hogy tönkreteszi a naivitást, mely elengedhetetlen kelléke a művészi alkotásnak. Naivitás és magasrendű értelem együtt alkotnak szerencsés egészet, együtt teremtik azt, amit felsőbbrendű művészi alkotásnak mondhatunk.

Az intuíció és az értelem harca — mint Réti István kifejti¹ — minden nagyobb kultúrájú művész lelkében megmegujul. A szerencséeknél azonban a küzdelem kiegyenlítődéssel végződik és a művészi eredményben helyreáll az egyensúly. Székelynél ez az egyensúly nehezen következett be. Egymás mellett, egyidőben születnek az érzés melegével teljes művei és olyanok, amelyekben rendkívüli értelmi ereje és fontolgotó hajlama túlságosan fölébe kerekedik intuitív érzésének. Ezt nem lehet tagadni, ő maga is már fiatalon észlelte bensejében ezt a sajátságot, de vajon csökkentheti-e tiszteletünket iránta az, hogy értelmi elmélyülése sokszor eltörölte a közvetlenség hamvát? Vívódásai, lelki válságai csak közelebb hozzák őt emberi rokonszenvünkhöz és lelki alkatának ellentmondásai feloldódnak erkölcsi és művészi nagyságában. «Az én atyámnak házában sok hajlékok vagynak» — mondta János evangelista. Az isteni sokféle módon tükrözik a kiváló szellemekben, de úgy illik, hogy mi meghajoljunk előtte, akármilyen alakban van jelen.

*

Nem akartam, nem is tudtam volna másként szólni Székelyről, mint szeretettel. De a szeretet nem kívánja, hogy tárgyával szemben lemondjunk függetlenségünkről. Sőt megköveteli a tisztánlátást, s csak akkor mély és igaz, ha a fogatkozásokat is meglátja és mégsem veszít erejéből. Ezzel a próbaálló, erős szeretettel idézem Székelyre azokat a szép szavakat, amelyeket ő mondott Lotzról és amelyek reá is

¹ *A művészet és a természet*. 1932. (Különnyomat az O. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola 1931/2-i Évkönyvéből.) 19. 1.

annyira illenek : «Nyujtani nagyot, fölemelőt ; adni a Te szép lelkednek a legjavát ; élni a művészetnek azokban a tiszta légkörű magasságaiban, ahova nem hallatszik a köznap élet vásárzaja, — ez volt a Te életednek tartalma és célja . . . Az idő múlik, de a Te művészeted marad, a Te neved örök.»¹

PETROVICS ELEK.

¹ Lotz Károly. Bp. Franklin-Társulat, 1905. — 22. l.

ARANY JÁNOS ELSŐ KOSZORÚI.

A Kisfaludy-Társaság megtisztelő bizalma százesztendő történetének megírásával e sorok íróját tüntette ki. Megbízásának értelmében igyekezett átbúvárolni minden felkutatható adatot s munkáját sohasem remélt öröm jutalmazta. Régi, rendezetlen s évtizedek óta háborítatlanul porosodó iratsomók közül olyan ereklyék kerültek napvilágra, amelyeknek meglétéről egyetlen ma élő embernek sem volt tudomása. De ki is gondolhatta volna, hogy sok más értékes irattal együtt Arany János két nagy pályamunkája a költő kezeírásában a nyomdából visszakerült a Társaság irományai közé s ott a jó sors megőrizte számunkra!?! Ki gondolhatta volna, hogy még azok az apró jeligés levélkék is fennmaradtak, amelyekből először hangzott el országos dicsőségre Arany János neve? A legékesebben hangzó szó is erőtlenné vált éreztetésére annak a mámorosan boldog meglepetésnek és templomi áhítatnak, mellyel a szerencsés megtaláló kezébe vette *Az elveszett alkotmány* kéziratát, majd a *Toldiét*, melynek sorait Arany róttá, amelyet forgatott Vörösmarty s amelyet elragadtatással olvasott Petőfi, vagy amint rátalált azokra a jeligés levelekre, amelyekből először olvasták fel boldog álmélkodással Arany János nevét, vagy amint kezébe kerültek a pályabírák jelentései s más iratok, melyek gazdagítására szolgálnak a nagy költőről való ismereteinknek. De nincs is szükség ékesen szólásra; beszélnek maguk az adatok is, melyeknek így nemcsak kegyeleti értékük nagy, hanem becses adalékokkal szolgálnak Arany megismeréséhez is.

A Kisfaludy-Társaság 1845. febr. 6-án tartott nyolcadik közülésén a következő költői pályatételt, vagy az akkori

hivatalos megjelöléssel élve, «szépművi feladás»-t hirdette ki: «Készíttessék hazai tárgyú víg epos. Jutalma 25 darab arany. A pályamunkák beküldésének változhatatlan határnapja f. é. november 20-dika».

A pályázatok hirdetése s a pályaművek megbírálása eleinte a Társaság tevékenységének nemcsak legjelentékenyebb, hanem az irodalom irányítása szempontjából leg tudatosabb tere is volt. Rendszerint két pályatételt tűzött ki évente: egy elméletit és egy gyakorlatit, — az előbbit mint «szépműtani», az utóbbit mint «szépművi feladás»-t. Elméleti pályázathirdetéseivel az akkor legidőszerűbb esztétikai kérdések és fogalmak tisztázását igyekezett előmozdítani, főként a nagy műfajokra, a drámára, regényre és eposzra vonatkozólag. Költői pályatétéleivel viszont egyes, költészetünkben elhanyagolt műfajokra igyekezett irányítani a figyelmet s ezek művelésére is óhajtotta buzdítani a fiatalabb költőket. Így tűzött ki jutalmat egymás után balladára, szatírára, körénekre, tankölteményre s most víg eposzra.

A Társaság elvárta tagjaitól, hogy nemcsak a pályaművek bírálásában, hanem pályatételek ajánlásában is tevékeny részt vegyenek. Számos ilyen ajánlást tartalmazó papiroslap maradt fenn a Társaság irattárában s ezekből több pályatétel értelmi szerzőjét megállapíthatjuk. A hazai tárgyú víg eposz kitűzését Bajza József ajánlotta.

Sajátságos véletlen, hogy ugyanebben az időben Nagyszalonta fiatal másodjegyzőjét szintén egy szatirikus eposz terve foglalkoztatta, melyben emberszerető lelkének a megyei visszaéléseken érzett fölháborodását óhajtotta kiönteni. A pályázathirdetés azonban elkerülte érdeklődését s csak akkor lett rá figyelmessé, mikor a nyár folyamán emlékeztetőül újból meghirdette a Társaság. A művészi vágyaiban és álmaiban még nemrég oly keserűen csalódott költő szakítani akart az irodalommal is, de csöndes falusi magányában határozottabb terv nélkül mégis csak költői kísérletek forrongtak lelkében. Meglepte ez a véletlen találkozás az ő költői próbálkozása és a Társaság pályázathirdetése közt, s bátorságra buzdította akkor éppen Szalontán tanító barátjának, Szilágyi Istvánnak a példája, ki már nem is egy ízben nyerte el

a Kisfaludy-Társaság koszorúját. Sietett tehát szatirikus eposzának befejezésével. Erre mintegy négy hónap állt rendelkezésére. Írta az egyre terjedelmesebbre duzzadó költeményt, a nélkül, hogy bízott volna diadalában. Aug. 1-én ezt írja Szilágyi Istvánnak: «Ha, mit nem remélek, Ön valaha egy firkát olvasna Vadonffy Bertalantól, abból hozzá vehetne politikai hitvallásomhoz». Ez már a készülő pályaműre vonatkozik, amelyhez július végén látott hozzá serényebben.

Úgy látszik, eleinte egyes részeket dolgozott ki, amihez éppen nagyobb kedve volt. Az egységes koncepció hiányát maga Arany is érezte s meg is írta Szilágyinak 1846. febr. 22-én kelt levelében: «Az egész összeállítva, mint tökéletlen tűnt fel előttem». Jól jellemzi iratásának módját Voinovich Géza: «Nem igazi víg eposz, inkább óriási szatíra; mozaikmódra kis szatírákból összerakva, míg alkalmiságból szatirikus eposszá duzzad».

Úgy látszik, kedvvel és gyorsan dolgozott a szalontai másodjegyző, mert a nagyterjedelmű, ma 3493, akkor 3500-nál is több hexameterből álló s *Az elveszett alkotmány* címmel és ezzel a Byronból vett jelíggel:

... Oh! thou world!

Thou art indeed a melancholy jest!

Byron: Werner. Act. II. sc. 1.

beküldött munkával a pályázati határidő előtt több mint egy hónappal elkészült, amit bizonyít Erdélyi János titkár följegyzése a pályamunkán: «Vettem oct. 25. 1845.» A pályamű 90 nagyalakú, sűrűn írott oldalból áll, mindvégig Arany kézírásában, az ő jellemzetes betűvetésével, minden törekvés nélkül az írás elváltoztatására. Utána négy versenytárs érkezett: *Miska*, *Bögösi úr*, *A barlang szörnye*, *Andor vezér* címűek.

Mindjárt a pályázati határidő letelte után, nov. 21-én ülést tartott a Társaság s ezen, a jegyzőkönyv szavai szerint, a pályaművek vizsgálóivá Erdélyi, Stettner és Vörösmarty lőnek elválasztva. A kiküldött bírálók az 1846. febr. 4-i ülésen terjesztették elő véleményüket. Ezeket egész terjedelmükben olvashatjuk az *Évlapok* VII. kötetében, mindössze a Stettner bírálatából van elhagyva a közülésen felolvasásra

alkalmasokul kijelölt részletek jegyzéke. A bírálatok egybehangzó javaslata alapján a jutalmat az 1. sz., *Az elveszett alkotmány* című pályamunkának ítélte a Társaság, azzal a megtisztelő határozattal, hogy nemcsak az Évlapokba veszik föl, hanem külön is kiadják. A külön kiadás Erdélyi János javaslata volt, azzal az indokolással, hogy társasági határozat szerint ezentúl ritkábban jelennek meg az Évlapok s így kívánatosnak tartotta, hogy a pályamunka előbb láthasson napvilágot. Erdélyi a pályamunkák közül dícséretre ajánlotta *A barlang szörnye* címűt, de ezt a javaslatot a Társaság nem vette figyelembe.

A jutalmazásra ítélt pályamű névrejtő levelének felbontásáról a jegyzőkönyv ezt írja: «A jeligés levélke felnyittatván, e nevet olvasók: Arany János, Szalontán». A jeligés levelen azonban, amely most szintén előkerült a Társaság irományai között, nemcsak a szerző neve és lakóhelye volt olvasható, hanem ez a kívánsága is: «Azon nem várt esetre, ha netalán vizenyős munkám a tűzpróbát kiállván, ezen levélke a tüzet kikerülné: igazi nevemnek itten bevallása mellett, kérném, ha lehet, jelen művet, így mint van, ál név alatt hagyni megjelenni».

Érdekes, hogy mivel annak a pályázati feltételnek, hogy a pályamunka idegen kézírással nyujtandó be, Arany nem tett eleget, hanem az egész pályairatot az ő gyöngybetűivel írottan nyujtotta be, a jeligés levelen igyekezett elváltoztatni írását, de ez olyan jellemzetes és kifejező írásnál, amilyen az Aranyé, teljes lehetetlenség, úgy hogy kevésbé gyakorlott szem is azonnal észreveszi a betűvetés azonosságát a pályairatével.

A pályaműnek Arany által később kihagyott címében és bevezető soraiban a szerző Vadonffy Bertalan néven szerepel. Szilágyi Istvánhoz írt soraiból is azt következtethetjük, hogy ezen az álnéven kívánta közrebocsátani eposzát. Amikor a Társaság tagjai előtt a fölbontott jeligés levelet felolvasták, a teljesen ismeretlen név ellen az ülés jegyzőkönyve szerint «kétségek támadtak, s úgy látszott, mintha e név a Társaság határozása ellenére álnév volna, mit a szerző írása hagyott gyaníttatni».

Azt a határozatot, melyre itt hivatkozás történik, 1845. ápr. 23-i ülésén hozta a Társaság. Elhatározta nevezetesen, hogy a pályázatokon ezentúl álnévvel versenyezni nem lehet, «mivel a szerző neve a jelígés levél pecsége által úgysis eléggé védve van, tehát semmi ok sincs még egyszeri rejtezkedésre, mert ez a pályadíj felvételénél visszaélésekre vezethet». Alkalmat erre a határozatra éppen Szilágyi István adott, aki Fónyad István álnév alatt nyert jutalmat *Bécsi napok* című pályaművével, de a díjat természetesen saját neve alatt óhajtotta fölvenni.

Most tehát a Társaság mindenekelőtt kimondta, hogy a már egyszer közzétett határozatot a hírlapok útján újra kihirdetteti. «Hogy pedig — olvassuk az ülés jegyzőkönyvében — a mostani nyertes név valóságárul, vagy az ellenkezőrül kellő tudomást vegyen a Társaság, az ülés oda nyilatkozott, hogy levél írássék Szalontára, melyben a ref. paptól értesítés kéressék a felől: lakik-e Szalontán Arany János; és ha igen, akkor eredeti nyugtatványa mellett gondoskodjék a nyert jutalomnak átvételérül».

Nagytiszteletű Balogh Péter hitszónok s esperes szíves készséggel már febr. 15-én elküldi válaszát, Tekintetes túdós Erdélyi János Urnak, a t. cz. Kisfaludy-Társaság érdemes Titoknokának. Levele meggyőző bizonyossága annak, mily nagy tiszteletet keltett Arany egyénisége már akkor is azokban, akik ismerték. A levél így hangzik:

Tekintetes túdós Titoknok Ur!

Van szerentsém jelenteni, Önnek a tegnapi napon tisztelettel vett megkereső levelére, hogy az igen tisztelt Társaság által keresett Arany János, *Az elveszett alkotmány* satb. szerzője, a titokban működött, jeles tehetségű, szép olvasottságú Író, Szalonta városának 2dik Jegyzője, ki jegyzői foglalatossága mellett, a Német, Frantzia, és Angol nyelvek értését is 'sajátjává tévén, tőle a Szép irodalom mezején több jeles munkákat várhatni.

A' nyert jutalom föl vételére, majdan föl küldendő Nyugtatványa mellett, Méltóságos Tisza ur fiai Nevelőjét, tekintetes Szőnyi Pál urat fogja megkérni.

Többire telyes tisztelettel vagyok

A' Tekintetes Urnak

N. Szalontán Febr. 15dken 846

alázatos szolgálja

Balogh Péter m. k.

Hitszónok 's Esperes.

Ezt a levelet az ápr. 25-i ülésen olvasta fel a titkár s ezzel «az Arany János álnévűsége ellen támadott kétség elenyésztetett». Nem volt semmi akadály a Balogh Péter levelének megérkezése után az aranyak felvételének sem. Február 26-án írásban adja utasításul Schedel igazgató a Társaság pénztárnokának, Császár Ferencnek :

Nagyságos Ur,

Hivatalosan kérem, méltóztatnék az Arany Jánost illető 25 darab arany jutalmat Tisza Adminisztrátor ur fiai nevelőjének Szönyi Urnak, ha ez magát jelentené, nehézség nélkül kiadni.

Az elintézést szintén írásban vezeti rá a lapra Császár :

A 25 aranyat e levél folytán átadtam 1846. mart. 11dén tek. Szönyi úr kezébe, nyugtatvány mellett.

A pályanyertes műveket fel szokták olvasni a közülésen. Ilyen nagyterjedelmű dolgozatnál ez természetesen lehetetlenség lett volna. A közülést előkészítő bizottság beiktatta a közülés 6. pontjával : Töredék «Az elveszett alkotmány» című Kisfaludy-jutalommal koszorúzott víg eposz I. énekéből, — azonban a tárgysorozat zsúfoltsága miatt ezt elejtették. A jutalmazott művek közül csak Garaynak Marczibányi-jutalommal koszorúzott költői beszélyét, *Frangepán Kristóf-nét* olvasta fel maga a szerző. Nem sikerült a külön kiadás sem, mert «a középponti könyvbíráló szék», a cenzúra, eltiltotta. Így a munka csak 1849-ben látott napvilágot az Évlapok VII. kötetében. Ez is sokáig húzódott. Toldy már 1847. okt. 1-én arról értesíti Aranyt, hogy az Évlapok VII. kötetének legnagyobb része, benne *Az elveszett alkotmány* is, ki van nyomva. A cenzúra csak 6—7 verssort törölt belőle. Külön is próbálták kiadni, hogy ebből is cseppenjen egy kis nyereség, de a külön kiadásra nem kaptak *Imprimaturt*. Arany, megköszönve Toldy tudósítását, úgy nyilatkozik, hogy az *Elveszett alkotmány* külön nyomtatását maga sem óhajtotta. «Sajnálom — írja — elveszett időmet, melyet ez *elveszett alkotmányra* vesztegettem. S a censura igen kedvem szerint tesz, ha nem 6 vagy 7, hanem ugyanannyi ezer verset tudott volna ki belőle». A cenzúra tulajdonképpen 12 sort «marasztott ki» a műből. Ezeket is közölte azonban Pótlék gyanánt a

cenzúra megszüntetése után az Évlapoknak ugyanazon (VII.) kötete, amely a költeményt tartalmazza.

Általában sohasem tudott Arany szeretettel gondolni erre a munkájára. Különös és meglepő jelenség, hogy erről a munkáról mindig elismerőbb volt a bírálók véleménye, mint magáé a költőé. A pályabírák is általában méltánnyalással szóltak róla, de Arany fülében folyton Vörösmartynak a nyelvet és verselést illető kifogása visszhangzott s az, hogy pályaművét csak «a többi között legtűrhetőbb»-nek monddta. Ennek keserű ízét még egy év múlva is szájában érzi, mikor arról ír, hogy némely szalontai urak sokat lovagoltak azon, hogy műve a többi rossz közt csak kevésbé rossz volt s azért jutalmaztatott. Szilágyi üdvözlő levelére febr. 22-én írt válaszában, amikor más még a dicsőség verőfényében sütkérezett volna, ő kegyetlen és szigorú bírálatot mond pályaművéről. Nagy kétségek és habozás közt vette fel összes munkái közé is. Végül is annak rezignált belátása döntötte el habozását, amit 1857. febr. 5-én kelt levelében Tompának írt: «Mit használ nekem, ha a *Megveszett alkotmányt* megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve». Még a Kisfaludy-Társaságnak abban a vázlatos történetében is, melyet a maga használatára állított össze 1860-ban, csak így említi: «A költői jutalmat nyerte a *Megveszett Alkotmány*». Még magában a költeményt bevezető sorok egyikében is, amelyet természetesen később írt, kifejezést ad bosszúságának:

Víg eposzát Pesten soha meg nem *huszonötölték*

s ehhez maga fűzi hozzá jegyzetben: «Célzás a Kisfaludy-Társaság által kitűzött 25 arany jutalomra, melyet 1846-ban jelen munka nyert, *nem sok dicsőséggel*. Innen a kétértelmű játék».

Annak is kifejezést adott Arany, hogy ezen a kelletlen munkáján csak úgy javíthatna, ha az egészet újra írná. Ehhez nem volt kedve, de azért javíthatott kéziratán, főként a Vörösmartytól kifogásolt nyelv és verselés szempontjából. Nem lesz minden tanulság nélkül való a végleges szöveg összevetése a pályamunkáival.

A pályaműnek egészen Gvadányit utánzó címe így hangzott :

AZ ELVESZETT ALKOTMÁNY,
 azaz
 Maradvári és Tagadófalvi, Tagadi
 RÁK BENDEGŰZNAK
 földön, vízen s föld alatt
 véghez vitt
 álmélkodásra méltó vitézi tselekedetei ;
 nem különben
 életében és halála után
 rajta megesett
 rendkívül való története ;
 mellyeket
 az effélékben gyönyörködőknek kedvéért
 először ugyan szép versekben szerzett
 Néhai Nemes és Vitézlett VADONFFY BERTALAN ur ;
 mostan pedig ez új formában
 világ elébe bocsátott
 Egy hazáját igazán szerető magyar nemes.

Mikor nyomásra adta Erdélyi János a kéziratot, a cikornyás címet Arany keresztülhúzta egy villámot utánzó cikk-cakkos vonallal s egy betétlapon címül csak ennyit írt : *Az elveszett alkotmány* s alá a Byronból vett jeligét.

Szintén betétlapon dolgozta át az Első Ének elejének egy részét. A 7—23-ig terjedő 17 sor helyett t. i. a pályaműben a következő 34 sor állott invocatio gyanánt :

Ó te hatalmas lény, kit népem, mint Jehovah-ját
 Júda leánya, saját s a többire rá se' tekintő
 Isteneül követel, — hozvát nagy Szittyia gombás
 Téreiről, — ki előtt örmény, rác, német, oláh, tót,
 Mind csak hangyabolyok, patkányok, hörcsögök, ürgék,
 Mellyeket ölnéped tej-méz folyamú Kanaánja
 Térein, egykorig, és csak azért szenvedsz el ödöngni,
 Hogy szeretett magyarod napot, éjt végig ne aludjék,
 Hogy legyen a mi, ha virad (azaz reggel, mivel *estve*
 Szinte virad soknak) hemzsegje, csikolja fel újabb
 Élvre a boldogokat, szóval, hogy legyen *iriggyünk*, —
 MAGYAROK ISTENE! (más nevedet nem tudjuk) o halld meg :
 Itt vagyok, itt ülök ; könyököm tölgy asztalon, állam

Félre feszítve, balom hajamat borzolja veszettül,
 Vagy veri homlokomat, jobbom pedig újra meg újra
 Mártogat egy tollat tintába megint — porozóba :
 És a vers nem jó, — és a vers egy sora sem jó.

Minthogy azért, a mióta világ és benne szorúlt *bárd*
 Létez, kezdve az ősi Homértól, ezredek óta
 Mind e mái napig (bele-értvén a pipatöltő
 Múzsát is), közösen meg tartott régi gyakorlat
 Volna, Horác is (Pisókhöz : 140.) e módot
 Törvényül tenné, meghunnyáskodni javallván
 Ilyenkor, s valamelly istenséghez folyamodni :

Én is, alább nevezett költő, bátor vagyok, a rám
 Torzképet faragó múzsákat hagyva maguknak,
 Trónod előtt, Szittyák hadas Istene! térdre borúlni, s
 Csókolván saruid sárját esdekleni : sugjad
 Né-ha belé szakadok ; ha pedig rám érik az álom, —
 (Mint rád ért, *Lector Benevóle*, remélem, azóta),
 Fricskázz föl kérlek, nehogy úgy járjak magam is, mint
 Ősi Homérosz járt, ki felől a pletyka Horác el-
 Hírelí fű-fa előtt, ha talál bölintani ollykor.

És ezzel maradok

tarlói poéta

Vadonffy

A *bárd* szóhoz ezt a jegyzetet írja :

* *Bárd*. Így nevezettek azok, kik énekeikkel *bárdolák* a régi
 celta nép *bárdolatlan* erkölceit. Nem napnál világosabb innét, hogy
 mind *Ossián* a *bárd*, mind a gael nemzet valóságos *törzsökös magyarok*
 voltak?

A *sárját* szóhoz ezt a jegyzetet teszi :

* *Sárját*? Persze, mert *itt* sár nélkül nem jár.

A 30. sor :

És a nemeslelkű nap *türt* valamennyi leírást.

jelentéktelen eltéréssel a pályaműben így hangzott :

És a nemeslelkű nap *türé* mind e leírást.

A 47. sorban :

Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri dologbúl,

a *ballag* szóhoz ezt, a kiadásban törölt jegyzetet fűzte :

* Festésünk érdekesbitése végett jelen időre fordítjuk. Az a sok
imperfectum úgyis csak történetírók és németek munkáiba való.

A 162. sorban :

Szép renddel benyomúl* . . .

ehhez a szóhoz ez a jegyzet volt fűzve :

* Ha innét elmaradt egy *nak*:
Semmi! kell a kritikusnak. Dixi.

A 325. sor :

Azzal a tündérnő veszi mécsét a szenelőről
utolsó szava helyett a pályaműben *tüzelőről* áll.

A 372. sorban :

Védelmül hátát neki támasztá a viharnek
az első szó helyett a pályaműben *Tiszteletül* áll.

A 422. sorban :

Nem hajt rá egyik is, sőt még távoznak a hangok
a még helyett a pályaműben *tán* olvasható.

A 446. sorban :

Végre birokra, türökre, marokra, ökökre kerültek,
a birokra szóhoz Erdélyi írásával ez a jegyzet van függesztve :

Birokra menni: birkozáshoz fogni, v. kezdeni.

Ez az Évlapokbeli kiadásban olvasható is, de később Arany
elhagyta mint fölöslegeset.

A 469. sorban :

Hangjához, melyet rekedés soha nem tompított
a rekedés szó helyett *rekedély* áll. .

A következő, 470. sorban :

Hajh, de mi állandó e' vén, hebehurgya világban
a hebehurgya szó helyett *hebehurgyi* olvasható.

A 474. sor után :

Pár nap alatt válik csoda mélységű tapadó sár,
ez, a kéziratban törölt két sor következett :
És ez uton *gőz* lesz lovainkból, gőzi reményünk
Meg *lóvá* leszen, azt suttogja sok ember e honban.

A 487. sorban :

Multával nem igen kövezett utcáin az ősi

a «nem igen» helyett *még nem* áll, aláhúzva. Ez a halogató szándék kiemelésével irónikusabban hangzik.

Az 501. sorban :

Most Armida fehér ragyogással, mint az *Írásban*

a «fehér» helyett *egész* olvasható.

Az 514. sorban :

Megborsolva beszédeiket belföldi szitokkal

a «beszédeiket» helyett *beszélyeiket* olvasható.

A II. ének

5. sora után, melynek második felét átírta a költő, ez a sor következett, amelyet törölt :

Pálinkát lehelő tüdejéből fúva golyóvá.

A 12. sor :

Asszonya úgy akará, hogy aranyra ezüstre terítsen
így hangzott :

Hogy teritethessen nagy szerrel, aranyra ezüstre,

A 20. sorban :

Tápláló csiga és biga ezreit, ócska heringet

az «ócska» helyett *drága* olvasható.

A 40. sorban :

(Vaksi homály), s azzal gyujtának ezerkaru fénytárt

a «vaksi homály» helyett *néha sötét* áll.

A 46. sor :

Meghökken a vitéz, s már elve szerinti menéssel
így hangzott :

Visszavonulni akart, és elve szerinti menéssel

Az 55. sorban :

Melyre vitézlő Bende lovag nagy szívbeli kéjjel

a «lovag» helyett *vitéz* olvasható.

Az 59. sor :

Úgy tetszett kívül : e' hajlék csak pusztai gunyhó

így olvasható :

Úgy tetszék kívül : e hajlék csak pusztá vadászlak.

A 151. sor :

Mellyet a fürdőkön nyolc hónap alatt betanult volt
így hangzik :

Mellyet a fürdőben nyolc hónap alatt betanúla.

A 311. sor után még ez a két, magától Aranytól törölt
sor következett :

E bölcs *útasítást* követém ; főleg, mivel ennél
Jobbat, senki se' volt, ki hamarjában javasoljon.

Az 568. sor :

E buta rend-zavarót tüstént börtönbe, legények!
eleje így hangzik : *Mint jó rend zavarót.*

Az 579. sorban :

S kardot rántva erős védő helyzetbe szorultunk.

a «szorultunk» helyett *tevődtünk* van.

Az 594—596. sor a pályaműben némi eltérésekkel így
hangzik :

Van s azalatt a vármegye ölhet az úton, akárhol,
Hisz ha nem áll neki a végítéletnek a bűnös
Kívül a birtokon azt szabados fölvinni az égig!

A 613. sorban :

Hajh, de mi út vala ez! megtörve csatánk dühe által
a «csatánk» szó helyett *a harc* áll s ehhez ez a költő által
törölt jegyzet volt fűzve :

Ki e hiatusok világában megütköznék a verseimben gyakran
előforduló efféle hiatusokon : annak semel pro semper megsugom,
hogy csak az olyan hiatusokat kerültem, a mennyire lehetett, melyek-
ben ugyanazon *hangzók* ismételtetnének ; az ilyenek tűrhetők ; ma-
gában a *hiatus* szóban is van egy s nyelvünk teljes velek».

A III. ének

204. sorában a *tíltul* szóhoz csillaggal lapszélen ez a jegy-
zet van írva :

Imigy amugy v. félig meddig.

A 217. sor :

Szólni, pörölni Magyarhonban, született anya-nyelvén

után ez a négy sor olvasható, melyek az Évlapok szövegében is megjelentek :

A mi a horvátság zajütését illeti, mondák,
Durva kegyetlenség törvénytzel hajtani őket
Nyelvtanulásra előbb, mint kedvök jőne magoktól
Nyelvisméretöket bővíteni a *honi* nyelvvel.

A 309. sorban :

Híres ügyét szőnyegre dobá a' *házi adónak*

a «szőnyegre dobá» helyett *közibük dobatá* áll.

A IV. ének

14. sorában :

Lőfegyvert ragadott és ment szellőzni szabadba,

a «szellőzni» helyett *szórkozni* olvasható.

A 69. sor :

Ekkor az éj minden rém állata zúgva előjön,

így hangzik :

Ekkor előjönnek rémállati a komor éjnek.

A 76. sorban :

Pókok, hátaikon hordván ascéta keresztet,

az «ascéta» szó helyett *hívői* áll.

A 95. sorban :

Vad tuskék állják el utát, bármerre tekintszen,

a «tekintszen» szó helyett *akarjon* áll.

A 104. sor :

Nem mozdulsz? Halva, vesd el a puskát s ülj le guzsalyra,

így kezdődik : *Mit? nem akarsz?*

A 128. sor :

Küzdjél hát *magyarul*, bennem védődre találtál.

után még ez a sor olvasható:

És ha szorulsz pénzben, ha szorúlandsz bármi segélyben.

A 129. sor :

Füdd meg e bájsípót : Hábor, védangyalod ott lesz,

így olvasható :

Füdd meg e báj sípot : védangyalod ott lesz azonnal.

A 130. sorban :

Emlékül, fiam, e táskát vedd, s jusson eszedbe . . .

a «fiam» szó helyett *pedig* áll.

A 175. sorban :

Vagy — segedelmem helyt — elvárni fejedre boszúmat

a «fejedre boszúmat» helyett *boszúm kitörését* olvasható.

A 197—198. sor :

Álma jutott legelőbb is eszébe ; de mennyire bámul
Látván ágya előtt a' játék francia kártyát . . .

így hangzik :

Álma jutott legelőbb is eszébe ; de mint lepeték meg
A mikor ott látá a játék francia kártyát!

A 217. sorban :

Nyomban öt is termett a ,tens úr' tiszteletére . . .

a «nyomban» helyett *más nap* áll.

A 229. sor :

Dolgokban, se tehén, hogy jégen táncra vihessék,

így hangzik :

Dolgokban s ki tudá választani a fa petákat.

A 249. sorban :

Egyszerü dolmányban, ragyogóban nemzeti hájtól

az utolsó szó : *zsírtól*.

E sor után a pályaműben még a következő sor állt :

Hozzá szállt egyenest Rák Bende nyugodt bizalommal.

A 280. sor :

A liberalisták *ebharmincadra* kerítik,

így olvasható :

A ribelaristák *ebharmincadra* jutatják.

A 455. sorban :

Jó fizetés mellett az adózók részire álltak,

az «adózók részire álltak» helyett *adózókhoz csatolódtak* olvasható.

A 459. sor :

Okta nemes község vezetőjét, Pörgedy Mátyást.

után ez a sor olvasható :

Pörgedi lón ám egyszer a híres hadnagy, a honfi.

A 463. sorban :

«Honfi nemes társak» szólalt meg Pörgedy hadnagy

a «szólalt meg Pörgedy hadnagy» helyett *szólalt a gyülekezethez áll.*

Az 556—557. sor :

Kortések, e' csapatok paripás vezetői, hogy össze-
Tartsák a tömeget, hogy vissza bokorba szökéstől

helyett ez az egy sor olvasható :

Kortések e csapatok paripás vezetői karában :

Az 566. sorban :

Nyolcvan erős szekeret megrakván szomju torokkal

«megrakván szomju torokkal» helyett *megrakva tüzes nemesekkel.*

Az 568. sor :

A városbeli nép egy részét : holmi diákot

így hangzik :

A városbeli nép valamely részét : tanulókat.

Az 573. sor :

Hajlani a diadal, zsalu közzől leste napestig

így hangzik :

Hajlani a diadal, zsalus ablakban rovogatta.

Az V. ének

17. sora :

Árny és fény, s kiterül bakacsinja sötéten az éjnek,

így hangzik :

Árny és fény s kiterül a sötét éjnek bakacsinja

A 21. sorban :

Kincsek fölhányják lángnyelveiket, jelül adván

a «jelül adván» helyett *tudatandók* áll.

A 34. sor :

Illyen válasz kelt Armída varázslatos ajkán

így olvasható :

Illyen választ nyert Armída varázs ajakáról.

A 35. sorban :

Mondd meg uradnak, a gaz garaboncsának, ha dühödten

«ha dühödten» helyett *miszerint ha* áll.

A 44. sorban :

S bárányfelhőnek nevezé botor együgyü nyelvén

«együgyü nyelvén» helyett *egyszerűséggel* áll.

A 77—78. sor :

Gécki boszorkányok mentek lovagolva először

Bükfa lapátjaikon, s forgatván baljuk erősen

így hangzik :

Gécki boszorkányok mentek legelőül, lovagolván

Bükfa lapátjaikon s forgatván bal kezeikben.

A 85. sor :

Nem, hanem a' halhatlan szellem is érzi fulánkját

így hangzik :

Nem, hanem a halhatlan szellemet is sebesíti.

A 87. sor :

Hömpölygött számlálhatlan sokasága ; mögöttük

így olvasható :

Hömpölygött megszámlálhatlan nagy sokasága.

A 89. sor :

Kecskei lábakkal, nagy seprűfarkkal ügetnek,

így hangzik :

Kecskei lábakkal, seprű farkkal nyomulának.

A 92. sor :

Végre a pattantyús ezered *vénszüei* jöttek

így hangzik :

Végre a pattantyús ezered *vénszüz* alakokban.

A 97. sor :

Fölkészítettvén beleül és rendezi sergét

így olvasható :

Fölkészítetvén, beleült, seregét vezetendő.

A 118. sor :

E felhőparipák sárkánynyá váltak azonnal

így hangzik :

E felhőparipák sárkányokká alakultak.

A 144. sorban :

Barna darabjaikat, s a tudós nevezé *meteornak*,

a «barna» szó helyett *rozsva* áll.

A 197. sor :

Összefolyának a lég közepén s nagy tóba szakadtak,

így olvasható :

Összefolyának a lég közepén s nagy tót alakítottak.

A 206. sorban :

Folyt a' harc ez alatt. De a hadnép egyre kevesbült

a «kevesbült» helyett *fogyának* áll.

A 253. sorban :

Bende ugyan játszott, de határtalan a mai vesztés

a «mai vesztés» helyett *vesztésben* áll.

A 260. sorban :

Rettenetes schwarzot, s oda lón a' régi becsület

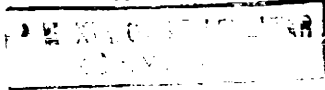
a «régi becsület» helyett *becsület azonnal* olvasható.

A 263. sor :

És hogy már ma sehogy sem tud neki fekhelyet adni

így hangzik :

És hogy az éjre sehogy sem tud neki adni szobát már.

A 288—290. sor :

E kéngőz lehelő nyiladék katlanszerű torkán.
Nem bajos a lemenet ; «*facilis descensus Averni*»
Mondá Virgilius ; hamar is fenekére jutottak,

így hangzik :

Torkából e kies, parfümlehelő, nyiladéknak.
Tetszős a lemenet ; *facilis descensus Averni*
Mondá Virgilius helyesen ; hamar is lemenének.

A 293. sorban :

Cerberus, a' pokoleb vala ez, háromfejű állat
az «állat» szó helyett *szörnyeg* áll.

A 312. sor :

Nagy patvar vala itt. Vén Charon bácsi civódva

így olvasható :

Nagy patvar vala itt. Az öreg Cháron civakodva.

A 327. sor :

Túl a rideg parton siralomnak terjed üvöltő

így hangzik :

Túl a rideg parton kezdődék a siralomnak.

A 340. sor :

Ebben egy aszkóros vén asszony fúva, pihegve

így hangzik :

Ebben egy aszkóros vénasszony alak keserűen.

A 352. sorban :

Mert ha bal arcáról lekaparta goromba jövését

a «jövését» helyett *szakálát* olvasható.

A 366—368. sorok (*Ixion* . . . szokott volt) hiányoznak a pályamű kéziratából is, az Évlapok szövegéből is.

A 370. sor :

Mindig evett valamit ; de fölöttébb foghegyen ette
a pályaműben így kezdődött :

Folyvást *ett* valamit . . .

A 471. sor :

Útjok *elyz'* szélén vezeté. Nem-földi gyönyörnek

így hangzik :

Útjok *Elyz* szélén vezeté őket. Gyönyörűség.

A 471. sorban :

És Armida emígy fejté meg az édeni kedvet

«az édeni» helyett *ez édhoni* áll.

A 495. sor :

Tápanyagúl, s innét érté meg e csoda látványt

így hangzik :

Tápanyagúl s innét érté *e csodás* eseményt is.

A VI. ének

93. sorában :

Ettől függ sorsod : ne feledd, vagy, tudva, ne mellőzd,

a kezdő szavak így hangzanak : *Sorsod e tettől függ . . .*

A 223. sorban :

Fő, kebel és a' többi tagok feltűnnek, elömlő

az «elömlő» szó helyett *erőt vett* áll.

A 265. sor :

Mostan azért, fiaim, hadi cselet gondoltam : ez éjen

így hangzik :

Mostan azért, fiaim, *magam* azt gondoltam : ez éjen.

A VII. ének

218. sorában :

Hős Kolocintost és maga is mellé rogy erőtlen

a «rogy erőtlen» kifejezés helyett *rogyik annak* áll.

A 222. sor után ez a sor következett, melyet Arany át-
húzott, minden bizonnyal még a beküldés előtt :

Undok okádságnak letapodvák ronda tavába.

Ugyanazon az ülésen, amelyen *Az elveszett alkotmányt*
megkoszorúzta a Társaság, új költői jutalomtételt is tűzött ki.
A tétel így hangzott : «Készíttessék *költői beszély* versben,

mellynek hőse valamely a' nép' ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen. Beküldés' határnapja nov. 20. 1846. Jutalma tizenöt darab arany». Eddig ismeretlen volt, hogy kinek köszönhető e rendkívül szerencsés és termékeny tétel fölvetése. Voinovich Géza teljes joggal gondolt kitűnő Arany-életrajzában Erdélyi Jánosra és Toldy Ferencre. Most azonban a Társaság irományai között előkerült az a papiroslap is, melyen Gaal József ajánlja kitűzésre ezt a tételt, ebben a fogalmazásban: «Készíttessék költői beszély, de népies szellemben, mellynek hőse valamely a' nép ajkain is élő historia személy — Mátyás király, Toldy Miklós, Kádár vitéz — legyen». A tétel, úgy látszik, nagyon megnyerte Erdélyi János tetszését, mert tentával is ráírta: «elfogadtatott», ceruzával is: «kihirdetjük». Így a derék Gaal Józsefnek ahhoz az érdeméhez, hogy ő fedezte fel még Petőfi előtt az alföldet mint költői tárgyat, joggal csatolhatjuk azt is, hogy az ő lelkében villant föl először az a pályatétel, mely irodalmunk egyik legszebb remekének írására szolgált ösztönzőül.

Ezzel a pályaművével is idejében elkészült Arany. Erdélyi János följegyzése szerint «Érk. nov. 3. 1846.» A pályázatra 14 pályamű érkezett, Aranyé a 4. számot nyerte s köztudomás szerint ezzel a jeligével vett részt a pályázaton:

«Mostan emlékezem az elmúlt időkről

Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról».

Illosvai.

A pályamunka 60 számozott oldalból áll, elejétől végig Arany gyöngybetűivel írva, de szemmel látható rajtuk a törekvés, hogy némileg elváltoztassa írásukat Arany, még pedig a betűk gömbölyítésével s egymásba fűzetlenségükkel, tehát a nyomtatott szöveg felé közelítésükkel.

A pályaművek közül öt Mátyás királyról szólt; Toldi Miklóst Arany pályaművén kívül még egy választotta hőséül: a *Toldi mátkája* című, amelyet egyik bíráló talpraesett apróságnak mond, nem annyira költői beszélynek, mint inkább «jól elmondott anecdoton»-nak.

A pályázat bírálóiul a nov. 21-i ülés Bártfay Lászlót, Gaal Józsefet, Garay Jánost, Tóth Lőrincet és Vörösmarty

Mihályt választotta, akik 1847. jan. 23-án terjesztették a Társaság elé véleményüket. Közülök Garay élőszóval adta elő ítéletét, mely megegyezett a többi négy bírálónak írásban beterjesztett véleményével s így egyhangúlag a 4. sz. pályaműnek ítélte oda a jutalom. Ehhez a jegyzőkönyv még a következőket fűzi: «még pedig oly kitüntetéssel, hogy a pályairatnak mind alkotási, mind előadási becse tekintetéből méltányosnak leli az ülés a kitett jutalmat 20 aranyra szaporítani».

A bírálók valóban nagy elragadtatással szólnak Arany remekéről. Még legtartózkodóbb Vörösmarty, de kevés szóval is sokat mondó s a lényegre világító:

«A' beküldött munkák között kétségtelenül Toldit (4. szám) illeti az elsőség. Meséjének ősi egyszerűsége, e' mellett a' világos szerkezet, nagy szabású és sok bensőséggel bíró jellemek, a' tisztán és következetesen népies előadás jóval fölül emelik a' többi pályázókon».

Bártfay László ezt írja róla:

«Minden tekintetben igen jeles. Tárgy, nyelv, átgondolt szerkezet, jellemzés, előadás (még pedig milly népszerű, egyszersmind milly költői előadás!!), hangzatos vers, magyar élet — magyar szokások — táj- és kor-festés, szóval: minden, részletekben 's egészben véve, kielégítő, remek. — E' mű nem csak a' jelen pályáiratok közt hasonlíthatatlanul a' legbecsesb, hanem a' magyar irodalom egyik legszebb dísze, 's hiedelmem szerint sokáig az marad. — Valóságos nyereségünk. — Kérdésen kívül ezé az elsőség, a' pálma, borostyán és minden. — Azonban a' szerző — bárki legyen — itt ott még is talán igazítani fog rajta nyomatás előtt — noha non ego paucis offender maculis».

Érdekes a pályatételt szolgáltató Gaal József véleménye. Ő ezt írja:

«Ezen költemény olly jeles mű, minővel irodalmunk maga nemében alig bír. Élettellyes plastikai jellemzés, indulatok és lélekállapotok helyes, néha remek festése, természetű 's egyszerűségek mellett is költői képeket alakító leírások. Egészen 's következetesen a legnépszerűbb nyelv telve ügyesen használt 's nem erőltetett néphrasisokkal 's természetes népies gondolatmenet, nem csak minde-
nütt kitűnővé tennék a' jelen művet, de különösen nemzetiségünknek olly bélyegét ütök rá, melly minden során látható. Egy hibája talán, hogy itt ott, de alig két három helyen allyasabb kifejezéseket használ, min azonban segíteni igen könnyű».

Tóth Lórinç véleménye így hangzik :

«Minden pályamunka közt nem csak legjobb, 's legköltőibb, hanem egyszersmind legterjedelmesb mű is, mellyről kevés volna azt mondani, hogy pályatársai közt legtöbb aránylagos beccsel bír, hanem azt kell felőle benső örömmel 's megalégedéssel kijelenteni, hogy valódi önálló abszolút magas becsű költemény, melly összes szépirodalmunknak első rendű gyöngyei közé tartozik. — Nyelve, előadása, népszerű elembeni gazdagsága, egyes költői képei, mind végig lankadatlan érdekessége azon vágyat ébreszték bírálóban, bár a szerző fényes tehetségét nagyobb díjjal lehetne jutalmazni, mint a kitűzött 12 arany . . .

Annyira fölötte áll versenytársainak mind költői becsére, mind nyelve tisztasága, simasága 's valódi magyarságára, mind igazán népszerű, az alföldi magyar faj' életéből 's véréből vett előadására 's szellemére nézve, hogy a' jutalmat minden kétségen kívül ennek ítéli oda bíráló, — 's benső örömét fejezi ki, hogy a' Kisfaludy társaság, kitűzött szerény díjai által, illy maradandó becsű műnek előhozására adhatott alkalmat . . .

A' nagyobb rész középszerűségéért (bíráló) gazdag kárpótlást talált a' 4ik számú becces műben, mellynek a' hős későbbi tetteit hasonló tollal feldolgozó folytatását bár mi uton eszközölni kellene».

E bírálatból úgy látszik, hogy a jutalom fölemelésének gondolatát Tóth Lórinç vetette fel s ugyancsak ő hangoztatta először a munka folytatásának kívánatos voltát, tehát a trilogiának az ötletét.

A jutalmazott pályamunkának a közülésen történő bemutatására nézve a Társaság erre alkalmasabbnak találta a dicsérettel kitüntetett pályaművet, Tompa Mihály *Szuhay Mátyását*; «de meghagyatott a titoknoknak, hogy közülési jelentésében az első rangú pályairat fel nem olvasását azzal okádatolja, hogy terjedelme nem engedi az egésznek előadását, részeket pedig a mű becsének csökkentése nélkül felolvasni nem lehetne». A közülésen azonban Tompa költeményét sem olvasták fel; három tag terjedelmes felolvasása miatt erre sem futotta az idő.

Talán nem érdektelen az sem, hogy kik voltak jelen azon az ülésen, mely a *Toldit* megkoszorúzta. A jegyzőkönyv szerint Schedel Ferenc igazgató elnöklete alatt megjelentek: Bajza József, Bártfay László, Császár Ferenc, Czuczor Gergely, báró Eötvös József, Gaal József, Garay János, Henszlmann Imre, Kiss Károly, Kuthy Lajos, Székács

József, Szigligeti Edvárd, Tóth Lőrinc, Vachott Sándor, Vörösmarty Mihály és Erdélyi János titoknok. Képzeletünk örömet színezteti a képet, mely örömmel s feszült figyelemmel hallgatják ezek az eszményi gondolkodású, nemes és szép lelkek a lelkes és boldog szavakat, melyek egy fényes új tehetség feltűnését ünneplik s mely ünnepi csendben várják, hogy az elnök felbontsa a névrejtő jeligés levélkét s felolvassa a tüneményes tehetségnek tavalyról már ismerős nevét : Arany János Szalontán.

Arany önérzetes szerénységgel fogadta diadalát s tudatában volt annak a bámulatos emelkedésnek, amelyet *Toldija* mutat első koszorúzott pályaművével szemben. De Szilágyi Istvánnak azt is megírja, hogy a *Toldi* sem mindenütt tetszik neki s a *Rózsa és Ibolyát* jobban szereti. Tervezgeti, hogy új kiadásban javít, igazít a *Toldi* fogyatkozásain, azonban, úgy látszik, mégis meggyőződött arról, hogy ez nemcsak fölösleges, hanem lehetetlen is. A *Toldi* azért olyan varázsos hatású, mert minden szava az ihletés melegén fogant a költő lelkében, mert a legőszintébb és legmélyebb átéltség harmata csillog minden mondatán.

Toldi szövege már ebben a pályázatra beküldött fogalmazásában az a klasszikus szöveg, amilyennek ismerjük és szeretjük. Alig változtatott valamit rajta Arany. Mindössze egy részlete van, amelyen módosításnak a szükségét érezte.

A II. éneknek az a jelenete, mely a testvérek összetűzését és György durva támadását mondja el, a pályamű kéziratában 10 sorral rövidebb a ma ismert szövegénél.

Miklós szemrehányására :

«Vesztenél, ha tudnál egy vizes kanálba».

Györgynek felcsattanó méltatlankodásával indult a következő versszak :

«És ő még felelget ; durván vissza pattan!»,
György rival s pofont ad neki, szinte csattan.

E két sor után folytatódott a mostani szöveg :

Toldi Miklósnak sincs ám galambépe . . .

A II. éneknek ezzel a részével Arany mindjárt a pályázatraküldés után elégedetlen volt s ezt 1847. jan. 9-én kelte-

zett levelében meg is írta Szilágyi Istvánnak, aki tehát e szerint nemcsak arról tudott, hogy Arany részt vesz a pályázaton, hanem magát a pályaművet is ismerte, — az elejét mindenesetre, erre maga Arany is hivatkozik. «A szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet — írja Szilágyinak. T. Miklós, midőn Laczfi hada által hadi életre buzdíttatik, bátyjától osztályrészét, pénzt stb. lovakat kell hogy követeljen, legalább azt, hogy őt *leventeileg* állítsa ki, s ezen közöttük viszálykodásnak támadni. Ezt megjavítandom».

Ezt csakugyan megváltoztatta Arany. Miklós szemrehányását megtoldotta egy versszakkal, amelyben jussát követeli. A fentebb idézett két sort törölte s helyére György durva támadásának sokkal drámaibb kirobbanását festő két sort iktatott :

„Itt a jus, kölyök, ne mondd, hogy ki nem adtam!”

György kiált és arcul csapja, szintugy csattan.

A kézirat ismeretében tévesnek bizonyul az a következtetés, hogy a javítást tartalmazó s Arany által írt szalag a pályázati példányba lehetett beiktatva, mikor ezt nyomásra adták. Teljes határozottsággal felismerhetően Erdélyi János, a Kisfaludy-Társaság akkori titkára írta be ezt az igazítást a kellő helyre, amint Toldy Ferenchez 1847. febr. 23-án kelt levelében jelezte is : «Arany ismét írt. Ha Toldia el nem ment volna még, úgy kérem, hozzám küldeni ; Arany javítása nálam van, én majd belészúrom, ahová kell».

Egyébként magán a szövegen alig változtatott valamit Arany, s a felől sem vagyunk egészen bizonyosak, hogy egyik-másik esetben nem szövegromlással van-e dolgunk. Annál inkább indokolt, ha még ezeket a jelentékteleneknek látszó eltéréseket is megállapítjuk s esetleg helyes útra irányítjuk a szövegkritikai vizsgálatot. Az Előhang egyik sorában a «dübörgő» szót ezzel a hangbeli eltéréssel olvassuk :

Hallanám *dübörgő* hangjait szavának.

Az I. éneknek ezt a sorát :

Mutatván az utat, hol Budára tér el,

a pályamunkában helyesebb szórenddel így olvassuk :

Mutatván az utat, Budára hol tér el.

A következő sornál is :

Vagy ki tartja úgy fel azt a hitvány rúdat

helyesebb a pályamunka szövege :

Vagy ki tartja úgy fenn azt a hitvány rudat?

Ez a sor :

Mint a barna éjfél, szeme pillantása

a pályamunka szövegében :

Mint a barna éjfél szeme pillanása.

A II. éneknek ez a sora :

Mintha a szívébe nagy kést mártanának,

így hangzik :

Mintha a szívébe *hosszu kést furnának.*

A verssor második fele ceruzával van áthúzva s alá a ma ismert szöveg írva Erdélyi János írásával, bizonyára Arany utasítására.

A III. énekben ez a sor :

S melyen ült, a malomkő-darabot fogta —

régiesebb színt éreztetve így kezdődik :

S a kin ült . . .

A IV. énekben Bencének megoldódik a nyelve. Kezdi a beszédet Miklósnak nagyapján, majd fordítja apjára, anyjára,

Györgyre, a bátyjára, végre önmagára ;

a pályamű kéziratában «önmagára» helyett *őmagára* olvasható. S ez a helyes, mert Bence nem önmagáról, hanem Miklósról beszél.

A VIII. ének e sorában :

Elment, bujdosóvá lett az egész földön

az «egész» helyett *széles* áll.

Ugyanebben az énekben épp úgy, mint a XII.-ben, a király megszólítása a pályázati kéziratban következetesen : fenség, fenséges úr.

A X. éneknek ebben a sorában :

«Hé! ki az? hová mész? te vagy, öreg Bence?»

a «mész» szó helyett *mensz* olvasható.

Ez a sor :

Hát nem vas darab volt, hanem vas szelence
a kéziratban így hangzik :

Hát nem darab vas volt, hanem vas szelence.

S ez látszik helyesebbnek.

Ebben a sorban :

«Árt, nem árt, én avval nem gondolok! haj rá!

a «nem gondolok» kifejezés helyett *mit gondolok* áll. S ez hetykébben hangzik.

Ez a sor :

Ivott, megint táncolt : megint ivott sokat
a kéziratban így olvasható :

Ivutt, megint táncolt, megint ivutt sokat.

A XII. éneknek ez a sora :

Felnyomá rostélyát acél sisakjának

így hangzik a kéziratban :

S felnyomá vizéjét aczél sisakjának.

A *vizéjét* megfelelőjéül lapszélre Erdélyi János írásával van odaírva : rostélyát.

A *jegyzetek* közül is, melyekkel a pályamunkát kísérte Arany, elmaradt egypár a végleges szövegben, olyanok, melyek közérthető szavakat magyaráztak.

A 3. sz. jegyzet : *Dandárja*: halmaza, csoportosa. Ehhez a kéziratban hozzá van téve : Nálunk használtatik.

A 8. sz. jegyzet : *Zsombok*: zombék. Mint fazok-fazék stb. Ehhez hozzá van téve : Nálunk a zombok divatos. A *zsombik* a zombék-nak hibás kiejtése.

A végleges szövegből teljesen kimaradtak :

4. *Léha*: gyáva és henye.

6. *Elzüllik*: elvadulva elkóborol.

9. *Szolgám*: kedveskedő megszólítás ifjabbhoz, nem tekintve az egymás közti úr- vagy szolgai viszonyt.

13. *Félsz*: népiesen, *télelem* helyett.

14. *Ország utja*: tejút, az égen.

15. *Imette*: ébren, nem álomban.

22. *Iziben*: hamarjában.

Toldi nagy sikerének a költőre nézve egyik legdrágább és legbecsesebb mozzanata Petőfi barátsága volt. A felhangzó sok dicséret fölkelte Petőfi kíváncsiságát ; elkérte Erdélyitől a kéziratot, elolvasta s elragadtatásában az ismert költeményt írta s ezt rövid levél kíséretében elküldte Aranyinak. Febr. 10-én kapta ezt meg Arany, mélységes hatással volt rá s boldog felindulásában már 11-én megírta verses válaszát s el is küldte egy kísérőlevéllel, melyet csak nemrég találtak meg s bocsátottak nyilvánosságra Szendrey Julia iratai közül. Így kezdi Arany : «Viszont üdvözlésemet Önnek! Ha : versem, levelem zavartnak tűnik fel Ön előtt, ne csodálkozzék rajta. Parlagi múzsám, mint együgyű pórleány, elpirúl a dicséreten s összefüggetlen szavakat rebeg. Február 10edike — ha szabad törpeségeket óriási dolgokhoz hasonlítanom — úgy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalnap».

A nagy figyelmet keltett remek hamarosan megjelent nyomtatásban koszorúzott pályatársaival együtt. Míg eddig csak tiszteletpéldánnyal kedveskedett honorárium fejében a szerzőknek a Társaság, most úgy határoz, hogy tiszteletdíjat is fizet s tiszteletpéldányt is aránylagosan bocsát a szerzők rendelkezésére. Aranyra vonatkozólag úgy határozott a Társaság, hogy a szalontai tűzvészre való tekintettel előre kifizeti Aranynak osztályrészét a várható nyereségből. Ezt a 60 pengőforintra becsült részesedést a jutalmul nyert 20 arannyal együtt szintén Szőnyi Pál vette föl a költő számára Szigligeti Edvárd társasági pénztárnoktól 1847. jún. 12-én. A könyvből számára esedékes példányok átvételére pedig Petőfi Sándort hatalmazza fel, aki jún. 18-án át is vesz tíz példányt, de ugyancsak e napról kelt levelében elpanaszolja Aranynak : «Pontiustól Pilatushoz lóttam-futottam *Toldiért* (vagy *Tholdyért* ?), míg megkaptam. Tíz példányt adtak. Hatot megtartok, négyet elküldök a legközelebbi alkalommal». Nem tekinthetünk megindultság nélkül még arra az egyszerű papírlapra sem, amelyen Magyarország két legnagyobb költői lángelméjének kezeírása áll egymás alatt : Arany megbízta Petőfit az őt netalán illető példányok átvételével s Petőfi elismeri a tíz példány átvételét. A szeretet a kicsiny dolgokban talán még inkább megismerszik, mint a nagyokban.

Maga Toldy Ferenc is, aki pedig egészen Kazinczy és Vörösmarty irányában volt elfogulva, okt. 1-én kelt levelében azt írja Aranynak, hogy több társai óhaját nyilvánítja, midőn felszólítja őt, folytassa az ily kitűnő szerencsével megkezdett pályát. «Ha még egy *Toldit* írna kegyed (a tárgy éppen nem szegény): a Kisfaludy-Társaság bizonyosan szívesen fogadná el, s erejéhez képest meg is díjazná». A maga nevében pedig azt kéri, hogy ne forgácsolja el erejét apró költeménykékre, hanem fordítsa fiatalsága s szép talentoma egész erejét nagyobb vagy *egy nagy* elbeszélő költemény írására. «De az egészen a *Toldi* szellemében legyen».

Most indul el diadalmas útjára a lángelme, aki egy csapásra meghódítja a régiben elfogult tudóst és az újért lelkesedő költőt, a multba visszatekintő higgadt férfit s a tekintetét merészen a jövőre szegező, exaltált ifjút. Az a Társaság, melytől első koszorúit nyerte, a jövő évben már tagjául híja el, hogy immár ő nyerjen nevétől díszet. Fennmaradt az a párszavas ajánlás is, mellyel Erdélyi János jelölte őt tagul s amely így hangzik:

«*Arany Jánost*, Nagy Szalonta városa másod jegyzőjét, «Az elveszett alkotmány» és «Toldy» czimű nyertes pályaművek íróját, ezeken kívül más egyes versezetek szerzőjét tagul ajánlja Pest, jan. 13. 1848. Erdélyi János».

Ezt az ajánlást Szőnyi Pál útján tapogatózás előzte meg, hogy elfogadná-e Arany a Társaság tagságát, mert Erdélyi jelölni akarja. A febr. 1-én tartott ülés taggá is választotta Aranyt 17 szavazatból 15-tel s vele együtt taggá választotta Szücs Dánielt 14 és Hazucha Ferencet 10 szavazattal. A megválasztatás örömét Arany számára megkeserítette túlérzékenysége. Fájdalmasan érintette, hogy egyik lap olyasmit írt, hogy azért hűl a közönség kegyelete a Társaság iránt, mert olyanokat választ tagokul, mint... Arany ezt magára vonatkoztatta s a leköszönéstől nem is annyira adott szavának szentsége, mint inkább a Társaság iránti tisztelet tartotta vissza. Nagyon zokon vette azt is, hogy még azok is, akiket barátainak vélt, vagy hallgattak megválasztásáról, vagy bántóan kelletlenül emlékeztek meg. «Nem vártam én, — írja Toldy Ferencnek — hogy

panegyrikust írjanak nevem mellé, de annyit vártam, hogy melegen említse azt meg valaki, mint pl. a Tompa barátomét tavaly. Ha a Kisfaludy-Társaság azzal követett el pártoskodást, hogy engem elválasztott, valamint előbb eszem ágában sem volt tagságra áhítozni, úgy most örömet lemondok».

Kétségtelennek kell tartanunk, hogy ha csakugyan kellett is valamelyes visszatetszést ez a választás, azt nem a *Toldi* írójának taggá választatása okozta. Aranyt mint «a Társaságtól két nevezetes pályamű koszorúztatása által kitüntetett író» hívta el tagjai sorába a Kisfaludy-Társaság. Ki lépte át valaha Társaságunk küszöbét ennél értékeesebb ajánlólevéllel, ki őrizte meg hervadatlanabban a Társaság által nyújtott koszorúkat, kiről ragyogott vissza tündöklőben Társaságunkra az a fénysugár, melyet jutalmazásával az ismeretlenség homályából feltörő géniuszra vetett? Csak ismételhethük Beöthy Zsolt szép szavait : «A *Toldi* koszorúja neki talán nem a legnagyobb dicsősége, de nekünk legnagyobb emlékün».

KÉKY LAJOS.

NAPJAINK FILOZÓFIÁJA.

— Első közlemény. —

Kant bölcelete az újkori filozófia belső, szellemi alkatának beteljesülését jelenti. Gyakran hangsúlyozták, de nem épp ilyen gyakran értették is meg azt, hogy Kant tanításában a Descartes-ból kiinduló rationalismus, amely az ész elsőségét vitatta, és a Bacon által megindított empirizmus, mely a tapasztalatot tolta előtérbe, egy magasabb egységre jutott s ebben az egységben érvényesült mindaz, ami e két, egymással párhuzamosan haladó áramlatban értékes volt. Valóban, mintha Kant filozófiájában Hegel szellemi dialektikája jutott volna világos és tökéletes kifejezésre: a rationalismus thesis-e és az empirizmus antithesis-e itt egy átfogó synthesisben nyert kiegyenlítést, amelynek során megszűnt ugyan mind a thesis, mind az antithesis, de megőriztetett mindaz, ami e kettőben becses és igaz volt. Ez a synthesis az értékek egész seregét teremtette és az elmélyedő bölcselő minél többször fordul kutató lélekkel Kant bölcelete felé, annál inkább nyűgözi le őt ennek a teremtő szellemnek ereje, amely a problémák özönét tárja fel előtte és olyan összefüggések lehetőségére hívja fel az éber figyelmet, amelyeknek kutatása és kiderítése a bölcselő becsvágyának méltó tárgya. Kant bölceletének gazdagsága szinte kimeríthetetlennek látszik.

Az öntudatos szellem áll ennek a kritikai bölceletnek központjában és az öntudatos szellem annak kiapadhatatlan forrása. Nem lehet tagadnunk, hogy az öntudat immár Descartes óta az egész modern bölceletnek nélkülözhetetlen fogalma, amely körül forog minden metafizikai, lélektani, ismeretelméleti fejtegetés, s amely nemcsak kiinduló-, hanem egyszersmind végpontja is minden rendszernek, amely

az emberi gondolkozás problémáinak megoldására tör. Ámde azt sem lehet tagadnunk, hogy az öntudatos szellem Kant bölcseletében jutott el arra a magaslatra, amelyen teremtő erejének minden energiája nyilvánvalóvá lett és amelyen egész fényében ragyogva láthatóvá lett a maga végtelensége mindazok előtt, akik őszinte hűséggel iparkodtak az emberi kultúra rejtélyeinek megfejtésére. Kant bölcseletében nyilvánvalóvá lett, hogy a szellem lényege az a páratlan öntudatosság, amely a szellem számára lehetővé teszi, hogy ne csak létrehozza a maga alkotásait, hanem azokban, mint a maga értékének megtestesüléseiben, igaz örömét is találja. Ez az öntudatos szellem mindent megért, amit ő alkot és hoz erre a világra, de csak azt érti meg, amit ő alkot és hoz erre a világra. A világot és természetet is csak akkor érti meg, ha azt a magából újra alkotja és öntudatossá teszi azt, amit tudattalanul alkotott. Minden, ami a szellem öntudatának fényében jelenik meg, értéket nyer : az öntudatos szellem értéke sugárzik rajta szét és teszi becsét örökkévalóvá. Minden, amit a szellem alkot, igaz, szép és jó. A bölcseletnek mostantól fogva éppen az lesz a szerepe, hogy a szellemnek tevékenységét türelmes elemzéssel megvizsgálja s ezen elemzés alapján kiderítse azokat az elemeket, amelyek által az igaz igazzá, a szép széppé, a jó jóvá lesz. Nincs itt sehol fellengző metafizika vagy csodákat ígérő intuitio, hanem csak elmélyedő, türelmes megvizsgálása a teremtő szellemnek és szerény, becsületes igyekezet azoknak a mélységeknek feltárására, amelyekből ered az igazi élet. A vizsgáló tekintet a külsőről a belsőre, a tárgyról az alanyra, a Nem-Énről az Énre, a világról a szellemre fordul, s a szellemen keresztül néz mindent, ami van s magyarázatra vár.

Az öntudatos szellem varázsa ejti foglyul a német idealizmus nagy alakjait, akik Kant nyomába hágva, a maguk módján keresik a szellem alkotásainak megértését s igyekeznek rendszerbe állítani a fontra vetett problémák megfejtéseit. Fichte, Schelling, Hegel egyformán meg voltak győződve a szellem teremtő erejéről és jól látták, hogy a bölcselet feladata más nem lehet, mint ennek a szellemnek megértése ; jól látták azonban azt is, hogy ez a lehető mélysé-

gekig hatoló megértés csak egy szerves rendszer keretében lehetséges. Ahol szellem van, ott rendszernek is kell lennie, mert hiszen a szellem maga is lehetőségek rendszere, amelyek az ember közbejöttével az emberi alkotásokban lesznek valóságokká. Ezért tör mindenikük teljes öntudatossággal a rendszer felé, amelyben a szellem tevékenységeit lehet és kell megmagyarázni. Ez a rendszerező akarat nem hiányzik Fichtéből sem, aki azonban legelső feladatának az öntudatos szellem történetének kifejtését tartja, szembeállítván azt, mint nélkülözhetetlen tényezővel, a Nem-Énnel, amelyen az Én tevékenységei megvalósulnak. Ha nincs Én, azaz öntudat, nincs ismeret és nincs bölcelet; de nincs ismeret és bölcelet akkor sem, ha nincs Nem-Én, hogy azt az Én magával, mint szükséges korlátot, szembesítse. Amit Fichte ebben a vonatkozásban az öntudatról és a szellemről megállapított, az a bölceletnek örökbecsű vívmánya, amelyet éppen ezért semmiféle filozófia sem nélkülözhet, ha a szellemet a maga belső valóságában megérteni akarja.

Az öntudatos szellemben és a rendszerben való hit hajtja és űzi Schellinget is a fejlődés számtalan szakaszán át, hogy a szellemet és annak alkotásait felfogván, megértse. A szellem csak önmagát érti meg és azt, amit ő alkotott — mondtuk fennebb. E tétel igazsága szembeszökően jut kifejezésre Schelling fejlődésének korai szakaszában, amikor Fichte kísérletét egészen egyoldalú kísérletnek bélyegezve, a természetet is a szellemből akarja megérteni. A természetben is a szellem lakik, csak hogy ez a természetben megvalósuló szellem nem öntudatos, hanem tudattalan szellem, amely folyton hat és teremt ugyan, de ez az ő hatása és teremtése nem-tudatos. De mégis hatnia és teremtenie kell a természetben, mert különben nem lehetne tudatossá az emberben és az ember alkotásaiban. Sőt a természet legmagasabb foka egyenesen az öntudatos szellem létrehozása az emberben. Ott lakik hát a szellem a természetben is s éppen ezért lehetséges az emberben lakó szellemnek megismernie a természetet. Ha a természetből hiányoznék a szellem, soha sem lennénk képesek a természet megismerésére. Amint Schelling mondotta: a természet és a szellem azonos.

Az öntudatos szellem a maga legmonumentálisabb kifejtését kétségkívül Hegel rendszerében éri el, amelynél hatalmasabb alkotást nem ismer a bölcelet története. Itt valóban a szellem űli a maga végleges diadalát. A szellem Hegel rendszerében szemünk láttára halad fokozatról fokozatra, lépcsőről lépcsőre s lassú, de céltudatos fejlődés során jut el a maga abszolutságára a filozófiában, illetőleg a vallásban. Aki ezt a lassú fejlődést a *Phänomenologie des Geistes* bonyodalmas és szövevényes fejtegetéseiben végig tudja kísérni, az bámulattal áll meg annak a gondolkozónak géniusza előtt, aki ezt a végtelen folyamatot a maga szellemének erejével előttünk feltárni képes volt. De az ilyen türelmes tanulmányozó meglepetéssel fogja látni azt is, hogy sok minden, amit különösen a társadalom- és történetbölcelet manapság új portéka gyanánt árul, Hegelnél már igen szépen és világosan kifejezésre jut. Itt is a szellem története tárul fel előttünk, amint a legsőbb fokról folytonosan emelkedve, önmaga tartalmát kifejti és végül a maga világos öntudatára jut, mihelyt önmagát teszi a maga tárgyává. Az abszolút szellemben a tárgy és az alany egybeesik.

Minden szellemi alkotásban tehát — természetesen — a szellem tevékenysége mutatja meg a maga végtelen erejét. Az abszolút szellem, melyben a szellem önmagát teszi a maga tárgyává, vagy szemléli önmagát, s ekkor eléáll a művészet bölcelete, vagy képezi önmagát s megszületik a vallásbölcelet, vagy megismeri magát s feltárul előttünk a filozófia története. Mindenütt a szellem tevékenysége áll előttünk és a szellem tevékenysége jut kifejezésre az alkotások különböző síkjaiban. És a filozófia egyetlen feladata megérteni azt, hogy a szellem fejlődése miként ment végbe. Amíg a korszellem csendesesen kialakul, addig a filozófia legfennebb ezt a kialakulást segíti elő, de magát a korszellemet tökéletesen csak akkor képes kifejezésre juttatni, ha a korszellem már a maga teljességében áll előttünk. Így kell értenünk Hegel szavát: Minerva baglya csak a setétség beálltával kezdi el repülését. A bölcelet u. i. soha sem veszhet el a részletek útvesztőjében, hanem mindig a bevégzett Egészre kell irányulnia, mert hiszen az igazság soha sincsen az apró-

lékos részletekben, hanem mindig csak a megvalósult és a jelentést teljesen feltáró Egészben. Hogy azután ez az Egész továbbra is állandó változásnak, tehát fejlődésnek van alávetve, az az öntudatos szellem lényegéből önként következik. Nem tartozik már most ide annak megmutatása, hogy ebben az Egészben miként kell az önmagát megvalósító szellemet látnunk, sem annak fejtegetése, hogy a szellem ezen önmegvalósításában miként fejlődik ki az igazi élet, tehát Hegel bölcelete minő értelemben nevezhető élet-filozófiának. Nekünk itt meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy az öntudatos és teremtő szellem a maga tetőfokára Hegel szellemében és rendszerében jutott el: ez a rendszer, amikor a kifejlő szellem történetét figyelemmel kíséri és megérti, maga is a szellem kifejlésének egy végtelenül magas fokára mutat rá. Ez a rendszer a szellem filozófiájának minden tulajdonságával ékes.

Rendkívüli volt az a hatás, amelyet Hegel hatalmas arányú rendszere a kortársak szellemi kifejlésére gyakorolt. Filozófia, államtan, jogtudomány, történettudomány, teológia, æsthetika, nyelvtudomány egyformán e hatás alatt állottak s jutottak sokszor egészen meglepő eredményekre és magyarázatokra, sőt egyes tudományok történetében ez a hatás egyenesen korszakalkotó volt. És mégis, éppen e rendszer egyeduralmának napjai jelentik tulajdonképpen annak az időnek kezdetét, amelyben a szellem erejébe vetett hit mélységesen megingott és a filozófia minden hitelét elveszítette. Ezáltal az a válság tört ki és lett nyilvánvalóvá, amelynek első nyomai már ott jelentkeznek Jacobi bölceletében, akinek tana nálunk is döntő hatással volt Köteles Sámuelre fejlődésének későbbi korszakában, sőt talán befolyást gyakorolt Eötvös József gondolkozásának kialakulására is. Jacobi az érzés részéről támasztott nehéz kifogásokat Kant rationalismusával szemben, s a tudás fölé a hit hatalmát állította, amely az igazi életnek megragadója, az értékek forrása: egyedül a hit vezethet el minket közvetlen bizonyosságra, tehát tőle nyer bizonyosságot az az ész is, amelyre Kant olyan nagy büszkeséggel tekintett. Nem az ész, hanem az érzés és a hit az örök igazságok kútfeje. Kant rationalis-

musával Jacobi a maga erőteljes irrationalismusát állítja szembe: az érzés, amelyet Jacobi olykor-olykor az ész fogalma alá csúsztat, közvetlen bizonyosság birtokába juttat s tulajdonképpeni tevékenysége nem ítélethozatal vagy fogalomalkotás, hanem tiszta szemlélet, amely egyenesen Istenre irányul. Ez a szemlélet teremti az igaz, a szép, a jó értékeit is, de egyszersmind ez emeli ki az embert az érzéki-ség köréből és felemeli őt az érzékfelettinek egyedül értékes világába, ahol az ember valóban Isten képmása lesz és a maga rendeltetésének tudatára jut. Szóval: Jacobi bölcselétében erőteljesen útat tör magának az az *irrationalismus*, amely az ésszel szemben az érzést állítja a szellemi élet előterébe s az érzést teszi minden értékesnek és örökéletűnek forrásává. Ez az irrationalismus és emotionalismus lesz jellemző vonása Scheler elmélkedéseinek is, amelyek ugyan befejezéshez nem jutottak, de mint tünetek napjaink bölcselétének jellemző tartozékai.

Az ész elsősege ellen intéz támadást Schopenhauer is, amikor előtérbe az *akaratot* állítja, amely mint öntudatlan erő már ott mutatkozik és működik az anorganikus világban s ott található az emberi lélekben is, mint annak lényege és magva. Ha azt a kérdést vetjük fel, mit lehetne Ding an sich-nek vallani, akkor Schopenhauer nézete szerint erre más feleletet nem adhatunk, csak ezt: a tünemények és jelenségek mögött elrejtő lényeg az akarat. És hogy az észnek itt még nyoma is eltöröltessék, ez az akarat öntudatlan, nyers, vak és esztelen akarat. Ennek a vak, nyers, ösztönös, esztelen akaratnak nyilatkozása minden, ami létezik és van. Az ismeretben magában is ez az akarat viszi a vezetőszerpet s az agyvelő nem egyéb, mint látható akarat a megismerésre. Schopenhauer-nál is hát az emotionalis elemek nyomulnak előtérbe s az ész szerepe kénytelen nagyon kis körre zsugorodni össze. Jacobinál az érzés, Schopenhauer-nél az ösztönös és öntudatlan akarat viszi a vezető szerepet és nőttön-nő az az ellenszenv, amely a gondolkozó szellemre irányul. Ahogyan a XIX. században előre haladunk, olyan mértékben készül elő az út az ú. n. *életfilozófia* számára s valóban a szellemfilozófia lépten-nyomon tért

veszít. Az életfilozófia ezt az elveszített teret ügyes készséggel foglalja el.

A szellemfilozófia és az életfilozófia között mozognak azok a nemes és mélyreható fejtegetések, amelyekkel Eucken bölcséletében találkozunk. Nála a szellem egy mindent átható metafizikai hatalommá lesz és arra van hivatva, hogy az egész életet áthatva, annak jelentést és értéket adjon. Euckenre az élet elgépiesülése és az önmagáért végzett munka imádása van végtelen hatással és ad ajkára prófétai szavakat, amelyekben óva inti embertársait az elkövetkezendő veszedelmekre. Az emberek külső életének elmechanizálódásával párhuzamosan halad a belső élet elsekélyesedése is, amely az élet igazi jelentésének és a szellem értékeinek tökéletes elsorvadására vezet. Eucken azonban nemcsak a szellemet félti, hanem félti az életet is a megmerevedéstől és a gépiességtől, amelytől csak az óv meg, ha az élet a maga értelmét és igazi jelentését a szellemtől nyeri. A baj éppen az, hogy a sok technikai alkotás és a gépek munkája nyomán a munka is puszta gépiességgé lett s a szellem az ember egész létéből kivészett. Az élet csak akkor fog ismét értéket és jelentést nyerni, ha az ember a maga közönyéből és nemtörődőségéből felébredve, rájön arra, hogy a szellem nem eloson az élet mellett, hanem áthatja a maga erejével az életet. A lét átszellemiesítése az a cél, amelyre a nyomorult és elfásult embernek törekednie kell. Az tagadhatatlan, hogy az ember élete az érzékiség és az ösztönök talajában gyökerezik, de az érzékiséget és az ösztönöket a szellemnek kell áthatnia a maga nemesítő erejével. A szellemi életnek egységes és új valóságként kell az ember életében megjelennie, amely által a puszta természet fölé emelkedik és hozzákapcsolódik ahhoz a hatalmas teremtő világ-akarathoz, amely által igazán világlénnyé válik.

A technikának és a gépeknek az a mindent elnyomó zsarnoksága, amely mellett az ember egyéni értékei megsemmisülnek s amely ellen Eucken is minduntalan felemeli figyelmeztető szavát, mind nagyobb és nagyobb mértékben nehezedik reá az emberiség életére, megfosztván azt a

munkában való részvételnek, a kezdeményezésnek, az egyéni reátermetség érzésének minden gyönyörűségétől. Itt is természetesen a szellem, illetőleg az értelem lesz a gyűlölt bűnbak, amelynek rovására írandó az élet elanyagiasodása, mechanizálódása, végeredményben elképzelhetetlen sívársága. Megtaláltatván a bűnbak, megindul a könyörtelen küzdelem, amelynek élén a bölcsélet halad. Nietzsche minden képzeletet meghaladó fanatikus hittel tör a szellem és értelem uralma ellen: hadd érvényesüljön az ösztön, amely mint a hatalomhoz való akarat teremt minden értéket és szebb jövőt az emberiség számára. Az értelem örökös töprengése — úgymond — és fontolgatása az élet ellen elkövetett legnagyobb bűn, amelyet semmiképpen sem lehet kiengesztelni. Követeli az érvényeseknek tartott értékek visszajára fordulását, mert hiszen ezeket az értékeket egytől-egyig a szellem és értelem hozta létre azok érdekében, akik az élet harcaira gyávák és erőtlenek voltak — a tömeg és a csőceselék érdekében. Más értékekre van szükség, de mindenkifelett más emberekre. Olyan emberekre, akiknek saját akaratuk szab törvényt s akik felette állnak mindannak, amit az emberek morálnak neveznek. A jelen embere csak híd, amely a felsőbbrendű emberhez vezet át. Ez a felsőbbrendű ember eltöröl mindent, ami a rabszolga-morálra emlékeztet, és megteremt az úri morált, amely csak a saját akarata előtt hajlik meg tisztelettel. Meg kell fordulnia a világnak: a jövő embere, megvetve az értelem és szellem minden parancsát, kényszeríti a dolgokat arra, hogy az ő akaratához igazodjanak és pillanatra sem tűri, hogy az ő akarata igazodjék a dolgoknak ú. n. értékéhez. Ő teremti az értékeket a maga hatalmas ösztönével s ő ad a világnak olyan értéket, amilyent akar.

A maga lelki kiállításában voltaképpen Nietzschével rokon az intellectualismusnak az az ellensége, akinek híre-neve évtizedeken át uralkodott a világon. Bergsont értem. Irrationalismusa az intuitio közvetlen megragadását állítja szembe az értelem elemző munkájával és a fejlődés teremtő erejét hirdeti a szellem hatalmával szemben. Kiindulása az a meggyőződés, hogy gondolkozásunk a maga logikai formáival

nem képes az élet igazi értelmét megismertetni s maga a gondolkodás is a végtelen áramlású életnek lévén egyik aspectusa, hogyan is lenne képes az életnek végtelenségét megragadni? Ezért csak a tehetetlen anyagról tud hát nekünk a gondolkodás hű képet adni, de értéke azonnal relativvá lesz, mihelyt a végtelen tevékenységű életre akarjuk alkalmazni. Az élet életessége megmerevedik, mihelyt a gondolkodás logikai formáiba öntjük. Az életet megragadni és a dolgokat a maguk valójában feltárni csak az ösztön képes. Az ösztön sajátossága éppen az, hogy magára az életre vonatkozik és minden cselekvése szerves teremtői munka, míg az értelem csak gépiesen képes eljárni. Az ösztön nem is tesz egyebet, hanem folytatja azt a munkát, amelyet az élet megkezdett, amikor az anyagot szervezi és végzi ezt a munkát oly mértékben, hogy sokszor azt sem tudjuk megmondani, hol kezdődik az ösztön, s hol végződik az organizálás.

Az ösztön által, amelynek hát ily módon végtelen hatalma van mindenek felett, az intuitio diadalmaskodik az értelem türelmes, elemző munkája felett. Az intuitio u. i. a részrehajlatlan, az önzetlen, a magáról megfeledkező ösztön, amely egyenesen az élet belsejébe vezet az által a sympathia által, amelyet közöttünk és az élet jelenségei között létesít. Bergson legfőbb panaszja már most éppen az, hogy a mai ember az értelemre támaszkodva merőben az anyag világában vész el s tudni sem akar az életnek arról a végtelen és szüntelenül fejlődő világáról, amelynek belsejébe az intuitio vezet. Él ugyan még itt-ott az intuitio is, de már csak mint kialvó lámpa, amely csak olykor-olykor kap életre, s akkor is csak egypár pillanatra. Ez a gyöngé és libegő fény is azonban némiképpen képes arra, hogy áttörjön azon a setétségen, amelyben minket az értelem hagy.

A bölcséletnek megkülönböztető sajátja éppen az, hogy eszköze az intuitio. Hiszen a filozófia feladata az, hogy minden érdek és hátsó gondolat nélkül vizsgálja az élőt. A bölcsélet ez által emelkedik a tudomány és minden tudomány felé: amíg a tudományok csak azért látnak, hogy cselekedetre vezessenek el, addig a filozófia az intuitio erejével

spekulál és egy egészen más fajta ismerettel ajándékoz meg minket, a metafizikai ismerettel, amely a dolgok lényegébe vezet. Mindebből pedig — úgymond Bergson — világos, hogy az *intuitio* maga a szellem, sőt maga az élet. Így lép lassanként az elmélet helyébe a gyakorlat és cselekvés, az ismeret helyébe az élet s az értelem helyébe az *intuitio* hangsúlyozása nemcsak Bergsonnál és követőinél, hanem főleg Angolországban és Amerikában a *pragmatismus* hirdetőinél is. Itt valóban mintha Verulámi Bacon fejtegetéseit olvasnók. Megtartja ugyan az értelem és az ész a maga előkelő szerepét, de nem az elmélet, hanem a gyakorlat s az élet az a legfőbb cél, amelynek szolgálatába állítatnak. Az élet szolgálatában áll minden cselekvés s miután minden az életre tör, a cselekedet értéke is attól függ, hogy mennyiben segíti elő az életet és az élet céljait. Az elmélet és az igazság értéke is ezen szempontok szerint ítélendő meg. Nem kell megvetni és figyelmen kívül hagyni az elméletet, amelyet a filozófia felállít és magyaráz, de vizsgálni kell, vajjon ez az elmélet az élet és az életre vezető cselekvés szolgálatában áll-e. Minden elmélet csak annyit ér, amennyit az életnek szolgálni képes. Az igazság értéke is termékenységtől függ. Az igazi érték a jó lévén, mert hiszen a cselekedet becse jóságától függ, ezért az igazság értékét is végső eredményben ennek a gyakorlati értéknek szempontjából kell elbírálni. Akár William Jamesnek, a pragmatismus amerikai képviselőjének tanát tekintsük, akár az angol pragmatista Schiller bölcséletét vizsgáljuk, a bölcséleti álláspont mindkettőnél ugyanaz: minden elmélet, minden ítélet, minden fogalom s ezek által kifejezett minden igazság csak eszköz az élet kifejlésére.

A szellem ellen indított támadás — úgy látszik — mind nagyobb tért hódít nemcsak a filozófia, hanem a szellemi élet minden mezején s a szellem helyét az élet foglalja el, amelynek szolgálatába állítják az emberi értelemnek minden erejét. Minden törekvés célja az élet megragadása lesz s az *ismeretelmélet* helyét a *lét elmélete* kezdi elfoglalni, hogy azután a metafizika sejtett birodalma felé vezessen a bizonytalan út.

Az élet megragadásának szolgálatában áll Dilthey tana is, ahol a szellem helyét teljes határozottsággal az élet fog-

lalja el, csakhogy Dilthey ezt a keresett életet a történelem folyamán és folyamában szeretné megtalálni. Valóban jellemző nyilatkozat, amelyet egyik művében tesz : ő a történelmi ész kritikáját akarja megírni. E nyilatkozat kellőképpen fejezi ki azt a különbséget is, amely közötté és Kant között fennáll. Nála nem a logikai elemzés vagy a lélektani kísérletezés áll a munka előterében, hanem a *történelmi megértés*. Nem is az a fő, hogy az ismeret határait kitűzzük, miután már azt elemeztük és megmagyaráztuk. Az embert kell megértenünk a maga létében és lényegében. Ámde, hogy mi az ember, erre a kérdésre feleletet nem adhat sem a magunk felett való ábrándozó töprengés, sem a lélektani kísérletezés, hanem csak a történelem. Nekünk először az emberi szellem alkotásait kell taglalnunk, hogy ez által a lelki összefüggések keletkezésébe, a lelki élet formáiba, a lelki élet működésébe vethessünk pillantást. Ámde az emberi szellem történeti termékeinek vizsgálatát össze kell kötnünk magának a történeti folyamatoknak vizsgálatával, mert a lelki összefüggés ezen folyamatok során képződik és alakul ki. A főcél mindenütt a lelki összefüggés megtalálása. Ezt az élő összefüggést azonban nem lassan-lassan keresgélve találjuk meg, hanem az élet nyilvánítja ki azt nekünk, — az élet, amely minden ismerést megelőz. Azaz : a lelki élet szerkezeti összefüggéseit nem megismerjük, hanem megéljük. Ez a megélés teszi lehetővé, s csak ez teszi lehetővé, az emberi életnek, a történelemnek, a lélek mélységeinek megértését. E téren minden oksági kutatás, az oktörvény bármi módon való alkalmazása csődöt mond, mert ez a belső lelki összefüggés nem oki, hanem egészen sui generis összefüggés. Benne a célszerűség az uralkodó s ezen célszerűségnél fogva merőben szubjektív, de egyszersmind immanens is, hiszen nem egy külső cél szerint alakul, hanem egy teljességgel belső célon alapul. Célszerűnek kell lennie, mert minden törekvése az, hogy életértékeket hozzon létre, azokat rögzítse, fokozza, míg ellenben mindent, ami az életre ártalmas, az embertől távol tartson.

A lelki élet nagy összefüggéseiben és az emberi szellem alkotásaiban tehát az élet nyilatkoztatja ki a maga végtelen

gazdagságát és pedig akként, hogy mindenütt ugyanazon élet nyilatkozik, de az egyének sajátos jelleme szerint nyer különböző alakot és formát. Egyének, korok, nemzetek és fajok szerint lesz az élet kialakulása különböző s lesz különböző az egyes korok, nemzetek, népek világnézlete is. Ámde éppen, mert ugyanazon élet nyer kifejezést a lelki összefüggésekben és a szellem alkotásaiban, nem lesz minden kor, egyén és nemzet világnézlete merőben különböző, hanem jelentkezni fognak a történelmi kialakulás folyamán típusok, amelyek az egyes lelki összefüggéseken keresztül érvényesülni fognak a világnézetekben is. Ezeknek a világnézeteknek típusos különbsége természetesen és szükségszerűen fogja éreztetni a maga hatását mindenütt, ahol a szellem alkotásairól van szó: bölceletben, metafizikában, vallásban, művészetben stb. Hogy a különböző életnézetek miféle lelki alkatúak s miként állanak elő, — e kérdés tárgyalása messzire vezetne. A mi szempontunkból elég megjegyeznünk azt, hogy Dilthey tana egyfelől szorosan tapad az élet fogalmához, másfelől pedig a megértés fogalmán át az intuitio érvényesülését sürgeti, mely nélkül a szellem mindenféle nyilatkozása titok marad reánk nézve. Nekünk az embert kell megértenünk s ezt csak úgy tehetjük, ha megismerjük őt a maga lelkiségében, amelyet a történelem alakított ki és formált meg. A lélek ismeretének fontossága s a történelem megértése az a két út, amely az emberhez elvezeti az embert.

A megértő lélektan fontosságát látja be Spranger, aki *Lebensformen* című művében egy ilyenfajta lélektan megírását tűzi ki céljául. A történelem megértésének útján óhajt eljutni az ember és az emberi értékek megismeréséhez Troeltsch, akit korai halála azonban megakadályozott abban, hogy tanát rendszeres egészben adhassa a nyilvánosság elé. Élete vége felé metafizikai sejtések bukkannak fel elméletében, amiből azt lehetne hinni, hogy a felvetett kérdések s főleg a historizmus nehézségeinek megoldására csak a metafizika útját tartotta lehetségesnek. Hasonlót mondhatunk Simmel tanáról is, aki sok bölceleti kanyargás után jutott el az élet fogalmához s lett egy életmetafizika szószólója. Az élet csak úgy magyarázható meg igazán, ha az élet fo-

galmán túlmenve keressük annak jelentését, értékét és magyarázatát. Míg fejlődése elején a positivizmus és Darwin tanai hatottak reá s vezették speculatív útjain, addig élete végén merőben az «életfilozófia» híve lett és az ismeret, a társadalom, az erkölcs magyarázata helyett az *életnézletek* megértésére tört.

Ismeretelméleti alapozás nélkül, többé-kevésbé metafizikai konstrukciók segítségével szeretnék megérteni a történelem kialakulását és a kultúra belső alkatát Keyserling és Spengler, kiknek művei hosszú időn keresztül állottak a filozófiai divat előterében. Amilyen lelkesen fogadta a nagyközönség ezeket a műveket megjelenésükkor, épp oly gyorsan fordul el figyelme azoktól napjainkban. Kétségtelen azonban, hogy mindkét bölcsező a korszellem nyilatkozása volt s mindkettőnek művei telve vannak pompás megfigyelésekkel, meglepő elemzésekkel, gondolkozásra készítő megállapításokkal. Gyakorlati elmélkedéseik háttérében homályos és bizonytalan metafizika lappang. Ez is a korszellem tagadhatatlan jegye.

Dilthey állásfoglalása a pusztán magyarázó lélektan ellen, amely lélektan csupa feltevéseken alapulván, a szellemtudományok részére egészen ingatag alapot szolgáltat csupán, Diltheynek ez az állásfoglalása csak egyik tünete annak a nagy átalakulásnak, amely a lélektan felfogására nézve is végbemegy a legújabb bölcseletben. Mind számosabbak és erőteljesebbek azok a támadások, amelyek az atomizáló associatiós lélektan ellen a bölcsezők és psychologusok részéről napirenden vannak. Az associatiós lélektan megalakulása voltaképpen az angol bölcseletnek köszönhető. A természettudományok előhaladása arra ösztökélte az angol bölcselet empirikus ágát, hogy a lélekre nézve is olyan törvény felállítását kísérelje meg, amelynek segítségével bizonyos lelki elemekből a lelki élet összes jelenségeinek, a legösszetettebbeknek és legmagasabb rendűeknek is, létrejöttét és lefolyását meg lehessen magyarázni. Amiként a természettudományi gondolkozás az atomokat állította minden test legegyszerűbb elemeinek, úgy ez a lélektani irány az érzeteket vélte a lelki élet legelemibb jelenségeinek s ezeknek összetételéből

szerette volna a lelki élet jelenségeit az associatio törvényének segítségével megmagyarázni. Ez a felfogás természetesen a maga vélt egyszerű részeiből akarta felépíteni a lelki élet egészét s eszébe sem jutott vizsgálni azt, hogy vajjon ezek a részecskék, ha azok a maguk elszigeteltségükben egyáltalán léteznek, vajjon nem a már létező egésztől nyerik-e jelentésüket és értéküket. Már Wundt észrevette, hogy a lélek összetett jelenségeit az alkotó elemek pusztá összeadásából megérteni nem lehet, mert hiszen a lélek magasabb rendű jelenségeiben van egy bizonyos *többlet*, amely éppen ennek a magasabbrendűségnek sajátja s ezt a többletet az elemek összegeződéséből megmagyarázni nem lehet. Ezért tartotta szükségesnek a «teremtő synthesis» elvének felállítását, amelynek segítségével a lélek magasabb rendű jelenségeit meg lehet érteni. A Wundt lélektani felfogásából kinövő Külpe-féle lélektani irány azután már teljes mértékben szükségesnek tartotta a lelki élet jelenségeinek megértése céljából egy olyan Én működésének felvételét, amely Én ott trónol a lélek központjában, osztja a maga parancsait és ad összefüggést, jelentést a lelki jelenségeknek. Ennek az uralkodó Én-nek működése már az associatiós lélektani felfogás egyeduralmának végét hirdeti.

Külpe mellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk Bergson erőteljes támadásait sem, amelyeket az associatiós lélektan ellen intézett. Ezek a támadások Franciaországban találtak nagy visszhangra s különösen a francia szépirodalmat termékenyítették meg. Itt az elemek és az associatio szerepe teljesen háttérbe szorul, a lélek életének mechanisztikus magyarázatát a teleologiai felfogás foglalja el, és a magyarázat helyére kerülő megértésben a főszerep az élményt illeti meg. Az élményben van adva az a közvetlen tény, amely a lélektani megértésnek egyetlen és igazi tárgya. A lélektannak, ha célját el akarja érni, meg kell ragadnia a tudat közvetlen adatait. Ezt elérni azonban csak akkor lehet, ha képesek vagyunk a tudatot megtisztítani mindattól, ami nem ő: a lelki megszokottságoktól, társult képektől, odatapadó magyarázatoktól, hogy ez által az őselmények birtokába juthassunk. Hogy azután a tudatnak ily módon

való megértése és a lelki jelenségeknek ily úton való magyarázata ismét csak az életnek és a gyakorlatnak szolgálatába állítandó, — ez már Bergson alapfelfogásából természetesen következik.

Külpéhez és iskolájához szorosan kapcsolódik, sőt azt lehetne mondanunk, egyenesen abból válik ki az a lélektani irány, amely ma már a modern lélektan egész területén elhatározó hatást gyakorol s amelynek alapfelfogását röviden így lehetne jellemezni: A lélek nem összeadott részecskék összege, hanem e részecskéket megelőző szerves Egész. Ez az Egész ad jelentést és értelmet a részecskéknek is, amelyek éppen ezért ezen Egész nélkül minden értelem és jelentés híján lennének. Az Egész hát nem a részecskékből tevődik össze, hanem ellenkezőleg, megelőzi a részecskéket. A modern lélektannak ezért nem az elemektől kell haladnia az Egész felé, amint ezt a hagyományos lélektan tette, hanem az Egészről az elemek felé, hogy ez által az Egésznek értelme és jelentése vetődjék szét az alkotó elemekbe. Ezen a fordított úton halad a Köhler által kezdeményezett alkat-lélektan, amely a maga álláspontját nagy sikerrel alkalmazta az állat-lélektan terén is, sőt indításokat adott arra, hogy az alkatnak, mint szerves Egésznek fogalma más tudományok (chemia és fizika) terén is alkalmaztassék.

Ha már most azt kérdezzük: mi a kiindulási pontja az alkat-lélektannak és a vele rokon lélektani irányoknak, akkor azt kell mondanunk, hogy ezen lélektani irányok mindnyájan megegyeznek abban, hogy a léleknek egy nagy alkati, tehát szerves összefüggése az, amit előbb meg kell ismernünk és meg kell értenünk. Ha pedig ezt a tényt szem előtt tartjuk, akkor világossá válik az is, hogy a Spranger által követelt alkat-lélektan, a Krueger által hirdetett lélektani Egész pszichológiája, a Jaentsch által gyakorolt eidetikus lélektan mind egy tőn fakadnak s egyetlen elv köti egybe őket: a lélek strukturális, tehát teleologiai alkatának hangsúlyozása. Vagy mi egyebet jelent Kruegernek, a lipcsei psychologusnak az a követelménye, hogy a lélek egész fejlődésének és minden lelki jelenségnek magyarázata más nem lehet, mint a lelki Egész, ami azt teszi, hogy minden lelki részlet, amely előt-

tünk kibontakozik, az Egész minőségének és tagozottságának uralma alatt áll? És vajjon nem ugyanezen elv nyilatkozik Spranger tanításában, amely szintén a lélek Egészének alkatából indul ki, s ez az alkatilag Egész a maga jelentését közli a lélek minden élményével akként, hogy az Egész a maga jelentésével ott van a lélek minden nyilatkozásában. És ezeket a különböző színezetű, de egy gyökerű irányzatokat az elv azonosságán kívül összeköti az a meggyőződés is, hogy a lélek Egészének és az Egész mélységeiből felbukkanó élményeknek nem megismerése, hanem *megértése* elvezet magához az élethez, azaz az ember megértéséhez. Ezért szinte mindenik irány egyképpen sürgeti a filozófiai anthropológiának kialakítását, amely azután minden filozófiai kutatásnak alapja lenne. Ez a gyakorlati célzat korunknak talán egyetlen psychologusánál sem ütközik ki oly nagy mértékben, mint Klagesnél. Az ő karakterológiája s ezen alapuló graphológiája minden fenntartás nélkül tartja szem előtt a gyakorlat szempontjait. Klages a romantikus Carus tanához kapcsolódik, de a legnagyobb és döntő hatást Nietzsche tana gyakorolja reá. Amiként Nietzsche kérlelhetetlen gyűlölettel fordul a szellem ellen, amely kiöli az emberből a természetes ösztön minden igaz szavát és megmozdulását, akként Klages is írtó harcot indít a szellem ellen a lélek nevében és érdekében. A szellem nem egyéb, mint «Widersacher der Seele», amely nem engedi, hogy a lélek igazi mélysége juthasson kifejezésre. Ezért ő maga a szellem kikerülésével arra igyekezik, hogy az ember különféle kifejezéseinek magyarázatával jusson közelebb a lélek, azaz az ember megismeréséhez. Az emberi, sőt az állati test különféle kifejezéseiben, első sorban az arckifejezésekben, öntudatlanul jut kifejezésre a lélek belseje, sokszor megközelíthetetlen mélysége s aki ezeket a tudattalan kifejezéseket meg tudja érteni, az képes megérteni a lélek mélységeit is. Ezek a tudattalan kifejezések valahol biológiai mélységekből fakadnak és ülnek ki az ember arcára s mozdulataira, amiből az is következik, hogy egy ilyen kifejezésben azok számára, akik ezeket meg tudják ragadni, az egész emberi lélek benne van. Amíg a szellem és a test között a lehető legnagyobb antagonismus áll fenn s

ezért a szellem a testet sohasem fogja megérteni, addig a lélek és a test között a legszorosabb kapcsolat van, ami nem is lehet másként, ha tudjuk, hogy Klages tana szerint a lélek a biológiai értelemben vett életnek elve. A test minden nyilatkozásán keresztül hát a lélek, az életnek ez az elve, szól felénk, amely tulajdonképpen felhasználja eszközül a testet arra, hogy a maga jelentését láthatóvá tegye. Mindebből világos, hogy az igazi lélektannak egyenesen a vitális lelket kell kutatás tárgyává tennie s azt kell keresnie, hogy a test jelenségein át hogyan nyilatkozik a lélek a maga teljességében. Aki a test jelenségein keresztül nem látja meg a lélek jelentését, az nem psychologus, amint nem voltak psychologusok azok, akik örökösen a megismerő lélekkel babráltak, de nem vetettek tekintetet sem az ösztönökre, sem az indulatokra, sőt az érzelmi megmozdulásokat is csak immel-ámmal tették megfigyelés tárgyává. Hogy azután ezen az elvi állásponton miként alakul ki Klages lélektana és jellemelmélete, ennek tárgyalása már nem tartozik e fejtegetések keretébe, amelyek csak az elvi álláspontokra akarnak rámutatni.

Amiként Klages állást foglal azon lélektani irányok ellen, amelyek csak a tudatos lélekről tanítanak, akként — szintén az élet és gyakorlat érdekében — tör lándzsát a tudattalan érvényesítése mellett Freud s az egész psychoanalytika, amely a maga lélektani elméletét valójában a lelki gyógyítások érdekében dolgozta ki és propagálta. Hogy itt is előtérben az ember megismerése és az anthropologia áll, mi sem mutatja inkább, mint az a tény, hogy a psychoanalytikusok körében is mindenütt élénk a törekvés az ember jellemének kutatására s általában az anthropologia kialakítására. Meg kell elégednünk azzal, hogy e törekvések jellemzésére Jung dolgozataira mutatunk rá, amelyekben az író higgadtsága fékezi a psychoanalytikusok megszokott túlzásait. Jung tana is merőben a tudattalan tényén épül fel, mint olyan tényen, amely nélkül az emberi lélek s maga az ember nem érthető meg. Tudattalan pedig, Jung szerint, minden olyan lelki elem, amely a tudat küszöbét el nem érte. Az így értett tudattalan mindig tevékeny és örökös coordinációban áll a tudattal. Ezek a tudattalan tartalmak a személyiségnek alkotó részei

s ezért a személyiség csak ezen tudattalan tartalmak segítségével érthető meg igazán. A tudattalan tartalmak u. i. alkalomadtán tudatosakká tehetők s ezen tudatossá tétel által személyiségünk terjedelme növekedik. S miután e tudattalan tartalmak rendesen leszorított, a tudatba nem engedett vágyak, törekvések stb., ezért a személyiség említett növekedése elsősorban éppen erkölcsi jellegű. De tudnunk kell azt is, hogy a személyes jellegű tudattalan lelki tartalmakon kívül vannak kollektív tudattalan tartalmak is. Ezek a kollektív tudattalan lelki tartalmak őseredeti lelkifunciók által jöttek létre s nem öröklött képek vagy lelki tartalmak, hanem öröklött pályák és kategóriák. Jelentésük az ember személyiségének kialakulására és ismeretére nélkülözhetetlen, mert hiszen a dolgot voltaképpen megtekintve, a mi személyünk ezeknek az öröklött és egyetemes diszpozícióknak az alapján és mélységes fundamentumán nyugszik. Személyes lelkünk tehát úgy aránylik a kollektív lélekhez, mint az egyén a társadalomhoz. Ha ezek a kollektív, ősi elemek nem volnának, az ember nem is volna ember. A tudatos személyiség valóban nem is egyéb, mint a kollektív tudattalannak önkényes metszete, amelyen keresztül többé-kevésbé a kollektív tudattalan szól felénk. Nagy szerepe még világosabban látható, ha meggondoljuk, hogy Jung tana szerint ez a kollektív tudattalan tulajdonképpen minden idők világtapasztalatának lecsapódása, tehát egy olyan tudattalan képe a világnak, amely aeonok hosszú során keresztül képződik és alakul. Ebben a tudattalanban ezek szerint olyan végtelen lehetőségek szunnyadoznak, amilyenekről a tudatnak még csak sejtelve sem lehet. Megszámálhatatlan évezredek és tudatra nem jutott egyéni megfigyelések lappanganak itt, hogy alkalomadtán a tudat felszínére törve, azt gazdagabbá és életteljesebbé tegyék. Ekként fonódik egybe az egyéni tudattalan tapasztalás a történelem folyamán felraktározódott világtapasztalattal, hogy kiépítsék azt az egyéni személyiséget, amely azután a szellem nagyszerű alkotásait hozza létre, a tudat világosságára emelvén azt, ami ott nyugszik a tudattalan mélységeiben évezredek hosszú sora óta. Az egyéni tudattalan és a kollektív

tudattalan egyformán nélkülözhetetlenek az ember megismerésére, amiként a lelki összefüggések kialakulására az egyéni fejlődés és a történelem fejlesztő munkája egyaránt fontosak Dilthey elméletében az ember lelkiségének megértése szempontjából.

Az Egésznek és az Egész teleologiai alkatának hangsúlyozása jellemzi a bölceletnek azt az irányát is, amely szorososan a biológiához tapad s amelyet Driesch munkássága juttatott a legvilágosabb kifejlésre. Az ő munkássága nyomán — úgy látszik — az élet tüneteinek mechanisztikus magyarázata helyére mindinkább az élet jelenségeinek teleologiai felfogása lép és a neovitalismus tana lesz uralkodóvá a biologia elméletében, amelynek alapköveit Kantnak az ítélőerőről írott kritikái műve, ez a bámulatosan gazdag és mélységes munka, rakta le.

Evvel a neovitalistikus felfogással, amely a biologia terén a célok uralmát hirdeti, együtt jár az Egésznek mint organikus alakulatnak előtérbe állítása, amint ezt már az eddig jellemzett modern lélektani irányoknál láttuk s amint az Driesch biologiai bölceletében talán még erőteljesebben jut kifejezésre. Driesch mereven szembeállítja az összeget és az Egészet : az összeg az összeadott részeket foglalja magában, de nincs benne semmi, ami a részekben ne volna meg ; az Egész ellenben több, mint részeinek összege, mert benne egy új elem vesz részt, ami által minden Egésznek egyéni jellege van. A mechanisztikus folyamatokban mindig csak pusztán összegeződésekkel találkozunk s ezen összegekben hiába keresünk valami újat, ami az összegeződött részekben ne volna meg ; a szerves élet terén ellenben az összegek helyét az Egész foglalja el, amelyben a részek mind az Egész céljának állanak szolgálatában. Nem kell talán a figyelmet felhívunk arra, hogy Drieschnek ez az álláspontja ugyanazon az elvi meggyőződésen nyugszik, amely az alkat-lélektan és a vele rokon lélektani irányok kiindulása : az Egész megelőzi a részeket, amelyek jelentést és értelmet tőle nyernek. Driesch elméletében tulajdonképpen arról van szó, hogy a lélektani szemlélési mód átvitetik a biologiai jelenségek magyarázatára is, aminek következtében a mechanisz-

tikus magyarázat merőben a szervesetlen, első sorban a fizikai világ tüneményeinek megértésére szoríttatik.

Ha az eddigi fejtegetéseken végigtekintünk, nem zárkozhatunk el annak megállapításától, hogy a pozitivizmus elvirágzása után a gondolkozás figyelme folyton növekvő mértékben fordul el a tárgy vizsgálatától, húzódik vissza a szellem tevékenységeinek előtérbe állításától és fordul a lélek s vele együtt az alany, az egész ember lényegének vizsgálata felé. Az élet fogalmából kiinduló és ismét csak odátérő bölcsélet, a lélektan különböző irányai, Dilthey, Driesch, Jung stb. kutatásai mind egy elvi alapról indulnak ki, s mind arra törnek, hogy a cselekvés és gyakorlat érdekében mennél tüzetesebben ismerjék meg az embert, mennél valószínűbben tárják fel a lélek életét s azokat a lelki összefüggéseket, amelyek nélkül a lélek nyilatkozásai értelmetlen és jelentéstelen khaosz.

BARTÓK GYÖRGY.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Huszonnegyedik közlemény.¹ —

LIV.

Mihelyt az urak eltávoztak, Eliza kísétált, hogy végre magához térhessen, vagy más szavakkal: háborítatlanul gondolkozhassék azokról a dolgokról, amelyek a két urat még sokkal kellemetlenebbül érinthették. Mr. Darcy viselkedése nagyon meglepte és megkínozta Elizát.

— Ha csak azért jött ide, hogy szótlán, komoly és közböbs legyen, miért jött el egyáltalában?

Erre a kérdésre sehogysen tudott magára nézve kedvező választ adni.

— Milyen nyájas, milyen barátságos volt még Londonban is a nagybátyámhoz és a nagynénémhez. Miért nem viselkedik ugyanígy velem szemben? Ha fél tőlem, miért jön el hozzánk? Ha már nem törődik velem, miért olyan szótlán? Nehéz ember, milyen nehéz ember! Gondolni sem akarok többet reája.

Ennél az elhatározásánál meg is maradt önkénytelenül, mert nem szöhetett tovább gondolatait. Jane közeledett feléje, vidám arccal, amelyből azt lehetett kiolvasni, hogy ő jobban meg volt elégedve a vendégekkel, mint Eliza.

— Most, hogy túl vagyok az első találkozáson, — mondotta Jane — úgy érzem magamat, mint aki teljesen felszabadult. Tudom, hogy milyen erős vagyok, s akárhányszor jön is ide látogatóba, engem nem fog többé zavarba hozni.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688., 689., 690., 691., 692., 693., 694., 695., 696. és 697. számában.

Örülök, hogy kedden minálunk ebédel, legalább az emberek látni fogják, hogy itt mindkét részről csakis közönséges és közömbös ismeretségről van szó.

— Az igaz, hogy nagyon közömbös — mondotta Eliza nevetve. — Oh Jane, Jane, jó lesz vigyázni.

— Kedves Lizzy, nem ítélsz engem olyan gyöngének, hogy ezután még bármily veszedelem érhesen.

— Én azt hiszem, igen is nagy veszedelem forog itt fenn, mert Mr. Bingley megint beléd fog szeretni.

Keddig nem is látták a két urat. Időközben Mrs. Bennet teljesen átadta magát annak a boldog tervezetésnek, amelynek félóráig tartó látogatása alatt Bingley a maga jó kedélyével és szokott udvariasságával új és bőséges táplálékot adott.

Kedden aztán nagy társaság gyűlt össze Longbourneban ; az a két vendég, akit legnagyobb izgalommal vártak s akiket mint vadászbereket ismertek a pontosságukról, nagyon korán érkezett meg. Amikor mind bevonultak az ebédlőbe, Eliza feszült figyelemmel leste, hogy vajjon Bingley arra a helyre fog-e ülni, amely mindig az ő helye volt, ha náluk ebédel, vagyis : Jane mellé. Okos édesanyjuk, akit hasonló gondolatok foglalkoztattak, óvakodott attól, hogy Bingleyt saját maga mellett kínálja meg ülésel. Amikor Bingley belépett az ajtón, pár pillanatig mintha habozott volna ; de Jane véletlenül éppen akkor nézett körül a szobában s véletlenül elmosolyogta magát. Ezzel a kérdés el volt döntve, — Mr. Bingley Jane mellett foglalt helyet.

Eliza diadalmas érzéssel tekintett Mr. Darcyra. De ez nemes közömbösséggel viselte el a dolgot, s Eliza már szinte hajlandó volt föltenni, hogy Bingley engedélyt kapott barátjától s nem zárja őt el tilalom boldogságától, csak hogy ugyanakkor azt is látta, hogy Bingley szemei ijedten keresik Mr. Darcyt, bár ez az ijedelem félig mosolygó álarcban jelent meg.

Ebéd alatt Bingley úgy viselkedett Jane-nel szemben, hogy bár rajongását sokkal jobban fékezte, mint régebben, Eliza a fiatalember egész magatartásából csak azt a meggyőződést meríthette, hogy ha Bingley szabadon követhetné

szíve sugallatát, az ő és a Jane boldogsága igen hamar tető alá kerülne. És ha Eliza ezúttal már nem is merte levonni a végső következtetéseket, mégis nagy öröme telt abban, hogy megfigyelhette Bingley viselkedését. Olyan érzésekkel telt meg szíve, amelyek legalább büszkévé tehettek ; mert Eliza igazán nem volt jó hangulatban. Először is az asztalnak ugyanazon az oldalán ült, mint Bennetné, s olyan messzire Darcytól, amennyire csak az asztal megengedte. Másodszor pedig tudta, hogy ez egyiküknek sem szerez örömet, nem is beszélve arról, hogy az elhelyezés egy csöppet sem volt szerencsés. Nem volt elég közel ahhoz, hogy meghallhassa, mit beszélnek egymással ; ellenben látta, hogy milyen ritkán szólnak egymáshoz s akkor is milyen szertartásos és hűvös köztük az érintkezés. Anyjának barátságatlan modora még inkább eszébe juttatta Elizának, hogy mennyi hálával tartoznak Darcynak s ez nagyon kínos volt ránézve. Némely pillanatban bármit megadott volna, ha tudtára adhatja Darcynak, hogy van a családban valaki, aki tudja is, érzi is, milyen jóssággal volt hozzájuk a legváltóságosabb pillanatokban.

Eliza remélte, hogy az est folyamán valahogy mégis csak össze fognak kerülni ; hiszen Darcy egész látogatása mégsem múlhat el úgy, hogy az előzetes szertartásos üdvözlésen és köszönésen túl egyáltalában szóba se állhassanak egymással. Eliza olyan izgatott volt és nyugtalan, hogy mielőtt az urak ismét csatlakoztak a hölgyek társaságához, a szalonban töltött idő olyan fárasztóan hatott reá s minden annyira untatta, hogy már majdnem udvariatlan lett a vendégek iránt. A két fiatalember belépése volt ránézve az a pont, amelytől az est hátralevő része függött, — hogy egyáltalában jól fogja-e érezni magát vagy sem.

— Ha most nem jön ide mellém, akkor örökre lemondok róla — ezt mondotta magában.

Az urak bejöttek, s Eliza azt olvasta le Darcy arcáról, hogy reményei teljesülni fognak ; csak hogy sajnos, a hölgyek körülvették az asztalt, ahol Miss Bennet a teával volt elfoglalva, Eliza pedig kávént öntött mindenki findzsájába s úgy szorongtak az asztal körül, hogy egy csöpp üres hely sem maradt ott s még egy széket sem lehetett volna állítani

Eliza mellé. S az urak közeledtére egy fiatal leány még jobban odahúzódott Elizához és súgva mondotta neki:

— Az urak pedig hiába akarnak idejönni, hogy szétválasszanak minket. Ebből nem lesz semmi, igaz-e?

Darcy tehát odább sétált a szoba másik részébe. Eliza követte őt tekintetével, irigyelt mindenkit, akivel szóba ereszkedett, alig volt annyi türelme, hogy kávéval kínáljon meg mindenkit, végül pedig dühös volt önmagára, az ostobasága miatt.

— Én ezt az embert valamikor kikosaraztam! Micsoda örülség volt azt remélni, hogy irántam való szerelme ki fog újulni. Van-e férfi a világon, aki ne tiltakoznék az ilyen gyöngesség ellen? Hát lehet ugyanazt a nőt másodszer is megkérni? Egy férfira nézve ez csak megalázó és méltatlan dolog lehet.

De azért mégis magához tért egy kissé, amikor Darcy maga hozta vissza a kávéfőzőt. Eliza megragadta ezt az alkalmat és így szólt hozzá:

— A húga még Pemberleyben időzik, Mr. Darcy?

— Igen, és ott is marad karácsonyig.

— És egészen egyedül? A barátjai már mind elutaztak?

— Mrs. Annesley van vele. A többiek mind Scarboroughba mentek.

Elizának ezután már semmi egyéb nem jutott eszébe. De ha Darcy beszélgetni akart volna vele, nem lett volna semmi nehézség vagy akadály. Csakhogy Darcy is szótlannul állt mellette pár pillanatig. Végül is, amikor az ifjú hölgyek megint sugdolózni kezdtek Elizával, Darcy fogta magát és elment az asztal mellől.

Amikor a teás és a kávéfőző elhordták s felállították a kártya-asztalokat, a hölgyek valamennyien fölkeltek s Eliza azt remélte, hogy Darcy most már hamarosan csatlakozni fog hozzá. Csakhogy minden kilátása megheiusult, amikor látta, hogy Mrs. Bennet mint egy ragadozómadár lecsap a whist-játékosokra s alig telt bele pár pillanat, már Darcy is áldozatul esett s benne ült egy whistező társaságban. Ezután Eliza már semmi örömet sem várhatott, mert hiszen egész estére mind a ketten oda voltak szögezve különböző

asztalkákhoz s mindössze annyi reménye maradt, hogy Darcy egyszer-másszor át fog nézni hozzá a szoba másik részébe, ami teljesen elegendő lesz ahhoz, hogy Darcy is, meg ő is a lehető legsikertelenebbül vegyenek részt a whistben.

Mrs. Bennetnek az volt a szándéka, hogy a két netherfieldi vendéget mindjárt ott fogja vacsorára. Csakhogy, szerencsétlenségére, az urak korábbra rendelték oda a hintót, mint a többi vendég s így Bennetnének nem is volt módjában tartóztatni őket.

— No hát, leányok, — mondotta, miután az utolsó vendég is eltávozott — mit szóltok a mai napunkhoz? Azt hiszem, hogy minden szokatlanul jól sikerült, — egyebet igazán nem mondhatok. Ennél rendesebb ebédet igazán senki sem adhatott volna. Az őzpecsenye remekül volt kisütve. Mindenkitől csak azt lehetett hallani, hogy rég láttak ilyen kövér combot. A leves százszorta jobb volt, mint amit Lucaséknál kaptunk a mult héten, és még Mr. Darcy is elismerte, hogy a foglyok remekül voltak elkészítve; pedig neki van legalább is két vagy három francia szakácsa. No és te, édes Jane-em, soha életedben nem voltál olyan szép, mint ma délben. Mrs. Long is ugyanezt mondta, mert én megkérdeztem tőle, hogy látott-e valamikor ilyen szépnek? És tudod-e, hogy mit mondott még ezenfelül? — Ah! Mrs. Bennet, Jane-t végre is Netherfieldben fogjuk látni! — Szóról-szóra ezt mondta. Igazán, Mrs. Long a legjobb teremtés a világon, — az unokahúgai igazán kedves és jómodorú leányok és egy csöppet sem szépek. Én borzasztóan szeretem őket.

Szóval Mrs. Bennettel madarat lehetett volna fogatni. Bingley egész viselkedéséből azt a meggyőződést merítette, hogy végül is el fogja venni Miss Bennetet. És minthogy Bennetné nagyon jó hangulatban volt, ezt a családjára nézve oly kedvező kilátást túlzottan és észszerűtlenül ítélte meg s valóságos kiábrándulást érzett, amikor másnap Mr. Bingley nem jelent meg a házban és nem kérte meg Jane kezét.

— Nagyon kellemes nap volt ez a mai — mondotta Jane Elizának. — A társaság szerencsésen volt összeválogatva, a vendégek olyan jól megértették egymást. Remélem, hogy még gyakran leszünk együtt.

Eliza elmosolyogta magát.

— Lizzy, ezt igazán nem szabad tenned. Ne gyanúsíts engem. Ez nagyon fájdalmas. Hidd el nekem, hogy én ma már minden mellékgondolat nélkül tudom élvezni a társaságát, mert kellemes és értelmes fiatalember. És mostani viselkedése teljesen meggyőz arról, hogy soha eszeágában sem volt pályázni az én vonzalmamra. Igazán csak arról van szó, hogy szerencsésebb és kedvesebb modora van, mint másnak és hogy meg akarja nyerni magának az embereket.

— Nagyon kegyetlen vagy velem szemben, Jane — felelte Eliza. — Nem tűröd, hogy mosolyogjak s minden pillanatban te magad kényszerítesz rája.

— Milyen nehezen éri el az ember némely esetben, hogy higgyenek neki.

— Vannak esetek, amikor ez egyáltalában lehetetlen.

— De miért akarnám én elhitetni enmagammal, hogy másként érzek iránta, mint ahogy mondom?

— Erre a kérdésre igazán alig tudnék megfelelni. Mindnyájunkban megvan a hajlam, hogy másokat felvilágosítsunk, pedig mindig csak olyasmire tudjuk őket megtanítani, amit nem érdemes tudni. Bocsáss meg nekem. És ha tovább is megmaradsz eddigi közömbösségedben, akkor ne legyek én az, akit kitüntetsz a bizalmaddal.

LV.

Pár nappal e látogatás után Mr. Bingley ismét megjelent náluk és — kíséret nélkül. Barátja aznap reggel Londonba utazott, de úgy volt, hogy tíz nap múlva visszatér. Bingley több mint egy óra hosszat időzött a házban s fel-tűnően jókedvű volt. Mrs. Bennet persze ott akarta marasztalni ebédre, de a fiatalember nagy sajnálkozással közölte velük, hogy már máshova ígérkezett.

— Remélem, — mondotta Mrs. Bennet — hogy legközelebb, ha megint eljön hozzánk, több szerencsénk lesz önnel.

Erre Bingley úr azt válaszolta, hogy bármikor nagyon boldog lesz, stb., stb. és ha Mrs. Bennetnek nincs ellene

kifogása, nagyon hamar fog élni az alkalommal, hogy meglátogassa őket.

— Nem jöhetne el holnap?

Bingley másnap szabad volt, úgy hogy a legnagyobb készséggel mondott igent.

El is jött, még pedig olyan korán, hogy a hölgyek közül még senki sem volt felöltözve. Mrs. Bennet pongyolában és jóformán fésületlenül rohant fel Jane szobájába.

— Kedves Jane-em, siess és gyere le rögtön — ezt kiabálta már a lépcsőn. Itt van ő, — itt van Mr. Bingley — már megérkezett. Siess, siess, ahogy csak lehet. Sarah, most rögtön gyere föl Miss Bennethez és segíts neki az öltözködésben. Most ne törődjél Miss Lizzy frizurájával.

— Lemegyünk, mihelyt készen leszünk, de Kitty sokkal előbbre van, mint mi vagyunk, mert már félórával ezelőtt feljött.

— Bánom is én Kittyt! Mi köze neki a dologhoz! Hanem te igazán siethetnél egy kicsit. Hol van a selyemöved, drágám?

De miután az anyja lement, Jane-t nem lehetett rábírní, hogy valamelyik testvérének a kísérete nélkül üdvözölje odalenni a vendéget.

Este is ugyanez a nyugtalanság látszott rajta, mintha nem akart volna négy szemközt maradni Mr. Bingleyvel. Tea után Mr. Bennet, rendes szokásához híven, visszavonult a könyvtárba, Mary pedig fölment a szobájába zongorázni. Miután őt fölösleges személy közül kettő eltávozott, Mrs. Bennet jó darabig integetett a szemével Elizának és Catherine-nek, de a legcsekélyebb eredmény nélkül. Eliza egyáltalában nem nézett oda, s Kitty, amikor végre észrevette a figyelemztetést, a legártatlanabb hangon így szólt:

— Mi a baj, mama? Miért integetsz nekem folyton? Mit kívánsz tőlem?

— Semmit, gyermekem, semmit. Nem neked szólt az intés. — Mrs. Bennet tehát még öt percig várt, de miután ezt a kitűnő alkalmat nem szalaszthatta el, hirtelen fölkelt s e szavakkal fordult Kittyhez:

— Gyere ide, drágám, mondanom kell neked valamit — s ezzel egyszerűen kivitte őt a szobából. Jane rögtön Elizára

pillantott s ebben a tekintetben rosszalás volt és nyugtalan-ság, sőt könyörgés is, hogy Eliza semmiesetre se hagyja őt cserben.

Pár pillanat múlva Mrs. Bennet kinyitotta félig az ajtót és beszólt rajta :

— Lizzy, szívem, fontos beszédem van veled.

Eliza kénytelen volt engedelmeskedni. Alig hogy kiértek a hallba, az anyja így szólt hozzá : Kitty meg én most föl-megyünk az emeletre, az én öltöző-szobámba.

Eliza nem is próbált vitatkozni Mrs. Bennettel. Ott maradt nyugodtan a hallban, amíg az anyja és Kitty el nem tűntek a szeme elől, aztán visszament a szalonba.

Mrs. Bennet tervei ezen a napon mind füstbementek. Bingley roppantul kedves volt, szinte a végletekig, de semmi-féle kötelező nyilatkozat nem történt részéről. Kellemes és jókedvű lényével sokat nyert az ő esti társaságuk ; azonfelül jól tűrte Mrs. Bennet neveletlenségeit és olyan türelemmel és elnézéssel hallgatta végig ostoba megjegyzéseit, hogy ez magában véve is nagyon jól eshetett Miss Bennetnek.

Nem is nagyon kellett kérni, hogy maradjon ott vacsorára s mielőtt elment, főkép a saját jószántából és Mrs. Bennet közreműködése révén megegyezett Bennet úrral, hogy más-nap reggel együtt fognak vadászni.

De ezután már Jane sohasem beszélt többé arról, hogy közömbös Bingley iránt ; sőt Bingley neve szóba sem került többé közte és Eliza között. De Eliza mégis azzal a boldog reménységgel feküdt le, hogy ha Mr. Darcy vissza nem érke-zik a megbeszélte időre, akkor itt minden gyorsan rendbe fog jönni. Viszont komolyabb pillanataiban majdnem az a meggyőződés kerekedett felül benne, hogy mindahhoz, ami itt most történik, Darcy előzetesen hozzájárult.

Bingley másnap reggel perenyi pontossággal megjelent Longbourne-ban s egész délelőtt együtt volt Mr. Bennettel, ahogy megbeszélték. Bennet úr sokkal kellemesebb társnak bizonyult, mint vendége remélte. Bingley-ben nem volt semmi önhittség, ostoba sem volt, s így Bennet úrnak nem volt oka arra, hogy gúnyolódjék, vagy hogy szótalanságba zárkozzék. Bennet úr ennél fogva sokkal beszédesebb volt és sokkal

kevésbé különködő, mint amilyenek a többiek látták rendszerint. Bingley természetesen visszajött vele az ebédhez s estefelé Mrs. Bennet egész találékonyága ismét működésbe jött, hogy mindenkit eltávolítson Miss Bennet és Bingley mellől. Eliza, kinek egy levelet kellett megírnia, e célból tea után rögtön bevonult a reggeliző-szobába; minthogy a többieknek az volt a szerepük, hogy leüljenek kártyázni, nem lehetett kívánatos, hogy Eliza keresztezze édesanyja terveit.

De miután befejezte a levelet s visszatért, a szalónban, véghetetlen meglepetésére, látnia kellett, hogy félelme nem volt alaptalan s hogy Mrs. Bennet túlságosan jól számított ki mindent. Amint benyitott, észrevette, hogy Jane és Bingley a kandalló mellett állanak, mintha komoly beszélgetésbe volnának merülve; és még ha ez magában véve nem lett volna is gyanús, ahogy hirtelen hátrafordultak és eltávolodtak egymástól, az arcuk olyan volt, hogy nem kellett oda semmi magyarázat. Ők ketten is eléggé félszeg helyzetben voltak, de Eliza úgy érezte, hogy az ő helyzete még sokkal rosszabb. Egyikük sem szólt egy szót sem, s Eliza már visszafordult, hogy elmenjen, amikor Bingley, aki pár pillanattal előbb leült épp úgy, mint Jane, hirtelen felugrott a székéről, néhány szót sugott Jane fülébe s kirohant a szobából.

Amikor arról volt szó, hogy egy örvendetes dolgot közölhet húgával, Jane igazán nem lehetett titoktartó. Nyakába borult Elizának s élénken és izgatottan adta tudtára, hogy ő a legboldogabb teremtés a világon.

— Ez túlságosan sok nekem — tette hozzá. — Igazán túlságosan sok. Több, mint amennyit megérdemlek. Oh, miért nem lehet mindenki ilyen boldog!?

Eliza oly őszintén, oly melegen és elragadtatva gratulált neki, hogy azt csak szegényesen lehet szavakkal kifejezni. És minden jószágból fakadó szava az örömmek új forrása volt Jane-re nézve. De mégsem maradhatott tovább húga mellett s csak a felét mondhatta el annak, amit el akart mondani.

— Anyánkhöz kell mennem — kiáltotta Jane. — A világért sem akarom kicsinyelni az ő komoly aggodalmait s nem engedhetem, hogy ne tőlem tudja meg a nagy újságot.

Bingley most beszél a papával. Oh Lizzy, az a tudat, hogy amit most kell közölnöm, oly nagy örömet jelent a mi egész családuknak! . . . Nem is tudom, hogyan fogom elviselni a nagy boldogságot.

Fölsietett az emeletre anyjához, aki szándékosan magukra hagyta volt a kártyázókat és elvonult Kittyvel.

Eliza, miután magára maradt, elmosolyodott azon, hogy mily könnyen és mily gyorsan oldódik meg egy dolog, amely előzetesen hónapokig tartó gondot és fájdalmat okozott az egész családnak.

— Ez tehát a vége — mondotta magában — a jó barát minden buzgó körültekintésének s a jó testvér minden hamiságának és mesterkedésének. Ez a boldog, bölcs és okos befejezése.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

SZEMLE.

Székely Bertalan emlékezete.

— Elnöki beszéd az Akadémia 1935. nov. 25-i összes ülésén. —

Tekintetes Akadémia!

Hálával tartozunk nagyérdemű társunknak, Petrovics Eleknek azért, hogy ő, mint erre különösen illetékes, vállalkozott Akadémiánkban előadást tartani Székely Bertalanról ebben az évben, amelyben születésének 100-ik évfordulóját ünnepelhetjük. Az évforduló tulajdonképpen május 8-án volt, tisztelt társunk betegsége miatt halasztódott el a megemlékezés későbbre, de az alkalmat legyen szabad nekem is felhasználnom, hogy néhány szóval méltassam Székely Bertalan művészi jelentőségét. Megtettük ezt máskor is, így nemcsak Benczur Gyula halála után, — aki tagtársunk volt — hanem Lotz Károly s legutóbb Liszt Ferenc évfordulója alkalmával is.

Ha a mai kor dicsőítve emlékezik meg Székely Bertalanról, ebben kétszeres méltatása nyilvánul meg az ő művészetének, mert az ő művészetete majdnem kizárólag a történelmi festészet körében mozog, már pedig a képírás legmodernebb irányai a történelmi ábrázolásokat úgyszólván egészen kiküszöbölni igyekeznek a festőművészet köréből, mint olyakat, amelyek a festészet igazi rendeltetésével és természetével meg nem egyeznek, mert inkább gondolati tartalmúak s a művész önkényes elgondolását akarják a valóság képe gyanánt élénk varázsolni.

Ezzel az iránnyal szemben megállapíthatjuk, hogy Székely Bertalan történelmi festményei nemcsak keletkezésük kora lelki szükségletének feleltek meg, hanem hogy azokat a mai nemzedék is teljes értékük szerint megbecsüli.

Elmondhatjuk, hogy Székely Bertalan nálunk a legsajátabb értelemben vett történelmi festő, mert néhány arcképen és néhány inkább vázlatban maradt életképen kívül úgyszólván semmi egyebet nem festett, mint történelmi, és pedig a hazai történetből merített képeket.

Művei között van sok, mely mindig legnépszerűbb történelmi képeink közé fog tartozni, mint például *V. László, II. Lajos holttestének fölfedezése, Dobozy, Zrínyi, Az egri nők* stb. s hátrahagyott szám-

tanulmányai és rajza tanúsítja, hogy mily sok történelmi ábrázolással akarta ő még művészeti birtokunkat gyarapítani.

Művészi pályájának két korszaka közül az elsőben volt legnépszerűbb, amikor több táblás képet festett, történelmi eseményeket, drámai jellegű cselekményeket választott tárgyául. A második korszakban nála a falfestmény lett uralkodóvá, amely kompozícióit jobban megköti, a decoratív irányba tereli s inkább a regék birodalmában teszi otthonossá.

A Székely Bertalan művészi fejlődése nem mutat éppen rendkívüli vonásokat; egyéniségében rejlenek azok az erők, amelyek jelentőségét rendkívülivé teszik.

Erdélyből származott, ahol koronként cégtáblák festésével is kellett kenyerét megkeresnie. Csehországból nősült, Bécsben és Münchenben tanult; ha fő mestereinek Rahlt és Pilotyt tekinthetjük is, bizonyos hogy kolorizmusával túlszárnyalta mind a kettőt. Tanulói hozták őt össze Lenbachhal, Makarttal és Wagnerrel s kétségkívül a korán elhunyt lengyel festővel, Grottgerrel is, kihez való viszonya eddig nincs tisztázva, de kinek hatása különösen életképein szembetűnő. Nála különben minden hatás egyéniségének olvasztó kemencéjén ment keresztül. Így lett ő legképzettebb, legtöbb oldalú, legműveltebb festőművésznünk, aki mint művész-pedagógus valamennyi pályatársa fölött állott, aki rengeteg tanulmányanyagot hagyott hátra az utókor számára is, nemcsak kész és közismert képeiben, hanem talán méginkább azokban a tanulmányai-ban, amelyek eszméinek vajadását mutatják s ma többnyire magángyűjteményekben található és amelyek mind igazolják, mennyire jogosult volt ő élete utolsó éveiben legmagasabb művészeti iskolánk vezető állását foglalni el.

Székely Bertalan életének műve nagy kincsünk és büszkeségünk lesz mindig; de e mellett örök forrása marad a művészi tanulmány-nak és okulásnak is.

Berzeviczy Albert.

Másfél év magyar drámairodalma.

Jelentés a Vojnits-jutalomról. — (1934. jan.—1935. aug. évkör.)

Innen-onnan harminc éve, hogy Akadémiánk néhai özv. Vojnits Tivadarné alapítványából megindította a Vojnits-jutalom kiadását, amely jutalom eleinte pénzből állott, utóbb azonban — a pénzérték leromlása folytán — emlékéremmé változott.

Az Akadémia azelőtt is — úgyszólván mindig — jutalmazott

drámai műveket. Megalakulása után csakhamar százaranyas drámai jutalmat alapított — s száz éve múlt, hogy az első jutalommal 1833-ban Vörösmarty hyperromantikus szomorújátékát, a *Vérnászt*, kitüntette. Ez az akadémiai jutalom koszorúzta meg 1840-ben Szigligeti első, jeles történeti vígjátékát, *Rózsát* is.

Az Akadémia első elnökétől, gróf Teleki Józseftől, valamint a gróf Karátsanyi Guidótól alapított Teleki- és Karátsanyi-féle drámai titkos pályázatokat az ötvenes évek második felétől kezdve évtizedeken át hirdette Akadémiánk, s az előbbin a beérkezett pályaművek közül a viszonylag legjobb nyerte el a jutalmat, az utóbbin azonban az önálló irodalmi becs volt a díj kiadásának feltétele. Ez a két pályázat nem egy értékes művel gazdagította drámai irodalmunkat és több jeles darabot juttatott színpadra. Gondoljunk csak Szigligetinek, a legbuzgóbb pályázók egyikének sok darabjára, köztük a legkitünőbb történeti tragédiájára, *A trónkeresőre*, s érdekes társadalmi szomorújátékára, *A fény árnyaira*, valamint legjobb vígjátékaira: *A mamára*, *A nőuralomra* és a *Fenn az ernyő, nincsen kásra*, vagy Csiky Gergely nem egy jeles munkájára, köztük *Az ellenállhatatlan* című vígjátékára és *A vasember* című polgári szomorújátékára, melyek mind akadémiai koszorúval indultak színpadi életüknek. A Kóczán-díjjal pedig a magyar történelmi dráma fejlesztését igyekezett előmozdítani Akadémiánk.

De a színházak szaporodtával a titkos pályázatok ideje kezdett lejárni. A jelesebb írók válogathattak a színházakban, s mind kevesebb értelme lett, hogy kitegyék magukat a pályázat esélyeinek s a döntésig való hosszas várakozásnak. Talán ez a körülmény érlelhette meg a drámai művekért és színházért bizonyára lelkesedő Vojnitsnéban azt az elhatározást, hogy titkos pályázat helyett már előadott és sikert aratott darabok utólagos megjutalmazásával igyekezzék a szerzők érdekeit előmozdítani. A drámai irodalom fejlesztésére azonban a pályázati rendszer tagadhatatlanul hatékonyabb tényező volt, mert alkalmat nyújtott fiatal kezdők vállalkozására és feltűnésére is — míg a Vojnits-jutalom koszorúja már csak azoknak juthat, akik a színházigazgató, a közönség és a sajtó bírálatának hármastűzszlopán szerencsésen — ha talán kisebb égési sebeket szenvedve is, — átjutottak. Körülbelül bizonyos az is, hogy egyetlen író sem igen izgatott és buzdított darabja írása közben az a gondolat, hogy művével majd utólag Vojnits-jutalmat nyerhet.

A Vojnits-jutalom jelentősége — ha azt a sajtó egy része jóformán évről-évre kisebbiteni vagy éppen tagadni igyekszik is — inkább abban áll, hogy az Akadémia, kiküldött bizottsága útján, állandóan szemmel tartja a drámai termést, róla a bizottság jelentése

az Akadémia színe előtt nyilvánosan be is számol, s ezzel a szemlével és a darabok értékelésével mindenestre számottevő adatgyűjtést végez és bírálati anyagot nyújt a drámairodalom történései számára. Többször elhangzott már a napi sajtó egy részében az ingerült vád a Vojnits-bizottság véleménye ellen, amely véleményben természetesen lehetnek tévedések is s lehetnek olyan megállapítások, amelyekre az idő, a jövődő talán rá fog cáfolni, — de hát a kritikai irodalom terén ez nem éppen ritka jelenség. Mi, többszörös sajnálatos tapasztalat ellenére is, reméljük, — mint ahogy Athenaeumbeli *Játékszíni Króniká-* jában már majdnem száz esztendővel ezelőtt Vörösmarty hangoztatta, — hogy «jóakarató észrevételeink balul nem vétetnek». Amit az Akadémia százéves fennállásának ünnepén tartott előadások során boldogult Négyesy László tagtársunk hangoztatott, hogy «Akadémiánk sohasem volt dogmatikus» és «ma is csak egy dogmája van: az igazság»: mi is valljuk és ezúttal is igyekezünk keresni az igazságot, szem előtt tartva Gyulainak azt a bölcs és helyes intelmét, hogy a kritikának legyen elve és mértéke.

Hogy az Akadémia a hagyományokat tiszteletben tartani igyekszik, hogy nagy szigorral mérlegeli a darabok és irányok megítélésében a minden bizonnyal elsőrendű művészi követelmények mellett a nemzeti szellem megnyilatkozásának vagy fogyatékosságának jelenségeit, a nemzeti nyelv tisztaságával kapcsolatos irodalmi érdeket, és az erkölcsi indítékokat is, — az csak természetes és nem ellenkezik az igazsággal. Hiszen az Akadémia a maga elhivatottságának gyökérszálaít vagdosná el és kötelességeinek lenne árulójává, ha meggondolás nélkül odaadva magát az irodalmi ízlés és divat sokszor léha változásainak, nem törekednék az örök szép ápolására s irodalom-szemléletében nem tudná, vagy éppenséggel nem akarná összhangba hozni egymással a művészet és erkölcs elengedhetetlen feltételeit. «A színház a nemzeti nyelv hangja» — írta a jeles színművész, Egressy Gábor, *A francia színészetről* szóló tanulmányában 1843-ban — s nem fölösleges hangoztatnunk ma sem azt a kívánalmat sem, hogy a színház ne legyen csak szórakozás helye, hanem igen fontos szerve legyen a nemzeti közművelődésnek, szükséges tehát, hogy ma is — bár más nemzetiségi viszonyok között, mint száz évvel ezelőtt — a nemzeti nyelv hangja legyen, nemcsak szavával, hanem szellemével.

Hogy azonban az Akadémia nem pártoskodik, hanem iparkodik lehető elfogulatlansággal értékelni a drámai termést, — azt bizonyítja változatos sorozata a Vojnits-jutalommal majdnem három évtized alatt kitüntetett daraboknak. Mindjárt az első jutalmat az új utakat kereső és követő Lengyel Menyhértnek *A hálás utókor* című, 1907-ben

bemutatott színműve nyerte, a drámai forma e valóban hivatott írójának mindmáig egyik legsikerültebb alkotása. De nem vonta meg az Akadémia az elismerést a modernnek nevezett színműirodalom több más képviselőjétől sem. Mikor Molnár Ferenc, a legdivatosabb színpadi író, kinek itthon s a külföldön is tagadhatatlanul nagy sikerei voltak, a nemzeti géniusz szárnya libbenésétől érintve, a háború vérzivataros idején *A fehér felhő* című költői ihletettségu darabjával szólt hatásosan a magyar lélekhez : a Vojnits-jutalom ezé a megkapó szép darabé lett. Móricz Zsigmond — az úgynevezett «Nyugatosok» dédelgetett írója — kétszer is nyert Vojnits-díjat, s merjük hinni, hogy színpadi munkáinak eddigi hosszú sorából az irodalomtörténet is azt a két művet fogja legjelentősebbnek tartani, amelyet az Akadémia is joggal figyelmére méltatott : a *Sári bírót*, az új formát talált és új hangot megütő népies vígjátékot, és a *Légy jó mindhalálig* című, könnyet és mosolyt egyaránt fakasztó színművet. Nagy Endre és Drégely Gábor — semmiképpen sem a konzervatív irány képviselői — szintén kaptak Vojnits-jutalmat, mikor az Akadémia úgy találta, hogy nem szabad ezt a szerény babérágat megtagadni ezeknek az íróknak egy-egy sikerült s az évi termésben legméltóbbnak ítélt darabjától. A legfiatalabb drámaíró nemzedék legbuzgóbb tagjának, Hunyady Sándornak mindmáig legszebb alkotását, a *Feketeszárú cseresznyét* nemcsak forma szerint jutalmazta, hanem valósággal boldogan és örömmel üdvözölte s méltatta bizottságunk.

Hogy Herczeg Ferenc, hazánknak jelenleg általánosán elismert első írója, aki a maga nevével és munkásságával Kisfaludy Károly, Szigligeti Ede és Csiky Gergely után új nagy fejezetet nyitott drámánk folyamatos történetében, melyből, mint magukban álló fenséges hegyormok emelkednek ki *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* — négy szép darabjával, köztük legkiválóbb történeti drámáink egyikével, az *Árva László királylyal* és a remekbe készült *Hiddal* nyerte el a Vojnits-koszorút : az lehet az ő büszkesége is, de mindenesetre Akadémiánké is. S Zilahy Lajos két kitűnő darabja : *Süt a nap* és *A tábornok*, — Voinovich Géza megrázó *Mohácsa* és megkapó *Magyar Passiója*, — Csathó Kálmán népszerű *Te csak pipálj Ladányija*, — Harsányi Kálmán nemes veretű *Ellákja*, — Pekár Gyula derűs *Kölcsonkért kastélya* és érdekes *Dantonja* — a korán elhunyt Farkas Pál erős kötésű *Konventbiztosa*, — Hevesi Sándor érdekes tárgyú *1514-e*, s Mikszáth Kálmánnak Harsányi Zsolt karján színpadra lépő kedves *Nosztly fiúja* és Sík Sándor méltóságos *István királya* is : mint Vojnits-koszorúsok, az utóbbi évtizedek magyar drámájának mindenesetre tisztos színvonalát jelentik.

A Vojnits-jutalmat eddig naptári évek szerint ítélte oda az

Akadémia. — de tavaly, bizottságunk indokolt javaslatára, az ügyrend módosításával a színházi évek szerint való beszámolást tette kötelezővé — vagyis a minden év szeptember 1. és a rákövetkező év augusztus 31. közti idő alatt Budapesten bemutatott új drámai művek veendőik számba. Átmenetileg most az 1934. évi januárius 1-től 1935. augusztus 31-ig terjedő időről kell beszámolnunk, hogy azután a következő jelentés az 1935/6-i színházi évbéli drámatermésről szóljon.

A termés, melyről most kell megemlékeznünk, számbelileg megint jelentős, sőt negyvenet meghaladó új darabbal felettébb bőségesnek mondható. A szerzők közül a termékenységükről is nevezetes Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán és Lengyel Menyhért hiányoznak ugyan, de a már névvel bírók és figyelemreméltók közt is van ezúttal is Zilahy Lajos, Molnár Ferenc, Surányi Miklós, Schöpflin Aladár, Bethlen Margit, Móricz Zsigmond, Andai Ernő, Bónyi Adorján, Hunyady Sándor, Góth Sándor, — itt van a drámával régóta hallgató Heltai Jenő, megint találkozunk vitéz Somogyváry Gyula, Hatvany Lili, a gyorstollú Bús-Fekete László, Fodor László és Relle Pál nevével, — drámával kísérletezett Kóbor Tamás, — s részben új színek is jelentek meg a színpadon és új remények csillantak föl Török Sándor, Bálint Lajos, Feleky Gyula, Lengyel Ernő, László Miklós s még néhány fiatal író művében. Ha amúgy magyarosan, gazda-nyelven akarnók magunkat kifejezni, azt mondhatnók, hogy szalmára igen jó a termés, magra azonban nem fizet olyan gazdagon, mert bizony a kritika eséplőrűdjá sok üres kalászt talál. De azért az átlagos eredmény — különösen, ha korszerű engedményeket teszünk általános esztétikai és szorosan vett dramaturgiai elveinken és nézeteinken — érték szerint is tűrhetőnek mondható, s nem egy darab emelkedik föléje az általános színvonalnak.

Nem tartjuk szükségesnek, hogy a számbavett 43 darabról mind külön szóljunk. Vannak köztük olyanok, amelyek az Akadémia színe előtti tárgyalásra igazán nem érdemesek s amelyek nyom nélkül fognak eltűnni a semmisségben. Többet azonban nem mellőzhetünk hallgatással még akkor sem, ha szerzőjük tévedései túlhaladták is drámaírói erényeiket.

Kóbor Tamás komolyan számbaveendő író, de *Hat hónap* című darabjával annyiban tévedett, hogy drámát írt, pedig igazában nem drámaíró, — méltó sikereit másféle irodalmi munkáival aratta. Darabja szikrázik a szellemességtől, ám a drámai élet nagyon halványan pislog benne.

Móricz Zsigmond *Rokonok* című komor regényét vígjátékká írta át, de nem alkotott maradandó értékű darabot. Ő a szalón parkettjén nagyon bizonytalanul jár.

Hunyady Sándor már szinte a Hamlet szava szerinti «gonosz hamarság»-gal ontja darabjait, de — s talán éppen ezért — valósággal mindig távolabb kerül igazán szép darabjának, a *Feketeszáru cseresnyének* irodalmi és színpadi sikerétől. A most tárgyalás alatt lévő időszakban két darabja is került színre: a modern színekkel felcícomázott, de ósdi meséjű *Három sárkány*, és a helyel-közzel eléggé mulatságos életkép, a *Lovagias ügy*, melyről azonban jól mondta egyik bírálója, hogy ereiben «nem vér, nem víz s nem tinta», hanem «sűrű, mézes érzelgősség kering». Ez a tulajdonság Molnár Ferenc iskolájára vall, a nélkül, hogy a Molnár erős színpadi routine-ja irányítaná a szentimentalizmusnak és bohóságnak ezt a keveredését.

A *Liliom* népszerű szerzőjének iskolájában járt Feleky Gyula, a *Pérez beszél* című, — és László Miklós, *A legboldogabb ember* című darab szerzője is. Amabban a beteg édesanyja előtt eleinte kegyesen hazudozó ifjú feltaláló a hős, akinek a darab végére aztán szerencsésen sikerül a találmánya, — emebben pedig a valóság rideg réme elől az álmodozás ragyogó képei közé menekülő kishivatalnok, mikor a vénkisasszonnyal kötendő házassága előtt elveszti állását s megint az álom vígaszában bízik: álmából nem ébred fel többé, s így válik most már igazán nem csalódható boldog emberré. Ez a két fiatal író egyelőre csak mesterét követi, de merjük remélni, hogy ha megtalálják magukat, talán alkothatnak értékesebb műveket is.

Újházy György *A tékozló fiú* című darabjában eléggé ügyesen és hatásosan öltözteti régies, magyaros köntösbe az ismeretes bibliai történet szereplőit, darabja szépen zengő nyelvvel rászolgálván az Akadémia színe előtt is a dícséretre.

Történeti tárgyat is választott néhány író. Thury Lajos a XVII. század világába, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós korába nyúl vissza *Az új vár* című drámájával, — de nemes becsvágya lankadó szárnyakon nem tud az igazi siker magaslatára emelkedni, a történeti adatokkal ellentétes részleteket nem tudja költőileg elhitheteni. — Vitéz Somogyváry Gyula már nagyobb írói készséggel, erősebb jellemfestő tehetséggel dolgozik, s *Hűség* című drámája, melyben a «civitas fidelissima» polgárai inkább feláldozzák tüzszul elvitt gyermekeiket, semhogy zárva tartsák Sopron kapuit a közelgő magyar király előtt: néhány jelenetében megrázó hatást tett.

Történeti darabnak minősíthető Lengyel Ernő *Császárparádéja* is, mely a kalandor III. Napoleon császár történetét tárja elénk, igen szellemesen írt képsorozatban, a nélkül azonban, hogy szerves drámai egésszé tudna tömörülni.

Annak a mind gyakoribbá váló törekvésnek, hogy jeles regények ültetessenek át színpadra, — ezúttal is nem egy híve akadt, pedig

ennek az igyekezetnek csak ritkán van igazi jogosultsága. Mert olyanforma, lényegbevágó, szervi különbség van a síkban folyó elbeszélés és a térben mozgó dráma között, mint amilyen különbségek választják el a festő- és a szobrászművészet alkotásait, s a regények átformálása színdarabbá bizony nem mindig sikerül. Igaz, hogy sikerült Dumas fiának, mikor a *Kaméliás hölgy* című, nem is valami elsőrendű regényből megalkotta világhírűvé lett s minden romanticizmusa ellenére mindmáig élő szép és hatásos darabját, — ám Dumas, ha regényekkel kezdte is pályáját, de igazában drámaírónak született, s a szerencsétlen Gauthier Margitot és környezetét már a drámaíró lelkével és szemével látva állította bele regényébe, hogy aztán onnét kiemelve őket, valódi helyükre telepítse: a színpadra.

Manapság minduntalan jelentkeznek a regényből lett drámák, és pedig legtöbbször más író művéből dolgozzák át őket a mindenáron színpadra vágyó olyan szerzők, akiknek bizonyára nehezebben menne a maguk képzeletvilágából, vagy akár a históriából venni mesét és alakokat. De talán nem is csak azért nyúlnak mások regényeihez, hanem mert előnyösnek vélik egy-egy híres regényíró zászlaja alatt vinni művüket a színpadi sikerért indított harcba.

Góth Sándor, a színművész, s Relle Pál, az író, társulva idézték színpadra Móra Ferenc kitűnő regényének, az *Ének a búzamezőkről* címűnek szereplőit, s darabjuk a jobb effajta művekhez tartozik. Az eredendő veszedelemtől azonban ez a színpadon is megkapó mű sem tud szabadulni, s hiba, hogy a regény tragikus végét elkerülendő, az asszony elborult lelkének megvilágosodásával végződik a darab, — pedig színpadon az ilyen hirtelen lelki változás nagyon valószínűtlenné válik.

Schöpfung Aladár, a régi érdemes író, kinek már voltak színpadi művel is sikerei, most az *Őszi szivárvány* című színművével lépett föl. De ha darabja határozottan irodalmi színvonalon áll is, — drámai hatás szempontjából nem bizonyult erősnek. Romantikus történetet reális módon old meg, ami elvégre nem lenne baj. Egy öregedő úr elveszi a harctéren elesett fia menyasszonyát, csak azért, hogy a születendő gyermek törvényes legyen. A fiatal asszony megszereti fiacskája ifjú orvosát, — az öreg férj pedig beleszeret feleségébe. Az asszonyra rámosolyog a szerelem meleg verőfénye, — az öreg férfinak azonban csak az őszi szivárvány halványodó színei maradnak. A cselekmény nem lüktet eleven erővel a darabban, — az ősz méla csöndje borong rajta. Ez hangulatnak szép, de drámának kevés.

Bethlen Margit *Cserebogár* című színműve sem sikeres drámai alkotás. A határozottan tehetséges írónő — úgy látszik — szeretettel csüng a színpadon, pedig igazában elbeszélő talentum. Ezt eddigi

elbeszélő és drámai műveivel kétségbevonhatatlanul bebizonyította — s jobban tette volna, ha ennek a darabnak tárgyát is regényben dolgozza föl. Ott jobban kifejthette volna a fölvetett problémát, hogy vajjon szabad-e az elnyomorodott testű, gyógyíthatatlan beteget az élet szenvedéseiből szándékosan a halálba küldeni.

Heltai Jenőnek, a sokat dolgozó és általánosan kedvelt írónak sem a színpad az igazi tere. Ő különösen apró karcolataival, tárcáival, humoreszkjeivel szolgál rá az elismerésre. Elmésen megírt kedves történetkéi az ő írói természetének legjavát alkotják, s a miniatűr munkának nem kell szégyenkeznie a nagyszabású alkotások előtt, hiszen a művészi nagyság nem mindig a méretre nagy művekben nyilatkozik. A *Jó üzlet* című színműven sem tud a dráma igazán szárnyat öltetni, — csak egy-egy jobb jelenet a darab erőssége. A történet nagyon ellen-szenvesen indul : a házas gróf elvéteti várandós szeretőjét egy erre a feladatra pénzért vállalkozó fiatal orvossal, akinek már van menyasszonya. A látszatra házasokban fölébred az érdeklődés egymás iránt, — de aztán a vége mégis csak az, hogy a deresedő gróf elválik feleségétől, elválik a jó üzletet kötött orvos is, s a gróf elveszi régi kedvesét, az orvos meg régi menyasszonyát. A tárgy sivárságát néhány cinikus tréfa is fokozza, s Heltai író kedvessége nem bizonyul eléggé erősnek a darab megmentésére.

A fiatal író, Török Sándor, komolyabb sikert aratott, különösen *Az idegen város* című darabjával, melyet a maga regényéből gyúrt át, de határozott drámairói hivatottsággal. A regényből-készültségnek érezhetősége ennek a darabnak sem válik hasznára, de a színmű mégis hatást tesz, mert igazán költői érzés, meleg szív nyilatkozik a mai magyar ifjúság tragikus sorsának érdekes rajzában. Ennek a szerzőnek másik darabja — a *Bankett a Kék Szarvasban* — kevésbbé sikerült, bár az ennek a színműnek alapjául szolgáló regényben is igen finom és erőteljes lélekrajzot kapott az olvasó közönség.

Molnár Ferenc sem hiányzik ezúttal sem a színpadi szerzők közül, s *Az ismeretlen leány* című színművében magasabb irodalmi becsvágy jeleivel találkozunk. Az elzüllött leányt egy gazdag úr szeszélye előkelő körbe emeli, s ott a leány és egy fiatal férfi közt tiszta szerelem szövődik. Ám valaki ráismer a leányra, aki aztán, hogy tisztasága látszatát megóvja, csúnya eszközökhöz folyamodik : odaadja magát egy kis postatisztnak, hogy az a leány régi életének levelekből kiolvasható bizonyítékait elsikkassza. Minden kiderül, s a lány megöli magát. Ezt a darabot Molnár Ferenc nem éppen sok életigazsággal indítja, de az őt jellemző pompás routine-nal fejleszti, s egy darabig biztosítja is magának a komoly érdeklődést. A postatiszt-motivummal azonban teljesen lerontja a drámai hatást, le a

drámai igazságot, s az újabb mocskok útján a régibb szennyből tisztulni akaró leány iránt támadt rokonszenv bosszantó csalódásban semmisül meg.

Zilahy Lajos elismert írói neve sem marad ki a tárgyalt időszakbeli drámai szerzők közül. Ő *Az utolsó szerep* című színművével jelent meg, de ezúttal ő is csak félsikert arathatott. Darbjának hősnője a súlyos szervi szívbjában szenvedő, ünnepezt színésznő, ki édesanyja maszkjában megtudván az orvostanártól betegségének végzetességét, visszavonul a színpadtól és a nagy világtól, sűrke parókát öltve elrejtőzik egy távoli penzióban, de régi érzése egy ifjú iránt kitör belőle, visszahívja magához szerelmesét, ám a hirtelen megrázkódtatást a beteg szív nem bírja ki, s a szerencsétlen nő meghal.

Zilahy sokkal nagyobb tehetségű drámaíró, hogysem ne tudná ezt a tárgyat is érdekesen dolgozni föl, — ám nemcsak hősnője, a darab maga is szervi bajban szenved. A testi betegség itt döntő indíték, a darab tengelyévé van téve, s így drámailag nem állja meg helyét. Az álöltözetben való kimesterkedése a döntő fordulatnak az orvos előtt, — legfeljebb vígjátékban engedhető meg, míg ebben a nagyon komoly hangulatú darabban kissé visszásan hat. De a mű szerkezeti egysége is meginog a penzióbeli mozgalmas élet környezetrajzában, s így a darab lélekrajza és sok érdekessége sem tudja az eredendő hibákkal terhelt művet Zilahy igen jeles darbjainak színvonalára emelni.

A *Baskircsev Mária* című háromfelvonásos színmű szerzői: Andai Ernő és Bálint Lajos már nem is egészen megszokott úton jártak, mikor nem elbeszélő munkából, hanem Baskircsev Máriának, a francia földön hírnévre szert tett orosz festőnek ismeretes naplójából írtak drámát. Ez a méltán híres napló tisztára líra, de a drámaírók nagyon jól ültették át színpadra a szegény Mária lélekrajzát. Baskircsev Máriának a naplóban igen megkapóan tükröződő egyéniségéből és élete történetéből is voltaképpen hiányzik a drámai vonás. Ez a lelke mélyén hívó és imádkozó, de a vakbuzgóságtól távol álló, minden vallási formaságtól irtózó, rendkívül művelt orosz leány, aki sokat olvas — Homerosztól kezdve Balzac-ig — s aki bevallja, hogy minden törekvésében nagyobbról álmodott, mint ami természetes — rövid életében két küzdelmet folytatott: egyiket, lelke lobogó tüzeiben égve, a dicsőségért, — másikat testi egészségéért. Szomorú végzete, hogy a nagy diadalt nem érte meg művészi pályáján, — és tudóvészben meghalt fiatalon. Szerelmes — mint naplójában bevallja — sohasem volt s nem is akart lenni. Ezen a ponton változtatják meg alakját igen szépen és ügyesen a drámaírók, a nélkül, hogy valójában meghamisítanák. Bastien-Lepage-nak, a neves plein-air-festőnek érdeklő-

dését a jeles fiatal művésznő iránt szerelemmé magasztosítják, amit Mária visszautasít ugyan, mert attól fél, hogy a mester művészi hatása a maga önállóságának rovására megy, — de a nagy festő iránti rajongását részben öntudatlan, részben eltitkolt szerelemmé növelik, ami csak akkor talál szívéből utat ajkára, mikor már tudja, hogy betegsége halálos, s hogy nincs már ideje viszonzni a mester szerelmét.

Figyelemreméltó drámaisággal állítják színpadra a szerzők Mária versenytársának, a kemény, erélyes német leánynak, Breslau kisasszonynak alakját. Breslau kisasszony elnyeri Mária elől a nagy érmet, a grande médaille-t, de mikor a becsvágyában és hiúságában sértett Mária bosszút akar vetélytársán állni és már-már korbácsot emel reá: ez nyugodt egyszerűségével lefegyverzi Máriát s voltaképpen ő eszmélteti rá a szenvedélyes orosz leányt a szerelem igaz boldogságára.

Mindezt igen tetszetős formában nyújtják a szerzők, öt színpadi képben, melyek közül a legsikerültebb talán az első: mikor Rómában — hol Baskircsevné összehoronálni készül fiatal leányát a csupa-tűz ifjú Antonelli gróffal, a hírneves bíbornok unokaöccsével, — Mária az ismert nevű jeles festőnek, Robert-Fleurynek kedvező nyilatkozata nyomán ráeszmél tehetségére s rálép a dicsőség felé vezető útra. De hatásos a többi kép is: a párizsi festő-akadémia műterme, hol Mária és Bastien-Lepage megismerkednek, — a Baskircsev-palota estélye, a tragikus záró-jelenettel, melyben Mária ájultan esik össze, megtudván, hogy a nagy érmet nem ő nyerte el, hanem vetélytársa, — azután a Breslau kisasszony műterme, hol a két vetélytársnő összeemelegedik, s végül Mária kis szalonja, mikor Mária titkon kihallgatja doktora lesújtó jóvendőlését s aztán bevallja szerelmét Bastien-Lepage-nak és elbúcsúzik tőle. Nagyon finoman van festve Robert-Fleury alakja is, a jeles festőé, ki deresedő fejjel szintén beleszeret a szép fiatal orosz művésznőbe, de titkolt érzését csak egy szomorú sóhajásban adja tudtunkra: nem az a legnagyobb boldogtalanság, ha a szerelem tavaszán meg kell halni, hanem az, hogy a kései, de első és nem viszonzott szerelmet túl kell élni.

Így lett Baskircsev Mária lírai naplójából Baskircsev Mária drámája, s ha maradt is a színpadi műben lírai elem, azt ez az igen ügyesen szerkesztett és költőileg írt darab megbírja s szerzői éppen úgy megérdemelték a közönség tetszését, mint ahogy rászolgáltak a kritika elismerésére.

Surányi Miklós *Aranybástya* című három felvonásos színműve, — mely az 1934. év tavaszán került előadásra a Nemzeti Színházban — az aristotelesi hármas egység szabályait ugyanancsak áttöri, de hiszen azokat már Shakespeare sem tartotta meg a maguk teljességében.

A darab I. felvonása 1792-ben, nyár végén történik, Moselburgban, a királypárti franciákat nagy kölcsönnel segíteni akaró gazdag zsidó bankárnak, Mendel Ábrahámnak kastélyában, — a II. felvonás 23 évvel később, 1815-ben, a waterlooi csata utáni napon, Párizsban, a császárpárti Lavalette gróf palotájában, — s a III. felvonás további tizenöt év múlva, a dúsgazdag zsidó Léwy bárónál, szintén Párizsban. Tehát a nagy forradalom mindjobban erősödő viharától Napoleon bukásán át Lajos Fülöp uralkodásáig terjedő időben játszódik le az izgalmas történet, mely azonban a dráma legfontosabb, sőt elengedhetetlennek mondható kellékét: a cselekvény egységét nem nélkülözi. Ezt az egységet biztosítják a Mendel és Léwy összeházasodott zsidó családok majdnem félszázados történetének szorosan egybekapcsolódó láncszemei. Surányi darabja meggyőzően tárja elénk a szereplők lelkét, akik nem típusok csupán, — ami kevésbbé értékes lenne drámai szempontból, — hanem igazi drámai plasticitással megalkotott érdekes egyének. Ezek az alakok, ha formára és külső körülményekre nézve — már csak szereplésük idejének és viszonyainak óriási különbsége folytán is — nagyon különböznek is egymástól, mégis a lélekboncolás — mit a szerző mesteri módon végez — kimutatja alapjában véve egyezésüket, s ezzel eléggé jól biztosítja a cselekvény szükségszerű egységességét is. Mi az «Aranybástya»? A ghettónak nem is annyira külső erőszak, mint inkább maga a zsidóság által emelt fala, melyen belül van az összetartó zsidók ereje és hatalma — rajta túl a faj pusztulása.

Rachel, a Mendel bankár kisebbik leánya — az érte élete végéig rajongó Léwy szavai szerint: «Isten kertjének legszebb virága» — titokban kikeresztelkedik s Beauharnais marquisnak, az emigráló Condé Bourbon herceg hadsegédének felesége lesz, — kilép az «aranybástya» védelme alól s boldogtalanná válik még leányában és unokájában is. De ebbe a kérdésbe más életigazság láncszeme is kapcsolódik: hogy a pénz sem adhat valódi boldogságot, ha ad is roppant hatalmat. Léwy bankár érzelmileg jakobinus ugyan az I. felvonásban, de üzletileg szívesen támogatja a legitimistákat, mert ez — mint később maga is mondja — ha nem is erköles, de életösztön. Ez az életösztön teszi életelvévé, hogy nem szerelemből kell kötni üzletet és házasságot, mert mindkettőhöz tiszta fej és hideg szív kívántatik. De igazán megelégedett nem is lesz soha a szegény-gazdag Léwy, mert Rachel helyett a komoly, erényes, hithű Leát veszi feleségül, aki nem ismer más feladatot, mint hogy szolgálja urát s egészséges gyermekeket szüljön neki — szerelmi boldogságot azonban nem nyújtanak egymásnak. Ám legkisebb, legszeretettebb fiuk is kikeresztelkedik titokban, de aztán az is — kilépve a ghettóból, az «aranybástya» mögül — hiába

kergeti a boldogságot, nem egyesülhet unokahugával, a szerencsétlen Rachel boldogtalan unokájával.

Lelki megnyugvást azonban — s ez is megkapó hang a darabban — nyerhet a hívő lélek, akár zsidó, akár keresztyén, mint ahogy nyer Lea, a zsidó bankárné, ki Istenbe vetett bizalommal hangoztatja, hogy «a legerősebb ember is csak nádszál a viharban», — valamint a keresztyénné lett Rachel unokája, Léon grófné, Napoleon törvénytelen léha fiának felesége, aki arra a legbüszkébb, hogy szenvedni tud.

Kétségtelen, hogy az *Aranybástya* szerkezetbeli gyengéi ellenére is jeles színpadi mű, nyeresége az utóbbi időkben nagyon ellankadt drámairodalomunknak. Fő erőssége a nemcsak általában véve költői, hanem határozottan és különlegesen drámai jellemrajz. Léwy bankár, Rachel és Lea alakja mind sikerült, — de értékben és igazságban mindegyiket felülmúlja a csak az I. felvonásban szereplő öreg Mendel Ábrahám jellemrajza, mely a maga tökéletességében párját ritkítja. Ahogy az író ebben az alakban a hitbuzgóságot, az apai szeretetet és az üzleti szellemet nemcsak színpadi, hanem igaz drámai hatással feltüntetni tudja: az maga a darabnak igen nagy értéke.

A Vojnits-bizottság, — mely Császár Elemér r. tag elnökelete alatt Kéky Lajos l. tagból s a jelentéstevőből állott — irodalmi és színpadi érték szerint mérlegelvén a tárgyalás alatti időben bemutatott eredeti darabokat, különösen kettőt tartott annyira kiemelkedőnek, hogy a megkoszorúzásra szóba jöhettek: a *Baskircsev Máriát* és az *Aranybástyát*. S miután ez utóbbi anyagának eredetisége s erősebb drámaisága folytán mégis túlszárnyalja a másikat, — ennél fogva a bizottság, egyhangúlag hozott határozatával arra kéri a tekintetes Akadémiát, hogy a most esedékes Vojnits-éremmel Surányi Miklósnak 1934. évi március 23-án a Nemzeti Színházban bemutatott *Aranybástya* című háromfelvonásos színművét méltóztassék kitüntetni.

Szász Károly.

A weimari Goethe-ünnep.

Néhány ittmaradt személyes ismerős, bőkezű mecénás és a nagy költő alkotásaiba igazán elmerülő irodalombarátok kicsiny csapata alapította 1885. júniusában a *Goethe-Társaságot*. A mult év augusztusában lefolyt félszázados jubileum nagyszabású keretei és ünnepélyes külsőségei, a háromezret jóval meghaladó taglétszám, a Goethe-rajongóknak a világ minden tájáról Weimarba zarándokló hatalmas serege s a kiadványok tekintélyes sora meggyőző bizony-

ságát adták annak, hogy az alapítók elgondolása életképes, a vezetők munkája eredményes volt. A Társaság feladatául azt tűzte ki, hogy a Goethe nevéhez és szelleméhez fűződő irodalmat fejleszti és központot teremt az idevágó tudományos kutatás számára; de ennél jóval többet tett: szellemi egységet teremtett, amely, túlmenve Németország, sőt Európa határain, összefogta mindazokat, akik cselekvő kegyelettel őrzik a nagy költő eszméit és emlékét, olyan szellemi egységet, amely a világháborúban, az egymást vad iramban kergető politikai irányváltozások viharaiiban is erősnek és ellenállóképességűnek bizonyult. Mindenekelőtt azonban a német társadalom különféle rétegeinek képviselőit hozta össze Goethe szellemének csodálatos varázsereje: az elfogulatlan külföldi vendég egyforma csodálattal hallgathatta az áhítatnak és tiszteletnek bámulatos elmélyedésre valló közvetlen nyilatkozásait, melyekkel az egyszerű kisvárosi német néptanító áldozott a nagy költő emlékének, és a német irodalomtudomány legkiemelkedőbb munkásainak szakemberek számára szánt előadásait, s el kellett ismernie, hogy a Goethe-Társaság teremtette szellemi egységnek jelentősége ma, az új német közösségtudat kialakulásának forrongó légkörében nagyobb, megbecsülhetetlenebb, mint valaha.

A weimari ünnepnapoknak példás gonddal összeállított és zavartalan pontossággal végrehajtott programja a jubileum vendégeinek módot adott arra, hogy mennél teljesebben, mennél gazdagabb változatban élvezhessék Goethe alkotásait és szellemének a klasszikus Weimar emlékeiben tükröződő távolabbi kisugárzásait. Az ünnepélyeket bevezető hangverseny műsorán azok a szimfonikus zeneköltemények szerepeltek, amelyeknek írásához Goethe művei adták az indítékot. A második nap ünnepi ülésén a Goethe-Társaság elnökének előadása után — erről, mint az ünnepi program legjelentősebb pontjáról, alább részletesen szólunk — a németországi és külföldi tudományos szervezetek küldöttei (köztük Akadémiánk képviselőiben e sorok írója) üdvözlötték a jubiláló egyesületet. A weimari színház *Tasso*-előadása megrázó hatással örök időszerűségében tárta fel az alkotó géniusz tragikus magányosságát. A Goethe-múzeum új szárnyának megnyitó ünnepélyén a hivatalos Németország hódolt legnagyobb költőjének. A dornburgi kastélyokba tett kirándulás az agg Goethe képét idézte fel, aki fejedelmi barátjának halála után ide visszavonulva keresett enyhülést fájdalmára; végül az ünnepélyeket bezáró jeni színházi est a fiatal költő egyik bájos zsenégjét, *A testvéreket* és lírájának legjavát szólaltatta meg.

A jubileum központjában — mint említettük — a Goethe-Társaságnak a weimari színházban tartott díszgyűlése volt. A gyűlés

ünnepi szónoka, Julius Petersen, a Társaság elnöke, Akadémiánk külső tagja, *Goetheverehrung in fünf Jahrzehnten* címmel azokat az egymástól erősen eltérő, olykor egymásnak ellentmondó képváltozatokat tárta hallgatói elé, melyeket a német tudomány és közvélemény az elmúlt öt évtizedben legnagyobb költőjéről alkotott. Előadásából voltaképpen a legutóbbi ötven esztendő német szellemi és politikai életének mozgalmas képe bontakozott ki, hiszen a német nyilvánosságnak alig volt számottevő szereplője, alig volt érdekcsoport, egyesület, kör vagy párt, mely törekvéseinek erkölcsi indokolásában ne kényszerült volna arra, hogy ítélkezzék Goethe életműve fölött s természetes, hogy ebben az ítéletben benne rezegtek mindazok a társadalmi, politikai, felekezeti és világnézeti feszültségek, melyek a hatalmas német néptestet nyugtalanították.

1885-ben Walther von Goethével sírba szállott az utolsó Goethe-sarj, a nagy költő hagyatéka a weimari nagyhercegség tulajdonába ment át, a Goethe-ház kapuja megnyílt a kutatók és tisztelők kíváncsi tekintete előtt. A Goethe-Társaság vagy — eredeti nevén — Goethe-Akadémia terve ekkor már néhány évtizede készen állott, de életképes működéséhez csak akkor fűzhetek reményeket, ha sikerül hozzáférni az addig lákat alatt tartott kincsekhez, ha sikerül a kézirati kincsek feltárására megfelelő munkatervet teremteni s a terv megvalósítására az alapítandó társaságban a legjobb munkaerőket egyesíteni. A Társaság bölcsőjénél az összetartozásnak valami meghatározhatatlan érzésétől áthatva elsősorban azok találkoztak, akik számára Goethe még személyes élmény lehetett: Eduard Simson, a birodalmi legfőbb törvényszék elnöke, aki tizennyolc éves korában mint Goethe szívesen látott vendége együtt ünnepelhetette vele nyolcvanadik születésnapját, Gille igazságügyi tanácsos, aki Goethe ravatalánál állott díszőrséget. Ulrike von Levetzow, a költő marienbadi, utolsó szerelme és Herman Grimm, Bettina Brentano veje, akinek egykor Marianne von Willemer tárta fel Goethe *Suleika*-ciklusának élményhátterét.

A mecénásoktól és előkelő műgyűjtőktől csakhamar az irodalomtudomány, a hatalmasan fellendülő Goethe-filológia ragadta magához a vezetést: Wilhelm Scherer korai halála után Erich Schmidt személyében tetterős vezére akadt a Társaságnak, aki tudományos tekintélyével, szervezőképességével biztosította programjának Goethe nevéhez méltó megvalósítását. Maga a német nagyközönség azonban, s éppen annak legműveltebb rétege, fagyos közönnyel állott nemcsak a Társaság céljaival, hanem a legnagyobb német költő életművével szemben is. Valószínűleg éppen 1885-ben írta Viktor Hehn keserű vádiratát (*Goethe und das Publikum*), noha csak két év, mulva jelent

meg mint *Gedanken über Goethe* c. kötetének legjelentősebb tanulmánya. Fejtegetéseiből meggyőző és megdöbbentő egyértelműséggel tűnik ki, hogy a német nyilvánosság lényegében két torzképet formált magának Goethéről: vagy rideg, szívtelen, megalkuvó udvari embernek látta őt, vagy istentelen és erkölcstelen pogánynak. Természetes, hogy egyéniségének és szellemének megértéséről ilyen körülmények között szó sem lehetett. Hehn szigorú ítéletét az 1885-ben Goethéről megjelent, nagyobb visszhangot keltett tanulmányok szomorúan igazolják: Sebastian Brunner pamflet-szerű irodalomtörténeti vázlata (*Hau- und Bausteine zu einer Literatur-Geschichte der Deutschen*), Alexander Baumgartner jezsuita Goethe-életrajzának második kiadása és Dubois-Reymond rektori beszéde *Goethe und kein Ende* akár gyűlölettel teli elfogultsággal, akár a szakember kicsinyes gőgjével tovább rögzítik a nagy költőről alkotott torzképeket.

Az ellentábor mérges támadásaival Goethe tisztelőinek ekkor már tekintélyes serege és az irodalomtudomány nem tudott igazán sikerrel szembeszállni. A pozitivista irodalomtörténetírásban nem volt meg a szintézis lendülete és bátorsága: minden Goethe-kutató saját szemszögéből nézte a nagy költő életművét s a weimari hagyaték felhasználásával lelkiismeretes részlettanulmányokat közöltek a természettudósról, a költőről és államminiszterről, de a részletek feltárása közben megfeledeztek Goethe életének és költészetének hatalmas, osztatlan egységéről. Jellemző a pozitivista Goethe-filológia egyoldalú rész-szemléletére annak a nagyszabású életrajznak a tervezete, melyet Zsófia weimari nagyhercegnő kezdeményezett: a meg nem valósított terv szerint őt szakembernek az a feladat jutott volna, hogy egyenként hatalmas kötetben méltassák Goethe munkásságának különféle irányait, de egységes szempontból, az egyes részek között teremtendő kapcsolatról szó sem volt. Ennek a szintézistől mereven idegenkedő tudománynak természetesen csak negatív irányban lehetett közvéleményformáló hatása: a Goethe-filológia csakhamar gúnyos csipkelődések, kegyetlen tréfák céltáblája lett s ez ismét csak késleltette Goethe értékének igazi elismertetését.

Új fordulatot és lendületet hozott a Goethe-Társaság tízéves fennállásának évében néhány népszerű életrajz: 1895-ben jelent meg R. M. Meyer, Karl Heinemann és Albert Bielschowsky *Goethéje*; mind a három munka csakhamar több kiadásban terjedt el és különösen Bielschowsky nálunk is jól ismert, a forrásanyag feldolgozásában tiszteletreméltó színvonalú életrajzának sikerült a művelt német polgári rétegeket fogékonyra tenni arra, hogy legnagyobb költőjükkal szemben leróják az utókor felmérhetetlen tartozását. De új fordulatot hozott Goethe értelmezésében és értékelésében a kilenc-

venes évek vezető naturalista irodalmi nemzedéke is: ez a nemzedék a *Sturm und Drang* fiatal Goethéjét tekintette eszményképének, mámorosan élvezte költői nyelvének szertelenségeit, követendő például állította oda szerelmi életének kötetlenségét, égbetörő titanizmusát és megvetéssel tekintett Weimarra meg Itáliára, ahol — szerinte — a költő szelleme elsőkélyesedett s a német lélektől idegen klasszicizmus formái korlátai közé szorult. Carl Weitbrecht könyve (*Diesseits von Weimar*, 1895), a diák Goethét vagy a *Werther* szerzőjét ábrázoló lipesei, strassburgi és wetzlari szobrok beszédes bizonyosságai ennek a klasszicizmus ellen forduló, kissé forradalmi ízű Goethe-kultusznak. Ebben a hangulatban a politikai és világnézeti radikalizmus bámulatos fürgeséggel igyekszik kisajátítani a *Sturm und Drang* költőjét saját céljai számára: a «konzervatív udvari ember» helyébe merész fordulattal a «forradalmár» kerül, akinek neve a fennálló rend erőszakos felforgatására törekvő társaságok és érdekcsoportok vezéreinek beszédeiben programot jelentő jelszóvá lesz. Jellemző, hogy 1899-ben a német birodalom fővárosában egyedül a felekezeten kívüli szabad vallás híveinek és az anarkistáknak szövetsége ünnepelte meg nyilvánosan Goethe 150. születésnapját. Goethe-re hivatkozva hirdetik a marxizmus áldásait, a nemzeti korlátokat ledöntő internacionalizmust, a monista világnézet egyedüli jogosultságát és mindazt a sok tisztázatlan gondolatot, amelyet a századforduló nyugtalan, válságokkal terhelt hangulata felvetett. Ennek a nemzedéknek a szemléletében Goethe a szenvedélytől hevített Nyughatatlan, a nagy Újító, az örök Harcos.

De jött az ellenhatás: 1899-ben Rudolf Huch *Mehr Goethe* c. könyvében a kozmopolita nagyvárosi civilizáció torzképével szembeállítja az érett Goethe bölcs önmérsékletet sugárzó alakját és rámutat a klasszikus alkotásaiban is fellelhető sajátosan német vonásokra. Megmozdul a vidék, egymásután alakulnak irodalmi társaságok a nagy költő szellemének a tovarohanó élet zajától és jelszavaitól mentes ápolására. Maga a weimari Goethe-Társaság is hű marad hagyományaihoz, a hamisítatlan goethei eszményhez; inkább vállalja a maradiság, az élettől elzárkózó konzervativizmus vádját, semhogy valamelyik divatos áramlatnak hódolva elősegítse a nagy költő szellemi örökségének kisajátítását. A századeleji német költészetnek Georgéből és baráti köréből kiinduló szimbolista iránya is elmélyülésre készlet és fogékonyt teremt Goethe klasszikus alkotásainak rejtettebb szépségei iránt.

A harmadik évtized folyamán Weimar fogalma új tartalmat nyer. Schiller halálának százados ünnepi hangulata és gazdag irodalmi hagyatékának feltárása a Goethe-kultuszt Goethe és Schiller

kultuszává szélesíti. Schiller nemes idealizmusa sugallja a német szellemi élet vezető férfiai közül azokat, akik a filozófiában és közéletben a pozitívizmusból és materializmusból kivezető útra térnek. Ünnepi előadásokban, tanulmányokban Schiller egyenrangú társként szerepel nagy barátja mellett : Bernhard Suphan *Schiller und Goetheje* (1905) és Max Lenz tanulmánya (*Deutsches Nationalempfinden im Zeitalter unserer Klassiker*, 1915) jelzik a Weimar szemléletében mutatkozó átalakulási folyamat legjelentősebb szakait. A külsőleg virágzó gazdasági élet a legkülönfélébb terjedelmű, alakú és igényű kiadások egész sorát tette lehetővé. Ebbe az évtizedbe esik a Goethe-Társaság legnagyobb tette: Goethe műveinek a széles néprétegek számára készült olcsó hatkötetes kiadása, melyet Erich Schmidt rendezett nagy gondnal sajtó alá (1909). A Társaság vagyonának tetemes részét áldozta a kiadás céljaira, de százezret meghaladó példányszáma a Goethe elismertetéséért vívott küzdelemben minden eddiginél hatékonyabb fegyvernek bizonyult. Jelentős lépéssel jutott előbbre ezekben az években a teljességre törekvő, hatalmas apparátussal készült nagy weimari kiadás is, s a művek leghivatottabb kommentátoraként maga a költő szólal meg: Hans Gerhard Graef Goethe saját alkotásairól tett nyilatkozatainak (1901—1914), Flodoard von Biedermann Goethe beszélgetéseinek hatalmas gyűjteményével (1908—11) megbecsülhetetlen anyagot ad az egyre elmélyülő kutatásnak. 1910-ben a Goethe-Társaság valóban a jól végzett munka tudatában ülhette meg fennállásának negyedszázados ünnepét. Úgy látszott, hogy Goethe ellenfeleinek tábora megsemmisült; protestáns egyházi szónokok beszédeikben feltűnő szeretettel indultak ki a költő gondolataiból, Karl Muth és társainak bátor kezdeményezése, a *Hochland* című folyóirat a katolikus németiség körében is kedvező légkört teremtett Goethe méltó megbecsülésére; Chamberlain és Gundolf monográfiáiban pedig az életrajzi adatok halmazata, a lényegyet ellhomályosító s a részletekbe vesző értelmezések helyett végrehatalmas, elvászthatatlan egységben állott az utókor előtt az ember és a költő. Megmozdult a külföld is: a francia irodalomban André Gide, Paul Valéry, Maurice Barrès, a tudományban Loiseau (*L'évolution morale de Goethe*, 1911), Angliában Viscount Haldane teremtettek új, egyre növekvő olvasóközönséget a legnagyobb német költőnek, Amerikában a Kuno Francke által kiadott új fordítások egyengették Goethe útját. Minden jel arra vallott, hogy Goethe az egész világ egyértelmű ítélete alapján foglalja el méltó helyét a világirodalom pantheonjában.

A világháború kitörése, mely a Goethe-kultusznak és a Társaság életének harmadik évtizedét lezárja, közvetlen értékromboló és

bénító következményei mellett két irányban teremtett új helyzetet : Goethe egyrészt új és fogékony olvasótábort kapott a hadbavonuló német ifjúságban, mely életének legválságosabb napjaiban erőt és hitet merített a weimari bölesnek örök emberiséget sugárzó alkotásaiból ; másrészt azonban az ellenséges propaganda is a «világköltőre» hivatkozva indította meg szellemi harcát a német «erőszak», «barbarizmus» és «embertelenség» ellen. Az ellenséges propaganda azt hirdette, hogy a háborúskodó németiség örökre elszakadt Goethétől, méltatlannak bizonyult hozzá, s úgy látszik, ez az érvelés éppen a német közvéleményben talált némi hitelre. Legalább is erre vall az a szimbolikus tény, hogy a legyőzött Németország az összeomlás után Weimarba hívta össze alkotmányozó parlamentjét s valahogyan abban a hitben élt, hogy az új német birodalom — lemondva hatalmi ábrándjairól — a böles önmérséklet harmonikus derűjétől áthatott goethei humanitás eszményének megvalósulása lesz. Goethe képe a politikai tülekedés ködgomolyagában újból eltorzult — akárcsak a kilencvenes években — s ez a torzkép hatásos korteseszköznek bizonyult a hiszékeny tömegekkel szemben. Egyedül a Goethe-Társaság dacolt az új idők szellemével ; hiába akartak Berlinből új szervezetet, új vezetőket rákényszeríteni, nyugodtan tűrte az uralomra jutott pártok részéről a reakcionárius nacionalizmus vádját, de távortartotta magát a politikai erőcsoportoknak egyre inkább elfajuló mérközésétől. A Társaságnak ez a magatartása — mely elsősorban akkori elnökének, Gustav Roethének meggyőződését tükrözte — a német értelmiség széles tömegeiben rokonszenves visszhangot keltett. A tagok száma 1923—25-ben szinte megkétszereződött, sok német városban új fiókszervezetek vagy önálló társaságok alakultak a német klasszicizmus, általában a nagy német költők (Jean Paul, Hölderlin, Kleist) szellemének ápolására, s különösen Goethe és Schiller drámai műveinek a Társaság által kezdeményezett sorozatos ünnepi előadásai hatalmas tömegekben tartották ébren a németiség legnagyobb értékeinek megbecsülését. Ilyen módon Goethe 175. születésnapja valóban áhítatos ünneplő közönséget hozott össze Weimarban. Gustav Roethe szavai szerint találkoztak mindazok, akik Goethe gondolataiból törhetetlen bizalmat merítettek a német szellem nagysága és maradándósága iránt. Az irodalomtudomány célkitűzéseit ezekben az években leghívebben Korff hatalmas műve (*Geist der Goethezeit*) jelzi : a nagy Goethe-monográfiák ideje elmúlt ; helyükbe az egész korszak szellem-történeti szemlélete lép, mert benne a nagy költő ezerfelé sugárzó szelleme is világosabban ismerhető fel.

A Goethe-kultusz és a Goethe-Társaság utolsó, ötödik évtizedéből Petersen ünnepi előadása csak néhány mozzanatot ölelt fel : a

Németország minden részében rendezett ünnepi heteket, melyek a költő alkotásait a szerény munkáshajlékokba is elvitték, az ifjúság igazi meghódítását a klasszikusok számára, és az 1932-es év megkapó jubileumi ünnepségét, melyen az egész művelt világ összeforrt Goethe szellemének tiszteletében.

Az elfogulatlan külföldi hallgató elsősorban Petersen előadásának utolsó szakaszát kísérte érdeklődéssel, mely Goethe és a mai Németország viszonyát fedte fel. Petersen Carlyle-t idézve nem lát ellenmondást a Nagy Frigyes sírjánál 1933. március 21-én lefolyt nemzeti megújulás ünnepe és Goethe szellemének kultusza között. A nemzeti öntudatra ébredt németiség szerinte csak a hamisan értelmezett weimari humanitás eszményével szakított, nem pedig Goethével, akit mint a német alkotóerő és a német nép faji sajátosságainak legcsodálatosabb megtestesítőjét ma őszintébb és osztatlanabb tisztelet övez, mint valaha. Ennek a tiszteletnek meggyőző bizonyítéka az a tény, hogy a jubileumi ünnepélyek keretében megnyílt új, megnagyobbodott Goethe-múzeum felépülése első sorban a mai német birodalom hivatalos vezérének volt köszönhető; a német nemzeti feltámadás hirdetője és megalkotója — mondotta Petersen — méltó módon hódolt ilyenképpen a német szó birodalmának hatalmas uralkodója előtt. Végül Petersen Goethe magasabb nemzeti érzésének vizsgálatából azt a következtetést vonta le, hogy amint a weimari böles 1813-ban hittel és reménnyel telve áldotta meg Lützow német feltámadásért küzdő vadászainak fegyvereit, úgy bizonyára ma is lelkesítő csodálattal tekintene azokra a «barna és fekete legényekre, akik készek voltak arra, hogy népük belső megújulásáért életüket áldozzák».

Nincs módunk arra, hogy e következtetés jogosultságát vizsgáljuk és fölötté bírálatot mondjunk. A jövő fogja megmutatni, hogy a mai Németországnak mennyiben sikerült megközelíteni a lelki és gondolati szabadságnak, a belső autonómiának azt az eszményét, mely Goethe szerint a német szellem örök vágya, örök célja volt és marad. A weimari jubileumon összegyűlt közönség ünnepi áhítata azonban kétségtelen bizonyosságot tett arról, hogy a német értelmiség változó torzképeken, politikai és világnézeti kisajátításon keresztül is megtalálja Goethében az alkotó géniuszt, hogy szellemi örökségében elmélyedve láthatatlan egységbe forrjon és ennek az örökségnek legbensőbb kötelező értelmét felismerve keresse a békés együttműködés lehetőségeit a világ többi népeivel, melyeket éppen Goethe élete munkája nevelt a németiség sajátos törekvéseinek és vívódásainak igazi megértésére.

Pukánszky Béla.

IRODALOM.

Újszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól.

Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére.* A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Magyar Intézetében készült dolgozat. Pécs, 1935. N. 8-r. 184 l.

Zilahy Károly érdekes alakja irodalmunknak, de inkább egyénisége és az irodalom életében vitt szerepe teszi azzá, mint írói munkássága. Újságírói működése kívül marad az irodalom körén, költői műveiben (lírikumok és novellák) legföllebb a középszerűségig ha emelkedett, bírálataiban akad egypár találó megfigyelés és fölcsillan egy-két komoly gondolat, de elvi alapja ingatag, ízlése megbízhatatlan, ítéletei gyakran tévesek, sőt mivel esztétikai normák helyett érzéseitől vezettette magát, — szeretettől és még inkább gyűlölettől — nem egyszer fölháborítóan igazságtalanok. Kritikai munkássága ma már súlytalan is, elavult is. Még irodalomtörténeti munkássága érdemel legtöbb figyelmet: *Petőfi*je nemcsak első életrajza a költőnek, hanem egyáltalán az első nagyobb szabású, önállóan megjelent magyar írói életrajz. Mint ember érdekes keveréke az értékeknek és gyöngeségeknek: erős akarat, nagy szorgalom, tudományos műveltség és tudományos érdeklődés jellemezte a Követel rovatban, izgága természet, nagyfokú elfogultság, túltengő önérzet, lobogó gyűlölet a Tartozikban. Kedélyének ezek az éppen nem vonzó vonásai ütköznek ki irodalmi pályáján is: pártoskodás és személyeskedés, erején felüli vállalkozások és gyűlölködő támadások. Érthető, hogy az irodalomtörténet figyelme elsiklott fölötte; kinek lett volna kedve olyan hőssel foglalkozni, aki iránt nem tud lelkesedni sem mint kritikusért, sem mint emberért: mint kritikus nagy értékeket rántott sárba és értéktelent magasztalt, mint ember ádáz haragjának iszapos láváját szünet nélkül ontotta tudományunknak egy félszázadon át uralkodó vezérére, Gyulai Pálra, és rítul bánt a nemeslelkű Arannyal.

Most, hogy — sajnos — Gyulai emléke kezd halványulni s hatása csökkenni, föltámadt az érdeklődés Gyulai «ellenzéke» és így Zilahy iránt is. A pécsi egyetem egy doktor-jelöltje, Előd Géza, egy hatalmas, 12 íves dolgozattal iparkodik pótolni az irodalomtörténet

mulasztását, bemutatva minden feléről Zilahy munkásságát és szerepét. *Zilahy Károly*a komoly igyekezettel és nagy szorgalommal készült, könnyű tollal, világosan van írva — hogy helyenként a mély tudományosság látszatát szeretné kelteni s nagyhangú, de semmitmondó vagy éppen értelmetlen szólásokban tetszeleg,¹ azt hajlandó vagyok fiatalságának betudni.

A dolgozat anyagában és módszerében annyira a szaktudomány követeléseire igazodik, hogy a nagyközönség érdeklődésére nem tarthat számot. Nem kutatom tehát, mit jelent a tudománynak — ebből a szempontból csak egy-két megállapításra szorítkozom. Első fele, az életrajz, újabb adatok híján, kénytelen Kovács Károly terjedelmes művére támaszkodni; egy homályos pontnak megvilágítását azonban joggal elvártuk volna: miért fordult Zilahy szembe Arannyal, aki őt fölkarolta és emelte, s akit ő is tisztelt. (Amit a szerző mond: Zilahy azt *hitte*, hogy Arany azt *hitte*, hogy egy őt megtámadó cikknek szerzője Zilahy — az nem megfejtés.) Nem bírálok a dolgozat másik felét sem, Zilahy munkásságának ismertetését. Ha Előd Géza úgy gondolja, hogy Zilahy Károly nagy volt mint kritikus és nem egyszer jobban látta meg az igazságot, mint Gyulai; ha úgy találja, hogy szépirodalmi «műveiben kezdődött el az a megújulás, az a fejlődés, amelynek, végeredményben, irodalmunk XX. századeleji forradalma csak befejezése volt», s «modern líránk nagy formai megújódása is» Zilahy verseiben kezdődött meg; hogy a *Verőfényes napok* c. elbeszélése a kisformájú «magyar széppróza» (!) legelső értékei közül való, a maga nemében csaknem páratlan — ám legyen az ő hite szerint. Ebben a kérdésben majd ítél a szaktudomány. Az bizonyára megrója azt a szemfényvesztő játékot is, amelyet a szerző az esztétikai terminusokkal űz: Kemény Zsigmondot megteszi *szürrealistának* és nyomban utána *expresszionistának*; ² Vajda és Zilahy irányát *expresszionistikusnak* (egyébként is

¹ «A dilettánsok örök problémája, a formának a tartalommal való szembeállítás» (79. l.); «Zilahy irodalmi bírálatához alkalmazott elveiben a formai és tartalmi tényezők elválaszthatatlanul együtt vannak; forma: a jóhiszemű igazságkeresés, tartalom: egy el nem nyomható, nemzedéki öntudat» (100. l.); «... az írói életmű befejezettsége, amelynek kis darabjai is, formák közé szorítva, felül-emelkednek az időn és mindörökké magukban őrzik az ember igazi arcát» (25. l.); «Zilahy Károly élete történetének végigtekintésekor kell, hogy szemünkbe tűnjék, fejlődése mennyire a lét és levés (Sein und Werden) korrelációk dinamikájában folyt le» (24. l.).

² «Kemény ú. n. realizmusa — mai szemléletünk szerint — valójában nagyon is expresszív művészet». (43. l.)

e két író irodalompolitikájában voltak közös mozzanatok, de művészi «irányuk» között nem volt kapcsolat); Jókai művészetében a *realizmus impresszionista végletének (?) lecsapódását* látja. Ignotos fallit... Nem hagyhatom azonban megbélyegzés nélkül azt a Makkai Sándorra hivatkozó elhamarkodott állítását, hogy Zilahynak *Hajótört* e. verse «az egyetlen magyar vallásos költemény a XVI. század óta és Ady előtt». Még ha a XVII. századnak és Faludi Ferencnek vallásos énekeit és a XIX. század katolikus költőinek vallásos verseit kirekeszti is a költemények sorából, a *Fohászkodás* és a *Fiamnak* nem vallásos költemények?

*

Mit hoz a könyv a művelt közönségnek újat? — bennünket ezúttal csak ez érdekel. Két új képet ígér, hőse arcképét és a 60-as évek irodalmi viszonyainak rajzát. Előd Géza nem volt megelégedve azzal a képpel, amely Zilahyról a tudományos közvéleményben él — legjellemzőbb vonásait főntebb összegyűjtöttem — s ad helyette másikat, olyant, amilyenek hőseit *látja*. Elmondja róla, hogy minden szépért és jóért lelkesedő ember, világszemléletében idealista, magát megható kitartással állította az igazság szolgálatába s mélységes erkölcsi érzéktől hajtva kötelességének tartotta fölvenni a harcot a rosszhiszeműség és korlátoltság ellen. Ez a kép valóban új, előttünk egészen ismeretlen — de a szerző csak papírra veti, hűségéről meggyőzni nem tud. Egyetlen állítását egyetlen érveléssel sem tudja igazolni, s amit hőse lelki világáról mond, az bizonyítékok híján pusztán szólam marad. Ugyanílyen joggal azt is kijelenthette volna, hogy a kör kerületének és átmérőjének viszonya véges szám, vagy akár hogy kétszer kettő öt.

Nincs is állításában több igazság. Kik voltak ugyanis azok a «korlátolt, rosszhiszemű» írók, akik ellen olyan «mélységes erkölcsi érzékkel» hadakozott? Arany és Gyulai, Madách és Szász Károly! Előd Géza nem nevezi meg őket, sőt bizonyos, hogy nem is rájuk értette (legfőleg Gyulaira), de hiába, könyve nem enged meg más magyarázatot, mert ez a négy író, és csak ez a négy író, volt Zilahy támadásának célpontja, rosszakaratának vagy gyűlöletének tárgya, csak ellenük harcolt, csak őket bántotta.¹ Botorság volna még csak megkísérelni is Aranyék védelmét, vissza sem kell utasítani velük kapcsolatban a rosszhiszeműség és korlátoltság vádját — min-

¹ Egy-két jelentéktelen költői műről írt bírálata csak kritika volt és nem támadás.

denki tudja, hogy koruknak legnemesebb lelkű és legélesebb elméjű egyéniségei voltak.

De amint a szerző állításának Aranyékra vonatkozó fele magától összeomlik, éppúgy összeomlik a másik, az, ami ítéletében Zilahyt illeti. Szintén magától, cáfolnunk sem kell, elvégni helyettünk maga a szerző. Zilahy, hallottuk, az igazságért küzdött. De mik voltak ezek az igazságok? Csak a fontosabbak — mindet, szándékosan, Előd dolgozatából írom ki: — a *Buda halála* elhibázott eposz, Arany költészete pedig igazában soha sem tudja az olvasót fölemelni; művészete főleg a tanulmány eredménye, nincs hozzá semmi köze a lángésznek; az *Ember tragédiája* mint költemény keveset ér, mint drámai költemény még kevesebbet; Gyulai személyében egyesül mindaz a rossz, ami az új irodalom és egy új, igazabb Magyarország fölépülését akadályozza. Így ítéel ellenfeleiről, viszont a *Zách Feliciánt*, barátjának, Bajza Jenőnek, gyöngé *Bánk bán*-utánzatát, hozzá merte mérni Katona remekéhez! Vajjon ez az igazság «kítartó szolgálata»? S vajjon «mélységes erkölcsi érzékre» vall-e, hogy Zilahy a színkritikáiban állandóan és föltűnően dicsért egy kezdő énekesnőt — mert el akarta nyerni szerelmét? Ezek olvastára érthetetlenül állunk a szerző végső megállapításával szemben: «Nem a személyeket, hanem a tőlük képviselt elvet vagy elvtelenséget támadja és nem személyek, hanem eszmék érvényesüléséért küzd.» És hogyan küzd! Megint a szerzővel jellemezhetem bíráló modorát: «gyakran elfogultan» ítélkezik, «szinte szándékos félreértéssel és rosszindulattal», «kegyetlenül személyeskedve, keserűen gyűlölködve», «eleve lemondva a teljes tárgyilagosságnak még csak a reményéről is», «olyan szavakkal illetve ellenfelét, amelyek alig bírják el a nyomdafestéket».¹

Elérte-e célját a fiatal szerző, másnak látjuk-e most Zilahyt? Bizonyára kiegészítette hősének inkább emberi, mint kritikusai képét egypár jól megfigyelt igaz vonással is, de lényegén nem változtatott, s ez a nagy gonddal összehordott bizonyító anyaga akaratlanul is minden tekintetben hitelesíti Zilahynak, a kritikusnak az irodalomtörténetben eddig kirajzolódott képét.

Zilahy pörében új vizsgálatra és új ítéletre Előd Géza könyve után sincs szükség.

*

¹ Nem tartozik közéjük a *cigánypurdó*, a *majom*, az *irodalmi troglodyth* (így h-val írva!) — ezeket a Gyulaira szórt aljas durvaságokat ugyanis a szerző lenyomatja könyvében.

A másik új képe a szerzőnek, a 60-as évek irodalmi viszonyainak rajza, valóban újszerű, vonalaiban is, színeiben is elüt a hagyományostól. Eddig úgy ábrázolták, hogy a vászon előterében egy kiemelkedő egyéniség, Arany köre csoportosulva egy hatalmas író-sereg látszik, az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság emberei, köztük irodalmunk nagyjai, Kemény és Eötvös, Gyulai és Salamon Ferenc, Madách és Tompa, a háttérben Arany körének ellenzéke, egy «lázadozó titán», Vajda János, s egypár kisebb egyéniség, elégedetlen törtető, köztük Zilahy. A két csoport között nincs meg az egyensúly, Arany köre számban is, súlyban meg éppen, sokszorosan meghaladja a másikat.

Ezt az aránytalanságot szeretné megszüntetni Előd Géza : ki akarja mutatni, hogy Aranyéknak nem volt olyan uralkodó helyzetük a kor irodalmi életében, s ez a kör nem jelentett akkora értéket az irodalomban, mint általában gondolják. Most azonban nem szólamokkal dolgozik, mint azelőtt, hanem érvekkel, nem ráfogásokkal, hanem bizonyosságokkal. Nem kell azonban nagy mesterség hozzá, hogy kimutassuk : bizonyítékai nem érnek egy fabatkát sem. Valójában nem is érvekkel dolgozik, hanem fogásokkal (színpadi nyelven : trükkökkel). Az első az, hogy lefűrészel Arany köréről egy csomó súlyos egyéniséget. Látszólag ügyes fogással. Először Eötvösről és irodalmi életünknek egypár Aranytól ugyan távolabb álló, de az «irodalmi ellenzékétől» sokszorta távolabb álló egyéniségéről, pl. Toldyról és Erdélyiről, kijelenti, hogy kapcsolatukat az irodalmi élettel már elvesztették, s rájuk, kiöregedett idősekre «mosolygó elnézéssel» tekintettek Aranyék — ezt a kettős állítást igazán nem kell cáfolnunk, «mosolygó elnézéssel» tekintünk érte a szerzőre ; azután, hogy udvariasan fejezem ki magam, kiiktatja az életből Aranynak olyan értékes személyes barátait, mint Tompa és Salamon Ferenc — az ő nevüket nem is említi Arannyal kapcsolatban ; végül elszakítja Aranytól Keményt és Madáchot, azt állítva, hogy idealista életérzésük szembefordítja őket a naturalista világlátású Arannyal és Gyulaival és közelebb viszi Vajdához és Zilahyhoz.

Ennél a pontnál egy percre meg kell állnunk, mert itt egy állításban olyan rémületes a fogalomzavar, — mondhatnám azt is : a tudatlanság — hogy értetlenül állunk vele szemben, itt valami csodálatos úton hályog ereszkedett a tanult, intelligens szerző szemére. «Naturalista világlátás» képtelenség. A naturalizmus nem filozófiai, hanem esztétikai terminus, művészi felfogást és ábrázoló módot jelent, s az idealizmusnak mint világnézetnek ellentéte nem a naturalizmus, hanem a materializmus. S nem rettentő gondolat-e materializmussal

vádolni Aranyt és Gyulait, akik egész életükben az etikai és esztétikai eszményeket szolgálták, akiket gondolkodásuk emelkedettségében, érzésük nemességében egy magyar író sem haladt meg? (Hogy az ideál-reál elvét hirdető Aranynak, valamint Gyulainak művészeti álláspontja is homlokegyenest ellenkezett a naturalizmussal, azt sem kell bizonyítani.)

De még ez hagyján. Adjuk meg a jogot a fiatal szerzőnek, hogy fejük tetejére állítsa a filozófiát és az esztétikát és a saját külön «világlátása» alapján visszahárítsa rám a tudatlanság vádját. Mikor azonban kijelenti, hogy Kemény és Madách nagyságának végső forrása Aranyék számára elérhetetlen vidéken fakad, s az Arany-epigonok szívük mélyén nem igen szerették, nagyobb részük nem is igen értette meg Petőfit — akkor a kritikus leteszi a tollat. Aki azt állítja, hogy Gyulai nem értette meg Kemény nagyságát, Arany Madáchét, Szász Károly Petőfiét, azzal szóba igazán nem szabad állani.

A számbeli végeredmény tehát : Arany köre — «Gyulai, Lé vay, Szász ; Arany-epigonok stb.», az irodalmi ellenzék : «Vajda, Zilahy, Tolnai Lajos, Bajza Jenő, Szász Béla, Szabados János, Dalmady Győző, Reviczky Szevér, Áldor Imre, Dömötör János.» Íme, a többrendbeli sikerült császármetszés után a Zilahy-csoport tagjainak száma vagy háromszor akkora, mint a vele szembeállított Arany köréé. Hogy súlyban 'hogyan áll a két csoport, azt a szerző nem határozza meg, de finoman sejteti. Fogása megint ügyes. A szembeállításnál Aranyék emberi és írói értékéről nem mond egy árva szót sem, Zilahyékénál azonban kijelenti, hogy műveltségük magas, érzésük és ízlésük művészi, van önbírálatuk, benne vannak egy idealisztikus színezetű szellemi áramlat sodrában, s a fiatalok között a legtehetségesebbek. Nem állítja ugyan, hogy az ő pártfogoltjai, Tolnaitól Dömötörig, különbek Aranyéknál, de az olvasó nem térhet ki az elől a gondolat elől, hogy a játék Aranyék rovására megy, annál kevésbé, mert másutt ismételtén elárulja róluk táplált kicsinylő véleményét. Joggal következtethetjük tehát, hogy a szerző szerint Szász Béla különb költő, mondjuk, Szász Károlynál, Szabados János és Dalmady Győző Lé vaynál, hogy Zilahy és Reviczky Szevér különb kritikusok Gyulainál, hogy Áldor Imre különb történetíró, mint Salamon Ferenc. Persze, a szerző visszavághat, hogy ő csak a fiatalok fölé emelte Zilahyékát, s esze ágában sem volt őket az öregekkel, Arany körével szembeállítani. Betű szerint igaza lesz, de azt csak nem akarja velünk elhitetni, hogy az ő nagy készüllete, támadó lendülete és lelkes heve arra irányult, hogy kimutassa : Zilahyék külön-

bek, mint Székely, Szelestey és Rab István, Szellemfi, Zöldi és Malvina stb. — ezeket a neveket sorolja föl a fiatalok között. Ezt magunk is tudtuk, ezt nem kellett bizonyítani, s a dolgozatnak az lett volna a másik föladata, hogy kimutassa: Arany irodalmi ellenzéke méltó párja volt Arany körének, értékesebb vagy legalább is olyan értékes eleme a 60-as évek irodalmi életének, mint amaz.

Vállalkozása ezen a ponton sem sikerült, s ismételhetjük azt, amit főntebb Zilahy pörének újrafölvételéről mondtunk: nincs semmi okunk, hogy kívánsága szerint átfessük azt a képet, amelyet Arany körének és ellenzékének viszonyáról a tudomány megrajzolt.

Császár Elemér.

Régi magyar énekeskönyvek.

Szabó T. Attila: *Kézírtos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI—XIX. században*. Zilah, 1934. 8-r., 221 l.

Kézírtos énekeskönyveink jelentőségét egyrészt a bennük még mindig rejtezkedő kiadatlan irodalmi anyag adja meg, másrészt az a fejlődéstörténeti szempont, hogy a régi magyar líra javarészének, az énekelt magyar dalköltészetnek egészét belőlük ismerhetjük meg. Amennyire sajnálatos, hogy a legtöbb szöveg kotta nélkül, sőt nótajelzés nélkül maradt meg, annyira fontos volna magának az anyagnak teljes ismerete. Irodalomtörténetírásunkban elsőnek Erdélyi Pál foglalkozott tudományosan az énekkéziratokkal. Irodalmunk az ő dolgozatai óta is részint közlésekre, részint ismertetésekre szorítkozott s az előbbieket többnyire szemelvényeket adtak. A legeszményibb volna természetesen egy összefoglaló, kritikai kiadás, vagy legalább a Széchenyi-könyvtár gyűjteményeinek az összes énekeskönyvek másolataival való kiegészítése, mint a kiadás megalapozása. De mert ilyesmiről egyelőre nem is álmodhatunk, tudományos szempontból legmegfelelőbb volna az összes kezdősorok egybeállítása. Ez már a sokszoros előfordulás jelzésével képet adna az egész anyagról s a régi magyar lírához értékes adalék volna. Megint csak Erdélyi Pálra hivatkozom, aki Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekének* jól használható címjegyzékét közölte az Erdélyi Múzeumban. (1908. 138. l.) De mert az ilyen munka is pium desiderium, nagy örömmel üdvözljük Szabó-Törpényi Attila kötetét, aki — énekeskönyveink alapos ismerője — számbavette most megjelent kötetében nemcsak meglévő e kézíratainkat, hanem azokat is, amelyeket csak megemlítettek, de amelyek (56 vallásos és 84 világi gyűjtemény) azóta megint lappanganak. Ezekkel együtt 192 vallásos és 380 világi verseskönyvről ad számot. Valószínű, hogy mégegyszer ennyi van: szinte minden nagyobb

könyvtárban, kolostorban, családi levéltárban akad néhány. Munkája még közkönyvtárainknak sem meríti ki egész anyagát. Mégis, éppen alapvetésével nagy a jelentősége. Mindazt, amiről az irodalom bármily formában tudott, összefoglalta s kiegészítette — elsősorban Erdély anyagából — sok, eddig nem említett verskötet ismertetésével. Kár, hogy csak 1840-ig, körülbelül Erdélyi János gyűjtő munkásságának megindulásáig terjed bibliográfiája : a későbbi anyagot éppen nagy terjedelme miatt hagyta el. A kötet így is nélkülözhetetlen forrásmunka lesz a további kutatáshoz.

Az anyag ismertetését énekeskönyveink fejlődéstörténetére utaló gondos tanulmány vezet be ; első felében a protestáns énekköltészetnek a katholikussal való összefüggését fejtegeti — az egyes gyűjteményeknek egymással való összefüggésében még sok a kutatnivaló, a kölesönös átvétel ismerete is sok tanulsággal szolgálhat. (Nyéki Vörös M. munkái pl. leginkább protestáns kezekből maradtak ránk). A világi verseskönyvek anyagának ízléstörténeti és a népiesség megismerésének szempontjából való fontosságát domborítja ki. Az előbbiből a XVIII. század gyűjteményeinek ízléskeveredése a kuruc-, majd a barokk lírától a pásztori, majd érzelmes rokokó-költészetig a legérdekesebb ; az utóbbit már Horváth János könyve elvégezte.

Kerekes Emil.

Zarek Ottó válasza — Kossuth-könyvének bírálatára.

(A bírálat e folyóirat szeptemberi számában jelent meg, Balogh Jenőtől: *Német közíró a legnagyobb magyarról* címen.)

Balogh Jenő, neves tudós és Magyarországon általánosan tisztelt egyéniség, *Kossuth, egy nép szerelme* c. könyvemet oly szenvedéllyel ítélte el, minő akadémiai vitában szokatlan, s rám is hullatott haragjából néhány maró cseppet. A nemes érzések, melyekkel bírálóm a legnagyobb magyarért lelkesül, vakká tették őt, nemcsak szándékaim iránt, hanem nyomtatott szöveggemmel szemben is. A szenvedély pedig rendszerint igazságtalan.

Éppen ezért, és mert e heves támadás a M. T. Akadémia folyóiratában jelent meg, élek a szerkesztő engedélyével, hogy e támadásokat, mind személyi, mind tárgyi vonatkozásban, elhárítsam.

1. Személyi vonatkozások.

A bíráló azon kezd, hogy magyar földön való tartózkodásomat is ironizálja ; azt írja : «... a német birodalomból nemrég hazánkba

költözött közíró» s e félreérthetetlen fordulat a nagyothalló olvasó számára idézőjelbe is van foglalva. Nem gondolnám, hogy ez Széchenyi szellemében volna. Magyarország legmegrögzöttebb ellensége sem vonta eddig kétségbe a magyar nemzet közmondásos vendégszeretetét ; a bíráló úr ezen szavai csodálatosképpen megcáfolására törekszenek az általános meggyőződésnek, melyben saját tapasztalatom alapján én is osztozom.

De a szenvedély igazságtalanná tesz. Én ugyanis nem «költöztem» Magyarországra a német birodalomból, hanem igenis, tizennyolc hónapon át Magyarországon tartózkodtam, mert egy régebbi itt tartózkodásom alkalmával föltettem magamban, hogy — erőmhöz képest — a magyar történet valamelyik jelentős korszakának leírásával, bármily szerény mértékben, hozzájáruljak azon előítéletek eloszlatásához, melyek Magyarországgal szemben számos országban fennállnak, inkább tájékozatlanság-, mint igazságtalanságból kifolyólag, s hogy azokat a nemzet nagysága, történelme és kultúrája valódi feltüntetésével enyhítsen. Minthogy sikerült német kiadómiban, sőt egy amerikaiban is, e munka iránt érdeklődést kelteni, természetesen nem kerülhettem ki, hogy másfél esztendeig Magyarországon tartózkodjam. Más dolog az, hogy a német birodalmat elhagytam ; ezen elhatározásom okai felől hallgatni akarok, de azt nem engedhetem, hogy erre bárki is ironizáló célzásokat tegyen.

Ha bírálóm «szerénytelenséget és írói vakmerőséget» vet szememre, el kell viselnem, mert valóban elég merész voltam arra vállalkozni, hogy Kossuth fényes alakja körül megírjam a Duna-völgyének XIX. sz.-beli történetét, mert ezáltal — s tudomásom szerint először — nyílik mód összefüggő és tárgyilagos előadásban, még pedig magyar-barát módon, új és fontos áttekintésére a trianoni szerződés által teremtett helyzetnek, s megítélésére is. Így ítélte meg könyvemet több komoly svájci és francia folyóirat is, melyek művemet alapos ismertetésre érdemesítették.

Egyébként cseppet sem szégyenlem kimondani, mily mélyen fájlalom, hogy egyéb irodalmi feladataim gátolnak abban, hogy hosszabban tartózkodhassam Magyarországon, mert szellemi munkával foglalkozó ember részére alig tudok kellemesebb tartózkodást képzelni és mert e nép vendégszeretetéről a legszebb emlékem van, melyet a bíráló úr szavai sem tudnak elhomályosítani.

2. A módszerről.

A bíráló úr azt mondja : felsorolom a használt forrásműveket, s ezekből kitűnik, hogy fontos munkákat nem ismerek.

Üssük fel könyvemet! (Mindenütt a német kiadást idézem.) A 645-ik oldalon világosan nem «Bibliographia» áll, hanem «Bibliographiai utalás». Szó szerint pedig (l. 645. old. utolsó bekezdés): «Pontos bibliographia, vagy a használt források felsorolása nem tenne szolgálatot az olvasónak». És később is 646. old.: «ezek és a szerző által használt számos más mű...» Ezzel a világos szöveggel szemben azt állítani, hogy a meg nem nevezett műveket nem is használtam, enyhén szólva tévedés, mely ellenkezik a tudományos pontossággal. Az általam használt műveket először is azért nem soroltam fel, mert könyvem nem egy akadémia költségén, hanem magánkiadónál jelent meg, s nem a tudós világhoz, hanem a nagyközönséghez fordul. Másodszer azért nem, mert kritikai állásfoglalásomat számos, általam legnagyobbreszt feldolgozott művel szemben szkeptikusnak jeleztem.

A budapesti fővárosi könyvtár adataiból kimutatható, hogy a Balogh Jenő úr által szemrehányóan felsorolt művek nagy részét, mint Horváth Mihályét, vagy száz más könyvvel együtt mindennapi használatra lakásomon tartottam, míg pl. Hegedűs Loránt könyvét már azért sem használhattam, mert munkálkodásom idején még nem jelent meg. (Ez érdekes könyvnek későbbi elolvasása arról győzött meg, hogy ebből a poetikus könyvből tárgyi ismereteimet nem gyarapíthattam volna, csupán egy új variánsát ismertem volna meg a Széchenyi—Kossuth controversia általam ismert számos theoremájának). Szekfü Gyula jelentékeny műve, melyet állítólag szintén nem olvastam, könyvem 647. oldalán külön fel van említve, Széchenyi naplói pedig, melyeket nem ismertem, mégis — úgy látszik, gondolatolvasás útján — behatóan idéztem s lényegében ezekre építettem fel Széchenyi betegségének fejtegetését.

Minden egyéb munkájáról szakavatott és komoly helyen kerestem felvilágosítást s arra a megállapításra jutottam, hogy azokban kevés a ténybeli anyag s túlnyomó részben szubjektív nyilatkozatok. Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy éveken át voltam tanítványa a müncheni egyetem kiválóságainak és hogy kiváltképpen Lujo Brentano, Max Weber és más tanároknak köszönöm, ha e tárgyra nézve nem teszek magamévá nézeteket, hanem az anyagot a források alapján tanulmányozom. Ha a tisztelt bíráló lehetetlennek tartja, hogy e korszak történetét tizenhat vagy tizennyolc hónap alatt át lehet kutatni, arra csak Lessing híres szavait idézhetem: szorgalmával mindenki dicsekedhetik. Különbösen a munkásság módszeréről minden vita hiábavaló, amíg konkrét tárgyi hibákat rám nem bizonyítanak. De a bírálat a tárgyi részben is csak felfogást állít szembe felfogással, nem anyagot anyaggal.

3. A Széchenyi-problémához.

Hangsúlyozom: a bírálónak teljes joga van hozzá, hogy az enyémtől eltérő meggyőződése legyen. Ezt előre is sejtettem s a 645. lapon azt írom: «Az idegen, aki egy oly erős és különleges kultúrvilágba igyekszik behatolni, minő a magyar, bizonyára sok tekintetben hátrányban van a hazaiakkal szemben». Mégis azt kérdezem magamtól, mi az oka, hogy annyi kiváló magyar gondolkozó közül, kiknek sorába bírálóm is tartozik, eddigelé egy sem vállalkozott arra, hogy megírja Kossuthnak és korának olyan monographiáját, mely az európai igényeknek megfelel s így az európai nyilvánosság érdeklődését felkelthetné Kossuth szeretetreméltó alakja s a magyar nemzeti ébredés korszaka iránt. Míg ez meg nem történik, mindaddig azon országok olvasóközönsége, hol könyvem meg fog jelenni, — az én művemmel fogja beérni, amely — nem akarok szerénytelen lenni — valamit mégis csak megismertet ezen korszak és szereplői nagyságából.

Könyvem címe *Kossuth*; sok szenvedélyes igazságtalanság szükséges ahhoz, hogy a Széchenyi-probléma beállítása miatt olyan jelzőkkel illessék, mint „szomorú példa“, még az esetben is, ha Széchenyi jellemzése téves volna.

Melyek azonban azok a hibák, melyeket bírálóm szememre vet? Sorra veszem.

A bíráló hézagosan idézi, mintha azt mondtam volna, hogy Széchenyi csak azért foglalkozott komoly tanulmányokkal, mert únta magát falun. Szövegem (65. o.) Springert idézte, akit meg is neveztem. Csupán azt rajzoltam, hogy a fiatal, huszonhárom éves katonatiszt, hazakerülve az 1815-i háborúból, temperamentuma mellett, melyet szilaj lovaglásaiban szeretettel festek, únta magát falun, ezért indult utazásokra, s tudvalevőleg ezekről hozta magával az ösztönt kulturális munkásságára. E mellékes megjegyzésnek ilyen kiszakítása, amint a bíráló teszi, természetesen egészen másképp hat, mint az én szövegemben.

Még több félreértésre ad okot, amint a bíráló Széchenyit védelmébe veszi, hogy nem volt gőgös mágnás, mert polgári osztálybeliekkel is találkozott. Ezt természetesen én is tudom. Épp úgy tudom, — ha nem használtam is fel — mint viselkedett Széchenyi a sokkal szegényebb Wesselényivel szemben utazásaikon, pl. Münchenben és Londonban, úgy hogy Wesselényi följegyzéseiben ismételt panaszkodik a grófra. Hogy Schedellel, tehát egy irodalomtörténetíróval, vagy Czuczorral, a költővel, egy asztal mellé ült, ez a tény gyöngé bizonyíték, épp úgy, mint a Kölcsey esete, hiszen Széchenyi,

amint én is írom, többször maga mellé ültette kocsijába ellenfelét is, Kossuthot, és vele kocsikázott. Széchenyi nobilitását nem vitattam, kifogásom sohasem volt lélektani értelemben értve. Könyvemből világosan ki kellene tűnni, hogy nem *lélektani*, hanem *szociológiai* divergenciára gondolok: nem az egyes polgárral, hanem a polgári osztállyal szemben foglalt el Széchenyi olyan álláspontot, amelyet én 'feudalis' szóval jelöltem. És ha bírálóm azt hiszi, hogy én e szó jelentését nem értem, arra azt kell mondanom, hogy én, mint a szociológus Max Weber tanítványa, e fogalmat nem pszichológiai, hanem szociológiai terminusnak értem.

Ez az egyedüli éles controversia köztünk s éppen e ponton nem érthetünk egyet bírálómmal. Ez azonban, s ez kétségtelen, nem az anyag, hanem értelmezés kérdése.

Minden egyéb csak új meg új példa e történelmi felfogás köréből. Az anekdoták, melyeket a bíráló fölhoz, nem gyöngíthetik a tényeket, melyek a történelmi helyzet értelmezésére nézve döntők. Mindössze arabeszkek.

Egy kérdésbe azonban jobban bele kell mélyednem. A bíráló arra figyelmeztet, hogy éppen Széchenyi volt az, aki népe nevelésén és művelésén buzgólkodott. Éppen ezt azonban egész részletesen méltattam. Széchenyi nemes és soha nem lankadó fáradozását az ország művelődése, nevelése, társadalmi színvonalának emelése dolgában ismételtén vázoltam. Azt hiszem, Széchenyi ebbeli érdemét nem is lehet jobban elismerni, mint én e szavakkal tettem: «Széchenyi szabta meg a március előtti küzdelmek színvonalát, Kossuth azok lendületét».

Más, szellemtörténeti kérdés, hogy Széchenyinek ez a fáradozása kultúrához vezet-e, vagy, mint én állítom, civilizációhoz. Igyekszem rámutatni (237., 297. l.) Széchenyi tévedésére, midőn angломániájában Angliát vette példának, a nélkül, hogy az angol élet alapját, a liberális demokráciát is átvette volna. E részben egy nézetem vagyok Eötvössel, aki szintén megrója: «Széchenyi akadémiát alapít, mikor még iskolák nincsenek . . .» (Hogy 1790-ben már *Entwurf* készült az iskolai törvényekről, mit a bíráló felhoz, az a tények szociológiai tekintetében közömbös.)

Még egyszer hangsúlyozom, — a nélkül, hogy tér hiányában minden megrovásra kitérnék — hogy bírálóm nem hozott fel olyan *tényeket*, melyek tudományos meggyőződésemet megváltoztatnák, főkép pedig semmit, ami igazolná az írói merészség, szerénytelenség és neveltségesség súlyos vádját. Hogy felfogásokról vitatkozzunk, az elől kiterhetek, míg a bíráló az egész korszakra vonatkozólag történet-szemléletének helyességét megfelelő színben nem igazolta.

4. Széchenyi betegségéhez.

Ismétlem, Széchenyit mint jellemet és mint egyéniséget a legérdekesebb európai személyiségek közé sorozom. Hogy kisebbíteném, arról szó sem lehet. „Fausti vergődéséről” beszélek (237. l.), többször genie-nek nevezem; azt mondom (235.): «A szándék, mely a népet az éjszakából az öntudatos lét napvilágára akarta vezetni, egy mindenképpen eszményi irányú, férfias természetből származik.» (427.) Még azon fejezetben is, mely Széchenyi összeroppanásáról szól (427.), igyekszem megfejteni e rendkívüli férfiú „fausti természetét”. «Széchenyivel nagy ember lépett vissza a homályba. A magyar fölemelkedés története igen gazdag nagy alakokban, s köztük bizonyára Széchenyi a legérdekesebb». (429.) A 240. lapon «a genie nyugtalanságáról és künjairól» van szó, és hogy «Széchenyi félreismerhetetlenül magán viseli a genie nemességét».

Állítom azt is, hogy nézetem szerint az úgynevezett lelkibetegség nem jelent kicsinyítést, s kifejezetten megjegyzem, hogy Nietzsche vagy Hölderlin nem vesztenek nagyságukból azáltal, hogy lelki betegek voltak. Nem térhetek ki azonban az elől, hogy tudományos tárgyilagossággal ne elemezzem Széchenyi lelki megbetegedését. Ha bírálóm szükségét látja arra figyelmeztetni, hogy a pszichiatría jelentős előhaladást tett, azt bizonyára úgy érti: haladást azon időhöz mérten, midőn ő még tanuló volt. Nekem e tekintetben van némi jártasságom, mely Bleuler, Kretschmer, Jasper és Jung kutatásaira támaszkodik s a pszichiatriának éppen ezek a komoly tanításai az alapjai felfogásomnak. A Schaffer Károlyra való hivatkozást éppoly anachronistikusnak találom, mint Széchenyi naplói kiadójának, Viszota úrnak Krafft-Ebingre, a régi divatú népszerűsítőre való támaszkodását. Örömmömre nem is szükséges e complexumba belemerülnöm, mert éppen a közeli napokban jelent meg a Reinhardt jó nevű német kiadónál egy munka, *Genie und Irrsinn im ungarischen Geistesleben*, Szirmayné Pulszky Heléntől, amely tudományos módon éppen az én nézetemet hangoztatja, hogy Széchenyi lelki betegsége szerkezeti volt, s hogy ő nem nemzetének sorsa miatt roppant össze, hanem e sorsban éppen beteges hajlama volt részes.

Ákár csatlakozik bírálóm ehhez a legújabb tudományos felismerésen nyugvó nézethez, akár nem, — semmi esetre sincs többé alapja annak, hogy ez a felfogás a nagy magyar kisebbítésének tűnjék fel.

Időközben Schaffer Károly tanár úr is szükségesnek látta, hogy a pszichiatría szempontjából állást foglaljon könyvemmel szemben. Hogy ő a szakorvosi véleményen túl előbbeni bírálóm kifogásait is

átveszi, azt figyelmen kívül hagyom éppúgy, mint annak jellemző bevallását, hogy könyvemből csak az a két fejezet érdekelte, amelyek Széchenyi idegbetegségéről szólnak. Egészen új értekezést kellene írnom, hogy mint laikus a laikusokat, akik ezen megjegyzéseit olvasásuk, fölvilágosíthassam, hogy Schaffer válasza semmi egyéb, mint puszta játék fogalmakkal, melyekről azt hiszi, hogy tetszést aratnak, mivel nem érthetők. Védekezem azonban az ellen, mintha én «azt a látszatot akartam volna kelteni, hogy Széchenyi lelkiállapotáról a legmodernebb értékelméletet mondom ki». Sokkal inkább úgy áll a dolog, hogy egy bizonyos Schaffer Károly úrnak igen régi módú vizsgálatára támaszkodtam, aki a mostani cikk írójával nyilván nem azonos, mert az 1923-ból származó orvosi vélemény és az 1931-i közt fennálló ellentét komoly tudósnál elképzelhetetlen. A pszichiatria fiatal tudomány, amely még keresi saját módszerét, éppúgy, mint tudományos elméletét. Nem vonom kétségbe Schaffer tanár úrnak azt a jogát, hogy saját theoriája legyen és mások elől, amelyeket én iránymutatóknak tartok, elzárkózzék.

De a pszichiatriában is vannak kétségbevonhatatlan felismerések, amelyeket nem lehet önkényesen tagadni. Így teljesen elfogadott nézet, hogy Grünwald Béla megállapítása, mely szerint Széchenyi megbetegedése 1838-ban jelentős testsúly-vesztéssel kezdődött, olyan fontos a pszichiatriai differenciáldiagnózis szempontjából, hogy semmiképpen sem mellőzhető. Schaffer Károly mégis mellőzi.

Schaffer Károly 1923-ban megállapítja: 1. hogy Széchenyi öröklötten terhelt volt, 2. mint gyermek legastheniában szenvedett, 3. hogy már gyermekkorában víziói voltak, 4. Carolina sógornőjének halála után (akivel való viszonyát ismertem, de főlemlítését gondosan kerültem) erősen neurotikus állapotba esett, önváddal kínozza magát, öngyilkossági gondolatai voltak.

Ezt a visszatérő öngyilkossági kényszerképzetet (mely csalthatatlan jele a maniákus depresszívásnak!) Grünwald Béla is ismételtten megerősíti. Schaffer Károly 1923-ban arra az eredményre jut, hogy Széchenyi ideges, psychopatiás szervezete által előre öngyilkosságra volt jelölve.

Schaffer Károly 1931-ben és 1935-ben ezekről a tényekről már mit sem tud. Elmélete, melyért őt Angyal Dávid megtámadta, többé nem áll fenn, az ő számára semmiesetre sem. S itt kezdődik a játék a fogalmakkal: «érzelmeinek poláris ellentétessége, zabolátlan képzelődése, túlzott érzékenysége... őt a szubjektivizmus játék-labdájává teszik». Ez pontos képe a cycloid psychopatiának, amely most a mániákus depresszívásnak helyébe lép. Bleuler leírása a cycloid psychopatiáról teljesen egyezik Schaffer doktor úréval.

Hogy «Széchenyi hangulatai mindig secundär módon voltak meghatározva», oly állítás, melyet az 1931-i Schaffer használ, hogy az 1923-ától különbözzék. Széchenyi naplói, melyeket én gondosan tanulmányoztam, éppen az ellenkezőt bizonyítják: gyakori tartós önvadakat már 1830 körül, megbánások nagy kitöréseit stb.

Hogy a hypomaniás fázisban tettvágy jelentkezik, hogy közben az objektív beállítottságnak átmeneti vagy tartós szünetei is jelentkeznek, az a «laikus» előtt is ismeretes. Hogy azonban a mánia kitörése után Széchenyi hirtelen «minden baj egyedüli okát önmagában fedezte fel», azt én bizonyítottam. A döblingi első naplófeljegyzések ijesztően mutatják ezt. («Én egyengettem az utat Ahrimannak a mi plánétánkon» etc.)

Széchenyinek 1848. március 12-én kelt levele ismeretes előttem, idézem is alkalomadtán kijelentéseit, melyekben Kossuthról elismerőleg szól. Éppen ezen nyugodt állapotában kifejezett elismerés a bizonyítéka, hogy «Kossuth elleni gyűlölete, wahngefärbt' volt», — tárgyilag nem volt indokolt.

Éppen arra törekedtem, hogy feltüntessem, mikép Széchenyinek máskülönbén érthetetlen aggressivitása Kossuth ellen (pl. a Nemzeti Kaszinó afféréjében, a börtönből kiszabaduló számára történt pénzgyűjtés alkalmával) érthetetlen volna, egy akkor még rejtett kóros hajlam föltételezése nélkül s hogy e nélkül amorális volna. Egyébként a psychopatologiai kórisme élő emberen rendkívül nehéz feladat; a holt Széchenyi psychiatriai megítélése csak akkor fog sikerrel járni, ha egy szakember a hiteles tények elhanyagolása nélkül és minden — hazafias érzésből fakadó, de tudományosan mégis akadályozó — mellékgondolat nélkül tisztán az ügy érdekében lát hozzá e complexum megvizsgálásához. Schaffer Károly úr 1923-ban a legjobb úton volt ez irányban és én könnyelműen ő reá támaszkodtam.

5. Általános észrevételek.

Az idézésnek az a módja, melyet fentebb jellemeztem, támadásra csábítja a bírálót a könyv egyéb részeivel szemben is. Így azt állítja, hogy Telekivel kapcsolatban az árulás szót használtam. Igaz, megtettem. Nálam ugyanis (603.) Kossuth, mitsem tudva a Hofburgban történt jelenetről, azt *gondolja*, hogy Teleki árulást követett el, — ez kitűnt Kossuth saját feljegyzéseiből. («Szégyenlem magam a napvilág előtt»). Már a következő lapon, melyet bírálóm talán átfordított, megállapítom, hogy Teleki 'tragikus konfliktusba' került. Tehát szó sincs a fölfogásom szerint is nemes alaknál árulásról és kisebbítésről.

Batthyányról ugyanazt mondom, amit bírálóm ismételtén (390., 396., 420. l.) hangoztat, hogy őt éppen „loyalitása kötötte”, s „a császár szavába vetett gyermeki bizalma”, tehát szigorú alkotmányos felfogása szabta meg eljárását. Lényegében tehát egy nézetten vagyok támadómmal, s éppen nem vallom Batthyányról Széchenyi nézetét, melyet a 418. lapon idézek.

Mindent összefoglalva azt mondhatom, csakis szövegem félremagyarázása s az önkényes idézés vihette oda bírálómat, hogy könyvemet emnyire nem akadémikus hangon támadja. Lemondok arról, hogy végső következtetésére válaszoljak s azzal szembe állítsam, hogy mennyire azzal ellentétes hatása volt könyvemnek. Nem állítom, hogy én festettem az akkori Magyarországról az egyetlen és minden tekintetben helyes képet. De arra igényt tartanék, hogy oly könyvet írta, mely Magyarország *mellett* foglal állást, oly könyvet, melyet nem csekélyebb személyiség, mint dr. lovag Srbik, az egykori kettős monarchia történetének legavatottabb ismerője, a bécsi egyetem tanára, e szavakkal jellemzett: «A történettudós sokat tanulhat az ön könyvéből, mely Kossuth és Magyarország iránt erős szeretettel van írva.» «Az ön Kossuth-könyvét jelentékeny irodalmi becsűnek értékelem; figyelemreméltó megelevenítése az egy kornak és egy férfúnak, aki „egy nép szerelme” volt».

A bíráló válasza.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Zarek Ottó úrnak természetes joga, hogy minden bírálattal szemben védje a könyvét, de nekünk szegény magyaroknak viszont az a még erősebb jogunk van: védelmezni azokat az *igazi és maradandó* értékeket, amelyek a Gondviselés kegyelméből ezeréves történelmünk folyamán nemzetünknek osztályrészsül jutottak.

Ezek között elsősorban állanak és példajukkal, nemzedékeknek szóló tanításukkal évszázadokra hatnak azok a férfiak, akiknek munkájával, génuszával és fajunkért hozott áldozataival történetíróink és közíróink színe-java a késő utódok korában is foglalkozni fog.

Nem közömbös tehát, hogy kivált német nyelvű, a külföldnek szóló munkában mit írnak ezekről és köztük a legnagyobbak egyikéről, Széchenyiről.

Szerkesztő úr tudja, hogy a *Budapesti Szemle* 1935. évi 257—275. lapjain közölt bírálatomat *nem* a szerkesztőség felszólítására, hanem saját elhatározásomból írtam, s így érzem, nekem kötelességem a szerző úr válaszára felelni.

I. Az ismertetésben *szó szerint, betű szerint, idézőjelek közt* vettem

át Zarek Ottó úrnak Kossuth-könyvéből többek közt a következő állításokat :

a 226. lapról : Széchenyi «mint a magyar főurak mindegyike, megvetette a népet» (*verachtete er das Volk*) ;

a 237. lapról : «*megvetette a népet*» ;

a 239. lapról : «szereti az országot, de általában *gyűlöli a népet*» (*er hasst das Volk schlechthin*) ;

a 65. lapról : azért adta a fejét a tudományokra, mert «únta magát falun» ;

a 287. lapról : Széchenyi «sohasem akart ebben az országban a feudális uralommal felhagyni» (niemals die feudale Vorherrschaft aufgeben wollen).

A most idézett tételeket a szerző úr válaszában nem tagadta és nem cáfolta. Már pedig, ha valaki Széchenyiről — hogy udvariasan mondjam — tévesen *ilyeneket* ír, a M. T. Akadémiának is — mindjárt kifejtem, hogy miért — de egyeseknek is jogunk is, *kötelességünk is* ellenmondani, bírálni és cáfolni.

Parancsolja ezt az igazságérzet, a kegyelet érzése és még egy körülmény.

Még ennek a ma élő nemzedéknek születése *előtt* a Magyar Tudós Társaság ünnepi üléseken lelkesen és hálával emlékezett meg a Legnagyobb Magyarról. Azóta e megemlékezés sokszor megújult. Alapos és kitűnő tudósok, akik évtizedeket töltöttek Széchenyi-problémák tanulmányozásával, írtak róla köteteket és maradandó becsű értekezéseket. Legnagyobb íróink és költőink akár prózában, akár kötött beszédben zengtek róla.

Egyenesen sértő lenne alaptalanul állítani azt, hogy ez az Akadémia, amely nem valamelyik uralkodó parancsszavára, hanem a nemzet áldozatkészségéből keletkezett, s amely 110 év óta kutatja és tanulmányozza hazánkat és népét, éleszti *a nemzeti* lelket s iparkodik betölteni a *nemzeti* akadémia hivatását,— olyan valakit ünnepelne, aki gyűlölte és megvetette azt a *magyar* népet, *amelyért* Akadémiánk munkálkodik.

Az Akadémia tagjainak többsége nem volt és ma sem radikális, de társaink közt nincsenek feudálisok és *nincs egyetlen népgyűlölő*. Ha volna, azt az Akadémia épp úgy kizárná tagjai sorából, mint kizárta azokat, akik a szomorú emlékü proletárdiktatúra hónapjai alatt vétkeztek. Ennek az Akadémiának munkásságát a magyar szabadságharc leveretése után az abszolút, osztrák kormány közel egy évtizedig meggátolta és mikor újra munkához láthatott, az első nagygyűlésen a nagyjutalmat a forradalmi költő, Petőfi költeményeinek ítélte oda ; néhány év mulva pedig ügyeinek intézését évtizedekre

Arany Jánosra bízta, arra a kitűnő költőre és tudósra, aki a saját szavai szerint «népi sarjadék» volt. Miként volna lehetséges, hogy ez az önérzetes, büszke magyar, akinek egyik epikus költeménye szerint¹ a népe «szent és magasztos» volt, olyannak a dicsőítésére írta volna meg a világ egyik legszebb ódáját, aki ezt a magyar népet «megvetette és gyűlölte!?»

Évtizedekkel ezelőtt *Széchenyi-Tudományos Társaság* alakult, amely a kiváló Popovics Sándornak vezetésével főleg a természettudományi kutatások támogatása útján tett a magyar tudománynak nagy szolgálatokat. A magyar ifjúság egy része *Széchenyi-Szövetség*-ben hosszú idő óta ápolja a Legnagyobb Magyar kultuszát.

Gondolhatja-e Zarek Ottó úr, hogy ezek a magyar tudósok, írók és a magyar ifjúságnak ez a komoly része kegyeletével olyanhoz fordul, kire a fentebbi idézetekben közölt gyűlöletes állítások az igazságnak megfelelően volnának alkalmazhatók?

Abból, hogy Széchenyi honfitársainak egy részét (mondhatnám: kivétel nélkül az arisztokratákat és a nemességet) elmaradottságuk miatt korholta vagy haladásra akarta ösztönözni, joggal nem lehet következtetni népgyűlöletére. Ellenkezőleg ő a magyar parasztban látta az országnak legszebb lakosait, a «magyarság utolsó gyámolát» (*Világ* című műve 46. lap), semmiképp nem volna tehát megérthető, hogy ezt a népet megvetette volna.

Sokan és kiváló munkákban fejtették ki azt, hogy Széchenyi, aki 1825. óta évtizedeken át állandóan és következetesen küzdött az új Magyarország kiépítése s ezzel együtt a magyar nép széles rétegeinek előbbrevitele érdekében, írásban és tettel, különösen pedig nagy hazafias áldozatokkal, valamint éjt nappá tevő, szakadatlan munkával szolgálta fáját és nemzetét.

Épp ezért rendkívül sajnálom, hogy Zarek Ottó úr könyve, amely az egész «korszak egyéniségeiről» óhajt képet adni, tehát nemcsak Kossuthról, hanem koráról és annak többi vezetőférfjáról is szól, az idézett állításoknál fogva nem ad tárgyilagos képet Széchenyiről. Egyáltalában sejtetni sem engedi az ő mély és égő faj- és hazaszeretetét, sem országának jövője iránt érzett aggodalmait, sem a szabadságharcot követő évtizedben fájalmának őszinteségét. Zarek Ottó úr könyve lehet a világnak legkitűnőbb műve, akkor is Széchenyire s mellette néhány más jellemes és jelentékeny magyar államférfira nézve sértő és sajnálatos.

Az igazságot Gávai Gaal Jenő, évtizedeken át a magyar közélet

¹ A *Bolond Istókban*: «rothadjon a nyelv, mely téged profánál édes enyém, szentem, magasztosom . . .»

kitűnő munkása, országos képviselő, később a Magyar Főrendiház tagja, tanár és tudós, aki közel félszázadig tanulmányozta Széchenyit és róla több nagyértékű kötetet írt, így foglalja össze: «Nem volt még senki, aki a magyarságot jobban és bölcebben szerette volna. Széchenyi ezt a faj- és népszerűtetét önfeláldozó életével és mártírhálálával pecsételte meg».¹

Széchenyi lángeszű államférfi és lángszívű ember, a magyar nemzet nevelője, reformátora, hazájának újjáalkotója, próféta és országépítő. Nem volt örült, mint Zarek Ottó úr könyve írja, hanem bonyolult lelkialkatú, akinek lelki katasztrófáját kitűnő magyar szakorvos, Schaffer Károly egyetemi tanár, a *Budapesti Szemle* 697. számának 361—365. lapjain éppen Zarek Ottó úr könyvével szemben világitotta meg. Schaffer tanárt mint Európa-szerzte ismert és a külföldi tudósok által is nagyrabecsült, hivatott különleges kutatót a Zarek Ottó úr által idézett elmeorvosok is bizonyára elismerik tekintélynek. Az ő *«Hirnpathologische Beiträge»* című, már 16 kötetben megjelent német nyelvű kiadványsorozatát okvetlenül ismerik mindenütt, ahol német tudományos könyveket olvasnak; Széchenyi idegéletére vonatkozó három tanulmánya, sajnos, csak magyar nyelven jelent meg az utolsó tizenkét év alatt.

Széchenyinek még emberi gyarlóságairól is nem gúnnyal, hanem megértéssel és kegyelettel kell megemlékezni. És pedig azért, mert nagyságában óriási s mert több évtizeden keresztül éppen a *legszegényebbekért* szakadatlanul, szédítő iramban dolgozott; reformkívánságaiban évtizeddel vagy évtizedekkel megelőzte kortársait és csak gyötrődéssel vagy nehéz küzdelmekkel tudta megvalósítani alkotásait, melyek pedig végeredményben mind sikerültek és egy század vagy közel egy század múlva is nagyrésztben fennmaradtak. Nagyobb művei és kisebb tanulmányai, tömérdek hírlapi cikke, számos beszéde — azok is, melyek annakidején a többségnek nem tetszettek — azt bizonyítják, hogy *akkor is* neki volt igaza.

Hazájának egyik legválságosabb korszakában érthető, hogy kétségbeesett. De mihelyt egészsége javult, a döblingi gyógyintézetben, szerzetesi visszavonultságban, halálraszánt nyugalommal ismét szakadatlanul dolgozik, azért, hogy megdöntse azt az osztrák kormányt, amely elnyomta és sanyargatta az ő magyar népet. Tudatosan elköveti különösen a *«döblingi Nagy Szatirá»*-ban a felségsértések és lázítások egész halmazátát. Küzd a zsarnoki zsandáruralom és annak

¹ A *Hitel* megjelenésének százados évfordulója alkalmából tartott ünnepi előadásban. *Budapesti Szemle* 630. szám, 194—195. lap.

kormányára ellen és amikor felfedezik, a halálban keres utolsó menedéket.

Sem a reformátorról, sem erről a bátor aggastyánról nem lehet azt állítani, hogy gyűlölte és megvetette népét.

Hát akkor miért élt, áldozott és munkált érte s miért ment végül a halálba?! Kényelmesen élvezhette volna nagy vagyonát. Szép és boldog család körében évtizedeket tölthetett volna és mikor veszedelmes idők jöttek, nyugodtan meghúzódhatott volna valahol a külföldön.

II. Mindaz, amit bírálatomban előadtam, nincs ellentétben a Zarek Ottó úr könyvéről elhangzott kedvező nyilatkozatokkal.

Cikkemben hangsúlyoztam, hogy a műnek a nagy Kossuth Lajosra vonatkozó részeivel egyáltalában *nem kívánok* foglalkozni. Önmagamnak vontam korlátokat, amikor *csak a Széchenyit* tárgyaló részekre terjeszkedtem ki.

Srbik tanár úrnak kitűnő egyéniségét éppen úgy nagyrabecsülöm, mint Herczeg Ferenc és Lukinich Imre urakat. A szerző úrnak azonban bizonyítania kellene, hogy ezek a kiváló férfiak *azonosítják magukat* a kötetnek Széchenyire vonatkozó és a fentebbiekben újból idézett jellemzésével.

Két lehetőség van. Vagy nem olvasták a kötetnek Széchenyit jellemző állításait, vagy csak a Kossuthra vonatkozó részekkel kívántak foglalkozni.

Srbik tanár úr, ki kiváló tudós, csak általánosságban szól Zarek úr Kossuth-könyvéről, mint amely «megelevenítése egy kornak és annak a férfiúnak (Kossuthnak), aki a magyar nép szeretetét megnyerte». Az ő elismerő nyilatkozatában tehát nem szerepelnek Zarek úr könyvének Széchenyire vonatkozó részletei.

Azt pedig határozottan vitatom, hogy Herczeg Ferenc tisztelt barátom, aki több, Széchenyit teljes jelentőségében méltató tanulmányt írt, valamint Lukinich Imre tanár úr nem írják alá a műnek Széchenyire vonatkozó azokat a tételait, amelyeket bírálatomban kifogásoltam.

Herczeg Ferenc úr 1928. április 16-án a magyar Cobden-szövetségben, tehát egyáltalán nem konzervatív testületben, a pénz- és kereskedő-világ tagjai s különösen sok fiatal kereskedelmi alkalmazott előtt Széchenyiről tartott előadást, amelyet a hallgatóság rendkívüli tetszéssel fogadott. Ebben idézi Herczeg Ferenc *Széchenyinek* következő mondásait:

«Egyesült erővel iparkodjunk azon, hogy Magyarországon egy

ember se legyen kenyér és ruházat nélkül, fődél és szakismeretek nélkül és az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze);

«Amikor a kaszinót, löversenyeket tervezem... az a céloom, hogy hazánk erői összpontosuljanak... Az ember ne mindig címe és állása, de mint ember *belbecse után* latoltassék».

Idézi Széchenyinek azt a mondását, hogy ő ugyan a szapora haladásnak a híve, de bizonyos, hogy nem lehet eljutni a célhoz, ha olyan gyorsan hajtanak, hogy a lovak elragadják a kocsit, amely az árokba zuhan.

Ugyanebben az előadásban kifejtette Herczeg Ferenc, hogy Széchenyit *nem* (mint a szerző úr állította) Kossuth-gyűlölete, hanem a történelem kényszerítette a grandiózus Kossuth-párbajra.

Mindezek az adatok bizonyítják, hogy Herczeg Ferenc előszót írt ugyan Zarek Ottó úr művéhez, de nem úgy vélekedik Széchenyiről, mint ez a Kossuth-kötet.

Széchenyi nem unalomból adta magát könyvek olvasására, hanem három angliai, egy-egy keleti, erdélyi, franciaországi és német-birodalmi tanulmányúttal, ezenfelül huszonnégyéves korától fogva szakadatlan olvasással és társadalomtudományi, történelmi, technikai stb. tanulmányok útján a legalaposabban készült nemzet-nevelő munkájára; 1825-től fogva pedig, kivéve súlyos betegségének néhány esztendejét, haláláig szakadatlanul, lázas iramban dolgozott, fáradt és küzdött, hogy magasztos elhatározását: nemzetének újjáalkotását és haladásra serkentését valóra válthassa.

Ilyen államférfiú nem azt érdemelné, hogy ócsárolják, kiseb-bítsék vagy igaztalan színben tüntessék fel.

«Értünk hevült, miattunk megszakadt szív» volt,¹ aki szerette népét, azt forradalomtól, vérontástól, nemzeti katasztrófától meg-menteni igyekezett. Óvta, figyelmeztette honfitársait és amikor nem hallgattak rá, *nem* azokat okolta, hanem megrázó szavakkal önmagát mardosta még azért is, amiben igaza volt: hogy átalakítani kívánta országának alkotmányát és haladásra serkentette kortársait.

Nagy volt bukásában és megrendítő halála által.

Hódolat emlékének!

. Balogh Jenő.

¹ Arany János: *Széchenyi emlékezete*.

GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSAI.

— Első közlemény. —

Gróf Széchenyi Ferenc mindenre, még apróságokra is kiterjesztette figyelmét, midőn az európai nagyurak szokása szerint beutazta Cseh-, Szász- és Poroszországot s a kisebb német fejedelemségeket is, hogy ne csak általános vagy éppen felületes képet nyerjen, hanem behatolhasson különösen a gazdasági, főleg mezőgazdasági tudományba is. Kitűnő előkészülettel indult a nagy útnak nejével, Festetics Juliannával, és derék, tanult titkárával. Mint Magyarországon nem is lehetett másképp, a jogn kezdte, a kőszegi kerületi táblának volt ülnöke. Majd excellenciás úrrá, «királyi biztos»-sá, avatta őt József császár jóakarata, kitől méltán sokat várhatott. Elutazása abban a viharos időszakban, midőn kockára volt téve Magyarország önállósága, egyúttal azt is jelezte, hogy az uralkodó elveivel éppen nem érthetett egyet.

Mint Homeros éneki: sok embernek látta városait és ismerte meg elméjét. Prágába utaztunkban — írja naplójában — láttuk a híres szőlőhegyet, Hollabrunnál, melynek borát Bécsbe viszik. Stockerautól jobbra szalaggyár. A bányákban most csak 300 munkás dolgozik.

Május 26-án. Megkezdtük Prága városa nevezetességeinek megtekintését. Először Prága újvárosába mentünk, melyben megmutatták a Karlshof templománál a szent vörös márványlépcsőt. Az ottani városháza tornyában 187 lépcső visz fel a tűz-ór lakásához. Onnét áttekinthettük az egész, szelíd völgyben elterülő várost. Az óvárosban a Thein-templomban találtuk a híres Tycho de Brahe sírját, barna márványból. Szobra a főoltártól balra, és életnagyságban,

hadi öltözetben, kormánypálcával. Fent olvasható: *Esse potius quam videri*, lejjebb rövid életrajza és egészen lent a latin vers:

Non fasces, nec opes, sola artis sceptrā perennant
(Nem a hatalom, sem a gazdaság, csak a műveltség maradandó).

A négyszögnek, melyen szobra áll, négy oldalán ez a felirat:

Anno Domini MDCIII. 24. octobris obiit Illustris et generosus Dnus Tycho de Brahe, Sacrae Caes. Regiae Majestatis Consil. cuius ossa hic requiescunt.

A Vencel császár fogsága által híressé vált városháza az óvárosban van, de most átépítik.

A régi Clementin-collegium könyvtárában Barthelotti könyvtáros úr mutatott nekünk néhány olajfestményt, melyeket Meurtina festett IV. Károly korában és melyeket Prágába hoztak át Karlsteinből.

A könyvtár egy folyosóján találtuk St. Kepling sír- emlékét, melyet neki boldogult Mária Terézia állíttatott. A bibliák közt mint legrégebbit az 1462-it mutatták, melyet Mainzban nyomtattak, és midőn a württembergi herceg, a nagy biblia-tudós ott járt, ezt a példányt még nem ismerte. A legrégebbszláv biblia 1475-ből való. Prágában az 1450—1500 közti nyomtatványokat sorozzák az ősnymtatványok közé, de ezek meglehetősen értéktelenek. Jézus életrajza, egy domokosrendi szerzetes kézírata, melyet Kunigundának, II. Ottokár leányának, ajánlott. Plinius összes művei kéziratban. Megvan még Melanchthon levele, melyben ezeket kölcsönkérte a prágaiaktól új, baseli kiadása céljából. Kinsky gróf tekintélyes könyvtárát használatra ideadta.

Május 27-én. Mayer úr, a természetrajz tanára, megmutatta az ásványtárt, mely főképpen Fürstenberg, Born és Kinsky gróf segédelmével áll fenn. Két év óta körülbelül 500 frt-ot fordítottak rá. Platinán és gypskövön kívül a legtöbb ásvány előfordul Csehországban. Ami kiválóan szép, azt Bécsbe kellett szállítani, így a Madrepora Caerulea Palasii-t. Arany az Iser-folyó homokjából, egy arany a Dunából e felirattal: *Ex sabulis Danubii*. Topáz Szászországból,

Quarzum Scalatum Tirolból, Born ajándéka. A meteorologia tanára, Strnadt úr, igen udvariasan fogadott, közölte eszméit a meteorologia felől és megállapította, hogy a délnyugati szél hozza az esőt és a vihart. A műszerek közt nevezetes Tycho-nak matematikai ereklyéje, sextansa. A nagy férfiú már felhasználta a noniust. Legtöbb műszer bold. Stepling hagyatékából való. Az Uranust itt csak 6. osztályú csillagnak tekintik, a körülötte forgó holdak nem profán szemeknek valók, ahogy itt mondják. Ő felsége meg is mondta a csillagászat tanárának, hogy Herschel planétái és távcsövei nem sokat érhetnek, mert különben sógor ura és az orosz császárnő már törődött volna vele.

Végre a nagy seminariumot látogattuk meg. Megnéztük ágyaikat, ebédlőiket. A régi alap csak 150-nek szólt, most 500-ra terjesztették ki és ehhez a klastromoktól és néhány alapítványból szerzik a költséget. Ha nem elég, az uralkodó hozzájárul. Évenként 100-at bocsátanak ki és csak 20—60 jó vissza. Egy fejre 200 frtot számítanak élelemben és ruhában. Próbaképpen csehül és németül prédikálnak nyilvánosan a seminariumban. Nincs nyelvi kényszer. A seminariumban van hideg és meleg fürdő, billiard és patika.

Május 28-án távoztunk Prágából és délben még a következő értesítéseket nyertük az urasági tisztviselőktől. A komlótermés kiadós. Sok megy Bajorországba, onnét jönnek a vásárlók és a parasztok többnyire egy nap adják el komlójukat. A paraszt 8 frtot fizet évenként a házhelyért és 66-ot a császárnak egy egész telekért. Sok gabonát visznek ki hajón, az Elbán. A parasztnak ritkán van juha; de van uraság, aki egy mázsa gyapjúért 79 frtot (néhány év előtt csak 66 frtot) kap. A jobbágyság korában egy parasztnak kilenc napi robotja is volt. A paraszt végrendeletet állíthat ki, olyan telkekről, melyek az uraságéi.

Thun gróf épületfát szállít Hollandiába. Itt 7 frt, Hollandiában 400. A legtöbb parasztnak csak $\frac{3}{4}$ telke van; ennek a sűrű lakosság az oka. Az uraságok szolgálóinak három évig kell szolgálniuk; ezért 10 frtot és 12 osztrák mérőt kapnak, négynek összesen van egy tehene és a három nagy ünnepen egy font húst ehetnek. Minden vám a császáré. A söt

Prágából és Budweisből hozzák. Bort nem mérhet a paraszt, csak hordószám adhatja el, de arra is megvan az uraság joga az elővásárláshoz.

A falusi iskolákban hiányoznak a szükséges tanítók. Egy-egy kerületben található egy orvos, egy sebész, egy bába, ezeket a parasztság és a kerület fizeti. Az új vitézeket a haditanács szemeli ki és adja át a kerületi hatóságnak. A beszállásolt katonákért egy-egy krajcárt kap a paraszt, de viszont fával és gyertyával kell őket ellátnia.

Május 29-én. Dux felé utaztunk, a Wallenstein gróf fidei commissumába. A kastély és a szemben álló kórház közt van a kert; 36 szegényt fogadnak be. Az alapítvány még Wallensteintól ered. Eremitage fenyőtobozokkal kirakva. A melegházban musa, pálma és kávéfák; az utóbbiaknak megkóstoltuk vörhenyeges, édeskés húsát. Nevezetes az az ércmedence a kertben, melyet a Wallenstein által Nürnbergben zsákmányolt ágyúkból öntöttek. Felirata: Albertus Dux Megalopolitanus (Mecklënburg) et de Sagan.

Jegyzet. Megérkezésünkkor hallottuk, hogy előző nap itt lóverseny volt; oly multság, mely, úgy látszik, az utazó angolok révén jutott tartományukba.

Délben érkeztünk Teplitzbe, ott mutatták a fürdőket. Van 18. Különszobáért négy frtot fizetnek; Clary herceg négygel rendelkezik. Állítólag egy sertés fedezte fel a fürdőket; márványba vették. Egy itteni könyvkötő az olvasóközönségről gondoskodik könyvtár által: regények, költemények, utazások, életrajzok stb. A főzelék Teplitzben drága, nincs hetivásár. Teplitz és Hohenstein közt gyümölcsfákat láttunk a szántóföldön. Át kellett hágnunk a csel^h hegyeken, ehhez 12 ökorre volt szükség. Közelben értékes ónbánya. Úgy hiszik, errefelé csempészni is szoktak. A parasztoknál jólékúséget, előzékenységet és nyílt arcokat találtunk. Eledejük tészta és főzelék; húshoz ritkán jutnak. Herét és burgonyát csak rövid idő óta termelnek, de úgy látszik, evvel is meg vannak elégedve.

A gyűjtés meg van engedve, amint a cédula mutatja, a Péter Pál-templom javára megengedték. A kurlandi

hercegnél ebédeltünk, egy vidám, jókedvű, szíves úrnál. Neje lengyel hölgy, ki nagyon jártas a politikában, a földrajzban és nagyon leereszkedő. Délután Pillnitzben. Az úttól balra hegyek, apró házakkal, jobbra síkság es elől Königstein. Az angolkertben van egy kétemeletes gloriette, földszint fejr, zöld és színes márványból való. A második emeletről gyönyörű kilátás, legfelül várrom. A sziget, melyhez angolkert vezet, igen szép. Vestaszűz alabástromból, hátul Troppach *inventor* Rómában. 1781. Földszint van az ebédlő, a falakon szép hercegnék arcképei.

Jegyzet. A paraszt tánc lengyel, de a német is gyakori. A legtöbb hintó Drezdában még régi divatú. Meissenen át Lipszébe. Itt már három mérföldnyi út után etetünk. Meissenben megnéztük a porcellángyárat. A különböző ásványfajták vegyületét, valamint a kályhák berendezését, noha ajánlólevelünk volt, nem nézhettük meg. A gyárból körülbelül 600 ember él. A glazuros szobrok helyett most inkább a biscuit tetszett. Gyakori a zivatar, mindennap kiürják azok nevét, kiknek a tűz és villámcsapás miatt ott kell lenniök. A színeket készítőket megesketik és úgy adják át a festőknek. A harmadik tüzelés a legveszélyesebb, különösen a tálak pattannak meg könnyen. A munkásokat darabszám szerint fizetik. Igen sokat küldenek Törökországba. A porcellángyár részére festészeti és szobrászati akadémia alakult; a java növendéket magának tartja a gyár, a többit elbocsátják. Meissenben van biztosítás tűzkár ellen; az odatartozó házakat megszámlálják.

A kismise után a kurlandi hercegnél tettük tiszteletünket, aztán a választó két nővérénél és magánál a választónál. A két nővér nagyon csendes, az egyik is, a másik is kérdezte: sokáig marad? hogy tetszik itt? hová utazik innét? milyen az út? A választó fejedelem küszöbénél két töröknek öltözött inas, az Erős Ágost királyhoz először ide küldött törökök emlékére. A választó eleinte zavarban van, de azután becsületes gondolkodást és jeles ismereteket tanusít. A fejedelem-asszony igen szeretetreméltó. Ha társaság van, whistet, L'hombre-t játszanak. A hölgyek fejrben jelennek meg, a

férfiak pompadourban, rangok szerint többé vagy kevésbbé díszesen.

Délután meglátogattuk Rechnitz kereskedőt és megnéztük ásványgyűjteményét. Kempelen sakk-gépe.

Május 30-án. Drezdai képtár, a legjobb 6 darab. A háború alatt Nagy Fridrik két órán át bámulta Rafael alkotását (Mária a felhőben). Mengs Cupidója, amint nyilat hegyezi. Porcellánraktár. Scheffer Faustus zsoltárjai 1457. De re militari veterum a Corvina-könyvtárból, kézirat 1472.

Wolfgangi de Bethlen historia Transylvaniae, melyből talán csak három példány maradt meg, mert a gróf a törökök betörése miatt a fennmaradt példányokat a vár pincéjébe zárta és ott elhamvasztotta. A példány nem teljes, csak a 832-ik lapig. A könyvben egy hiányzó lapot kéziratral kellett pótolni. A történet a mohácsi vésznél kezdődik. Annales ecclesiastici regni Hungariae, a második rész hiányzik, de állítólag megvan Magyarországon kéziratban. Andreae Vergesee Slavoniae reformatae. Lib. IV. Il regno degli Slavi, corrottamento di Schiavoni, Historia di Don Mauro Orbivi Rances, Abbate Melitense in Terzato, 1601. Parerga Historica. Csak kevés példány, nagyurak számára van kinyomatva. A Watzdorf család birtokában van egy emlékmondás Gusztáv Adolf kezéből: Gaudeant afflicti. Gustavus Adolphus dux Finlandiae, 1608. Huszonkét évvel később jött Németországba, a lützeni csatában, 1632, elesett és a mondás bevált.

Drezdában a mosott ruhát télen-nyáron szabad levegőn szárítják. A hitvány lutrit nemcsak itt, hanem Hannoverában sem tűrik. Nincs nemzeti bűnük, nem játszanak stb. A nép evangélikus; sem katolikus, sem kálvinista nem szerezhethet itt birtokot, sem házat, csak evangélikusnak neve alatt.

Lakás és ruházat jó, mind a felső, mind az alsó körökben, a posztót itt szövik. Az étel egyszerű, vaj, kenyér, főzelék, hús csak ritkán. Nincs bor, csak sör, jó marhahús, a vendéglőben nincs mártás, csak főzelék. A házi kenyér vidéken rossz, nedves és savanyú. Este hideg édesleves. Német és lengyel tánc, kis városokban vidéki tánc. Ernyedetlen szorgalom;

az Ausztria és Poroszország közti idegenkedés miatt most a poroszoknál, részben az osztrákoknál is, teljesen ki van tiltva a külföldi áru; Poroszországban magas vámok. Kezdenek az apróbb telkeken búzát termelni. A fuvar a hegyek és a homok miatt nehéz, magas kerekek, lusta postások, majd etetnek, majd útközben csak baktatnak. Az udvar gárdájában csupa dán ló. Darabja 150 frt.

A társalkodás igen kellemes; nemzeti szokásokat hiába keresnénk. A főurak franciául beszélnek és öltözködnek, a középső rész hátrább áll nálunk. A földműves megélhet gazdaságából, az iparos művéből. Csaknem minden paraszt tud írni, olvasni és az ország drágább pénznemeit is ismeri. A miniszterek nagy tudománnyal ékeskednek, az egyetemi szabadság és a politikai helyzet következtében. Tekintetbe jó a politikai helyzet Poroszországgal is. Kiválóan tisztelik a törvényt és uralkodójuk akaratát, noha rendi gyűlésük is van. Szerencse, hogy nem szeretik az újításokat és a különben is megterhelt népet nem kényszerítik kivándorlásra.

Idegenek iránt előzékenyek, de az alsóbb rendek ezért pénzt is várnak. Igen hibás a nyelvtanuk, dativus helyett accusativus: ich will Sie sagen. A nők nyujtják a szavakat, némileg énekelve. A nyelvjárás Drezda és Halle közt különböző.

Kevés a fájuk. Ha gabonában hiány van, az előbb a hegységben érzik meg. Nincs egyházi kényszer, nincs cenzura. A fejedelmet tisztelik, a felekezeteket megtűrik.

Nincs szabad kereskedés; egyik járásból a másikba forgalmi adót kell fizetni. A parasztok tulajdona biztosítva van. A belső forgalmat támogatják, a külsőtől hasznot várnak, így pl. Antal herceg házasságából egy toscanai hercegnével. Nincs sok pénz az országban; csak egy milliónyit vernek.

A perrendtartás rendetlen, néha három fokú a föllebbezés, 40 évig is húzzák az ügyet és súlyosabb esetekben megkérdetik a lipcei egyetemet. A választó mindent írásban követel, fontosabb ügyekben mások véleményét is kikéri, átgondol mindent és a szerint határoz.

Harmincezer katonájuk van, jó ruhában, kapitulációra.

Megszokott fegyelem, az uralkodó iránt való szeretet és mivel Szászország alig viselhet háborút, védelme háborús időkben biztosítva van.

A nemesség a fényűzés miatt annyira leromlott, hogy jószágait polgároknak adja el és 4%-os kamatból él. Ezért a kereskedőknek és polgároknak többnyire van pénzük.

Pauperes ubique habebitis vobiscum.

Lipcsei búcsú, sok a külföldi, az utóbbiaknak csak a búcsú idején van nyitva a boltja. Sok szállító. Nemrég egy magánzó vitt ki 200,000 tallérnyi értékű ékszert. Bórból készített haskötőben vitte magával.

A kormány az országgyűlésen kívül monarchikus, az országgyűlésen angol. Vannak rendek, melyek a gyűlést parlamentté akarnák avatni. A kormánynak csak annyiban volt nyugalmas helyzete, amennyiben háború, inség, halálozás által kényszerítve volt minden ódonságot elhagyni és csak a földművelést és ipart mozdítani elő, mi azért is lehető volt, mert Poroszország a külső nyugalomról gondoskodott. Különben nagyon békés az itteni földműves.

Alaptörvények : minden 6 évben országgyűlés. A rendeleteket kinyomatják. A papoknak van consistoriumuk ; a fő Drezdában. A papság az első rend, úgy bánnak vele, mint a nemességgel.

Június 4-én utaztunk el Drezdából, éjjel Wurzenben háltunk. Útközben Hubertsburgnál kellemes nyárfaerdő és jól megművelt földek.

Június 5-én délben értünk Lipcsébe, a Hotel de Bavièreben háltunk meg, délután körülkocsiztunk a városban, megnéztünk néhány kereskedést, megtekintettük a szép Löherkertet és este a fasorban kocsiztunk a város körül.

Június 6-án délben érkeztünk Halléba, délután megsemléltük az áruházat és néhány sóbányát. Rendetlenség, minden piszkos és tisztátlan. A ritkaságokhoz tartozik a malabári pálmalevelekre rovott malabári biblia. Ebédlő és alvószobák rondák. Akasztófa a városban.

Június 7-én Halléból Radebergen át Dessaubá. Radebergben postalovak hiánya miatt meg kellett állanunk, igen

rossz ebéd, rossz a kenyér, a sör még rosszabb. Estére Dessauba érkeztünk és az Arany Gyűrűbe szállottunk.

Június 8-án. Reggel meglátogattuk ifj. Holzhausen urat, ki több fejedelmi jószágot bérel. Mivel erre kevés a fa és a halászat, a mezőgazdaság főképp földművelésből és állattenyésztésből áll. Legfontosabb a juhászat. Az itteni agyagos földet mésszel javítják oly módon, hogy szántáskor a földre szórják, hogy még a parlagot is fel lehessen használni zabra, árpára és lóherére. Először jött a zab, aztán a lóhere. Minden két évben egyszer trágyáznak.

Egy spanyol kosra 50 anyabirka jut. A gyapjú többnyire kétéves, nyírás előtt megmossák, a juhokat nem az istállóban etetik; egy jó tehén egy nap 20 itcét is ad. Itt mindent kaszával aratnak, Thüringiában sarlóval.

A városból kellemes olasz nyárfasoron (*Populus italica* — ami itt gyakori) a György-kertbe mentünk, mely György János herceg tulajdona. A herceg nyárilaka nemes egyszerűségével tűnik fel. A bútor egyszerű és jó, nehéz fekete vászonnal bevonva, lószőrrel tömve, melyet Angliából hoznak. Keskeny, meredek lépcső vezet az épület tetejére, melyről a legszebb kilátás nyílik. Nyugatra a magas Brocken, a Harz-hegység legmagasabb pontja áll előttünk, tovább keletre, csekély távolban Albrecht herceg téli-nyári lakása; jobbra az Elba. Az angolkertben templom. Egy oldalról csak galagonyabokor veszi körül; sok itt a borsó. A kertben egy vastag oleanderfa. A herceg apanage-a 25,000 tallér. Szobájában található a braunschweigi hercegnek, Nagy Frigyesnek, Henrik hercegnek és az orosz nagyhercegnek arcképei.

A dessauai Szegények Házának felirata: *Miseris et malis.* Az őrülteket és a nőket különválasztják a börtönben. Egy emelettel feljebb vannak a szegények és árvák. A nagy bűnözőket többnyire a föld alatt tartják, de gyakran üres a tömlőc. A raboknak kenyér az étele és mindennap 6 garast kereshetnek fonással. 84 gyermek van ott, 25 árva, kik körül az «árvák anyja» szorgoskodik. A gyermekek 1—15 évükig itt maradnak, aztán a fiúk mesterséghez fognak, a lányok szolgálatba állnak. Amit fonással keresnek, a polgármester

veszi át és a szükséges holmival ellátja őket s ami marad, az övék. Dessau kender fonnak.

Délután a fasorokon át, melyek a legszebb rétek és füzek közt vezetnek. A kertész, ki ezt a kertet alapította, három évet töltött Angliában. Külföldi fák közt az amerikai fenyő sötétzöld, vékony tűjével igen gyakori. Minden évben új hajtás. Libanoni cédrus, ákácfa nagy tövisekkel, taxus, boróka, virginiai cédrus, cyprusfa. A kertnek egy zárt részében angol szokás szerint lovak legelnek. A kastély ízlésesen, de nem pompásan bútorozott, a kilátás igen változatos. A nyárfát úgy lehet tenyészteni, akár nálunk a fűzet.

Visszafelé megnéztünk egy malmot a Mulde mellett, hol lisztet, árpakását, darát őrölnek; van ott fűrészmalom is. Egy félóra alatt az árpa kásává kerekedik. A fűrészmalomban deszkákat hasítanak. A Mulde-ban lazacot is fognak a várkertben. Angol ló itt nem tenyészik, csak mecklenburgit használnak. A lovak fülét nem legyezik, mert különben parforce- (falka) vadászaton nagyon szenvednének a legyektől és az esőtől. Jófajta belföldi ló is van: a fejedelm nagyon előmozdítja a lótenyésztést, mihez a rózsanapen, szeptember 24-én paraszt lóverseny is járul.

Június 9-én megnéztük a «Philanthropinum»-ot. Base-dow, ki megalapította, már nincs itt és Magdeburgban költi el a hercegtől való 1100 és a dán udvartól járó 600 tallérnyi nyugdíját. Most csak 30 növendék van itt. Ruha, lakás, étel és oktatás évi 200 tallér, a lovagláshoz is érték többet fizetnek, de 400 tallérnál többre ez semmiesetre sem rughat. A tanítás nem tarthat tovább $\frac{1}{2}$ óránál, aztán megengedik, hogy a gyermekek a kertbe mehessenek. A tanítók együtt étkeznek a növendékekkel, az ágyak tiszták és az épület, mely a herceg ajándéka, tetszetős külsejű és megfelelő.

E nap reggel volt Dessauban a gabonavásár. A vidékről idehozzák a gabonát, melyet többnyire brandenburgi kereskedők visznek el. Nyolc órakor kezdődik és 11-re már mindent megvásároltak. Nyolc órakor kikiáltják az árat: a tanács állapítja ugyan meg, de ezt nem veszik pontosan. A mészárosoknak fekete táblán kell kiírni az árakat. A csehek fát hoznak ide és ezért gabonát visznek el.

Délután Holzhausen főtisztához kocsiztunk, ki 10,000 tallér értékű fejedelmi jószágokat kezel örökbérben. Holzhausen Schubert kollegája és azt, mit tanított, most nagyban műveli. Mestere a lóheretenyésztésnek, istállóban való etetésnek, mellyel tehenei egészségesek maradnak, 10 év óta nem voltak legelőn. Főképpen repcét művel. A java 36 tallér mázsánként, a gyengébbek, sötétebbek 20—25 tallér. Juhászata, méhészete legjobb karban. A maga és szomszédja földjének javítására mészégető kályhákat alkalmaz.

Június 10-én. Délelőtt Holzhausen úr kivezetett a mezőre, megmutatta az üveggel ellátott méhkasokat és azok új berendezését, igen kedvesen közölte velünk észrevételeit a méhkirálynőről, a forradalmakról, melyek kiütnek, ha egy királynőnél több van a kasban, órákon át tartó utazásaikat méztartalmú virágok megkeresésére. Este vissza Dessaubába.

Június 11-én elhagytuk Dessaut. Útközben jobbra egy szobrot láttunk kis kertben: Gusztáv Adolfot lóháton — éppen 150 évvel ezelőtt. Diszkert, sok külföldi fa és bokor gyűjteménye, sok tulipánfa stb. Ermenonville-t, hol Rousseau tartózkodott, teljesen utánozták, még a nyárfás kis szigetet is, csak hogy kár, hogy ezek a kis nyárfák nem akarnak megnőni. A nagy mezőn évenként a hercegné tiszteletére megtartják a rózsaszünetet. A legerényesebb, legdolgosabb leányok, kik a községben legtöbb szavazatot nyertek, itt ajándékot kapnak, 150 tallért és 50 tallér árú ruhát. A leányok vagy mindjárt megkapják a pénzt, vagy 5%-os kamatját. Ezt a pénzt esküvőjük alkalmával kapják kézhez. A megkoronázott leányok külön étkeznek és a fejedelmi inasok szolgálják ki őket. A karbantartás 1000 tallérjába kerül a hercegnek. Ott láttuk a *Heliotropium peruvianum* virágot a parkban, melynek vanília illata van.

A kastélyban válogatott könyvtárt találunk. Megvan engedve a kölcsönzés. Sok a felirat a mellszobron; így Lavater azt írja magáról: Vajha érzelmem megfelelne a tiédnek. Sok az egyházirodalmi munka. Legszébb a fejedelmi kastély bejáratánál az a felirat, melyet a fejedelem neje, Lujza, írt:

Liebe und Freundschaft haben es gebaut,
Einigkeit, Ruhe mögen es bewohnen,
So werden häusliche Freuden nicht fehlen.

A kastélyban semmi fényűzés, de sok ízlés. A kézikönyvtár jeles irodalmi képzettségről tesz tanúságot.

Június 13-án délután 3 órakor érkezünk Berlinbe. A Hotel de Russie-be szállottunk, Unter den Linden, az újvárosban. Az esti séta alkalmával megmutatták nekünk Henrik herceg palotáját, a kastélyt, a könyvtárt, és az új operát. A hársfasor széles, de poros; ott gyakorol a gárda. Nem minden pad szabad. Kis gyermekek az odatett padokért 2—3 fillért kérnek. Este a Nemzeti Színházban *Figaro lakodalmát* néztük meg. A színház kicsi, a díszítés takarékos, a páholyok üresek; van este, amikor csak 50 tallér a bevétel. A páholyokat nem bérlik, de ha 12-szer igénybe veszik, olcsóbbak.

Jegyzet. A berlini újságban mindig kiírják, melyik szállóba kerültek érkezők, sőt a kocsisokat és hajósokat is. A ki- és beérkező idegenek közt legfelül láttuk a király Ő Felségét residentiajában. A Berlinből Bécsbe küldött leveleket nem irányítják Drezda felé, hanem Boroszlónak, hogy ott tovább maradjanak és tovább legyenek útban. Az egész pénzügyi spekuláció. Az utolsó posta Berlin előtt csak két mérföld, de a király miatt eggyel többet számítanak.

A cukorfinomítás 40 éven át monopolium volt, de most már elfogadnak idegen cukrot is némileg magasabb áron a vámnál. A westfáliaknak több a szabadságuk, tekintettel a bel- és külföldi kereskedelemre.

Június 16-án Chodoviecky német rézmetsző, aki danzigi ember, megrutatta eredeti rajzait, melyeket Danzigtól Bécsen át Berlinbe tett útján gyűjtött. Atyja kereskedőnek szánta és csak 25 éves korában lett rézmetszővé. Megvan neki minden metszetének gyűjteménye kezdettől fogva.

Június 18-án udvaroltunk Schönhausenben az özvegy királynőnél; ott csak feketében lehet megjelenni, aztán Henrik herceg nejénél.

Június 19-én elindultunk Berlinből és utunkat Potsdam, Brandenburg, Magdeburg, Hehnstedten át folytattuk. Pots-

damban először a Havel melletti palotát néztük meg. Egy szobában láttunk két antik asztalt, Polignac biboros birtokában, melyek állítólag Diocletian fürdőjéből valók. Barberini táncosnét, a király volt kedveltjét, most Cocceji bárónét, több arcképen is láthatni, szintúgy Marquis d'Argenst. A kályha helyett kis bronzfigura, mely egy alól fűtött kéményből szolgáltatja a meleget, közel ehhez tükör, melyből minden látható, ami a Havel hídján végbemegy. Könyvtárszobájában a király előadatta magának titkos tanácsosainak munkálatait. Egy rács miatt nem férhettünk a könyvtárhoz. A maga részére hosszú íróasztala volt, titkárt nem tartott, mindent maga írt. Egy másik asztalnál a gazdasági és pénzügyeket intézte el, mindig mellette ült kis kutyája, melyet Dárius király leányának nevezett el. Atyja emlékezetére való tekintettel néhány szobát német módra bútoroztatott és atyja arcképével ékesített. Még megvan a volt király szürkéje és még néhány lova a schwerini ménesből. A király az őrségi templomban nyugszik érckoporsóban: egy ideig csendes elmélkedésben állottuk körül. Sanssouciban egészen újra, divatosan bútorozták a nagy termet, melyben a király meghalt s hol beteg- és halotti ágya állott. A széket Anna hercegnő kapta, de a sors nem akarta, hogy szándéka szerint azon haljon meg. Egy kis szobában egy óra, mely röviddel a király halála előtt állott meg, 26 perccel 3 óra előtt, reggel. Nehezen jár ismét, de addig mindig jól járt. Az a felirata: diem perdidit; mellette támaszkodik Titus. Az óra mögött az asztalon állott egy antik Marcus Aurelius, melyet a király nagyon kedvelt.

Az Újpalotában, melyet mindjárt a 7 éves háború után építtetett a király, több oszlop carrarai márványból, sok szász váza, a könyvtárban néhány kosár ásvány, olasz Suetonius, Mons. de Brandenbourg, Rousseau, Machiavelli, minden úgy van, ahogy a király hagyta. Két kis kabinetbe senkinek sem szabad belépnie, különben kenyerét vesztí és Spandauba is kerülhet.

Ott áll József császárnak és az özvegy szász választófejedelem-asszonynak arcképe.

Magdeburgig éjjel-nappal utaztunk, innét Helmstedtig.

Porosz részről többször is ajánlották egy közbeeső posta-állomás berendezését, de a braunschweigiak nem kértek belőle. Helmstedt körül termékenyebb a vidék, a gabona magasabb és sűrűbb. Beireis udv. tanácsos urat, a «Doctor mirabilis»-t, polyhistrort, az idő rövidege miatt nem látogathattuk meg. A Helmstedtből Braunschweigba vezető úton teljesen változik a szín, az ember jó kedvében fellélekzik, a brandenburgi homoksvatagon valahogy túl vagyunk.

Június 21-én Braunschweigba értünk és a Hotel Angle-terre-be szállottunk.

Június 22-én megnéztünk néhány templomot, de reánk nézve a természetrajzi gyűjtemény, melynek Häberlin udvari tanácsos az igazgatója, volt a legnagyobb vonzóerővel. Az első szobában majdnem teljes rézmetszet-gyűjtemény, minden Hogarth rézmetszet megvan itt. A phlegraei mezők Hamilton lovagtól (ki felől több magánértésülésünk is volt), az Académie de peintres; sok kép Angelica Kaufmanntól. A metszett kövek közt egy áldozat sardonixból több alakkal, darabját 900 Louis d'Or-ral fizették; egyiptomi varázsgyűrű (talizmán). A maga nemében egyetlen, meg nem vásárolható mantuai onix-edény, mely már Mithridates idejében is régi volt. Mindenféle eszköz a török körülmeléshez. Szép Otho császár égetett jaszpiszból. Égetésének módját már nem ismerik. Áldozati edény. Az orosz cárné 600,000 tallért ígért érte. Hamilton Nápolyból jött ide, hogy láthassa. Dürer (Ajtós) Albert, a nagy művész, Jézus kínszenvedését és több jelenetet az ó-testamentumból egy kókuszdióban metszett ki, bármily kicsik is az alakok, vonásaikban megvan a kellő kifejezés. Egy ládácska tele mindenféle borostyánkővel; van közte ritka fekete is. Majolica Rafaeltől, de inkább csak vázlat. Lessing Florenzben kéziratot talált, melyben az urbinói herceg edényeket rendel Rafaelnél (?). Loretóban van az ilyen edényeknek teljes gyűjteménye. A gipsz-lenyomatok közt található a kis Apollo, a nagy a Belvederéből és a medici Vénusé. Ennél a test hasonlíthatatlanul szép, csak hogy a test a főhöz képest kicsiny, úgy, hogy az bizonyára más művésztől származik. János prédikációja a pusztában Dürer Alberttől, homokkőbe vésve. Oroszlánok és párdúcok

ébrényei, van egy három hónapos foltos elefánt is, melyet kámmal tartottak életben. Sikló, amely éppen elnyel egy békát. Zebra Kapföldről, a sávok nem érnek a has aljáig, az fehér, Egyiptomban teherhordásra használják. Kitömött madarak szép gyűjteménye, legjobban levendula-virágtól marad meg, ezt ruhamolyok ellen is sikerrel használják.

Június 23-án megnéztük az istállót, melyben sok a Harz-vidéki ló, és a herceg lakását. Itt eredetiben látjuk a mult századot. Gobelinek XIV. Lajos korából, biboros, bársonyos, aranyos, zsinórokkal, tölgyfaparkett. Néhány nagy asztaldísz ezüsből.

A Carolinumban most csak 9 növendék lakik, a többség a városban, polgároknál. Most mindössze 68-an vannak itt, megnéztük könyvtárukat, rajztermüket, néhány tantermet és a tánctermet.

Június 24-én elindultunk Braunschweighból és útunkat folytattuk Lüneburgból Hamburgba. Mindenhol csak erica, melyet csak ritkán szakít meg néhány hajdina-föld és valamelyes kender. De a mindent felhasználni tudó ember még ebben a száraz pusztában is lát hasznot. Alomnak használja barmai részére, legelni ráhajtja juhait, méheinek jó eledel, csakhogy a mézük fekete. A trágát is felhasználják. A birkanyájak közt van virgonc, hosszúlábú, fekete fajta is. (Heideschnucken.)

Június 25-én megnéztük Lüneburgban a városházát, amelyben a Hansa idejében nagy gyűléseket tartottak. Itt az «aranytábla». Nagy itt a sótermelés. A legtöbb sót Hamburgba és azontúlra küldik.

Június 26-án. Az Elbán túl egy óráig kocsiztunk a gazdag hamburgi kereskedők kertjei és nyári lakásai közt, míg végre a kapuhoz érkeztünk. Semmi kérdés, sem vizsgálat. Délre érkeztünk Hamburgba és a tőzsdével szemben, a Kaiserhofban szállottunk meg. Nemsokára érkezésünk után a következő értesítéseket nyertük. A városnak nincsenek gyárai, sem kézművei. Posztót, sót, acélt az angoloktól kap, selymet Lyonon, Párizson, Frankfurton át, vásznat nem Hollandiából, hanem Sziléziából, s durvábbat Westfáliából. A svédektől vasat, hamuzsírt, fát, az oroszoktól lent stb.

Bort Francia- és Spanyolországból. A városban 1500 gyalogos és 84 dragonyos az őrseg. Minden lóért 100 tallért fizet a tanács. Gabonánál és marhánál tallérral számolnak, a marhát főleg Jütlandból hozzák. Éjjel 400 bakter és 300 tűzoltókocsi. Ponty van ugyan az Elbában, de a legtöbb Holsteinből és Württembergből való. A királyi hal a «Steinbutte», melynek darabját gyakran 5 tallérral fizetik, sokat küldenek Angliába is. Az angolnát a halkereskedők apró halmocskákra teszik fűrészporral, mert így tovább maradnak meg. Június 26-án már új porosz héring kapható; a poroszok és dánok egy héttel előbb jutnak eladásra.

De a hollandus halász már június 22—23-a és 24-e közt éjjélkor fog munkához és bemutatja igazolását. A hajók helyét a kikötömester állapítja meg, a szerint, hogy mélyebbre vagy magasabbra emelkednek. Itt hallottuk, hogy Olaszországból 1800 faggyú-gyertyát rendeltek. Spermacetből való gyertyák fontja 4 márka. A bankban állítólag 200,000 ilyen gyertyát őriznek. A város aranypénzt ver, olyan értékben, mint a hollandus, de a területen kívül nem érvényes.

Mínthogy a francia bor 6, a budai 20 kr.-ba kerül, világos, hogy magyar borral nem sokra mehetünk. A hamburgi kereskedést nagyon károsítja, hogy Magdeburgnak áru-megállító joga van, és át kell rakni az árukat; ehhez még a magas porosz vám is járul. Úgy látszik, a mostani király inkább mozdítja elő a kereskedést. Poroszországnak szerződése van Franciaországgal fa dolgában, 2 millió tallér erejéig. Mivel azonban az udvarok nem bírtak megegyezni, a kereskedelem megzapult és Franciaország csempézet útján akarta azt folytatni, mivel azonban a porosz ezt észrevette, kénytelen volt Mecklenburgból és Braunschweighból vásárolni fát. Idegen fa, melyet Poroszországon át hoznak Hamburgba, 25%-ot fizet. Hamburgban 20 milliónyi ezüstrúd van, azt többnyire Oroszországba, Svédországba, Dániába szállítják. Beszózott halak szárazon. Hamburg az osztrák áru kitiltása által 70,000 tallért nyert. Az adót pontosan kiszabják: a polgár maga állapítja meg, mennyit fizethet, vagyonából — $\frac{1}{4}$ -től 1 egész százalékig; úgy adják be a tanácsos uraknak elzárt dobozban. Fejadó vagyon alapján, melyet a tanács

szab meg. A hamburgi hegy Hamburg és Altona között igazi bordélyház, hol a hajósok elcsábítják a lányokat és eladják őket Hollandiába. Négy-öt év mulva elbocsátják őket és gyakran meggazdagodva térnek haza.

Az angolok áruikat olcsóbban adják Hamburgban : 1. mert nagy hitelt keresnek ; 2. mert minden Angliába küldött gyártmánynál, melyhez a szükséges nyersanyagot kiadta, a vámpénzt visszakapja ; 3. mert a partmenti székek megvásárlásánál néhány jelölt egész bódét vásárol össze és hogy pénzét valamiképp visszaszerezze, olcsóbb áron eladja, mihez még az az előny is járul, hogy a fel nem dolgozott árut visszakapja. A hamburgi kereskedés keletre, azaz Oroszországba, Svédországba, Dániába nem biztos, kevés az ellenszolgálat. (Rimesse.) Helgoland dán sziget nyole mérföldnyire az Elba torkolatától. Tengeri kalauzoknak nevezik őket, mind bőrét viszi a vásárra, Cuxhavenből Ritzbüttelbe. Ha a hajó zátonyra kerül, a fele a királyé, a többin a kalauz osztozik a tulajdonossal. Helgolandban világító torony van, melyet a hamburgiak évi 6000 tallér költséggel világítanak. Hamburgban császári és dán katonákat szednek ; az utóbbiakat mint a holsteini herceg embereit. Az utolsó háborúban nem engedték ott meg a katonaszedést, noha a hannoverai választófejedelemséget vette ürügyül és a hadakat az angol birodalom használatára akarta fordítani.

Altonában (all zu nah) minden felekezetnek van istentisztelete, zsidók, mennoniták, quakerek. Neustädten csinos hely az Elba mellett, hol Hamburgot, Altonát, a ki- és befelé haladó hajókat át lehet tekinteni. Juliusnak van háza Altonában és nem messze onnét villája Baerenfeldben ; az elsőben vannak a kiállított, a másokban a ki nem állított lovak. Minden ló Holsteinban keze alatt van, és bármit vásárolnak, Juliustól való. A császári konzulnak Hamburgban az a kötelessége, hogy a hajóslegények és a kapitányok közt fennforgó vitákat elintézzze ; aztán Brüsszelbe és Triesztbe küldje az évi hamburgi számadásokat és az ottani igazgatókkal fenntartsa a levelezést. Minden tonna után 2 arany jár neki, de mivel az osztrák kereskedelem

arrafelé nem igen virágzó, jövedelme sokkal csekélyebb a franciáénál.

Érdekes, hogy a császári hatóságok nemesak Hamburgig, hanem Brüsszelig és Londonig is intézkedhetnek. De hát Hamburg szabad császári város.

Inasok állanak a tanácsurak előtt, kik kiszolgálják őket, kék mentében. Házasságnál régi szokás szerint hívják őket össze és megterítik az asztalt vörös ruhában. Temetésen feketében jelennek meg; ők a tanács futárai. A banknál nyolc kulcs van elosztva; az őrséget a polgárok tartják, mert a katonákban nem igen bíznak. A kapukulcsokat mindig elviszik a legifjabb tanácsúrhoz, két polgárral az őrség kíséretében. A hamburgi admirális külön testület, átveszi az elbai vámokat és évenként sok pénzt keres. A városnak 4 millió tallért adott kölcsön.

Steward műve a nemzetgazdaságról megvan Engelbrecht fordításában; igazán klasszikus munka. Az arany Angliában marad, most nagyon is magas az értéke.

A mahagonifát Jamaicából viszik Angliába, a közönséges egy lábnyi hosszú és széles, egy hüvelyknyi vastag, 4 shilling, de szépsége szerint 4 márkára is emelkedik. Minél színdúsabb, annál szebb és drágább. A legjava Nyugat-indiából csempészet útján jut Angliába.

Július 2-án Busch tanár úr kíséretében, akivel való társalgásunk oly tanulságos volt és most is az reánk nézve, egy Hamburgtól 4 mérföldre eső holsteini jószágba kocsiztunk, Cadenbe, mely Luzenig tanácsos úrnak tulajdona. Cadenben szép vörös földiepret adtak elénk, nagyon jó ananászízűt. Busch úr hozta be ide a gazdálkodásnak azt a módját, melyet meg akartunk ismerni. Rövid tartózkodásunk alatt a következőkről értesültünk. A földesúr az első évben búzát, rozsot, zabot művel, 4 évig tarlónak hagyja a földet és az állattenyésztésnél használja fel a löherét. A többi hercegségben két éven át pedig legelőnek használják a földet. Minden évben a szántóföld egy része átkerül a legelőbe; ebben áll a különösség, melyet váltógazdaságnak is neveznek.

A hollandus egy tehénért 10 tallér bért fizet és a tehén

6 hónapon át marad az istállóban. A tavakat igen jól kihasználják, minden három évben leeresztik és ez idő alatt 800 tallérnyi értékű halat is kifognak. A tóba kicsiny csukákat eresztenek, hogy a pontyok ívását a következő két éven át felfalják és így az öregek jobban gyarapodhatnak.

Busch tanár úr egy optikai jelenségre figyelmeztetett, mely azonban nem egyéb a mi délibábunknál. Ez különben nem új: a szicíliai tengeren is ismerték.

Visszatérésünkkor láttuk azt a hatalmas hársfát, melynek árnya alatt Hagedorn oly szívesen írta költeményeit. Kinek arra alkalma nyílik, örömet tölti a vasárnapot a vidéken.

Július 3-án Hamburgból Harburgba utaztunk át saját hintónkon. Éppen ár volt északkeleti széllel. Az átkelés nem tartott tovább 1 $\frac{1}{4}$ óránál. Útközben láttuk a hajók építését is.

Harburgtól Celléig még mindig rossz, homokos az út. Cellétől Hannoverig kiépítették ugyan, de még mindig homokos. De Hannovertól Göttingáig olyan gyorsan és kellemesen utaztunk, hogy minden utazási fáradalmainkról könnyen megfeledkeztünk. Sok az erica.

Lainsbecktől Nordheimig Meissen és Drezda után ismét a legszebb tájékoknak örvendhettünk. Hegyek és halmok váltakoztak kellemes erdőkkel és jól művelt szántóföldekkel. Sok svájci utazó, mint Schlözer tanár úr bizonyította, úgy érezte magát itt, mint szülőföldjén.

Július 5-én estefelé értünk Göttingába. Széchenyi Pütter igazságügyi tanácsos úrral óhajtott volna beszélni, de az a payrmenti kútnál hűsölt. Este még kimentünk sétálni a városba s a bástyára és midőn szállónkba, a Koronába, visszatértünk, még Schlözer tanár úrral és leányával is találkoztunk.

Július 6. Széchenyi Ferenc itt látogatásokat tett s elbeszélgetve az időt ebéd utánig, csak délután értek az utolsó hannoverai vámhoz, Müнденhez. Harminckét mérföldnyire van Harburgtól. Müdennél, a Werra és Fulda egyesülése által jó létre a Weser. A két folyó egyesülésük által szigeteket alkot. A Müнденből Kasselbe vezető úton még a

Luthersbergre kellett feljutni. Az út mindvégig ki van kövezve. Felérve a hegytetőre, kelet felől a völgyben meglátni Kasselt.

Wilhelmsthalba kocsiztunk. A kastélyba vezető út kellemes vidéken át halad, jól művelt szántóföldek közt és a kert közelében hosszú bükkfa-sor kezdődik. A kastély sem kívül, sem belül nem pompás, de izléses. Női szépségek, melyeket Tischbein festett. Közel a kastélyhoz park, melyben állítólag sok nagy szarvas tanyázik. A kertben 4—5 lábnyi mély kőmedence, melyben százéves, 30—40 fontnyi pontyokat őriznek. Néhány füttyre és bedobott kenyérdarabra előkerülnek.

Július 7-én Kasselen megnéztük a vakparádét a kastély terén és 11 órakor a gyakorlatot. A tartomány grófja is mindkétszer jelen volt. A parádét semmi fürgetegben és villámlásban sem hagyják abba.

A múzeumban matematikai és fizikai, valamint természetrajzi tárgyak és műszerek, érmek és szobrok régi fegyverekkel egyetemben. Főképp ezeket emeljük ki: egy egész mumiát sykomorfában; a hánca olyan, mint a nyírfáé. Kassel környékén nagy kagylókat találtak. Kitömött elefánt és zebra, leopárd, melynek elülső lábát letépte egy nőtény oroszlán. Még három éven át szaladt három lábon. Az állatorvos műtétjénél előbb megkötözték, de aztán maga odafeküdt, mikor jönni látta az orvost. Kitömött menyétek, melyeket házinyúlvadászatra oktattak. Egy fekete kazuár itt 40 évnél tovább élt. Egy igen ritka szelénit-tábla, 5 és fél arasz hosszú és 3 széles. A Vezuv kitörése, Hamilton után olajba festve Mayertől, ki Nápolyban élt. Ülő Venus carrarai márványból Destardtól, gyönyörű. A zsebórák kezdete Nürnbergben, hol nürnbergi tojásoknak nevezték őket. IV. Vilmos volt a csillagász tartománygróf: Tycho de Braheval vizsgálta az eget; maradt tőle egy quadráns.

Az egész tartománygrófi család, a Jólelkű Fülöpön kezdve, mind viaszban van kiformálva. I. Károly, Weissenstein alapítója, öltözött először franciásan. Fekete kövek, Minerva templomából, Hygiea istenasszony dicsőítő énekével. Egy hesseni sereg velencei zsoldban, Athén ostromá-

nál találta ezeket a régiségeket. Titus Vespasianus diadal-kapujáról való az a lámpa, melyet ő Jeruzsálem pusztulásakor hozott el magával. A zsidók ott megváltották azt a jogot, hogy ne kelljen a diadalív alatt átmenniök.

Kanadai csónak, minden vas nélkül, igen könnyű fából és kéregből: két ember könnyen hordhatja. Mindenféle fegyver és számszeríj, a mult századból való öltözetek. Kínai cipők fakéregből, olyan fonásúak, mint a mi szalmakalapjaink. A pároszi márványból készült Minerva valamennyi közt a legkülönb, de az a csapás érte, hogy egy tonna olaj ráömlött, s a kenet az egész tömeget áthatotta. Különös eset, hogy éppen az, mi az istenasszony szentsége, az olajfa, okozott ilyen kárt.

A délutánt Weissensteinban töltöttük, Kasseltól egy óranyira. Éppen itt volt a hessen-rothenburgi herceg nejével, született Lichtenstein hercegnővel és így szabad volt a vízműveket játszani. Úgy mondják, hogy a legelső százhatvan lábnyira szökik fel. Köztudomás szerint a herrenhauseni a legmagasabb Németországban, pedig csak 74 lábnyi, de szörnyű zajjal csap ki. A vízművek mesterének nevét nem tudtuk meg. Pán fuvolájával igen szabályosan játszik a vízgorgona alatt és Plutó barlangja rémítő szörnyetegeivel és rémítő teremtményeivel a képzeletet nagyon felizgatja.

Július 9-én utaztunk el Kasseltól és útközben cigányokkal és sok koldussal találkoztunk. Itt már fogyóban van az alsó-német tájszólás. A vidék erdős hegyeivel és jól művelt halmaival és síkságával nagyon kellemesen és változatosan hat. Marburg hegyes és rosszul építve.

Itt megháltunk és hallottuk, hogy itt néhány erdélyi magyar deák tartózkodik. Kasseltól le Kölnig sok a sör, a postások és parasztok csak sört és pálinkát isznak.

Július 10-én Weilburgban háltunk. Ez a városka a nassau-weilburgi herceg birtoka. A kastély mellett gyönyörű kis kert és szép kilátás a környékre. Weilburg mellett az országúton bazaltköveket találtunk. Ballhausenben, Weilburgtól néhány óranyira, ismét konvenciók pénz forog, amit itt frankfurti pénznek neveznek. Huszasok és négykrajcá-

rosok vannak forgalomban. A legtöbb kocsmá e vidéken Fehér Ló. Sok Wetzlarban a csatangoló, nyavalyás koldus.

A table d'hôte-nál Tiels esti előadásának hirdetése Pütter gyakorlati tankönyvéről. Az egész vidéken aprók az ökrök, vörösek, de majdnem mind foltos. Rendkívüli eset, hogy egész vöröset találjanak; már második évükben szarvukon fogva befogják és húzniok kell a taligát. A marhahús fontja Weilburgban csak 6 kr. frankfurti pénzben, a mészárosok a Westerwaldból hozzadják a marhát. Montbaur körül, mely az utolsó posta Koblenz előtt, már észrevettük a felnémet nyelvjárást.

Koblenzben nem tartózkodtunk, hanem még délután Andernachba mentünk, gyönyörű úton, a Rajna-vidék egyik legszebb pontján. Egyik oldalon erdős hegyek és gabonát, bort termő síkság, középtűt és jobbra a fenséges Rajna, mely itt már egyesül a Mosellel Koblenznél (Confluentia).

Július 12-én Andernachból Bonnon át Kölnbe utaztunk. Bonn a kölni választó székhelye. Este érkezünk Kölnbe, hol a Szt. Lélekhez címzett szállóban, melynek hátsó ablakai a Rajna felé néznek, szállottunk meg. Az egész vidéken Aachenig és Spaa felé a polgárosszonyok és az alacsonyabb rendűek fekete ruhában járnak, kabátjuk fekete vászonból, fejük is fekete vászonban, a vének majdnem olyanok, mint valami járókelő mumiák. Kölnben a leggazdagabb kereskedők reformátusok; házaik idegen néven állanak, nyitott boltjuk van, és az istentiszteletet csak a Rajnán túl Mühlheimban végezhetik. Minden két évben választanak polgármestert. Köln egyike Németország legnagyobb városainak, leghosszabb utcája 1 és fél órajárás.

Július 13-án délben elutaztunk Kölnből és este érkezünk Jülichbe, hol az «Eugén herceg»-fogadóban szálltunk meg. Ebéd után elutaztunk és 4 óra felé Aachenbe értünk. Itt töltöttük július 16-át is és d. u. 6-kor érkezünk Spaaba, hol a Hôtel de Bourbonba szállottunk meg. Nem lehet mellőzni, hogy mint akkor az előkelő műveltek legnagyobb része szabadkőműves volt. Egy görög, Marussi, vezette be, mi a grófnak sok pénzébe került.

Az egész vidéken, Wetzlartól idáig, a paraszt taligán jár

igen magas kerekekkel és széles nyomokkal. Igen ritkán látni két befogott lovat, kivéve postát és hintót. Fát, szenet, kőszent, homokot mind egyetlen lóra rakják. A venyigék a Rajna-vidéken igen sűrűek, a tőkék sokkal magasabbak, mint nálunk és nem egyformák; közbe sok káposztát is ültetnek. Sok bort termelnek a síkon is, gabonamezők közt. Koblenz és Andernach vidékén sok fa áll a gabona közt.

Mivel Köln vidékén nincs kender, kenderkötelet Frankfurtból hoznak.

Aachenben vasárnap is mindent bevásárolnak és a kávéházban játszanak. Nem régen viszály tört ki a tanács és a polgárság közt és a választófejedelemnek, mint védnöknek, katonákat kellett oda küldeni, kik most őrzik a városházát.

MARZALI HENRIK.

HORATIUS ÉRTÉKE ÉS MAI JELENTŐSÉGE.

A múlt évben ünnepelte Itália és a művelt világ Quintus Horatius Flaccus születésének kétezredik évfordulóját, mint ezelőtt hat évvel a Vergiliusét ünnepelte. Mivel műveltségünk gyökérszálai többezer éves történeti multnak talajába nyúlnak vissza s részben ma is onnan szívják tápláló nedvüket, nem hiábavaló a szellemtörténetnek ilyen jelentős mérföldköveinél megállanunk s a megtett útra visszatekintnünk : lássuk, mit köszönhetünk a multnak s mikép sáfarkodtunk a tőle nyert örökséggel. Homerost kivéve nincs az óvilágnak olyan költője, aki az egész világ tudatában a Horatiuséhoz fogható népszerűségre és megbecsülésre jutott volna ; akinek nagyobb szerepe lett volna a művelt nemzetek irodalmi ízlésének és költészetének kifejlesztésében. Ha a venusiai libertinus fia csak kora legjobbjainak tett volna eleget, Goethe szavai szerint már akkor is minden idők számára élt volna. De Horatius sokkal többet tett ennél : ő olyan megtestesülése az *általános ember*nek, hogy — mint az angol Sellar mondja — «minden korhoz annak kortársaként beszél : egyike ama kevésszámú régi íróknak, akik az irántuk való csodálatban a mai korban is minden művelt nemzetet egyesítenek». Keveseknek jutott osztályrészül, hogy, mint ő, közkincsévé váljanak a világnak s minden rendű és rangú ember számára az okulás és élvezet kiapadhatatlan forrásául szolgáljanak. Nem kis dicsősége irodalmunknak, hogy a Horatius hatása iránti fogékonyságban nem maradt el a nagy, művelt nemzetek mögött, mert tanulmánya eredményeként Bersenyiben olyan kongeniális epigont mutathat föl, amilyen-nel mint ódaköltővel egy nemzet sem dicsekedhetik.

Horatius költői értéke, habár időről-időre nem ritkán

kétségbe vonták s őt legfeljebb a görög mintaképek tanult és szerencsés utánzójának nyilvánították, ma már nem lehet komoly vita tárgya. Csaknem kétezer évnek az ítélete és tanúsága döntő bizonyosága az ő halhatatlan nagyságának.

Nem esünk azoknak túlzásába, akik őbenne látták a világ legelső, legtökéletesebb lírikusát, de azokéba sem, akik csak tudós utánzónak, a forma ízléses művészenek tekintették. Igaz, hogy Horatius lírája, melyet 35 éves korában kezdett pengetni, nem az emésztő ifjonti szenvedély és korlátot nem ismerő indulat hangjait hallatja ; nem a féktelenül csapongó képzelet és extasisba ragadó lelkesedés zabolátlan nyilatkozása, hanem jórészt a kiforrott férfikor higgadt reflexióinak tiszta leszűrődése. Horatius nem a rajongó ifjúkor, hanem az érett férfikor költője, de éppen ezért pótolhatatlan nesztora a férfikor küszöbén álló ifjúságnak, mint a bölcs Athena a tette vágyó Telemachosnak. Petrarca megvallja, hogy egy latin írónak olvasása sem tette jobbá, mint a Horatiusé.

Maga Horatius, bár a nagy görög költők elsőbbségét elismeri s a maga költését a méh fáradalmas munkájával hasonlítja össze, öntudatosan érezte a maga becsét, komoly becsvágygal fogta fel költői hivatását, jóideig küzdött az elismerésért ; boldog volt, mikor a legjobbak tetszését kivívta, s a közönség is úgy mutatott reá, mint a római lantmesterére. Ez jogot adott neki arra, hogy megjósolja halhatatlanságát s kimondja : «Non omnis moriar» és «Exegi monumentum aere perennius».

Költői értékének tudatát táplálta benne a legelső férfiak, a legműveltebb lelkek elismerése ; ennek kivívása után könnyebben felülemelkedhett az iránta nem ritkán megnyilvánult irigységen és rosszakaraton, melyet pl. Vergilius, mint az ősi mult énekese, könnyebben elkerülhetett, ámbár ócsárlói neki is voltak elegenden. Horatius egész költészete a jelenben gyökeredett s szatiráival ellenségeket is szerzett magának. Népszerűsége nem is törekedett, megelégedett a legjobbak tetszésével, melynek megnyerésében a költői érdemen kívül az ő szeretetreméltó egyéniségének is nagy része volt. Büszkén mondhatta magáról, hogy ő nem a «szerencse

gyermeké», kinek Maecenas kegyét és barátságát megnyerni sikerült, hanem az atyjától beleplántált jellemnek köszönhetette, hogy Maecenas magához hívta és bizalmas barátságára méltatta. Sem Maecenas, sem Augustus kegye nem szédítette el: nem lett udvaroncá, sőt úgynevezett udvari poétává sem. Augustustól nem fogadta el a kínálva kínált udvari titkárságot s később volt lemondani a Maecenastól kapott sabinumi birtokról, semhogy függetlenségét feláldozza. A legnagyobb kitüntetés akkor érte, mikor Augustus Kr. e. 17-ben őt bízta meg a Róma fennállását ünneplő *Carmen saeculare* megírásával.

Népszerűségben nem érte utól a hőskor énekesét, Vergiliust, kihez különben meleg barátság fűzte, de halála után az ő hírneve is emelkedett, Vergiliusszal együtt iskolai auctorrá lett s Quintilianus, a híres pedagógus és kritikus rétor őt hirdeti az olvasásra csaknem egyedül méltó római lírikusnak. Műveit kiadták, magyarázták. A keresztény egyházatyák olvasgatták és mondásait gyakran idézgették. Nagy megbecsülésére mutat, hogy minden műve fennmaradt nem kevesebb, mint 250 kéziratban, míg pl. Tacitus *Annales*ét csak egy kézirat tartotta fenn számunkra.

A hatodik századtól kezdve azonban a Karolingok korának derekáig hallgat a krónika Horatiusról. A középkor műveltebbjei inkább a moralistát becsülték benne, mint a költőt. Ezrével találunk ethikai vonatkozású szatiráiból és epistuláiból való idézeteket. Petrarca volt az első, aki a lírikus Horatiust is nagyra tartotta. A renaissance óta mindinkább erősödött Horatius hatása s hatalmas tényezővé vált a népek szellemi életében. Fordítani a franciák kezdték a XVI. század közepén. Majd a Pléiade és feje, Ronsard, követhető mesterévé tette Horatiust s a francia költők és kritikusok egész sora Horatius művein művelődött: őt utánozták, fordították s alkotásaikat költeményeiből vett idézetekkel díszítették. Csakhamar a németek is felkarolták Horatius tanulmányát. Opitz és iskolája buzgólkodott abban, hogy a régi költőket s kivált Horatiust a német költészet javára gyümölcsöztesse. Az ő iskolájából kikerült Buchholz (1639) és Bohemus (1656) voltak első átültetői. Hasonló

törekvés vezette az angol Spensert, aki *Fairy Queen*-jét ügyesen szőtte át horatiusi reminiscentiákkal. Pope és Milton is horatiusi alluziókkal nyerte meg a műveltek tetszését. A nagy Bentley kritikai Horatius-kiadása pedig korszakot jelent a filológia történetében. Az olaszoknál Petrarca, Dante, Ariosto már idézgetik (Ariosto szatiráiban utánozza) s Abriani (1680) eredeti mértékben ülteti át az ódákat.

Horatius, kinek művei 1470 táján az első nyomtatott művek közt láttak napvilágot s ki a XV. században egyetemi előadásoknak is tárgya lett, az iskolákban is mindinkább tért foglalt, főleg a németeknél. A német műízlés törvényhozója, Gottsched, éppen olyan költői evangéliumnak tekintette az *Ars poëticát*, mint nálunk Kazinczy. Klopstock hadat üzen a rímnek s nagy sikerrel követi Horatius görögös versformáit, mint nálunk Baróti Szabó Dávid, s nagy érdemeket szerez a magasabb költői dictio fejlesztésében. Schiller ifjúkorától kezdve folyvást hatása alatt áll rokonlélek gyanánt kedvelt Horatiusának, még drámai műveibe is beleszó horatiusi gondolatokat. Horatiusban a reflektáló szentimentális költészet utól nem ért megalapítóját tiszteli s élete hűséges útítársának tartja. Az egy Goethe, a naív életfelfogás és költészet mestere az, aki a reflektáló Horatiustól különösen az ódáiban minden költészetet megtagad. Azonban *Ars poëticá*-jának aranyszabályait ő is megbecsülhetetleneknek mondja s elismeri, hogy a horatiusi dictio szabatosága igen nagy hatással volt a német költői nyelv fejlesztésére. Goethe kritikáján épp úgy ne csodálkozzunk, mint azon, hogy pl. Petőfi, a «természet vadvirága», nem tudott Goethéért lelkesedni.

Nálunk Baróti Szabó Dávid s az ó-klasszikai iskola utánozta először Horatius változatos versmértékeit, s bár sem a költői tartalom, sem a külső forma dolgában nem versenyezhetett a mesterrel, avval, hogy akkor még nehézkes nyelvünket azokra a szabatosan kimért formákra rákényszerítette, utat nyitott költői dictionk fejlesztésére. Ő szórta el azt a vetést, melynek nagyszerű hajtása Virág Benedek s örökbecsű termése Berzsenyi lett.

De már a korábbi századokban is foglalkoztak nálunk Horatiusszal. A XVII. századbeli Tasnádi Péternek egypár

fordítása s Rimay János paraphrasisa indítja meg Horatius meghonosítását. Orczy Lőrincsel már egész áradata vonul be költészetünkbe Horatius gondolatainak, kifejezéseinek, költői technikájának, s alig van költőnk, aki az ő hatása alól kivonná magát. Kazinczy is tántoríthatatlan követője: nyelv-újítása is az *Ars poetica* egyik helyére támaszkodik.

A Horatiust fordító és utánzó «magyar Horác», Virág Benedek versei készítik elő az útját legnagyobb ódaköltőnknek, Berzsényi Dánielnek, aki, mint Horatius avatott tanítványa, ódai erőben és fenségben Klopstockot is meghaladja. Berzsényi egészen beleélte magát Horatius eszmevilágába s őt tanulva kitűnő formaérzékre tett szert. Ő mutatta meg, hogy az antik versmértékek nem bilincsei, hanem magasabb régiókba emelő szárnyai lehetnek a magyar költői nyelvnek. Ő mutatta meg, hogy az igazán nagy költői tehetség a látszólagos utánzás mellett is meg tudja őrizni eredetiségét s a római költő hatása alatt sem veszti el önállóságát és magyar érzületét. Hogy azonban az ódaköltő Berzsényit főképp Horatiusnak köszönhetjük, azt világosan mutatják első kísérletei, melyek még a német Salis és Matthisson hatása alatt keletkeztek.

De a klasszikus iskola betetőzőjével, Berzsényivel, nem szűnik meg Horatius magyarországi élete és szerepe. A nemzeti és népies irány legkiválóbb képviselői is csaknem kivétel nélkül fölgerjesztik a múzsák oltárán azt a tüzet, melyet egykor Horatius gyújtott rajta. Legyen elég a régibb Csokonain kívül Vörösmartyra, Petőfire, Tompára, Aranyra, Léwayra és Gyulaira hivatkoznunk, nem mintha egy-egy egész költeményüket Horatius-utánzatnak lehetne tartanunk, hanem mert izlésük, műgondjuk, formaérzékük s itt-ott költői s emberi lelkületük is a római költő ihlető hatását tünteti fel. Gyulai *Horatius olvasásakor* című költeményében nemcsak elevenen érezteti e hatást, hanem saját korát is találóan veti egybe Augustus korával s az idők mostohasága ellen hozzá hasonlóan a költészetben keres vigaszt és gyógyító balszalmot. Petőfi patrontásában is magánál hordta kedvelt Horatiusát s ódáit épp úgy, mint Arany, könyv nélkül is megtanulta. Arany reflektáló lírája nem egy tekintetben szellemi

rokonságot mutat Horatiusszal : a bölcselkedő elem, a józan világnézet, az arany középút, a szélsőségek kerülése, a kevéssel megelégedés s általában a realizmushoz való ragaszkodás épp úgy felfalálható Arany lírájában, mint a Horatiuséban. *Vojtina Ars poëtikája* és két levele mintegy függelék Horatius Ars poëticájához, de sokkal önállóbb, mint a Boileau-é.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy apáink, nagyapáink nevelésében és műveltségében jelentős helyet töltött be Horatius gondolat- és érzésvilága : életbölcseiségük javarészt, jellemük római színezetét a horatiusi költészetben dúsan tenyésző gyakorlati bölceletnek köszönhatték. Azt a rokonságot, mely a római meg a magyar szellem és jellem közt szembeszökő, Cicerón és Vergiliuson kívül főleg Horatius tanulmánya teremtette meg. Apáinknak Horatius valóságos életiskola, *Vade mecum* volt férfiasan megfutott pályájukon. Vajjon akad-e a mai nagy modernségben ifjainknak hasonló Mentoruk? Említsük-e Deák Ferencet, kinek szintén életelvéné lett az arany középút, a szélsőségek kerülése, a férfias állhatatosság, s aki halálos ágyán is Horatiust olvasta? Vagy Tisza Istvánt, kinek parlamenti beszédeiben is megcsendülnek a horatiusi líra sententiái?

Akinek akkora szerep jutott a szellemtörténetben, mint Horatiusnak, akinek költői nagyságát és vonzó emberi tulajdonságait a világtörténelemnek annyi kitűnősége elismerte és magasztalta, annak értéke minden kétségen felül áll, az holtan sem fél az idők mohától, a koporsóból is kitör és eget kér.

De most azt mondhatná valaki, akinek csak az tetszik, ami új és szokatlan : «Jól van, elismerem Horatius költői értékét, tudom, hogy a multban hathatós tényezője volt a fejlődésnek, de a mór, ha megtette kötelességét, mehet, nincs többé reá szükségünk, meg tudunk már állni, tudunk már járni a magunk lábán : más a mi világunk, mások a mi céljaink és eszközeink. Ám olvassa, tanulja Horatiusát a régiségek kutatója, nekünk nem szolgálhat többé követendő például. A későbbi századok, a legújabb kor sokkal nagyobb mintaképeket szolgáltat nekünk».

Erre a következőkben felelünk.

Az emberiség nagy alkotásainak jó része elveszett, azért az, ami belőlük megmaradt, annál becsesebb, minél több veszteséget kell pótolnia, még becsesebb, ha magábanvéve is pótolhatatlan érték. Homeros eposzai ma is utólérhetetlenek, a görög tragikusok művei ma is példaadók, Vergilius *Aeneise* ma is üdítő forrása a lélek nemes élvezetének. Kiváló jelentőségük van azoknak az irodalmi műveknek, melyek hű tükröi annak a kornak, amelyben létrejöttek, mert hiszen a mult megismerése nélkülözhetetlen alapja a műveltségnek. Ilyenek Horatius művei még nagyobb mértékben, mint Vergilius eposza, mert Horatius saját korának képét rajzolja műveiben, a római történelemnek azt a legérdekesebb korát, melyben a köztársaságot kemény belső tusák során a monarchia váltotta fel. Elvonulnak szemünk előtt nemcsak a kor kiváló férfiai és eseményei, hanem feltárul az egész római élet: látjuk az utca népét és foglalkozásait, a circust, a színházat; a költő legkedvesebb tanyáját, a falut, az úri lakomákat és egyszerű estebédeket, a szórakozásokat, játékokat, utazásokat. Nincs sem prózai, sem költői mű, mely Róma életét ilyen színes, érdekes egyvelegben tárná fel előttünk. Pompeiben ma csak üres falak meredeznek, mégis ezrével vonják magukhoz a látogatókat; Horatius korának egész politikai és társadalmi életét tárja föl előttünk s ezzel oktat, szórakoztat, gyönyörködtet.

Mindenkinek tetszését megnyeri,
 Ki kellemessel hasznosat vegyít
 S az olvasónak épen oly gyönyört
 Nyujt, mint okulást. (Ars poet.)

Azonban ugyanakkor, mikor az őt körülvevő életet eleven mozzanatokban rajzolja, önmagáról sem feledkezik meg Horatius. Alig van a világnak még egy költője, aki annyiszor emlegetné önmagát, úgy hogy költeményeinek adataiból csaknem hiánytalanul meg lehet szerkeszteni életrajzát. A legérdekesebb tanulmányok egyike, ha költői műveket nemcsak futólagos élvezet kedvéért olvashatunk, hanem mélyebben bepillanthatunk a költő életébe, teljesebb megértést szerez-

hetünk egyéniségéről, fejlődéséről, kivált ha egyénisége annyira érdekes és rokonszenves, mint a mi költőnké. Mert ámbár nem erényhős, nem megalkuvást nem ismerő, szigorú stoikus, hanem a könnyebb vérű római társaságnak egyik finom műveltségű tagja, aki nem idegenkedik egy-egy kis könnyelműségtől, egészben véve — pogány római létére — olyan ember, akinek tisztességében megbízhatunk, akivel szívesen kötünk barátságot, akitől a műveiből merített élvezeten kívül sok szépet és jót, művelt ízlést és sok életbölcse- séget tanulhatunk. Az általános-emberi kristálytisztán tükröz- ződik benne. Életének egész folyamán olyan embernek bizo- nyult, aki kisebb gyarlóságokkal és nyíltan bevallott hibákkal kiváló szellemi sajátságokat párosított s mind tehetsége, mind jelleme által olyan színvonalra emelkedett, melyet alig ért el egy-két kortársa. Horatius olyan tulajdonságokat egyesített magában, melyek ritkán találhatók együtt: nála az alkalmazkodás önérzetes méltósággal, a demokrata szabad- elvűség előkelő finomsággal, a tudós, tartalmas komolyság enyelgő humorral és éleselmjűséggel párosult. Napról-napra tanult, mint Solon, s nem szűnt meg fáradozni lelke kiművelé- sén. Műveinek időrendjében folytonos fejlődés áll előttünk nemcsak a művészi forma, hanem a nemes tartalom szem- pontjából is. Szatiráiban sem kíméletlen gúnyolódó, hanem emberszerető humorista, aki nem mint rideg erkölcsbíró, hanem mint elnéző felebarát szól embertársainak hibáiról, derűs mosollyal rójja meg a megróni-valót s magát sem tartja hibátlannak. Leveleiben pedig tanulmányainak, tapasztala- tainak s elmékedéseinek legérettebb gyümölcsei vannak le- rakva, melyeken minden kor épült és minden kor épülni fog. Azt nem kívánhatjuk tőle, hogy etikája a keresztény ethika magaslatáig emelkedjék: ami benne örök-igaz és örök-emberi, annál meggyőzőbben hat, hogy pogány-létére is fölemeli lelkünket. A régi római erények fölélesztésére buzdító hat híres római óda e tekintetben is ércnél maradandóbb emléke a költő hazaszeretetének és vallásosságának. Ő maga ugyan bevallja, hogy

Fukar, hanyag híve valék az Égnek,
Tévelygve útján balga bölcséségnek, —

de mindjárt hozzáteszi :

Meg kell fordítani már kormányrudam,
Hogy megtaláljam elvesztett utam ;

s belátja, hogy

A nagyot isten könnyen megtörpíti
S a homályosra fényt szokott deríteni.

Sok költeményében elismeri az istenek hatalmát, nagy veszélyekből való megmenekülését az isteneknek köszöni, az állami lét alapjának az istenfélelmet vallja s a római nép uralmának azt szabja föltételül, hogy mindenben vesse alá magát az istenek akaratának.

Atyánk! először tégedet dicsérlek,
Ki isten, ember sorsát rendezed,
Uralgva tenger s föld felett kiméri
A nagy idők folyását bölcs kezéd.

De már szinte bibliai az a költeménye, melyben az egyszerű falusi asszony szegényes áldozatát méltatja. Csak befejező két versszakát idézzük :

Szükséged arra nincsen teneked,
Hogy sok vért ontva kérleld az eget ;
Elég, ha gyöngé mirtusz, rozmarin
Függ istenidnek apró szobraim.

Ha az oltárra tiszta kéz vetett
Kegyes darát, szikrázó sószeget,
Inkább hajlítja istenit magához,
Mint hogyha száz meg száz bikát feláldoz.

Még közelebb hozza Horatiust szívünkhöz az ő ritkaságú fiúi szeretete. Nemcsak nem szégyenli, hogy apja libertinus, azaz fölszabadult rabszolga volt, hanem hálatelt szívvel gyönyörű emléket emel neki éppen abban a szatirájában, melyben Maecenashoz való viszonyát helyezi kellő világításba a sanda irigyek és értelmetlen félremagyarázók előtt. Hálás szívvel tesz vallomást arról, hogy jobbik én-jét apja gondos nevelésének köszöni s kijelenti, hogy apját főrangú apával sem cserélné el.

Horatius mint igaz római, jó hazafi is megállta a helyét. Huszonhárom éves korában Brutushoz csatlakozva síkra-

szállt a köztársaság érdekében. Azt nem lehet neki felróni, hogy Philippinél a többiekkel együtt ő is megfutott, sem azt, hogy Octavianus amnestiáját elfogadta s atyai örökségét elveszítvén, quaestori hivatalt vállalt. Hazafiúi bűjút, sőt kétségbeesését a perusiai háború borzalmainak hatása alatt kifejezésre juttatja a 16. epodos, melyben arra biztatja honfitársait, hogy hagyják el testvéri harcoktól dúlt hazájukat s tengerre szállva keressenek új hazát. A viharok azonban elmúltak, Octavianus kezébe ragadta az állam hányt-vetett hajójának kormányrúdját s Antoniust és Kleopatrát Actiumnál leverve, a «fatale monstrum»-tól Rómát megszabadítva megteremtette a régen várt békét és nyugalmat. Horatius az átélt keserű tapasztalatok során átlátta, hogy a római államot csak a monarchia mentheti meg a szétbomlástól, a szét húzó elemeket csak egy erős kéz tarthatja össze. Ennek átlátása rábírta, hogy ne kergessen délibábokat. Őszinte hívévé lett a monarchiának: lelke mindinkább eltelt hazája nagyságával, dicsőségével, s nem hízélgéssé, hanem meggyőződésből hódolt annak a férfinak, aki az állam hajóját biztos révbe vezette. Azonban ez a változás nem rövid idő alatt s nem ok nélkül történt. Sok ideig tartózkodó volt Augustusszal szemben, nem járt a fejedelmi kegy után s hódolatának kifejezésével sem sietett, sőt el is hátrította magától az iránta megnyilvánult fejedelmi kegyet, hogy függetlenségét föl ne kelljen áldoznia. Augustus tetteinek megéneklésére sem vállalkozott. Igaz, hogy több költeményben magasztalja, sőt a kor bevett szokása szerint isteníti a békeszerző fejedelmet, de csak akkor, mikor ezt őszintén és meggyőződésből tehette, mikor látta, hogy Róma jövője, nagysága elválaszthatatlan a helyzet magaslatára emelkedett uralkodótól. Róma nagysága, dicsősége volt az, melyért szüntelenül lelkesedett; valóban ő volt hivatva arra, hogy megírja a százados éneket s izzó római lélekkel zengje:

Te, lángfogatoddal fényt hozó, dicső Nap,
 Ki újra születve az maradsz mindennap,
 Bármerre tekintesz, ne láss soha szebbet,
 Rómánál dicsőbbet.

A hazáját féltő régi ijesztő aggodalom immár elmúlt, a rómainak nem lehet más hazája Rómán kívül: ezért emeli föl tiltakozó szavát az ellen a terv ellen, mely Róma helyett keletre (Trójába) akarta áttenni a birodalom székhelyét.

Horatius mint őszinte, hű barát is méltó rokonszen-vüinkre. Gyönyörű dallal búcsúzik «delke felétől», a Görög-országba készülő Vergiliustól; lelkes örömmel üdvözli Pompeiust Philippi harcmezejéről hazatértében; Septimiusszal együtt kíván élni és karjai közt meghalni; megható gyászdalban kesergi a derék Quintilius elhúnytát; kedvesen enyelgő levélben keresi fel pedumi birtokán a szelídlelkű Tibullust. Páratlanul gyöngéd, bensőséges viszony fűzte Maecenashoz, kinek nem alárendeltje, hanem egyenrangú társa, legbizalmasabb híve lett, mint olyan embernek, aki nem rangjuk és születésük, hanem jellemük szerint becsülte az embereket.

Horatius nemcsak embertársait szerette, mindig megbecsülve bennük az igaz érdemet, hanem a természetnek is hű fia volt. Kedves dalokban énekli meg a tél örömeit, megkapó színekkel festi az ébredő tavaszt, rajongva szeretett sabinumi jószágának szépségeit, kivált a kedves Bandusia patakját, s Maecenast is meghívja, hogy vele élvezze a természet örömeit, mert:

Kicsiny hajléknak tiszta asztala
A gond redőit elsimítja lágyan,
Biborszőnyeg s kárpit se kell oda.

Akkor volt legboldogabb, mikor a zajos városi életből falusi jószágára, a sabin hegyek közé menekülhetett s a mezei élet örömeit élvezhette. Mikor költőink a világ zajától elvonulva a falusi élet csendes örömeiről énekelnek, nagyon sokszor észrevesszük, hogy tettel és szóval Horatius hatását éreztetik, aki a költői Arkadiáknak fölfedezője és első énekese volt.

De világirodalmi hatás dolgában mindezeknél fontosabb, hogy nincs költő, akitől élvezetes módon annyi életbölcséséget tanulhatnánk, mint Horatiustól. Nem hiába nevezi Schopenhauer «az életbölcséség költőjé»-nek. Klaszszikus tömörségű életbölcséleti elvei hányszor visszhangoz-

nak az újkor költőinek verseiben! Ebben is ráismerünk a görögök buzgó tanítványára, aki római létére az egész görög műveltséget elsajátította. Nem tartozott egy bölcséleti iskolához sem, nem esküdött egy mester szavára sem, hanem józan, gyakorlati érzékkel mindnyájukból kiszedegette a neki tetszőt s kerülve az epikureus és stoikus szélsőségeket, mindenben megtalálta az arany középutat. Így az ő műveiben ma is érvényes igazságoknak, életbölcséleti elveknek egész seregével találkozunk, melyek a költők műveiben tovább élve, a művelt emberiségnek valóságos közkincsévé váltak s a legkülönbözőbb életviszonyok közt ma is bölcs útmutatással, helyes irányítással szolgálhatnak. Nem mélyreható, nem szórészálhasogató bölcséleti spekuláció eredményei ezek, hanem talpraesett, józan tanácsok, melyek kedves egyszerűséggel, közvetlenséggel szólnak szívünkhöz és eszünkhöz s lelki tartalmunkká, az élet nehézségei közt biztató, bátorító szózatainkká válnak. Ki ne emlékeznék azokra az intelmekre, hogy élvezzük a gyorsan elfutó jelent, a jövőt bízzuk az istenség vezető kezére? Hogy rövid az élet s a halál épp úgy bekopog a királyok ajtaján, mint a koldusok kalyibáján? Hogy por és árnyék vagyunk, hogy a gondtól akkor se menekülünk, ha lóra ülünk, mert a sötét gond együtt üget háta mögött a lovassal? Hogy nem a gazdagság boldogít, hanem a nyugodt öntudat? Hogy a lelki nyugalom nem a helytől függ, hanem minmagunktól? Hogy minél többet kívánunk, annál több hiányt érzünk? Hogy az igazi boldogság vágyaink korlátozásában áll? Hogy a szenvedélyek a rosszra csábítók s a gonosznak mindig a feje fölött csüng Damokles kardja? Hogy az igaz embert, aki elveihez ragaszkodik, a rombadőlő világ sem tántorítja meg? Hogy minden mulandó s a belső megelégedésben és a jelen élvezésében áll az emberi boldogság javarésze? Hogy sorsunk változására mindig el kell készülnie lennünk? stb.

Horatius valódi kincsesbányája az emberismeretnek és életbölcsességnek; legszerencsésebb és legkedvesebb hirdetője azoknak az egyszerű igazságoknak, melyek mindig meg fogják nyerni az emberileg érző szíveket. Méltán lehet útmutatója a mai ifjúságnak is derűs életnézetével, minden

szép és jó iránt fogékony lelkével s minden törtető irigységtől és kapzsiságtól ment érzületével.

Esztétikai kérdésekben ma is figyelemre, sőt gyakran követésre méltó tanácsadónk. Említettük, hogy *Ars poëticá*-jának arany szabályait Goethe is elismerte és megbecsülhetetleneknek vallotta. Ebben állítja fel Horatius az egységet, mint minden műalkotás főkellékét, s ebben mondja ki, hogy a műalkotáshoz nemcsak istenadta tehetség, hanem nagy példák után induló műgond is szükséges. A világirodalom ars poëtikái mind Horatiusnak ettől a gondolatokban gazdag, szellemes levelétől függenek.

- Avval, hogy Horatius elmélyedő olvasásának szükséges voltát, Horatius mai jelentőségét hangsúlyozom, nem azt akarom állítani, hogy ma is szükség van Horatius utánzására, arra, hogy költőink, mint a régebbi klasszikus iskolák hívei nálunk és a külföldön, az ő gondolataival aggassák tele költeményeiket s az ő eszmekörének korlátai között mozogjanak. Hiszen éppen tőle tanultuk, hogy egy mesternek se kell esküdni a szavára. A mai költő már annyira sem függhet Horatiustól, mint Berzsenyi függött, hacsak az utánzás vádját nem akarja magára vonni. Horatius tehát éppen úgy nem lehet egyenes vagy éppen szolgálai utánzás tárgya, mint Dante, Goethe vagy Petőfi. Ki tagadná mégis, hogy ezek a kiváló költők nagy hatással lehetnek bármely költői tehetség kifejlődésére, éppen úgy, mint a képírás nagy mestereinek alkotásai a későbbi korok festőire? Ki tagadná, hogy ily nagy költők ismerete nemcsak a mai költők, hanem minden műveltségre törekvő ember számára nélkülözhetetlen? Éppen azt akartam kimutatni, hogy Horatius is azok közé a költők közé tartozik, akikkel foglalkozni a ma emberének is hasznos, üdvös, szükséges, sőt elkerülhetetlen. Arany Jánosra hivatkozom, aki mindvégig tántoríthatatlan híve volt az ókori klasszikusoknak, s köztük éppen Vergiliusnak és Horatiusnak is, mert remekségükben az *erő* és *bájj* megtestesülését látta s azt kívánta, tanuljunk meg mi is úgy bánni nyelvünkkel, mint ők a magukéval. Tanult is tőlük nagyon sokat. Schiller is azt vallja, hogy csak a régiekben talál igaz gyönyörűséget. Lehetséges, hogy

valaki ma már nem érdeklődik Horatius kora és műveinek belső tartalma iránt, de annak is el kell ismernie, hogy Horatius elsőrangú mestere a formának, a példaszerű, műgondra valló nyelvnek, a költői kifejezésmódnak, s ebben a tekintetben a jövőben sem szűnhetik meg hatása és jelentősége. Akiben azonban nem hiányzik a történeti érzék, aki méltatni tudja a római nép fenségét, a békeszerző Augustus államalkotó érdemeit s a római libertinus fiában, ki mint ember és költő a legelső sorába emelkedett, emberi szívvel örömét találja, az készségesen elismeri, hogy a horatiusi «Opus» mind alakilag, mind tartalmilag egyik legbecsesebb ókori örökségünk.

CSENGERY JÁNOS.

ASZÁLY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁSBAN.

— Első közlemény. —

A magyar Alföldre elég gyakran visszatérő aszályos esztendők, különösen a mult esztendei fagy és jég után reánk köszöntött keserves aszályos nyár az Alföld szélsőséges klímájára fordította az illetékesek figyelmét. Ma már az egész közvélemény, sőt a kormányzat is, élénken foglalkozik azokkal a lehetőségekkel, amelyek az alföldi termelés biztosabbá tételét volnának hivatva szolgálni. E kérdés kapcsán merült fel többek részéről az Alföld vízgazdálkodásának a kérdése, amellyel — ha az Alföld súlyos mezőgazdasági viszonyait valóban meg akarjuk javítani — behatóbban kell foglalkoznunk. A mai kisgazdaságokban otthonos, egyoldalú és külterjesnek mondható gazdálkodás, amely eddig a természeti adottságok hatása alatt alakult úgy, amint jelenleg van, tovább fenn nem tartható, éppen azért kell a vizek hasznosításával komolyan foglalkozni.¹

Tragédiája ennek a nemzetnek, hogy annyi nagy kérdést most kell elővennie, megoldáshoz segítenie, amikor csonkák és szegények vagyunk. Az elmúlt évtizedekben az

¹ Vitéz Gömbös Gyula miniszterelnök erre vonatkozólag a következőket mondotta: «Ha a Tiszántúl járok, látok itt csatornákat, amelyekben víz soha sincs, vagy ha van, az inkább arra szolgál, hogy elvezessék onnan, nem pedig arra, hogy termelési célokra használják fel. A víz energia, amelyet nagyobb energiák fejlesztésére kell felhasználni, akár öntözésre, akár villamosítás céljaira. A kormány az Alföld öntözésének és vízellátásának kérdésével komolyan foglalkozik, konkrét terveket készít elő, hogy az öntözés problémájának megoldásával elhárítsa az aszály veszedelmét az alföldi nép feje felől. Nagy csatorna-hálózat kiépítésére gondolunk, amely vizet ad majd a magyar Alföldnek».

ármentesítéssel voltunk elfoglalva; most ez a munka be van fejezve, a vizek hasznosítása van soron.

Az Alföld Közép-Európa legnagyobb élelmiszertermelő területe. Jelentősége ma nagyobb az ország gazdasági életében, mint volt eddig. Nagymagyarországban ugyanis az elcsatolt területek kiegyensúlyozottabb éghajlati viszonyai állandóbb és biztosabb termelést jelentettek, mint az Alföld szélsőséges klímája. Ma a jelenlegi adottságok figyelembevételével kell az Alföldön megélnünk és miután az Alföld az ország nagyobb része, annak termelési, szaporodási, értékesítési szempontjai döntők az ország közgazdasági, politikai, élelmezési, stb. kérdéseiben.

*

Amikor tavasszal hóolvadás, vagy a tavaszi nagy esőzések után a Tisza és mellékfolyói megduzzadnak, a gátak szivárognak s az ármentesítő társulatok állandóan résen vannak, a Tisza partjain lakó földtulajdonosok reszketnek az árvíztől. Minden illetékes tényező igyekszik a vizet mennél előbb levezetni, hogy a veszély elmuljék. Aszályos nyáron pedig kétségbeesés közben él még a tiszaparti gazdaközönség is, mert nincs víz, pedig azelőtt alig pár hónappal a rengeteg víz miatt voltunk kétségbeesve és attól féltettük termelésünket.

A víz tavasszal rendelkezésre áll, csak nem kellene azt termékenyítő iszapjával a Fekete-tengerbe vinni. Össze kellene gyűjteni, hogy néhány hónap múlva, amikor az aszály beáll, legyen miből pótolni az eső hiányát, legalább is kisebb területeken. Oda, ahova a víz a tárolás biztosításával elvezethető, igyekezzünk aszály idejére vizet bocsátani. Az Alföld öt millió holdjának öntözése elérhetetlen ábránd. De hogy fél millió holdat ne tudjunk bevonni a Tisza és mellékfolyói, sőt a Duna kelet felé eső partvidékeiből az öntözésbe, azt nem tudjuk elképzelni.

Ne nagyszabású megoldásokra gondoljunk, hanem a legegyszerűbb és legolcsóbb lehetőségeket ragadjuk meg. Ha csak egy esztendő aszálykárának pusztítását vesszük figyelembe, az elmaradt bevételből kitelik számos öntözőmű be-

rendezése. Már pedig itt áll most előttünk az 1934-es és 1935-ös szörnyű aszálykár nemcsak azért, hogy a gazdatársadalomnak és az államnak 100 milliókra megy az elmaradt haszna, hanem még inkább azért, hogy az aszály-sújtotta vidékeket ínségmunkákkal és kormánytámogatással kell a tél és tavasz nyomorúságain átsegíteni.¹

¹ Általánosan ismert, hogy a Közép-Alföld jelentékeny része régebben vízjárta terület volt, a Tiszának, Körösnek, Marosnak árterülete, amely folyók, ha kiáradtak, tengerré változtatták az alföldi rónaságot, amelyből szigetekként emelkedtek ki a magasabb fekvésű területek, a töltésekkel úgy ahogy megvédett községek, városok. A kiáradt folyók kárt is, de hasznot is okoztak. Az Alföld legnagyobb része akkor még rét és legelő volt, a lakosság főjövedelmét az állattenyésztés szolgáltatta. A kiáradt folyók sok termékeny iszapot raktak le, ettől dúsan nőtt a fű. A folyók szabályozásakor arra törekedtek, hogy a vizet mennél rövidebb úton elvezessék. Töltések védik ma az alföldi talajokat az árviztől, de ezzel elvonták tőlük a termékenyítő iszapot is és az alapos, mélyreható átmedvesedést.

Amíg a határ nagy része legelő volt, nem érezték a nagy határ hátrányát, csak midőn a legelőt egyre-másra feltörték, tapasztalták annak hátrányait. A távolabbi földek birtokosai úgy segítettek magukon, hogy oly növények termelését karolták fel, amelyek nem kívának sok munkát, úgy hogy elegendő, ha időnként van a gazda birtokán. Ilyen növénynek bizonyult mindenekelőtt a búza, amiért is első sorban ennek termelését karolták fel.

Legnagyobb baja az Alföldnek a gyakran megismétlődő, hosszabb ideig tartó szárazság, ez ellen pedig igenis lehet bizonyos mértékig védekezni. A legbiztosabb mód volna az Alföld öntözése. Ha nagyobb területeket, de akkor sem az egész Alföldet, öntözni akarnánk, mindenekelőtt a völgyzárókat kellene megépíteni, hogy a folyókban sok víz legyen akkor, amidőn öntözésre szükség van. Nagyon szükségesnek tartom, hogy ott, ahol helyén van az öntözés, mennél előbb valósulhasson meg.

Másik módja volna az öntözésnek, hogy olyan vidékeken, ahol a folyók mentén, vagy azok közelében még nagyobb terjedelmű rétek és legelők vannak, a töltésre erős zsilipek (kapuk) építtetnének, amelyeken át nagy vizek alkalmával nagymennyiségű víz zudíttatnék az illető területekre, amely víz a folyó apadásakor abba visszahúzódnék. Ilyen módon e fűtermő területek aránylag kevés költséggel nemcsak vizet, hanem elegendő mennyiségű trágyát is kapnának. (Cserháti Sándor: *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja* c. művéből, 1907.)

Czakó Béla öntözőgazda¹ 250 millióra teszi az öntözéssel elérhető hasznot. De tulajdonképpen nem ez a lényeges, hanem az, hogy a bizonytalan termeléstől a biztosabb termelés felé tudunk eljutni; nem válik annyira az időjárás szélsőségeinek martalékává a gazda reménysége és az ország jóléte. Különösen nagy figyelmet kell fordítanunk a takarmányban való szegénységre, ami az állattartás visszaesését, olesón elkótya-vetyélését vonja maga után. Ennek eredménye azután a talajerő pótlásának hiánya és a föld terméketlenné válása. Nem átmeneti jelenség ez, hanem általános és évről-évre szinte rendszeresen bekövetkező elszegényedési folyamat. Éppen a trágyahiány miatt nem pótlódik a földből elvett tápérték, aminek aztán az egész gazdálkodásban érezhető a hatása.

Ézért lehet hallani az utóbbi időben állandóan visszatérőleg olyan hangokat, hogy a nemrég nagy költséggel végrehajtott belvíz-lecsapolások helyén a régi állapotokat kell visszaállítani, miután csak a talaj fokozottabb nedvessége mellett remélhető rétek és legelők egykori termőképességének visszatérése, takarmánynövények rendes termelése s a talajerő fenntartása szempontjából annyira nagyfontosságú állattartás és trágyatermelés, amelynek hiánya a vízínséggel párosulva az Alföld mezőgazdaságának végpusztulását jelentheti. Különösen áll ez a Dunavölgyi Lecsapoló és Öntöző Társulat környékére, ahol Tuzson János egyetemi tanár szerint a lecsapolás 55 millió köbméter vizet von el és ömleszt a Dunába. Ennek következménye, hogy pl. egyik községben a szarvasmarha-állomány 1926-ban még 3000 drb. volt, ma már csak 300, és hogy egy 30,000 holdas rét átalakult terméketlen, szikes talajjá. Ma már a legilletékesebb szakemberek is beszélnek arról, hogy a további lecsapolást meg kell akadályozni és az eddigi lecsapolásokat is felülvizsgálat alá kell venni, hogy esetleg gátat lehessen vetni annak a veszélynek, amely az Alföld mezőgazdaságának visszafejlődését jelenti.

Idevonatkozólag mondja néhai Vadnay Andor, a kiváló munkás-barát csongrádi főispán: «Öntözés nélkül a mi

¹ *A racionális gépöntözés tudománya* című könyvében.

Alföldünk, a világ leggazdagabb televénye, félig parlagon hever, mert nincsen rétje, nincs gyümölcsstermelése, nincs kerti gazdasága. Nincs foglalkozása asszonynak, gyermeknek. Nincs okszerű és olcsó tápláléka a munkásnak, mert a liszten és szalonnán kívül sem zöldséget, sem gyümölcsöt nem fogyaszt. Nincs a mezei munkásnak a számára kötelék, mely őt valamely területhez fűzze. Nincs, ami vele a termőföldet megszerettesse és ami lehetővé tegye a mezőgazdasági munkásnak a nagyközségekből, az erkölcs- és szellemrontó tömkelegből a tanyákra kitelepítését. Végül nincs öntözés nélkül eszköz, senki olyant nem tud, a belterjes gazdálkodás meghonosítására, a földuzsora megszüntetésére és az egyre szaporodó munkáselem kenyérrel való eltartására».¹

Széchenyi az Alföldet «bájoló kertet», Hollandiához hasonló intenzív kertgazdasági kultúrájú területté akarta a magyar számára biztosítani. Az a nagyszabású munka, amelyet ő megkezdett, az ármentesítés, az elmúlt száz esztendő alatt olyan tökéletes alkotást hozott létre, amelyenhez fogható egész Európában alig található. Sajnos, az ő elgondolásának második része, a víz hasznosítása még mindig nem valószínűsíthető meg, még mindig csak a kísérletezésnél, kezdeményezésnél tartunk, bár napról napra érezzük, hogy az Alföld szélsőséges klímája, a csapadék kedvezőtlen eloszlása mellett, különösen kerti vetemények termelésével nehéz boldogulni és hogy az Alföldön rendelkezésre álló különféle forrásokból származó vízmennyiség kihasználása valóban új utakat nyitna a magyar Alföld boldogulása felé.²

*

¹ Vadnay Andor: *A Tisza mellékről* 151. l.

² Bármint forgassuk a dolgot, az Alföld megmentésének sarkpontja: új elveken felépülő vízgazdálkodás. Ebben a kérdésben benne van a jelennek a múltból ránk szakadt tragikum, de benne van a jövő előretörő ívelése is. (Bud János: *Az Alföldért*. Pesti Napló, július 30.) Az ármentesítés és lecsapolás kiszárította az Alföld talaját. Lehetővé tette ugyan az addig vizes területek megművelését, de az Alföld aszályos éghajlata megkívánja, hogy kellő időben kellő nedveséget is kapjon a termés biztosítása céljából. Az ármentesítéssel és lecsapolással ezért a talajjavító vízi munkálatok éppen nincsenek be-

Az Alföld a végletek birodalmának tekinthető. Megtalálhatunk itt minden változatot a legkiválóbb talajnemektől kezdve a sivár homokterületekig, a szélhordta homokbuckáig, a gyengén szíkes, de még valamit termő területektől a legkegyetlenebb vakszíkig, ezenkívül az óriási vadvizes területeket, szíkes tavakat. Egy időben ezek lecsapolása volt a program, ma azonban már a szakemberek is inkább hajolnak a vizek tárolása felé, hogy az így összegyűjtött vizekből esetleg öntözést lehessen megvalósítani.¹

Az Alföld területeinek, talajminőségének ez a hatalmas változata jelentkezik a termelésben is. Itt terem a világhírű

fejezve. Hátra van még az öntözés, mely a termelést egyenletessé teszi és függetleníti az időjárás mostohaságától. (Bogdányfő Ödön: *Az Alföld hidrológiája*. Vízi munkálatok az Alföldön. 59. lap.)

¹ Treitz Péter (*Jelentés az 1898. év nyarán végzett talajfelvételi munkálatokról*) szerint szabályozni minden esetre kell a vadvizeket, de inkább még többet kellene rávezetni az Alföldre, mint az aszályt mesterségesen is elősegíteni. Az összes iszapföldek, melyek itt is mélyedmények talaját alkotják, ha vízmentesíttetnek, terméketlen szikké válnak.

U. a. (*Jelentés az 1899. év nyarán végzett talajfelvételi munkálatokról, Fülöpszállás határa*): Az új levezető és öntöző csatorna tervezete ezen a területen lecsapolást tervez öntözés nélkül. Szomorú tapasztalatok bizonyítják, hogy kizárólag az öntözés az egyedüli mód, mellyel hasonló összetételű talajokat mezőgazdaságilag hasznosítani lehet. Ha néhány évi öntözés után némi humusz szaporodott fel a talajban, inkább lehet sikerre való kilátással gabona-félék termelését megkezdeni, mert itt a lecsapolás csakis erre való tekintettel történnék. (M. kir. Földtani Intézet jelentése 1899. évről.)

U. a. (*Jelentés az 1900. év nyarán végzett agro-geológiai munkákról. Szabadszállás határának talajviszonyai*): Csakis az öntözés az egyedüli módszer, amelynek segélyével ezt a területet lassanként meg lehet szelidíteni és kultúra alá vonni. (M. kir. Földtani Intézet 1900. évi jelentése.)

U. a. (*Jelentés az 1903. évi agro-geológiai felvételekről, 187. l.*): Nem mulaszthatom el ezúttal sem a belvíz-levezetés tervezőit óva inteni a vizek egyszerű lecsapolásától, mert ezen az aszályos vidéken a vizek egyszerű levezetése rossz termésnek és a talaj elszikesedésének válik okozójává. Míg a víz szabályozása, esetleg rétöntözésre való összegyűjtése a vidék mezőgazdaságára rendkívül előnnyel járna, addig a puszta lecsapolás vagy víztelenítés csak az aszályt növeli és a rétek kihasználását egyenesen lehetetlenné teszi.

acélos búza, a kiváló takarmánymagvak, a hagyma, a paprika, gyümölcs, zöldség és főzelékfélék. De, sajnos, a csapadék rossz elosztódása miatt sokszor bizonytalan a termelés.

Az alföldi táj kétségkívül változás előtt áll. Ahhoz, hogy az Alföldnek egy képe kialakulhasson és állandósulhasson, évtizedek verejtékes munkájának kell bekövetkeznie. Most az alföldi táj képét a gyümölcs, a szőlő jellemzi s egyes helyeken a zöldség és főzelékfélék is idetartoznak. (Nagykőrös, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Szentes, Szeged stb.) A mult év katasztrófális fagy- és jégpusztításai, ezenkívül az általános hőmérsékleti különbség, amely sokszor 70 fok eltérést mutat (30 fok hideg, 40 fok meleg), a gyümölcsfák jórészt pusztulás veszélyével fenyegeti. Ezenkívül a borértékesítés hosszú esztendőök óta tartó gondjai is befolyásolják ezt a képet. Épen azért különféle vonatkozásokban egészen új és rendszeres munkának kell megindulnia s ebből semmi szín alatt nem maradhat el az öntözés kérdése.

Az Alföldön a csapadékmennyiség sehol sem közelíti meg a 600 millimétert. Érdekes képet nyújt erre a mellékelt 30 évi statisztika, az 1934. évi és 1935. évi kimutatás, amelyeket a Meteorológiai Intézet kiadványaiból állítottam össze. (Lásd a túloldali táblákat.)

Hogyha ezeket a számokat áttekintjük, látjuk, hogy a minimális csapadékmennyiség elosztása is olyan, hogy amikor a növények fejlődése, érése nagyobb csapadék-mennyiséget kívánna, mert erősebb az elpárolgás is, kevesebb a harmat is, akkor nincs az Alföldön elég csapadék. Így nemcsak azzal a veszéllyel kell számolni, hogy hőütést kap a kalászos, hanem kapások sem tudnak megfelelően fejlődni, azért nem sikerül sokszor a kukorica, a krumpli, bab, nem szólva a takarmánymagvokról s a főzélékekről és ipari növényekről, amelyek még amazoknál is igényesebbek. A téli és őszi nedvesség mindenkor elég az őszi kalászosok kifejlődéséhez, de a tavaszi kapások számára már nem elegendő.

Azonban a kultúrnépeknek fel kell venniök a küzdelmet még az időjárás szeszélyeivel is, s amit a természet megtagad tőlük, azt maguknak kell pótolniok tudással és szorgalommal. Az olasz mocsarak levezetése, Lombardia sík-

A csapadék 30 évi (1901—30.) középértékei milliméterekben.

Az állomások neve	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Összes évi	Tél	Tavaszi	Nyár	Ősz
Kalocsa	29	33	34	54	61	63	53	51	53	46	47	43	567	105	149	167	146
Kiskúnhalas	28	32	35	57	51	68	49	49	44	46	40	40	548	80	143	166	139
Kecskemét	24	26	31	52	54	54	50	46	50	46	43	39	517	100	137	150	141
Tápiószele	25	28	33	52	53	59	60	51	46	45	46	41	539	94	138	170	137
Szeged	28	30	36	50	57	66	50	41	45	48	42	40	533	98	143	157	135
Battonya	32	31	36	50	53	78	48	51	47	48	38	44	556	107	139	177	133
Kúnsmárton	27	28	30	51	48	60	46	52	44	41	45	39	511	94	129	158	130
Békéscsaba	33	30	35	53	53	74	52	49	47	46	43	43	558	106	141	175	136
Hajduszoboszló	28	28	31	43	50	69	50	52	45	44	42	42	524	98	124	171	131
Berettyóújfalú	30	29	33	47	52	74	51	55	42	49	43	43	548	102	132	180	134
Fehérgyarmat	32	33	35	45	51	67	71	65	45	50	47	47	588	112	131	203	142

1934. év.

Állomások	Június		Július		Augusztus		Összesítés	
	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összesen $\frac{m}{m}$	esős napok összesen
Kalocsa	116	16	79	9	39	11	234	36
Kecskemét	64	14	55	9	32	7	151	30
Kúnsmárton	110	15	62	9	36	9	208	33
Újszeged	110	16	70	13	23	7	203	35
Túrkeve	88	13	55	10	18	12	161	35
Tótkomlós	138	16	54	12	53	11	245	39
Orosháza	125	16	87	14	36	12	248	42
Szarvas	63	13	78	11	21	9	162	33
Nyíregyháza	48	14	47	14	70	10	165	38
Szentmargita puszta (Szabolcs megye)	50	12	42	11	58	7	150	30
Debrecen	55	12	39	13	16	10	110	35

1935. év.

Állomások	Június		Július		Aug. 1—15.		Összesítés	
	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összes csapadék $\frac{m}{m}$	esős napok száma	összesen $\frac{m}{m}$	esős napok összesen
Baja	44	7	33	7	28	4	105	18
Túrkeve	25	6	10	3	31	4	66	13
Nagykőrös	44	6	26	5	33	5	103	16
Kecskemét	26	4	8	4	21	3	55	11
Szeged	47	7	21	5	19	4	87	16
Debrecen	46	6	8	7	4	3	58	16
Nyíregyháza	69	5	20	6	40	4	129	15
Békéscsaba	15	5	15	5	11	3	41	13
Mezőtúr	13	6	14	5	37	4	64	15

ságainak mesterséges öntözése eleget beszél. De még többet a bolgár művelés nálunk, ahol a víz segítségével egy hold földből több hasznot tud kihozni a bolgár, mint az öntöző-csatornák nélkül vergődő magyar — húszból. Tűrhető ez az állapot? Fennmaradhat-e a természet minden más adottsága mellett is a magyar földművelő, ha évente 250 millió pengőt kell elvesztenie csak azért, mert Magyarországon az átlag csapadék a megkívánt 800—1000 milliméter helyett alig éri el az 500 millimétert? Borzalmas adózása ez a magyar földnek, a magyar gazda munkájának.

Az a kevés csapadék, amely az Alföldön éppen a legkritikusabb hónapokban rendelkezésünkre áll, a legtöbbször azért nem jelent sokat a növények fejlődésében, mert a csapadék lehullását olyan óriási szelek kísérik, amelyek teljesen kiszikkasztják a talaj nedvességét, sőt még többet párologtatnak el, mint amennyi lehullott. Éppen azért el lehet mondani, hogy az Alföld homokvidékein nemcsak a szárazság és a csapadék hiánya az, ami a katasztrófákat előidéz, hanem a szél, amely nemcsak a kiszáradás által okoz károkat, hanem azáltal is, hogy elfújja a műtrágyát, elviszi a bevetett szemeket, vagy betemeti a vetéseket, vagy pl. quarcos, szemcsés homokrészekkel megsérti a fejlődő növényzetet, összetöri, leveri a gyümölcsöket, stb., stb.

Köztudomású, hogy a növényzet anyagának felépítéséhez, fejlődéséhez, maghozamához különösen két fontos természetadta tényező szükséges; egyik a nap, másik a víz. Az elsőben nincs hiány az Alföldön, sőt egyik-másik esztendőben a nap forró melege túlságosan nagy mértékben párologtatja el a nedvességet, úgy, hogy egy-egy nyáron sokszor több nedvesség párolog el az Alföldön, mint amennyi az egész évi csapadékmennyiség. A másik tényező, a víz, — amely jelenleg csak mint eső és csekély mennyiségben mint harmat áll rendelkezésre — nincsen elegendő mennyiségben és különösen nincsen megfelelő olyan elosztásban, amint azt a növényzet fejlődése igényelné. Ennek a következménye azután, hogy nem mindenkor biztos nálunk a termelés. Vannak esőtlen tavaszok és nyarak, amelyekben nagy a forróság s ez esetben nemcsak a gabonafélékben áll elő helyre

nem hozható aszálykár, hanem a kapások egészen megakadnak, a legelők kisülnek, takarmányfélékben hiány van, sőt még szalma sincs elegendő, aminek következtében felborul az egész Alföld gazdálkodása, minden számítás, minden tervezetés, megsemmisül a boldogulás lehetősége. Már pedig az alföldi gazdatársadalom csak akkor kerülhet kedvező helyzetbe, akkor indulhat el a boldogulás és fejlődés útján, hogyha biztosabb lesz a termelése, ha nem következik be az, hogy a műtrágya sem használ, mert nincs elég csapadék, hogy az istállótrágya is csak ég a homoksvatagban, de nincs hatása, hogy az állatállomány a minimumra csökken, mert nincs legelő és nincs mesterséges takarmány s e miatt nincs trágyatermelés és az alföldi talajok ereje állandóan csökken.

A sorozatos csapások a gazdákat gondolkozásra készítik. Vajjon folytassák-e tovább a nagy befektetéssel járó, de nagy veszteségeket is jelentő intenzívebb gazdálkodást, amely rengeteg munkásnak ad kenyeret, de e mellett ezer és ezerféle zaklatással is jár együtt, vagy pedig áttérjenek a ma talán jövedelmezőbb, kevés munkást foglalkoztató külterjes gazdálkodásra, ami katasztrófa volna az országra? De így, ahogy van, lehetetlen a helyzet. A dohánytermő területek állandóan csökkennek, a cikória-termelés megakadt, az ipari növények termelése az aszály miatt nem sikerül, a magvak termelésénél alig kapja meg költségét a gazda, a mult évben még a cukorrépa-termelés is válságba került, hiszen, amint a borsodmegyei gazdák jajszáva mutatja, alig termelt valami és alacsony a beváltási ár. Ezek miatt sokan kénytelenek lesznek felhagyni a kultúrnövények termesztésével. Ezeken az állapotokon segítene az öntözés, amely biztosabbá tenné ezeken a területeken a termelést.¹

¹ A mult évi hosszantartó szárazság próbára tette nemcsak a gazdaközönségnek, hanem az ország közvéleményének idegeit is. Érdekes jelenségnek kell tartanunk, hogy amíg a fagy és jégkár csak a gazdákat indította panaszokra, addig az esőhiány az egész közvélemény megmozdulásával járt. A mult évi száraz nyár ismét határozott bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a magyar zöldmező-gazdálkodás csak akkor járhat teljes sikerrel, ha azt összekapcsoljuk az okszerű vízgazdálkodással. Legyen bár ez csak egyszerűen a talaj

Az utolsó néhány esztendő rendellenes időjárása következtében gondolkozni kell azon, miként lehetne az alföldi gazdálkodást az adott természeti viszonyokhoz jobban idomítani, mert az utolsó harminc esztendő alatt az ország, különösen az Alföld, természeti viszonyai meglehetősen nagy természeti változáson mentek keresztül. A csapadékhiányon bizonyos mértékig lehet segíteni kapásnövényeknél a többszöri kapálással, a rétek és legelőkön többszöri fogasolással, lehet az őszi mélyszántás szigorú keresztülvitelével, az időjárás szerint jobban megválasztott szántással és vetéssel. Ezt nevezik amerikai nyelven dry farming nevű eljárásnak, amely minden növénynek a talajműveléssel igyekszik a tenyész-

vízkielégítésének fokozása, vagy a téli-tavaszi nedvesség visszatartása, azaz olyan egyszerűbb megoldás, amelyet a gazda egymaga is el tud végezni, mégis elő fogja mozdítani a zöldmező-gazdálkodás sikerét és hátráltatni fogja az aszály rémének pusztítását. Ha pedig a rendszeres öntözőgazdálkodást vezetjük be, akkor a szárazság kártételeit csaknem teljesen ki tudjuk küszöbölni. A magyar öntözések bevezetése ellen főképpen azt a kifogást hangoztatják, hogy a magyar gazdasági viszonyok mellett az öntözésbe fektetett tőkét nem lehet törleszteni, mert a gazda nem képes annak a terhért elviselni. De azt tudnia kell elviselni, hogy minden második, harmadik esztendőben alig van tengerije és burgonyája, nincs sarjúszenája és legelőjén a jószág csak tengődik? Néhány évi kárnak megfelelő tőkéből a gazda az öntözést is be tudná rendezni s azontúl nemcsak a károsodás szűnnék meg, hanem a belterjes és egyenletes hozamú öntözőgazdálkodás révén még a gazdaság nem öntözött részein is jobb eredményeket és dúsabb terméseket tudna elérni. A magyar zöldmező — a rétek és legelők területe — kereken 1·67 millió hektár, amiből az Alföldre 790 ezer hektár esik. Az alföldi rétek területe 272 ezer, a lóheréseké 22 ezer, a lucernásoké 96 ezer hektár, vagyis összesen 390 ezer hektár. Ha csak ezeket fognánk öntözés alá, — amire a vízkészletünk még a mai országhatárok mellett is elegendő — már akkor el volna háritva a szárazság veszedelme, mert jó öntözéssel a takarmánytermést meg lehet kétszerezni. Az alföldi zöldmezők felének öntözése tehát azt jelenti, hogy még szárazság idején is annyi takarmánya lenne az Alföld mezőgazdaságának, mint amennyi ma jó, normális esztendőben terem, csapadékosabb években pedig a maihoz képest tekintélyes fölösleggel rendelkeznenk. Ez máris biztosítaná a jó állattartást, a rendszeres trágyázást és a nem öntözhető szántóföldeknek jó termőerőben való fenntartását. (Tummer Árpád: *A szárazság tanulságai. Zöld Mező 1935. 33—34. sz.*)

idő alatt olyan nedvességi lehetőséget szolgáltatni, amely életfeltételeit jobban tudja biztosítani. Ezek azonban csak apróbb orvosszerek, csak felületi kezelés. Mélyebb bajról van itt szó.

Egyik közgazdasági írónk azt fejtegette, hogy az Alföldön nem elsődleges szükségesség az öntözés, mert az Alföld növénytermelése éppen a száraz éghajlat hatása alatt alakult ki olyanná, amilyen. Elmondja, hogy a búza, kukorica, dohány délről kerültek hozzánk s így hozzá vannak szokva a szárazsághoz. Hozzátehetjük, hogy pl. a szőlőnek, azonkívül a gyümölcsfélék egyes fajainak, mint a sárgabarack, továbbá a dinnyének, amelyek mind meleg vidékről kerültek hozzánk, bírnok kell a szárazságot.

Így is van. Azonban csak azokon a földeken, amelyek jó talajerőben vannak, megfelelő trágyázást kapnak, azonkívül megkapják a talaj művelésének éppen azokat a lehetőségeit (tarlóhántás, ősztisztítás, mélyművelés, sokszori kapálás, fogasolás, tárcsázás, stb.), amelyek a száraz éghajlat alatt tudnak eredményt elérni. Ezzel szemben épp azokon a területeken, amelyek az Alföld nagy részét teszik s amelyekeken nem ilyen intenzív gazdálkodás folyik s ahol a földek is rosszabbak, trágyaerő sincsen, szükség van az öntözésre.

A fent említett növények bírják is a szárazságot, meg is terem egy bizonyos átlag ezeken a földeken száraz időben is, de mennyivel több teremne, ha vizet kapnának! De nem is ez a lényeges, hanem az, hogy pl. a zöldségtermelést nem lehet víz nélkül folytatni, korai termelést nem lehet víz nélkül elérni.

A legfontosabb azonban a takarmánytermelés. A száraz éghajlat mellett pl. a lucerna kétszer ad rendes kaszálást, harmadszor már alig valamit, vagy semmit. Öntözés mellett ötször-hatször meg lehet kaszálni. Így vagyunk a rétekkal, főleg a szíki rétekkal, amelyeknek elárasztása bőségesen meghozza jutalmát. Már pedig az Alföldön a takarmánytermelés az alapja az egész gazdálkodásnak. Ha nincs takarmány, nincs állat, nincs trágya, nincs talajerő és nincs termelés. Tehát éppen a takarmánytermelés szempontjából kell az öntözést sürgetni, követelni, mert éppen ezek a növények

azok, amelyeket nem lehet szántással, többszöri kapálással, fogasolással, tárcsázással nagyobb termelésre kényszeríteni, mert ezek azokat a művelési módokat természetüknél fogva nem kaphatják meg. A rétet, lucernát nem lehet szántással, kapálással, stb. porhanyóbbá, nedvesebbé tenni.

Tehát igyekezzünk egyrésztől mennél tökéletesebbé fejleszteni és elterjeszteni nagyobb területen a száraz gazdálkodás tudnivalóit, eszközeit, másrészt igyekezzünk öntözőművek létesítésével, főleg takarmánytermeléssel a gazda boldogulását elősegíteni, különösen azáltal, hogy megfelelő állattartással mennél több trágyát tudjon termelni, hogy földjének talajereje ki ne merüljön.¹

* ·

Ezek után csodálkozunk kell azon, hogy Magyarországon az öntözés kérdése, néhány kivételt nem tekintve, a szántóföldi termelésben alig tudott nagyobb jelentőségre emelkedni, csupán egy-két év óta indultak meg eredménnyel kecsegtető nagyobb kezdeményezések.

Az öntözés pedig először is biztosabbá teszi a termelést, másodsor változatos termelést nyújt és harmadszor nagyobb termést biztosít, főleg a takarmánytermelést mozdítja elő, tehát az állattartást s ezeken kívül sok helyen még második termés elérését is lehetővé teszi. Mert az Alföld a mai csapa-

¹ A kormány helyesen teszi, ha minden alkalmat megragad, hogy tapasztalatait a termelőtársadalom javára kamatoztassa. Éppen azért hasznos az a munka, amelyet most folytattak le az aszálysújtotta vidékeken, ahol hatósági közegek vizsgálták, milyen növényfélések azok, amelyek a nap forróságának s a csapadék hiányának is legjobban ellenállanak. Ezeknek a fajtáknak termelése nagy, szinte felbecsülhetetlen érték volna a magyar mezőgazdaságra, főként a Duna-Tisza vidékére, ahol a nyári forróság és a csapadékhiány minden évben óriási, szinte felbecsülhetetlen károkat okoz a mezőgazdaságnak általában, de személyenként a magyar gazdáknak is. Ennek akar a kormány intézkedése gátat vetni, mikor olyan fajtákat akar a gazdáknak juttatni, amelyek termelése mellett a fenyegető veszedelem hatása csökken. Itt is szükséges tehát az irányítás, mert ilyen eljárásra s eredményre egyes gazda sohasem juthat el, csakis az állam beavatkozó segítségével. (K. U.)

dékelosztás mellett csak olyan növények termelésére alkalmas, amelyek júliusig beérnek. Mert azután már jön az aszály.

Kevés ország van pedig, amelynek annyi lehetősége van erre, mint éppen Magyarországnak. Az Alföldön folyik keresztül a két nagy folyó: a Duna és a Tisza. Ezek mellett ezer és ezer hold öntözőgazdaságnak kellene lenni, amelyek a különböző öntözési rendszerek igénybevételével jelentős területeket és a csapadékviszonyoktól független termelést tudnának biztosítani egyes zöldség- vagy takarmányfélékben. Itt van a rengeteg holt Tisza-ág, amely még nagyobb lehetőséget tudna adni a különféle öntözések bevezetésére. Itt vannak ezenkívül a többi folyók, mint a Körösök, a Zagyva, a Szamos, a Maros rövid folyása, stb., stb., amelyek vizet ingyen adnának öntözési célokra.¹

¹ Ami a víz mennyiségét és minőségét illeti, — ami az öntözés sikerének egyik feltétele — elmondhatjuk, hogy az Alföld folyói bőven és kellő mennyiségben szolgáltatják a vizet. Mind a Duna, mind a Tisza bővízű folyók. A víz minősége pedig elsőrangú. Az Alföld két nagy folyója trágyaanyagban dús. Főként gazdagok káli-, foszfor- és nitrogén-trágyákban. A Dunamentén pl. sok helyen áradás után összeseprik a hátramaradt iszapot s trágyának viszik el. A folyók hőmérséklete is kedvező. A hosszú síkságon lassan folydogáló vizek nyáron felmelegsznek s a növényi életre hatékonyabbá lesznek. Ami a talajt illeti, szintén nagyon kedvező az öntözésre. Már az a körülmény, hogy az Alföld térszíne mélyen fekszik, megkönnyíti a víznek rávezetését. Hiszen köztudomású, hogy míg a folyókat el nem töltésették, az árvizek jóformán évről-évre megöntözték az Alföldet.

Kétségtelen, hogy az Alföldnek kedvező szerkezetű talajai jobban meghálálják az öntözést, mint azok, amelyek már elszikesedtek. De az eddig megtett kísérletek kimutatták, hogy öntözés segítségével a szík is megjavítható. Mi az oka annak, hogy még ma is alig van öntözés az Alföldön? Kétségtelenül az első kísérletek sikertelensége. Az öntözést a szikes talajokon próbálták meg, mielőtt a szík tulajdonságát tanulmányozták, vagy kiismerték volna. Egyszerre akartak megoldani egy nagy, nehéz problémát s ebbe a vállalkozásba belebuktak és a legtöbb öntözőgazdálkodást meg kellett szüntetni. Hiba volt az is, hogy sokan azt hitték, elég, ha a vizet a térszínre reávezetik, a termés magától megjön. Ezért nem gondoskodtak a területnek kellő megtrágyázásáról. Az öntözés e miatt is csődöt mondott. Végül a törvényhozói intézkedések sem hatottak serkentőleg az öntö-

Annyi bizonyos, hogy az élő és holt Tisza- és Duna-ágakból a víz kiemelése egyrészt nagyon költséges, másrészt pedig bizonytalan, és csakis költséges berendezésekkel biztosítható. Különösen a Tisza és a holt Tisza medréből nehéz a víz kiemelése, amennyiben magas vízállás és augusztusi alacsony vízállás között sokszor 3—4 m különbség is van, ami miatt a vízkiemelő-berendezés stabilitását nehezen lehet biztosítani. De ez is megoldható.

Ezen kívül itt vannak az ármentesítő társulatoknak gyönyörűen berendezett és kiépített csatornái, amelyek szintén bő lehetőséget nyújthatnának erre a célra. Sajnos, amint már fentebb említettük, az ármentesítés, illetőleg a vízrendezés csak félig van megoldva az ármentesítő társulatokkal, amelyek a vizet csak levezetik, de a Széchenyi által is kívánt második részt, az öntözést, amely a víz tárolásával volna megvalósítható, még nem vették munkába.

Van az Alföldnek, különösen a déli és tiszántúli résznek egy fel nem becsülhető nagy kincse: az ártézi víz, amelyben olyan pazarlás folyik, amilyent egyetlen nép sem tudna magának megengedni. Szinte fáj a lelkem, amikor az alföldi városokban látom az ártézi kutak tömegét, amint a belőle éjjel-nappal áradó víz haszontalanul elfolyik. Ugyanígy van ez az Alföld egyes tanyáin is, ahol ártézi kutak találhatók. Czakó Béla öntözőgazdasága adatai szerint öt-hatszázezer literre becsülhető percenként az ártézi kutakból kihasználatlanul elfolyó víz. Szakemberek szerint nem kevesebb, mint 25—30,000 katasztrális hold föld öntözésére volna elegendő, vagyis majdnem akkora terület volna az így elpazarolt ártézi

zésre. Sem az 1885. évi XXIII. t.-c., sem az 1900. évi XXX. t.-c. nem nyújt az öntözésre oly kedvezést, melynek alapján ilyenmő vállalkozások sikerre vezethetnének. Hogy e nagy művek megvalósítása milyen hatással lenne az alföldi gazdálkodás átalakítására, elég megemlítenünk, hogy az Alföldön mintegy 1·5 millió kat. hold öntözhető a folyók legkisebb vízállásakor a hajózás veszélyeztetése nélkül elvehető vízmennyiséggel. Ha a nagy öntözőcsatornák megvalósulnak, az Alföld gazdasága hatalmas átalakulásokon fog keresztül-menni s a boldogulásnak szinte kiapadhatatlan forrásai nyílnak meg. (Bogdánfy: *Az Alföld hidrológiája*, stb. 59. s köv. l.)

vízzel öntözhető, amennyi területet Magyarországon jelenleg valóban öntöznek. Az Istennek kimondhatatlan adománya ez az Alföld vízben szegény területein, amelyet ha kihasználnánk és felhasználnánk, ezrek és ezrek boldogulását tudnók vele előmozdítani. Itt már nem volnának szükségesegek drága emelőkészülékek, racionálisan lehetne azt csatornákon szétvezetni akár kaszálókra, akár kapásnövényekre, vagy takarmányfélékre, vagy lehetne általuk nagy területeket egész intenzív kultúrába vonni. Általában nagy értékkel lehetne hasznosítani ezt a szétfolyó s ma elpazarolt vízmennyiséget.

Ezenkívül az Alföldön még nagymennyiségű, rendszeretlen talajvizek is vannak, amelyeknek egyrészét a Pestvármegyei Dunavölgyi Lecsapoló és Öntöző Társulat levezetni igyekszik. Csak levezeti a vizeket, az öntözést azonban nem valósítja meg. A helyett, hogy bizonyos vízmennyiségeket tárolna, amelyeket fel lehetne használni öntözésre, egyszerűen levezeti a vizeket azokról a területekről is, amelyeken értékes nád termett, ami tekintélyes bevételt nyújtott a gazdaközönségnek, sőt a nádvágás munkaalkalmat is teremtett. E víztelenített, lecsapolt terület egy kisebb része bevonható ugyan mezőgazdasági művelésbe, egyrésze azonban kevesebb hasznot hajt, mint amennyit eddig adott, fizetni azonban kell érte.¹

¹ A sok ármentesítés és belvízlevezetés oda vitte már az Alföldet, hogy lassan sivataggá fog változni. Mindenki előtt ismert, hogy az alföldi talajok nagy része sziktartalmú és e sziktartalom nemhogy kevesbednék az alföldi térségeken, hanem folyton növekedik. Ezt semmi másnak nem lehet tulajdonítani, mint a túlságba vitt vízszabályozásoknak és belvízlevezetéseknek. A folyók szabályozásával az alföldi talaj egyik jóttevőjét vesztette el, mert a Tisza árja nem járhatván, mindjobban kivirágzik rajta a szik és mindkevésbé művelhető. Miután az Alföld nagyon kis részén vannak fás területek, a légkörbeli csapadék is nagyon csekély, s ezek sem járulhatnak hozzá ahhoz, hogy az alföldi síkságon végigszáguló szárító szelek hatását mérsékeljék. Szomorú példáját nyújtja az 1904. és 1905. évi szárazság annak, hogy a nem kellő előrelátással végzett vízszabályozás és vízlevezetés hová juttatta az Alföldet. E két évben az Alföld legnagyobb részén sem szemes gabona, sem takarmány nem termett. Azt a gazdaközönséget, amely az árvízmentesítési költségeket viseli és jövőben is viselni kénytelen, amely 100 milliókat dobott ki azért,

Újabbban a földművelésügyi kormány támogatásával egypár ú. n. Keglevich-rendszerű kút létesült az Alföldön, amelyek levegőnyomással hozzák fel a föld mélyéből a meg lehetőségen nagymennyiségű (3—4—500 liter percenként) vizet, amely aztán akár elárasztás, akár bizonyos öntözőberendezés felhasználásával hasznosítható. Ilyen rendszerű kút- és öntözőberendezés van a Duna—Tiszaközi Mezőgazdasági Kamarának 58 holdas mintagyümölcsösében, amely különösen a közöttek termelésre, de a fák termés hozamára

hogy a vízjárástól megszabaduljon, továbbra terhelni azzal, hogy az öntözésre rendezkedjék be, majdnem lehetetlen. Az alföldi gazdák hátára már annyi teher van rakva, hogy újabbakat rakni nem lehet; már pedig, ha öntözésről beszélünk, ismét sok millió lesz szükséges, hogy az Alföld a szükséges öntözővízzel ellátható legyen. Hogy e költségek miképp fedeztessenek, az még ma meg sem mondható. Előbb azt kellene tudni, mibe kerülne egy önálló csatornahálózat létrehozása és csak akkor, ha ez ismert, lehetne számítást tenni, vajjon az alföldi öntözhető területek megbírnák-e azokat a költségeket, amelyekbe ezek kerülnének. A tavaszi árvizek felhasználása már kevesebb költséggel járna, azonban ez is bizonyos berendezéseket kívánna, de ez aránytalanul csekélyebb, mint az első megoldási módzat. Mióta az Alföldet a kívánatosnál nagyobb mérvben kiszáritották, azóta nemcsak a természetes rétek, hanem a természetes legelők terjedelme is roppantul megfogyott. Addig, amíg az öntözés kérdése általánosságban meg nem lesz oldva, nemkülönben a befásítások nagyobb terjedelmet nem vesznek, legelők alakításáról ily vidékeken alig lehet szó, mert öntözés nélkül sem rétet alakítani, sem legelőt fenntartani biztosan nem lehet. (Forster Géza: *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. 1907. 22., 23., 24., 26. és 28. l.)

Egyik szakember, Izsák János (Pesti Hírlap, 1935. augusztus 1.) így magyarázza a Kolom-tónak (ez a Dunavölgy Leccapoló Társulat területébe eső, leccapolásra ítélt 2700 kat. h. tó) a leccapolás előtti hasznát. Először is a nádtermés többet jövedelmezett a gazdának, mint a vele egyenlő nagyságú tiszta búzát termő föld; másodszer a munkás embereknek télvíz idején második aratást jelentett (előfordult, hogy naponta 4—5 pengőt is kerestek nádvagással), harmadszer a szegény embert ellátta tüzelőanyaggal a nád gyökérzete, amit az izsákiak «kutu»-nak neveznek, negyedszer ellátta Izsák községet, valamint a szomszéd községek lakosait ízletes hallal; ötödször a vadászoknak kitűnő vadászterületül szolgált, különféle vadszárnyasok ezrei éltek a nádasokban, sőt nem ritkán vidrát is fogtak vadászaink, melynek húsa szintén ízletes, bőre pedig nagyon jól értékesíthető.

is igen áldásosan és eredményesen hasznosítható. Egy 20 lóerős motor nyomja fel a vizet 105 méterről és a percenként kb. 300 liter vizet adó kút vizét ugyancsak ez a motor az egész 58 holdat behálózó csőrendszerrel tolja szét a kert egész területén, természetesen nem egyszerre, hanem szakaszonként egy-egy részletet véve egy-egy alkalommal munkába. Most, amikor a jég és fagy olyan hihetetlen pusztítást vitt végbe a fiatal, öt—nyolcéves gyümölcsfákban, ezt a pusztítást megérezte a Kamara fiatal gyümölcsöse is, amelynek 34,000 darab termőfája csak úgy viselheti el ezeket a jégveréses károkat, hogy állandóan locsoltuk a múlt év nyarán.

A Keglevich-kútnak az az egy hibája, hogy a kút maga is igen drága, de ezenkívül külön nyersolaj-motor kell a sűrített levegő lenyomására és a víz szétárasztására, így az üzem meglehetősen költséges.

A nagymérvű belvíz-csatornázás levezette nemcsak a felszínen levő vizeket, hanem a talajvíz felső rétegét is, minek következtében a kutakból a víz kiapad, az erdők és a szőlőkben levő gyümölcsfák pedig kezdenek kiszáradni. Ugyanis mintegy $1\frac{1}{2}$ —2 méterrel szállt alá a talaj általános vízszintje.¹

¹ Az éghajlat és csapadékviszonyok megromlásán kívül a gyors vízlevezetés legnagyobb hibája, amint erre ifj. Lóczy Lajos élesen mutat rá, hogy a talaj vízszintjét jelentékenyen lejjebb vitte. A leeső csapadék gyorsan alászáll, a növényzet javarésze kevésbé tud lehatolni a mélyebb vízrétegekhez, innen a szárazság fokozottabb pusztítása. (Bud. János: *Az Alföldért*, Pesti Napló július 30.)

Treitz Péter kísérletügyi főigazgató 1931. évi szeptemberében írt és kéziratban maradt (*A kurjantói nádas rét, lapos rét és Kolom-tó talajterképe*) dolgozatának 47. oldalán fényképfelvételt közöl, amely azt mutatja, hogy lecsapolás folytán az altalaj-nedvesség leapad, a fák pedig kiszáradnak. Ugyanilyen fényképet közöl a 80. oldalon, ahol Izsák község Selymeserdejében levő száradó nyírfákat mutatja be. A Kis János rétje ma a Kisizsák községi lakosoké és az ő birtokaiknak kiegészítő része. A szőlők közvetlenül a nád széléig értek le. A nádat kitöltő tavaszi víz beszivárgott a szőlők homokjába és biztosította termékenységüket, de különösen termékenyek voltak a gyümölcsfák. A lecsapolás óta a homok a szőlő alatt nagyon hamar ki-

Éppen ez okok miatt a duna-tiszaközi kiszáradtársadalom körében az utóbbi idő alatt nagymértékben elharapódzott az elvándorlási hajlandóság. Külátástalannak tekintik ugyanis azt az évenként megújuló sisyphusi harcot, amelyet a szárazság különféle csapásai és kártevései ellen folytatnak. A megfogyatkozott számú szarvasmarhát hiába hajtják ki a teljesen felperzselődött legelőkre, s a veteményes kertek, gyümölcsösök vízzel való ellátásához hiányoznak a szükséges kutak. A sertéshizlalási hajlandóság szinte teljesen megszűnt.¹

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

szárad és a szőlők fejlődését a beálló vízhiány nagyon megnehezíti. A szőlők termékenysége nagyon megcsökkent, de még nagyobb kárt szenvedett a gyümölcsös, mert a gyümölcsfák nagy része kiszáradt. A fák gyökerei a magas vízállásra voltak berendezkedve és minthogy az öreg fák már nem tudtak a mélyre leszállott talajvízhez alkalmazkodni, elpusztultak. A tavaszi víz-szín a lecsapolás előtt a homok felett állott, a lecsapolás következtében lesüllyedt 200 cm mélyre, de őszig még biztosan leszáll egy métert, úgy, hogy a víz ingadozása 3 méterre tehető. Az altalajvíznek ilyen nagy ingadozását semmiféle gyümölcsfa kár nélkül el nem bírja, sőt a szőlő is megszenvedi. (65., 66. lap.) Felső-Balázspusztán a rét szélén van vitéz M. E. birtoka, szőlő és gyümölcsös. Az illető régi szőlője tele volt gyümölcsfákkal, minthogy azonban a régi fák csak egyszerű fajták voltak, a gyümölcsöst felújították. Az új ültetésű fák világosan igazolják a talaj szárazságát, mert ellenére az intenzív öntözésnek, pusztulóban vannak. (78. lap.)

¹ *Pesti Hírlap* 1935. július 17.

NAPJAINK FILOZÓFIÁJA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A lélek tökéletesebb megismerése szolgálatában áll az a filozófiai törekvés is, amely Brentano bölceletében nyilatkozik tagadhatatlan termékenyítő erővel. Brentano lélektani felfogását sajátos módon jellemzi az a meggyőződés, hogy a lelki élet megismerésére egyetlen út áll rendelkezésre s ez az út a tapasztalat, közelebbről a természettudományi tapasztalat. A lélektannak vissza kell térnie vagy, ha úgy tetszik, rá kell térnie arra az útra, amelyet a természettudományok jelöltek ki az ismerés számára és ott kell hagyni azt a járhatatlan utat, amelyet Kant mutatott és követelt a filozófia számára. Ez az út — úgymond Brentano — csak előítéletekre vezet s ezért a bölceletnek a közvetlen tapasztalat segítségével az ember felé kell fordítania figyelmét, hogy azt megismerje és megértse. Ennek az ember felé forduló bölceletnek a lélektan az alapja, amelyet Brentano nagy lelkesedéssel dolgozott ki s amelynek tulajdonképpen alaptétele volt döntő hatással azokra a psychologusokra, akik Brentano tanának köszönhetik meggyőződésük világos kifejlését. Brentano alaptétele elsősorban azt mondja ki, hogy a belső tapasztalat jelenségei, azaz a lelki jelenségek, szemben a külső tapasztalat jelenségeivel, azaz a fizikai tüneményekkel, önmagukban véve igazak. A fizikai jelenségek igazsága csak a relatív igazság, mert az igazság a maga teljes mivoltában előttünk a fizikai világban nem jelenhetik meg. A lelki jelenségeket e jellemük fenség és méltóság dolgában felülemeli a fizikai jelenségeken, amelyekkel szemben tovább az

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 698. számában.

jellemzi döntően a belső tapasztalat tüneményeit, hogy azok mindig valamely tárgyra vonatkoznak: minden lelki jelenség egy tárgyat foglal magában. A képben valamit képezünk, az ítéletben valamit elfogadunk vagy elvetünk, a szeretetben valamit szeretünk stb. Ez az «intentionalis inexistentia» jellemzi a lelki jelenségeket és különbözteti meg azokat minden más jelenségtől. Igazi létezésük csak ezeknek az intentionalis inexistentiáknak, azaz a lelki jelenségeknek van, s voltaképpen csak ezeket lehet észlelni, észrevenni is, mert a fizikai jelenségek észlelése már csak közvetett észlelés. A hang, a meleg, a szín stb. csupán intentionalis létűek s róluk csak a reájuk vonatkozó lelki actusok által veszünk tudomást. Előtérbe tehát a lélek actusai lépnek, amelyeknek elemzése a lélektan feladata. Ezen elemzés útján lehet behatolnunk a fizikai világ ismeretébe, de ez az elemzés az egyetlen út arra is, hogy rajta haladva, megismerjük magát az embert, mint ezen actusoknak végrehajtóját és gazdáját.

Brentano felfogását teszi magáévá az egész ú. n. osztrák iskola, amelynek főbb tagjai Meinong, Marty, Ehrenfels stb. Legnagyobb hatása azonban a modern böleselet kialakulására Husserlnak volt, aki egyenesen és félreismerhetetlenül kapcsolódik Brentano felfogásához a maga módszerével és a lelki jelenségek természetére vonatkozó tanításával. Ő maga is abból az alapmeggyőződésből indul ki, hogy a lélektan tapasztalati tudomány, amely realitásokról tanít. Ámde ettől a lélektantól jól meg kell különböztetnünk az ú. n. transzcendentális phaenomenológiát, amelynek jellemző vonása éppen az, hogy nem tényekről, hanem a lényegről tanító tudomány. A lelki actusokban levő tartalmak azok a phaenomenek, amelyekben a lényeg tárul fel előttünk: ezekből a tiszta phaenomenekből hiányzik minden tapasztalati elem. A Husserl által kezdeményezett reductio módszerének feladata éppen az, hogy segítségével megtisztítsuk a phaenoment mindattól, ami benne reális. Ebből persze az következik, hogy minden ilyen megtisztított phaenomen irreális s a maga irrealitásában élénk tárja azt a lényegyet, amelyet nem lehet ítéletek és következtetések útján kibölcselednünk, hanem a szellemnek szemlélete által meg kell ragadnunk. Ez a szem-

lélet tesz képesekké minket arra, hogy segítségével behatoljunk a tiszta tudat területére, amely fennmarad akkor, ha az időben és a térben levő világot abból tökéletesen kikapcsoljuk. Sőt, ha a tiszta lények mezejére akarunk lépni, akkor ezt a kikapcsolást végre is kell hajtanunk, hogy, amint már láttuk, el tisztítsunk a szemlélés útjából mindent, ami a realitások köréből került a tudatba.

Ha a tiszta tudatban levő lényekkel szembeállítjuk a valóság világát, akkor még világosabbá lesz az a szoros kapcsolat, amely van Husserl és Brentano között. Amíg ú. i. a tiszta tudatnak a lényekre redukált világa merőben abszolút jellemű, addig a tapasztalati lélektan világa, azaz a lelki jelenségek világa, tapasztalati lévén, pusztán intentionális (Brentano) és relativ. Ebből pedig szigorúan következik az, hogy a relativ létezőnek ismerete feltételezi az abszolút ismeretét, azaz a lelki jelenségek megértése a lények megértése nélkül nem lehetséges. A tiszta lényeket magába ölelő tiszta tudat minden tapasztalatnak s ismeretnek lehetősége és feltétele. Minden, ami van, ettől a tiszta tudattól nyeri a maga jelentését s ezért a tiszta tudat jelentésadó tudat.

Husserl tanainak részletezésébe nem bocsátkozunk. De röviden meg kell még jegyeznünk a következőket. Egészen világos, hogy Husserl a maga transzcendentális phaenomenológiájában, amely a tapasztalati lélektant megelőzi és azt lehetővé teszi, a tiszta tudat régiója által minden tapasztalatot megelőző világba vezet el, ahová nem hatnak fel a tapasztalati világ gőzei, homályosságai, salakjai, hanem az eszmék és lények, amelyek minden tapasztalat lehetőségeit foglalják magukban, teljes világossággal jelennek meg a szemlélő szellem előtt. Itt minden csupa essentia, amely az existentia minden esetlegességétől szabad s amelynek közvetítésével lehet megismerni mindazt, ami az existentia körében megjelen. Ez a világ is egy apriori világ, de nem a Kant által vett logikai értelemben, hanem tisztán és világosan metafizikai értelemben: ebbe a világba nem az értelem discursiv, lépésről lépésre haladó tevékenységével jutunk el, hanem a szellemnek intuitiójával, amely a lényeket egyetlen

pillantással ragadja meg. A világ itt két félre bomlik: a valóság világára, ahol az értelem jut szóhoz, és a lényeg világára, amelyben a szellem uralkodik. A valóság világa az existentia világa, a lényeg és eszmék szellemi világa az essentia világa. A lényeg világa csupa lehetőség, de a valóvilágot csak ezen lehetőség ismerete által ismerhetjük meg. A lényeg világában lakik a jelentés, a valóság világában ez a jelentés megvalósulásra tör. Lényeg — eszmék — essentia-jelentés világa: valóság — existentia — relativitás — tapasztalat világa. Ez a kettősség, ha más alakban is, de nagy szerepet fog játszani a XX. század bölceletében.

Husserl az ily módon kialakuló phaenomenológiát a filozófiai tudományok alapjául is szánja s úgy van meggyőződve, hogy ennek a tiszta phaenomenológiának segítségével majd kialakul az az exact bölcelet, amelyre évszázadok óta hiába törekedett az emberiség. Ha tüzetesen vizsgálat tárgyává tesszük az így tervezett új bölceleti tant, kétségtelen bizonyosságot szerzünk a felől, hogy Husserl itt voltaképpen egy újszerű ontológiát igyekszik életre kelteni, amely ontologia nem akarja ugyan a tőlünk függetlenül létező valót megismerni, mert hiszen az általa követelt és lényegét kifejező eszmék a tiszta tudat tartalmai, ámde mégis az ismeretelmélet megelőzésével, az intuitio útján szeretne olyan igazságok birtokába jutni, amelyek szilárd alapot szolgáltatnának minden lehető exact bölcelet számára. Ime, a világ két félre osztása így vezet el csalhatatlanul új ontologiai conceptióhoz, amely conceptio hatása ma már a filozófiai törekvéseknek egy erőteljes irányánál egészen tagadhatatlan. Értjük ezen az ú. n. *existentialis filozófiát*, amelyről alább fogunk röviden megemlékezni. Brentano alap gondolata ekként válik egy új metafizikai irány megindítójává.

Husserl kísérlete élénk hatást gyakorolt kora bölceletére. A tanítványok egész serege állott e tan szolgálatába s arra törekedett, hogy Husserl módszere segítségével adjon feleletet a bölcelet különböző problémáira. Nem feladatunk ezeknek a kísérleteknek sem ismertetése, sem bírálata. Meg kell azonban emlékeznünk Scheler munkásságáról, amely különösen az erkölcsbölcelet és az értékelmélet terén Husserl

módszerének alkalmazásával keresett új utakat és új eredményeket. Scheler is félreismerhetetlenül tört egy metafizikai alapfelfogás kialakítása felé, amelynek alaptanául fejlődésének utolsó szakában határozottan a bölceleti antropológiát ismerte fel. Fejlődése kanyargós utakon vezetett a theizmustól az atheizmus felé, de a fejlődés minden szakában ragaszkodott ahhoz a módszerhez, amelyet Husserltől tanult és alkalmazott a bölcelet minden területén. Ezt a módszert azután az irrationalismussal köti egybe Scheler, amikor sokszor az értelemmel és ésszel szemben egyenes ellentétül az *emotionalismust* állítja az előtérbe és az érzés jogait követeli mind az ethika, mind az értékelmélet területén s mindenütt, ahol a világnézet kialakításának problémáiról van szó.

Ez az irrationalismusra való hajlandóság és az érzés fontosságának hangsúlyozása nyer kifejezést Schelernek Kant ú. n. formalizmusával szemben elfoglalt álláspontjában. Határozottan visszautasítja Kant azon tanítását, amely szerint a «jó» és a «rossz» formális értékek s azoknak materiális jellegét hangsúlyozza. Ekként Kant formális etikájával szembe egy materiális érték-ethikát állít. Ennek az etikának értelmében a jó és a rossz eredetileg csak a személy volt, a személynek a léte — *Sein der Person* — vagy más szavakkal a jó és a rossz nem dologi, hanem személyi értékek. Kant nagy tévedése abban áll, hogy ő az erkölcsi értéket a «kell»-ben, a *Sollen*-ben keresi és találja meg; de ez csak a Kant felfogása szerint lehet így, mert hiszen őnála a személy értékét az akarat értéke határozza meg és nem a személy értéke az akaratét. Éppen ezért az érték lényegének phaenomenologiai vizsgálata vezeti Schelert arra a megállapításra, hogy a személyi értékek jól megkülönböztetendők a dologi értékektől, az ú. n. javaktól, mert a személy — amint ezt Kant is jól látta — nem dolog s az ő értéke nem lehet dologi érték. A gyakorlatban csakugyan a dolgokban vannak adva az értékek, amelyeket a dolgokban nem megismerünk, hanem *érzünk*. Itt tehát nem az ész és értelem, hanem az *érzés aprioritásáról* van szó; azért követeli Scheler Kanttal szemben az emotionalismus aprioritását s egyúttal széttépését annak az egységnek, amelyet Kant az apriorismus és a ratio-

nalismus között állított. Az emotionalis ethika nem szükségképpen empirikus ethika, mert az érzés s az érzés alapján való előnyben-részesítés, szeretés vagy gyűlölet saját apriori állagúak, amely éppen olyan független az induktív tapasztalattól, mint a gondolkodás tiszta törvényei. Van tehát *érték-apriori* is, de ennek székhelye nem az észben vagy értelemben, hanem az érzésben keresendő. Az érzés és az előnyben-részesítés, a szeretet és a gyűlölet egészen sajátos ismerettel ajándékoznak meg minket, amikor bevezetnek az értékek és értékösszefüggések világába, amelyhez az egyetlen lehetséges bejárót ők alkotják. Az olyan elme tehát, amelyik tisztán csak az érzéki észrevételre és gondolkodásra volna korlátolva, egyszersmind értékvaktságban is szenvedne. Ha így áll a dolog, akkor az erkölcsi ismeret is teljesen független az ítéletek területétől. A cselekvés értéke az érzület erkölcsi értékén alapul s az érzület erkölcsi értékét az érzület segítségével ragadjuk meg. Az érzés elsőbbségének ezzel a hangsúlyozásával félreismerhetetlenül visszanyúl Scheler tana Jacobi és Fries, de főleg Jacobi tanához, amelyben az érzésnek elsősége és felsőbbtsége minden értelmi tevékenység felett kétségtelen.

Miként Jacobinál és Friesnél, úgy itt is az értékek ezen apriori világa elválhatatlanul hozzá van kötve Isten fogalmához. Isten, akit az érzés közvetlenségével lehet csupán megismerni, minden értéknek forrása és végső biztosítéka. Az ő létezése biztosítja minden értéknek létezését és megvalósulását. És az ő szentséges lénye iránt való szeretet az egyetlen út, amely ismeretére elvezet. Ez a theizmus azonban, amely mindenütt Augustinus mélyreható tanulmányozása nyomán keletkezett Scheler lelkében, a fejlődés későbbi folyamán mindinkább háttérbe szorul, míg végül Isten fogalma teljesen feleslegessé válik Scheler világnézetében. Ebben az új világnézetben már az ember eszméje kerül előtérbe és Scheler egy bölcséleti anthropologia megalapozását tartja legsürgősebb feladatának, hogy ennek az anthropológiának alapjára építse fel azután metafizikáját, amely után való vágyakozás tölti be életének utolsó éveit. Scheler meggyőződése szerint egyetlen filozófiai feladat sincs, amelynek megoldását korunk oly végtelenül sürgetné, mint a

bölcseleti anthropologia kialakítása. Ennek a tudománynak feladata lenne az ember lényegének kutatása és megállapítása ezen lényeg szerkezetének és kialakulásának : meg kellene állapítania az ember lényegének metafizikai eredetét, e világban való fizikai, pszichikai, szellemi kezdeteit, fel kellene mutatnia azokat az erőket és hatalmokat, amelyek őt mozgatják és amelyeket ő mozgat, meg kellene állapítania az ember biológiai, lélektani, szellemtörténeti és társadalmi fejlődésének alaptörvényeit és alapirányait, azokat a valóságokat, amelyek benne megjelennek és azokat a lehetőségeket, amelyek benne szunnyadnak. Egy ilyen természetű és problematikájú anthropologia lehetne az alapja mindazoknak a tudományoknak, amelyeknek tárgya az ember. Annál sürgetőbb ennek a tudománynak kialakítása, mert nem volt még egyetlen korszak sem, amelyben az ember lényegére és eredetére vonatkozó nézetek olyan szétágazók és olyan bizonytalanok lettek volna, mint napjainkban. Az emberiségnek körülbelül tízezer esztendőös történetében a mi korunk az első, amelyben az ember önmagának tökéletesen problematikus lett : nem tudja, hogy ki és mi ő, de egyszersmind azt is tudja, hogy ezt nem tudja. Scheler ezeknek az anthropologiai fejtegetéseknek előterébe az ösztönöket állítja, mint amelyek közös alapját teszik mind az anthropológiának, mind a vitális lélektannak. Nemcsak minden érzetünknek és perceptiónknak feltételei ezek az ösztönök, hanem a fiziológiai functiók minden egységének folyamatai is ezektől függenek. Az ösztönök adják a pszichofizikai egység alapjait, amely tény egyúttal a test és a lélek között levő ellentétről szóló tévtan végét is jelenti.

Az így felfogott anthropologia lesz alapja annak a filozófiának is, amely nem elégszik meg többé azzal, hogy ismeretelmélet és tapasztalati lélektan legyen, hanem figyelmét immár a *világnézet* problémái felé fordítja, mert meg van győződve arról, hogy amily kevésbé szabad a filozófiának valamely egyházi hit szolgálatába szegődnie, épp oly kevésbé lehet a tudomány pusztá szolgája. A filozófiának ilyen irányban való fordulatát jelzi az, — úgymond Scheler — hogy az utóbbi évtizedekben a bölcselet sok küszködés után ismét

egy olyan alapos és szigorú módszerre tett szert (a Husserl által kezdeményezett és fennebb vázolt phaenomenologiai módszert érti), amelynek segítségével a metafizikai problémák megoldását remélhetjük, a positiv tudományokkal karöltve, de nem azoknak vezetése mellett. Annak a három bölcseleti iránynak, — a positivismusnak (Mach, Avenarius), neokantianismusnak (Rikert, B. Bauch stb.) és historismusnak (Dilthey, Troeltsch), amelyek ellenséges álláspontot foglaltak el a metafizikai törekvésekkel szemben — Scheler véleménye szerint — ma már kevés követője akad.

A bölcseletnek ez a metafizikai megalapozása azonban nem a tetszés vagy nemtetszés dolga. Az ember u. i. Scheler véleménye szerint nem választhat, hogy képezzen-e egy metafizikai eszmét vagy metafizikai érzést, illetőleg ne képezzen, azaz : alkotson-e magának képet a létezőről, mint önmaga által létezőről (Ens per se), amelytől azután minden más létező függ, s amely alapja mind az embernek, mind a világnak, vagy ne alkotson arról képet magának. Az embernek ilyen eszméje vagy érzése — tudatosan-e vagy tudattalanul, az itt nem kérdés — mindig szükségszerűen van s így csak a fölött elmélkedhet, hogy jó és eszes vagy rossz és esztelen eszmét alkotson-e magának az Absolutumról. Az absolut lét sphaerája, amely megelőzi a gondolkozó tudatot, az ember lényegéhez tartozik s az öntudattal, világtudattal, nyelvvel, lelkiismerettel egy eltéphetetlen szerkezetet alkot. Megtörténhetik, hogy az ember az Absolutumnak ezt a sphaeráját merőben üresnek hagyja, de ebben az esetben üres marad lelkének szellemi központja is. Az is lehet, hogy az absolut létnek és a főjónak ezt a sphaeráját véges és mulandó dolgokkal tölti meg, de ekkor fetéseket s bálványokat állítván magának, ezek előtt hódol. Aki azonban elvonatkozván mindattól, ami a véges világ mulandó dolgai közül való, az absolut lét sphaeráját ragadja meg, az ilyen ember képessé lesz arra, hogy az absolut lét felett reménnyel filozofáljon.

Az a nagy kérdés azonban, hogy melyik út vezet az *absolut lét* bölcseletéhez. A positiv szaktudományok által nyújtott ismeretek, amelyek a világ felett való uralmat ad-

jük kezünkbe, erre nem képesek. Nem képes erre az ismeretnek az az útja sem, amely minket, nem tekintve az idői és térbeli feltételeket, vagy az emberek esetleges idői tudattartalmait, egyenesen maguknak a dolgoknak lényegével ismertet meg. Ez a lényeg-ismeret, amelyet Scheler már etikájában világosan kidolgoz, tökéletes rokonságban van a Husserl tiszta phänomenológiája által követelt ismerettel, csak hogy ennek birtokába a szeretet juttat minket, felfedvén előttünk a világ őstünetményeit és eszméit. A lényeg-ismeret messzi kimagaslik a szaktudományok által nyújtott ismeretek felett, mert úgy közli velünk a létezőt, amint az önmagában és önmagára nézve van. Ezért, amint Scheler mondja, ezek a lényeg-ismeretek nyujtják számunkra azt az ugródeszkát, amelynek segítségével a kritikai metafizika világába eljuthatunk. Vagy amint Hegel mondotta más vonatkozásban, ezek a lényeg-ismeretek mindannyi ablak, amelyen át az Absolutum felé tekinthetünk. Magát az Absolutumot tehát a lényeg-ismeretek nem nyujtják, sőt ellenkezőleg, ők maguk már feltételezik az Absolutumot. A filozófiának, mint metafizikának feladata éppen az, hogy az absolut önmaga által létezőt úgy gondolja, hogy a világ lényeg-alkatának és a reálishan létező világnak teljesen megfeleljen.

A reális ismeretek és a lényeg-ismeretek mellett ott van tehát az ismeretek harmadik nagy és legfőbb csoportja: a metafizikai és az üdvösségre tartozó ismeretek. Itt már teljesen a metafizika területén vagyunk. Láttuk már, hogy a lényeg-ontologia még nem maga a metafizika. Metafizika csak akkor áll elő, hogyha a positiv szaktudományok eredményeit a lényeg-ontologia eredményeivel egybekapcsoljuk s ezeket azután egybekötjük az értéktudományok (egyetemes értéktan, æsthetika, ethika, kulturfilozófia) eredményeivel. Az így nyert metafizika azután lehet elsőrendű metafizika, amely a positiv tudományok «határkérdéseivel» foglalkozik («mi az élet?», «mi az anyag?»), s ezen az elsőrendű metafizikán — *Metaphysik erster Ordnung* — át jutunk az Absolutum metafizikájához, a másodrendű metafizikához. A két fajta metafizika, a határkérdések meta-

fizikája és az Absolutum metafizikája között foglal helyet a filozófiai anthropologia, amelynek alapproblémája ebben a kérdésben jut kifejezésre: «Mi az ember?» A filozófiai anthropologianak ezt az előkelő helyezését megértjük, ha tudjuk, hogy Scheler — Heidegger-től függetlenül? — Kantnak azt a véleményét helyezi a metafizika előterébe, hogy a külső és belső világnak minden tárgyi léte mindenekelőtt az emberre viszonyítandó. A létnek minden formája tehát az ember lététől függ. A tárgyi világ és annak létmódjai távolról sem «önmagában vett lét», hanem csak az ember egész testi és szellemi szervezetének megfelelő «Gegenwurf» és metszet ebből a magán való létből. Előbb hát ismernünk kell az ember lényegét, amelyre a filozófiai anthropologia tanít, hogy az ember lényegének ebből a képéből következtetést vonhasunk minden dolgok legfelsőbb alapjának igazi tulajdonságaira. Ezt a következtetési módot nevezi Scheler «transzcendentális következtetési mód»-nak, melynek törvénye így hangzik: Mivel az ember mikrokosmos, azaz «egy világ kicsiben», s mivel a lét minden-fajtája, a fizikai, a chemiai, az élő, a szellemi lét, egytől-egyig az ember létében találkoznak, ezért az emberen a nagy világnak, a makrokosmosnak legfelsőbb alapja is tanulmányozható. Ebből azután szükségképpen következik az, hogy az embernek, mint mikrokosmosnak léte nyitja az első utat Istenhez.

Hogy ez a metafizika, amelynek Scheler csak éppen legdurvább körvonalait tudta megrajzolni s teljes kidolgozásában megakadályozta a korai halál, ez a metafizika kétségtelenül a lényeg-ismeret által kialakított ontológián alapul, ezt kétségbe nem vonhatja senki. Kétségtelen azonban az is, hogy Scheler metafizikája valóban metanthropologia és actus-metafizika, amint ezt ő maga megállapítja. Ami azt jelenti, hogy az sem nem kosmologia, sem tárgyi metafizika, mint aminő a régi metafizika volt. Istenhez, mint minden létnek végső alapjához, nem vezet el semmiféle tárgyiasított szemlélet, hanem csak az embernek egy személyes actusa, amelyben az ember cselekvő módon teszi fel magát Istenért. Az ember a maga cselekvő actualitásával részt vesz az isteni-ben, az Isten által ismer és az Isten által akar. Ez a cselekvő

aktivitás pedig az érzések legmélyebb talaján gyökerezik, s így minden termékenység az emotionalismus talajából fakad. A szeretet, a vágy és ösztön a maga ellenállhatatlan erejével hajtja az egyént, hogy az a szeretet és a sympathia nagy mozgalmaiban s a kosmikus beleélés minden formájában törjön Isten felé, hogy megragadja minden lét legfőbb forrását és alapját. Ebből az aktivitásból következik az is, hogy az ember többé nem pusztá utánképezője egy magában fennálló és már a teremtés előtt Istenben meglévő «eszmevilág»-nak, hanem együttműködője egy ideális megvalósulásnak, amely a világ folyamában megy végbe. Az ember az egyetlen hely, amelyben és amely által az őslétező magát nemcsak megragadja és megismeri, hanem ő egyúttal az a létező is, akinek szabad döntésében és elhatározásában Isten a maga lényegét megvalósíthatja és megszentelheti. Az embernek rendeltetése több, mint az, hogy csak «szolga» és aláztos munkás legyen, s több, mint hogy csak egy önmagában már kész és tökéletesen Isten «gyermeké» legyen. Az ember Isten munkatársa, aki az Isten lobogóját, egy még csak a világprocessussal magát megvalósító «deitas» lobogóját a világ minden viharában elől viszi. Minden ember egyéni személyisége — mondja Scheler, az Eucken tanítványa — közvetlenül egy örök létben és szellemben gyökerezik s éppen ezért nincs egyetemesen érvényes és igaz, hanem csak egyéni érvényességű, igaz világnézet. Ámde van egy szigorúan egyetemes érvényű módszer, amelynek segítségével minden ember megtalálhatja a maga metafizikai igazságát. Ily módon ez a metafizika tovább folytatja és befejezi azt a munkát, amelyet a filozófiai anthropologia megkezdett: bizonyosakká tesz a felől, hogy az ember nem «animal rationale», nem is «homo faber», vagy «Übermensch», illetőleg «homo sapiens», de nem is pusztá dolog, hanem magának a világegyetem mozgásának egy iránya, sőt a világegyetem *alapjának* egyik mozgási iránya. Csak egy ilyen alkatú metafizika lesz képes eltüntetni azokat a nagy ellentéteket, amelyek korunkat oly szomorú komolysággal jellemzik. Scheler u. i. mélyen meg van győződve arról, hogy az emberiség — talán a keresztyénség felépését kivéve — sohasem nézett olyan nagy változások elé,

mint amilyeneknek a mai emberiség. A fajok, a nemzetek, a vallások, az osztályok között levő ellentétek, s az a nagy antagonizmus, amely az újabb időkben a szellem és az ösztöniség, a szellem és az «élet» között szinte már vésteljesen kifejlődött, csak egy olyan metafizika alapján oldhatók meg, amely az embert úgy is, mint szellemi lényt, úgy is, mint ösztöni lényt egy isteni ősalapba horgonyozza le.

Scheler bölcelete a maga módszerével és tartalmával egyaránt típusos kifejezése a modern bölcelet azon irányának, amely egy ontologiai alapra felépített metafizikában a szellem egyeduralmával szemben a már Nietzsche által hangsúlyozott «élet» nevében az érzések és ösztönök nagy szerepére mutat rá s az igazi teremtő erőt az emóciók talajában találja fel. A létet önmagában az emberi létből akarja megérteni, de viszont az embert csak úgy tudja a maga igazi mivoltában felfogni, ha őt a lét ősalapjába horgonyozza és úgy tekinti, mint aki a világegyetem teremtői folyamatában a maga lelki actusai által tevékeny részt vesz. Sorsdöntő jelentősége az ember existenciájának van, s ez az existencia a maga teljességében rá van utalva a világegyetem ősalapjával való együttműködésre, hogy ezáltal kifejtse önmagát és ezt az ősalapot is. Az anthropologia immanentiája így utal a metafizika transcendentijára, az ember existenciája az önmagában vett, abszolút létre. Scheler gondolkozásában egy évszázad gondolkozása keres kiegyenlítődést: Eucken, a scholasztikusokon, Husserlen keresztül ismét Euckenhez jut vissza, de az élet jogai mellett a szellem jogait is igyekszik érvényre juttatni. Hogy a kettő miként fér meg egymással, — ez a kérdés Schelert egyelőre nem háborgatta. Nem háborgatta az a kérdés sem, hogy vajjon az önmagában formátlan élet — amely aranycsengését valóban Nietzsche-től nyerte — vajjon nincs-e rászorulva a szellemre, amely a maga tevékenységeivel formát teremt és alakot ad.

Talán megoldást fognak nyerni ezek a kérdések a Heidegger bölceletében, amelynek egyelőre csak kiindulási pontja és módszere áll világosan előttünk. Heidegger is voltaképpen a kantismusból indul ki, azután Husserlhez megy iskolába, majd a scholasztikusokat teszi mély tanul-

mányozás tárgyává, hogy végül Scheler, a dialektikai theologia és Kierkegaard legyenek tanítómesterei. Heidegger talán a legtipikusabb gondolkozó mindazok között, akik napjainkban igyekeznek új úton és új módszerrel, új oldalról megfejtetni a filozófia nagy problémáit. A lét és az existencia, a szellem és az élet fogalmai azok a gerincfogalmak, amelyeken egész ontologikus felfogása kikristályosodik. Különösen az existencia fogalma tesz itt nagy jelentőségre szert és szolgál minden fejtegetésnek kiindulási pontjául és alapjául. Innen az egész filozófiai irány, amelyhez Heideggeren kívül főleg Jasperset számíthatjuk, az *existenciális filozófia* nevet viseli.

Az existencia fogalma különben a nagy dán gondolkozónak, Kierkegaardnak műveiben nyer először szilárd és határozott jelentést a nyomorúságos és bűnök között senyvedő ember létének és életének jelzésére. Dr. Tavasz Sándor igen világosan fejt ki, hogy Kierkegaard bölcséleti állásfoglalását negatív értelemben Hegel határozza meg, kinek bölcséletében a kor egész bölcséleti problematikáját szemlélte Kierkegaard, pozitív értelemben pedig Sokrates volt az, aki gondolkozásának kialakulására döntő hatással volt. Hegellel együtt vallja, hogy ez a világ telve van ellentétekkel, de amíg Hegel ezeknek az ellentéteknek megszüntetésére tör, addig Kierkegaard nemcsak hogy nem akarja azokat megszüntetni, hanem egyenesen paradoxonokká fokozza, amelyeknek megoldása az emberre nézve merő lehetetlenség. A bűntől sujtott, nyomorúságos ember életét, amelynek terhét Kierkegaard ezerszeres fájdalommal érezte, az *existencia* fogalma juttatja az ő gondolkozásában kifejezésre, amely szó ezáltal egészen specifikus jelentést nyer. Ő mindenképpen a valóságot akarta megragadni, hogy fájó lelkére valamiképpen gyógyító írt szerezzen, de ezt a valóságot, amint az a logikai gondolkozásban feltárul előttünk, megérteni nem lehet. Igazi valósága az embernek van, az existenciális viszonyok között élő személyiségnek. Ezért helytelenül kezdte el a filozófiát Hegel, amikor bölcselete legelejére a tiszta és általános lét fogalmát tűzte: minden igazi bölcsületnek a *személyes existencia* fogalmából kell kiindulnia. Amíg az ember a közve-

tetlen valósággal viszonyba lépni nem tud, addig nincs sem igaz, sem hamis; a közvetlen valóság pedig önmagam, az én existenciális létezőm. Ha pedig közvetlen valóság az *existencia*, akkor nyilván magában foglalja az ember életmegnyilatkozásainak egészét a maga bűneivel, sóvárgásaival, nyomorúságaival, vágyaival, örömeivel, szenvedélyeivel, fogvatkozásaival. Ebben az *existenciában* a lét és gondolkodás valóban egybeesik, hogyha az *existáló* maga önmagát ebben a maga *existenciájában* gondolja, vagy rövidebben s talán világosabban, ha az *existáló* ezt a maga *existenciáját* a maga gondolkodásában utánképzí. Hogy Kierkegaardnak ez a bölcséleti magatartása tiszta *anthropologismus*, amely Hegel logikai felfogásának ellenzésén nőtt nagyra és izmosodott meg, kétségbe vonni alig lehet. Kétségtelen az is, hogy ebben az *anthropologismusban*, amellyel Kierkegaard korát megelőzte, Kierkegaard egész lelki alkata nyer tiszta kifejezést.

Az *existenciáról* szóló ez a tan áll Heidegger gondolkodásának előterében is. Heideggert a maga tanának kialakítására az a meggyőződés vezette, hogy amiként Platon idejében, úgy még ma sem vagyunk tisztában azzal, hogy *lét* alatt tulajdonképpen mit is kell értenünk. Ma sem vagyunk tisztában a lét jelentésével. Első feladatunk tehát az, hogy a lét kérdésre feleletet adjunk. Ma már nem lehet megelégednünk azzal a dogmával, amely még a görög bölcsélet folyamán alakult ki s amely azt hirdette, hogy a lét jelentése után kérdezősködni merőben felesleges. A lét a legegyetemesebb és a legüresebb létében, nincs is szükség arra, hogy ennek a legegyetemesebb és legüresebb fogalomnak meghatározásával töltsük az időt. Ezzel szemben Heidegger véleménye az, hogy a lét problémája a legfontosabb ontologiai kérdés, mert hiszen minden tudomány az ily vagy oly módon létezőt kutatja s a lét kérdése éppen e kutatás lehetőségének apriori feltételét célozza. De ezen kívül minden ontologia vak marad, ha előbb a lét jelentését nem állapította meg világosan, s ezt a megvilágítást nem ismerte el fő- és alapfeladatának.

A létet, az ontológiának ezt az alapfogalmát, azonban

nem lehet logikailag kiokoskodni, hanem azt a létezőben (Dasein) és a létezőből kell megérteni. Ennek a létezőnek, az embernek, sajátossága az, hogy a maga létével és léte által a maga léte nyílik meg és lesz érthetővé előtte. Azt a létet, amelyhez a létező így vagy úgy viszonyul, vele szemben így vagy úgy viselkedik, de mindig viszonyul a léthez és azzal szemben mindig tanúsít bizonyos magatartást, ezt a létet nevezi Heidegger *existentiának*. A létet ebből az existenciából lehet megérteni és megmagyarázni. Az existáló Én-t kell megérteni, mert ennek az Én-nek megértése nélkül a bölceletnek egyetlen kérdésére sem lehet feleletet adni. Az existencia kérdése — úgymond Heidegger — csak az existálás által hozható tisztába. Az így értett alap-ontológia és existentialismus arra tör, hogy az existenciának ontológiai alkatát elemezze és tárja föl.

Az ember létezéséből a létnek magának megértése egyenesen abból a létezésből következik. Az ember u. i. a maga létezése által betör a létnek Egészébe, még pedig oly módon tör be, hogy ezáltal már most a létező mint létező lesz előtte világossá. Ez pedig nagy előnye az embernek, mert ez által nemcsak létező a többi létező között, hanem ezt a létezőt mint létezőt meg is érti. Az ember — amint Heidegger mondja — ki van szolgáltatva a létezőnek mint létezőnek, ámde ez egyúttal azt a szükségét is rejti magában, hogy az embernek ezen existenciája által szüksége van a létezőnek mint létezőnek megértésére. Tudniillik az ember, mint existencia, csupa végesség, s mint ilyen végesség csak a lét megértése alapján lehetséges. A létezés ki van szolgáltatva a létnek, mint olyannak, át van adva annak, s ha ezt a létet mint létet nem értené, nem lehetne existencia sem. Az existencia legbelsőbb magva a lét megértése: ahol existencia van, ott van megértése is a létnek, mint létnek. A metafizika alapproblémája pedig éppen az, hogy mi a létezőnek a legbelsőbb lényege, azaz, mi a létezőnek a léte. A metafizika alapja hát a létezés metafizikája.

Ez a létezés metafizikája azonban egészen sajátos jellemű. Nemcsak a létezőről való metafizika ez, hanem mint létezés is szükségképpen történő metafizika. Azaz: a létezés

metafizikája nem már készen lévő «organon», hanem minden időben a maga eszméjének átalakulása szerint kell újra és újra kialakulnia oly módon, hogy a metafizika lehetőségének kérdésére feleletet keresünk. A lét megértésének belső lehetősége az a probléma, amelyből a létre vonatkozó minden kérdésnek ki kell sarjadnia. A lehetőség kérdésének eldöntése az alap-ontologia feladata, amely tehát a metafizikának is alapjául szolgál.

Az alap-ontologia világosan fogja kimutatni, hogy a lét megértése nemcsak a megismerésnek egy fajtája, hanem elsősorban az existenciának egyáltalában alapmomentuma s maga a «metafizika» is a létbe való «betörés» alaptüneteménye, amely tehát éppen nem az ember által «teremtetik» rendszerek és tanok által. De ezen alapproblémán kívül az ontologia által nyújtott existenciális elemzésnek azt is meg kell mutatnia, hogy a létezővel való minden érintkezésnek alapjában miként van már jelen a létezés transcendentiaja, azaz a világban való benne létel, amely távolról sem jelenti az alany és a tárgy között levő viszonyt, hanem ellenkezőleg, ezen viszony lehetőségének feltételét. Az elemzésnek feladata megmagyarázni azt az egységet, amely a transcendentia és a létezés között lényegszerűen fennáll.

Annak magyarázata, hogy ebben az újfajta elemzésben mit jelent pl. a «gond» — «Sorge» — kategóriája, és minő szerepet juttat itt Heidegger a «Semmi» fogalmának, mit jelent továbbá a gond, mint «időiség» stb., ezeknek a kérdéseknek tárgyalása és magyarázata nagyon messze vezetne, s a Heidegger gondolkozásának megértése ezen magyarázatok által sem lenne teljessé, mert hiszen Heidegger főművének még csak egy részlete áll előttünk. De talán sikerült ebben a rövid vázlatban is érthetővé tennünk Heideggernek azt a törekvését, amely a lét jelentésének vizsgálatában az anthropologia sajátos útján haladva igyekezik világosságot teremteni. Az anthropologia alapjára kell helyezkednie a metafizikának s általában az egész filozófiának a maga minden tanával. Ez az anthropologismus teljesen sajátos jellemmel ruházta fel Heidegger minden okoskodását, amely okoskodások tekervényes utakon haladnak lépés-

ről lépésre, nehezen érhető s éppen lefordíthatatlan nyelvezetbe burkolódzva. Hogy hova vezetnek a filozófiai anthropologia és Heidegger elmékedésének ezen tekervényes útjai — erre a kérdésre a jövőtől kell várunk a feleletet.

Teljesen az existenciális bölcelet útját járja a kiváló német psychologus, Jaspers, aki *Philosophie* címmel (1932) megjelent művében a világnézet minden nagy kérdését az existenciális filozófia módszerével igyekezik megoldani, vagy legalább a megoldás útjára terelni. Ebben a nagy munkában sehol sem az ismeret elmélete áll előtérben, hanem a világ-és életnézet, ami általában véve az existenciális bölceletre nézve jellemző. Az objektív kutatás semmiféle módszere sem alkalmas arra, — úgymond Jaspers — hogy előttünk a világ egységét feltárja, amiből természetesen következik az is, hogy objektív kutató módszerek segítségével világnézetre sem tehetünk szert. A dolog és minden filozófia sorsa éppen annak megértésén fordul meg, hogy a létet az ember létezéséből lehet megérteni s az ember létezése a valóságnak egy nem objektíválható területéről nő ki és Jaspers éppen azokat a «formákat» akarja megvilágosítani, amelyekben az ember a létbe belenő. Erre nézve nélkülözhetetlen fontosságú az a tény, hogy én csak a másokkal való közlekedés, «communicatio» által vagyok az, ami vagyok. Ez a communicatio valójában egy szeretetteljes harc, amely által egy a mást akarja maga körébe vonni. Ahol a mással való állandó közlekedés elé akadályok merednek, ott az én nem is lehet én. Jaspers a gondolkozás és a gondolat értékét is ezen méri: bölceletileg csak az a gondolat igaz, amely ezt a communicatiót elősegíti.

Az emberi létezésen át jutunk el hát a léthez, amely azonban, mint absolut lét, soha sem lehet az ismerés tárgya s csak symbolumok által fogható fel. Ezeknek a symbolumoknak, vagy, amint Jaspers nevezi, «chiffre»-knek transcendentiajuk van. Mindennek, ami tapasztalati, tehát az «empirikus»-nak, bizonyos «transparentia»-ja van, azaz a létezőn átvilágít a lét, mint lét, ami lehetővé teszi, hogy én a jelenségben, amely előttem a tapasztalati világban megjelenik, symbolikusan szemléljem azt, ami transcendens erre a je-

lenségre nézve, azaz a létet. Itt hát nem lehet szó semmiféle értelmi munkáról: itt minden csupa szemlélet. Így tekintve a dolgot, minden jelenség lehet symboluma a transcendentianak, még az egyén saját cselekedete is. A symbolum vagy «chiffre» tehát egy szóval kifejezve, s ez által az immanentia és transcendentia viszonyát is röviden megvilágítva, nem egyéb, mint a transcendentia az immanentianban. És a gondolkodás is e ponton jut kétségtelen szerephez Jaspers bölcséletében: a symbolum mindig gondolt symbolum, amely éppen csak azt teszi lehetővé, hogy rajta keresztül magával a léttel jussunk érintkezésbe. Ezenkívül azonban a gondolkodás semmiféle oldalról és semmiféle úton sem férközhetik közel a léthez. A lét — hiába minden bölcselkedés — megismerhetetlen.

Jaspers bölcsellete éppen úgy, mint a Heideggeré, merőben az anthropologismus talajából sarjad. Az embernek, mint keresőnek léte a lehetséges existentia s ez a keresés, ez a kutatás maga a filozófia, amelynek subjectivitása le nem tagadható. A filozófiáról írott három kötet tartalmából azonban világosan látja a hozzáértő, hogy Jaspers mily sokat köszönhet Kant és a német idealismus bölcséletének is.

Amíg az «élet»-filozófia és a filozófiai anthropologismusra épülő vagy abban éppen kimerülő filozófia mindinkább duzzadó áradatban toltult előtérbe, addig a szellem tevékenységeit vizsgáló «rég» bölcsélet sem maradt tétlen szemlélet rabja. Ha széttekintünk a filozófia jelen irodalmában, úgy fog feltűnni, mintha a transcendentális bölcsélet, amely Kantnak köszöni létezését, mind nagyobb mértékben háttérbe szorulna s helyet adna a fentebb vázolt újabb filozófiai irányoknak. Ha azonban tüzetesebben megtekintjük a dolgot, reá kell jönnünk arra is, hogy a szellem bölcselete, bár háttérbe szorult, mégis erőteljes képviselők által ad magáról félre nem ismerhető erővel életjelt. A minden filozófiai partocskát elöntéssel fenyegető speculatióval szemben, amely a subjectivismusnak minden ismertető jegyével dicsekedhetik, Rickert, B. Bauch, Hönigswald, hogy csak egy pár nevet említsünk, a legnagyobb energiával követelik a kritikai alapon álló ismeretelmélet jogainak érvényesítését, mert

ellenkező esetben a filozófiának objektív volta forog végső veszedelemben. Hönigswald és Bauch kutatásai még nem jutottak el a rendszeres kialakításig, de ismeretelméleti kutatásaik eredményét nem nélkülözheti immár semmiféle filozófia sem, amely nem elégszik meg pusztán anthropologiai eredményekkel és világnézeti útmutatásokkal. Rickert munkásságában azonban már világosan áll előttünk egy mély gazdagságú és széles pillantású bölcselőnek rendszere.

Rickert tana közvetlenül a Windelband felfogásához kapcsolódik, aki a filozófiát alapjában véve értéktannak tekintti, amely mint elméleti filozófia a lét és az ismerés örök problémáit kutatja, mint praktikus bölcelet azonban a gyakorlati életfolytatás és az értékek megvalósulásának kérdéseit igyekszik tisztázni. Mindketten azonban, Windelband és Rickert is, úgy látszik Fichtéhez térnek vissza nagy szeretettel és az ő felfogásának alapjára helyezkedve, vizsgálják az emberi szellem minden bölcséleti kérdését. Mindketten egyetértenek abban, hogy ismeretünk tárgyát a szellem alkotja a maga apriori tevékenységeivel, s így ez a tárgy minden esetben logikai természetű és soha sem metafizikai. Egyetértenek abban is, hogy más a lét és más az érték. Az értékről soha sem lehet azt állítanunk, hogy «van», mert az érték mindig csak «érvényes», amelynek lennie «kell». E ponton mindkettőjükre Lotze van döntő hatással, akinek a kialakuló értékelmélet a maga első határozott kezdeteit köszönheti. Mindkettő nyílt szemmel tekinti a valóság tényeit, de egyik sem hajlandó lemondani sem a szellem, sem az ész jogairól, ha mindjárt az «élet» vagy a «világnézet» előretolt kérdéseiről is van szó. Rickert a tudományos bölcelet nevében és védelmében ellenállhatatlan támadást indít az ú. n. «életfilozófia» ellen. Erélyesen emeli fel tiltakozó szavát minden olyan törekvés ellen, amely az élet fogalmát állítja vagy akarja állítani minden filozófiai magyarázat élére, mert az «élet» fogalma — ha ugyan határozott fogalmával rendelkezünk — nem jelentheti reánk nézve azt a legfelsőbb értéket, amelyet megvalósítanunk elsősorban törvény és kötelesség, és amelyből nyerné minden érték a maga becsét. Az értékek fenséges világa az élet fölött helyezkedik el s ad

valójában értéket és becset magának az életnek. A pusztán biológiai értelemben vett életre semmiféle világ-, vagy életnézetet építeni nem lehet. Az élet a maga biológiai értelmében minden jelentés és értelem nélkül szükölködik s jelentést csak úgy nyer, ha a szellemből fakadó értékeink alakítják ki s adnak neki formát. Az élet tehát *önmagán túltra* utal.

Rickert tana szemben minden életfilozófiával, minden habozás nélkül nevezhető a szellem filozófiájának. A szellem teremt mindent, a szellem a legfőbb lét s a szellem a legfőbb érték is, amelyből minden más érték s jelentés fakad. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Rickert metafizikai álláspontra helyezkednék a maga bölcséletében, sőt ellenkezőleg: Rickert tanát csak akkor vagyunk képesek megérteni, hogyha ismeretelméleti és logikai szempontból tekintjük. A «valóság» fogalma is tisztán logikai jellemű s az által létesül, hogy az ítéletben az érzékek által szolgáltatott adatok szilárd és jelentésteljes formát nyernek. Az érzéki adatok csak az ítélet formáló tevékenysége által lesznek valósággá az ismeret számára. Vagy, amint Varga Sándor Rickertől írott figyelemreméltó művében világosan megmagyarázza, a valóság Rickertnél semmiképpen sem metafizikai, hanem határozottan logikai fogalom, s ebből következően a filozófia is nem metafizikai, hanem ismeretelméleti, logikai alapon épül fel. Ismeretelméleti alapon lehet és kell megértenünk a valóságot a maga tárgyaival, amelyeket a szellem formál jelentésteljesekké, és az ismeretelmélet alapján kell megértenünk az érték fogalmát is, amely fogalom az ítélet közvetítésével szükségképpen fűződik a lét és valóság fogalmához. Ez pedig főfontosságú tény. Megakadályozza u. i. azt, hogy a lét és az érték két ellentétes fogalomként álljon egymással szemben, várván a jótékony közbenjárót, amely őket tűrhető egységre hozza.

Az érték fogalma már ott áll az ismerés kapujában, s a valóság logikai fogalmának megteremtése nélküle nem is lehetséges. Az ítélet u. i. mindig valaminek elfogadását vagy el-nem-fogadását juttatja kifejezésre. Az elfogadás vagy el-nem-fogadás mozzanata pedig egyenesen utal az érték fogalmára. Az ítélet a megadott anyaghoz, mint a szemlélés

által szolgáltatott adatokhoz hozzácsatolja a jelentésadó formát. Ez a jelentés pedig már maga is érték, amely az ismeret tárgyán «érvényes». A jelentésnek és az értéknek az ismeret tárgyán meg «kell» valósulnia, s ennek a «kell»-nek logikai kényszere az ítélet formáló tevékenysége által jut kifejezésre. Ez a «kell» már ott van az ismerő tudat mélyében, a szellem bensejében és követeli, hogy megvalósíttassék. Megvalósíttatik pedig az ítélet által, mint az ismeret közvetlen tárgya. Ezért a filozófia, amikor azokat a feltevételeket és tevékenységeket kutatja, amelyek mellett és amelyek által a transcendens «kell» megvalósulhat, mint az ismeretnek egyetemes tárgya, akkor tulajdonképpen az egész világ *totalitása* áll előtte az ismeret tárgyaként. A bölcsélet egyetemessége tehát határozottan biztosítva van azon cél által, amely a filozófia elé megvalósítandóul ki van tűzve.

Az ismeretelmélet az elméleti értékkel, az igazsággal foglalkozik és szükségszerűen folytatódik az értékelmélettel, amely az értéket általában s az érték fajait vizsgálja. Az értékről szóló fejtegetések szükségszerűen vannak reá utalva azokra az eredményekre, amelyeket az ismeretelmélet kutatásai során nyertünk és semmiképpen sem alapulhatnak valamely metafizikai vagy életbölcseleti elmélkedésen. Az érték maga nem sorolható sem az érzéki, sem az ideális létezők közé (mint amilyenek pl. a matematikai tárgyak): az érték nem létezik, az érték *érvényes*, amint ezt Lotze tanának hatása alatt Rickert tanítja. Hogy pedig ennek az egyetemes értéknek miféle fajai vannak, erre a fontos kérdésre feleletet csak a történelem segítségével nyerhetünk. A történelem u. i. éppen az a végtelen folyamat, amelynek keretében az értékek megvalósulhatnak. Ha tehát azt akarjuk megtudni, hogy az emberek mely értékeket ruháztak fel objektív érvénnyel, akkor a történelem tanúbizonyosságára vagyunk utalva. Azt mondhatnók, hogy Rickert tana értelmében az objektív és örökérvényű értékek történelmi megvalósultságuk által lesznek láthatókká, s így ezeken a megvalósult értékeken keresztül lesznek számunkra hozzáférhetőkké azok az értékek, amelyeknek értéke és érvénye különben felette áll minden időnek és helynek, azaz felette

áll magának a történelemnek. E különböző értékfajok elméleti vizsgálatában Rickert bámulatatos erővel merül el a történelem és az élet által nyújtott adatok útvesztőjében, hogy megállapítsa azokat az értékfajtákat, amelyeknek vizsgálata az értékelméletnek s filozófiának előkelő feladata. Itt igazán mindenütt az élet és a történelem teljességével állunk szemközt, s szemeink előtt az emberi szellem végtelen valósága lepleződik le azokban az értékekben, amelyeknek rendszerezését Rickert nagy művének első kötetében kísérli meg, rámutatván azokra a nagy szolgálatokra, amelyeket e téren nekünk Hegel bölcséletének mélysége és Gøethe gondolkozásának gazdagsága, életessége tehet.

Az értékek felosztásának bölcséleti alapja az alany és a tárgy kettőssége. Az alanyi értékek mellett ott vannak a tárgyi értékek. A szubjektív értékeknek csak az egyesekre nézve van értékük (ilyen érték pl. az élvezet), az objektív vagy tárgyas értékek ellenben minden létezésből függetlenek s éppen ezért Rickert abszolút értékeknek is nevezi azokat. Az abszolút értékek is két csoportba oszthatók: vannak olyanok, amelyek tárgyakon valósulnak meg és vannak olyanok, amelyek személyekben nyilatkoznak és valósulnak meg. A tárgyi javak között találjuk a logikai értéket megtestesítő tudományt, a szép értékét kialakító művészetet; de itt találjuk a mystikát is, amelyben a személytelen szentség nyer megnyilatkozást. Ezek a tárgyi értékek az egyén szemlélődő, contemplatív tevékenysége által jönnek létre, míg a személyekben és a személyek által megvalósított értékek szülője az egyén tevékeny, aktív magatartása. Az aktív értékek sorozatában legelőkelőbb hely kétségkívül az ethikai értéket illeti meg, amely mindig személyekben valósul meg és személyek által nyer kialakítást. Az erkölcsi értéket az egyén a maga szabad elhatározásából valósítja meg, illetőleg kísérli meg annak megvalósítását az erkölcsi cselekedet által. Az erkölcsi értékhez csatlakozik egy egészen sajátos érték, amelyet a többi értékek sorából Rickert emelt először önállóságra: az *erotikus* érték. Ezt az értéket az egyének a maguk vonzalmuk által a *szeretet* közösségeiben valósítják meg s szereznek ez által boldogságot mind maguknak, mind má-

soknak, akikre ez a boldogító és szerető vonzalom irányul. Ide tartozik a barátság, a szerelem, a házasság, az anyaság stb. Az erotikus értékeket és azoknak természetét, kapcsolataikat, megvalósulásaiknak feltételeit stb. egy új tudománynak, az erotikának kell majd megvalósítania s ez által feltárnia az emberi szellem tevékenységeinek egyik legfontosabb, de legkevésbé ismert területét. Az aktív vagy személyes értékek sorozatában végül helyet foglal a vallásos érték, amely által a személyes szentség nyer megvalósulást. A vallásos lélek a maga forró szeretetével fordul Isten felé, akiben a személyes szentség a maga tökéletességében jelenik meg és ölt testet. Az értékek hatféle faja mintegy totalitásra jut a vallásos érték által, amely az Isten fogalmához tapad és a szentség megvalósítója. Mind a hat értékfajtának megvalósítása, azaz ennek a hat értékfajtának megvalósítására való törekvés a maga együttesében jelenti azt, amit kultúra névvel szoktunk jelölni és ami a történelem folyamán igyekezik megvalósulásra az emberiség szakadatlan és fáradságot, áldozatokat nem ismerő munkássága által. Ekként az értékbölcselet voltaképpen a kultúra bölcselete lesz Rickert rendszerében s ez a kultúrbölcselet lesz alapja a történet bölcseletének is.

Még csak egyetlen kérdést kell röviden érintenünk Rickert tanában. Értjük a természet és a történet ismertetére vonatkozó problémát, amelyet ugyan már Windelband vetett fel, de amelyet a maga rendszeres alkatában Rickert dolgozott ki először s állított sok eredménnyel járó vitatkozások központjába. Az ismeretnek — úgymond Rickert — két nagy birodalma a természet és a történelem. A testi és a lelki valóság együttvéve alkotják a természet végtelen birodalmát, a kultúra alkotásainak gazdag területe pedig a történelem. A természetről szóló tudományok abban különböznek a történeti alkotásoktól, azaz a kultúra alkotásairól szóló tudományoktól, hogy amíg emezek a maguk tudományos eljárásuk közben a kutatás tárgyát merőben *individualizálják*, addig amazok eljárása teljesen *generalizáló*. Azaz: a természettudomány, amikor a természet különféle jelenségeit vizsgálat tárgyává teszi, azok között törvényeket

igyekezik megállapítani, akkor ezekből a jelenségekből elhagy mindent, ami bennük különös és egyéni, hogy ezáltal megnyerje azt, ami bennük *egyetemes*. A történettudományok vagy kultúrtudományok, vagy, így is szoktuk mondani, a szellemtudományok ezzel szemben éppen arra törekednek, hogy a történelem és a kultúra alkotásaiban azt emeljék ki, ami ezeket az alkotásokat, mint a szellem alkotásait, egyéni jellemzi. Ha már most a természettudományok generalizáló eljárását a kultúra tudományainak individualizáló eljárásával egybevetjük, azt fogjuk találni, hogy míg az individualizáló eljárást mindig és kényszerűen értékszempontok irányítják, addig a generalizáló eljárásból ennek az érték szempontnak tökéletesen hiányoznia kell. A kultúra alkotásai egytől-egyig értékmegvalósulások lévén, logikai lényegüknél fogva követelik az értékszempontok alkalmazását, a természeti élet jelenségei azonban, miután keletkezésükhöz az értéknek semmi köze, értékszempontok alkalmazását egyenesen tiltják. Ennek oka pedig könnyen érthető. A természetből u. i. hiányzik a jelentés, a kultúra javai pedig éppen jelentésük által tűnnek ki. Jelentés pedig érték nélkül nincs. Ahol jelentés van, ott tehát lennie kell értéknek; az érték pedig a maga megértésére követeli az értékszempontok figyelembevételét. A természettudomány generalizáló módszere az egyetemeset keresvén, kizárja az érték szempontjait s a létező valóságot a maga értékmentes mivoltában szemléli. A kultúra tudományai a kultúra egyes alkotásainak jelentését keresvén, azt az egyéni jelentést (pl. az *Utolsó vacsora* vagy Petőfi lírájának jelentését) csak úgy képesek megérteni, ha ezt a jelentést az abszolút érték, valamelyik fajára viszonyítják s ebben a viszonyban ismerik meg.

Természetes, hogy a természettudományok és a kultúra tudományainak ez a különböző eljárása különböző fogalmakat is szül. Más lesz a természettudományi fogalmak és más a történettudományi fogalmak logikai alkata. Ennek a kérdésnek tüzetes fejtegetése azonban messze vezetne. Messze vezetne annak a kérdésnek vizsgálata is, hogy Rickert tana mennyiben felel meg valóban a természeti és a történeti tudományok tényleges eljárásának. Annyi azonban tény, és

Rickert elméletének érdeme e ponton el nem tagadható, hogy ez a tan a tudományok logikai alkatának problémáját új szempontok alá helyezi s új módszert nyújt a kutatás számára. Aki ezután tudománytannal foglalkozik, annak immár nem lehet közömbösen elhaladni sem Rickert tana, sem azon vita mellett, amely ennek a tannak nyomában lángolt fel és gazdagította a tudományok logikájának nem nagyterjedelmű és nem túlságosan mélyen járó tanát. Rickert a természettudományok és a szellemtudományok logikai vizsgálatát a maga rendszerének alapjáról igyekeztet megoldani, azt igazán bölcséleti problémává avatta.

Figyelemmel kísérvén a filozófiai gondolkozás útját Kanttól napjainkig s rámutatván azokra az irányokra, amelyekben a filozófiai gondolkozás napjainkban is halad s látván azokat a különbözőségeket, amelyek ezen irányok között tagadhatatlanul megvannak, önként felmerülhet a kérdés: így hát vajjon a szellem-e vagy az élet? a lét-e vagy az érték? az értelem-e vagy az ösztönös érzés? az ész-e vagy az intuitio? Rickert-e vagy Heidegger? A kérdés bizonytalannal felmerülhet, de a filozófiai elme más feleletet nem adhat, csak azt, hogy ezek a különböző irányok egyformán az igazság után törve, mindannyian a filozófia feladatának szolgálatában állanak s ha e kutatásoknál őrt a filozófiai lelkiösmeret áll, akkor minden irány, legyen bár különböző, az igazság győzelmét segíti elő. A szellemfilozófiai irány becsületes kutatásai arra fognak figyelmeztetni, hogy az emberi műveltség minden alkotásában, legyen az tudományos munka, esztétikai alkotás, erkölcsi cselekedet, kegyes életfolytatás, örökkévaló értékek öltének testet, amely értékek egyedüli forrása a szellem a maga örökkévaló létében. Ha az életfilozófia kutatásait tekintjük, meg kell tanulnunk azokból, hogy a filozófia az élet gazdagságának magyarázója s az igazi élet csak ott sarjadhat, ahol a szellem termékenyítő ereje nyilatkozik. Ha az existenciális bölcsélet szempontjait vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy pusztá tételekkel és elvont szabályokkal az existenciális létet s főleg az emberi existenciát megérteni nem lehet. Ha az érzés fontosságát kiemelő intuitionismus törekvéseit vesszük számba, azt fogjuk észrevenni, hogy az érzé-

sek alatt ott van az értékek gazdag rétege, amely rétegre éppen az emberi lélek érzései tesznek figyelmesekké. Ha pedig azoknak tanát tartjuk szem előtt, akik az értelem tevékenységére vetik a súlyt, be kell látnunk azt, hogy az értelem munkája nélkül nincs semmiféle komoly ismeret és igazi tudomány; az intuitio előtt felbukkanhat a keresett igazság, de ez az igazság logikai alkatot csak az értelem tevékenységei által nyer. A különböző irányok becsületes és lelkiismeretes harca a filozófia gazdagodását és elmélyülését jelenti. A végleges győzelmet csak akkor remélhetné a halandó ember, ha idők során képes lenne az örök igazság birtokába jutni.

BARTÓK GYÖRGY.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Huszonötödik közlemény.¹ —

Pár perc múlva odament hozzá Bingley, akinek tárgyalása Mr. Bennettel rövid volt és eredményes.

— Hol van a nővére? — kérdezte gyorsan, amikor benyitott az ajtón.

— Fönt az emeleten anyákkal. De bizonyosan itt lesz egy pillanat alatt.

Bingley betette az ajtót maga mögött, odalépett hozzá, felkérte, hogy gratuláljon neki s legyen jó rokona. Eliza őszintén és meleg szavakban adta tudtára, hogy mennyire örül a rokonságnak. Kezet szorítottak egymással s amíg Jane le nem jött, Elizának meg kellett hallgatnia, hogy Bingley milyen boldognak érzi magát s hogy Jane milyen kitűnő teremtés. És ámbár Bingley a szerelmes ember szívéből beszélt, Eliza mégis szilárdul hitte, hogy a boldogságához fűzött várákozásában nem fog csalódní, mert ízlésben, jellemben nagyon egyezett menyasszonyával, aki a mellett okos leány volt és véghetetlenül jó természetű.

Ez az este mindnyájuk számára ritka örömet jelentett. Miss Bennet olyan jól érezte magát, hogy az arcát lelkes pír öntötte el és talán sohasem volt olyan szép, mint életének ezen a fordulópontján. Kitty hol mosolygott, hol vigyorgott s úgy érezte, hogy most már hamarosan rája kerül a sor. Mrs. Bennet hiába kereste a szavakat, hogy megfelelő kifejezést tudjon adni beleegyezésének és anyai helyeslésének, ámbár félóra hosszat egyébről sem beszélt Bingleynek, mint

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688., 689., 690., 691., 692., 693., 694., 695., 696., 697. és 698. számában.

arról, hogy ez a házasság teljesen összevág az ő kívánságaival ; s amikor a vacsorához Mr. Bennet is odament hozzájuk, minden szavában és egész magatartásában kifejeződött, hogy ő is milyen boldognak érzi magát.

De azért magára a dologra még gyöngye célzást sem tett, amíg vendégük a késő esteli órákban búcsút nem vett tőlük. Mihelyt Bingley eltávozott, Mr. Bennet a leányához fordulva így szólt :

— Jane, gratulálok neked. Nagyon boldog asszony leszel.

Jane rögtön hozzásietett, megcsókolta őt és megköszönte jószágát.

— Te igazán jó leány vagy, — felelte az apja — és nekem nagy örömet nyújt az a gondolat, hogy ilyen szerencsésen mégy férjhez. Bizonyos vagyok benne, hogy nagyon jól össze fogtok férni. Neki is körülbelül olyan a természete, mint a tied. Mind a ketten annyira tudtok alkalmazkodni, hogy soha semmit sem fogtok elhatározni ; olyan kényelmesek vagytok, hogy minden cselédetek be fog csapni benneteket, és olyan bőkezűek, hogy mindig többet fogtok költeni, mint amennyi jövedelmetek lesz.

— Remélem, apám, nem így lesz. Minden könnyelműség vagy meggondolatlanság pénzdolgokban megbocsáthatatlan bűn volna az én részemről.

— Többet fognak költeni, mint amennyi jövedelmük lesz. No hallod! Bennet! — kiabálta felesége. Micsoda beszédek ezek! Négy vagy ötezer font az évi jövedelme, sőt minden valószínűség szerint még ennél is több! — Aztán leányához fordult : — Oh drága, drága Jane-em! Hogy én milyen boldog vagyok. Fogadni mernék, hogy ma egész éjjel nem fogom lehúyni a szememet. Különben én mindig mondtam, hogy mégis csak ez lesz a vége. Utóvégre valaki nem hiába olyan szép, mint te vagy. Emlékszem, az első pillanatban, ahogy megláttam Mr. Bingleyt, tavalý, amikor először jött Hertfordshire-be, én rögtön arra gondoltam, hogy ezek ketten valószínűleg össze fognak kerülni. Bingley a legszebb fiatalember, akit életemben láttam.

Wickham és Lydia már teljesen el voltak felejtve. Mrs. Bennetnek vitán kívül Jane volt a kedvenc gyermeke.

És ebben a pillanatban kizárólag övele törődött. A fiatalabb testvérek pedig éltek a kedvező alkalommal, hogy már most bizonyos előnyöket biztosítsanak maguknak a jövőre nézve.

Marynek az volt a kérése, hogy szabadon használhassa a netherfieldi könyvtárat, Kitty pedig egyenesen könyörgött Jane-nek, hogy legalább is néhány bált adjon minden télen.

Bingley most már természetesen mindennapos vendég lett a háznál, gyakran már reggeli előtt ment s mindig ottmaradt vacsora utánig, csak olyankor nem, ha valamelyik nevetlen szomszédja, aki csak megvetését érdemelte ki, meghívta őt ebédre s Bingley úgy érezte, hogy nem utasíthatja vissza a meghívást, ha csak ő még nevetlenebbnek nem akar mutatkozni.

Eliza most nem nagyon folytathatott beszélgetéseket testvérnénjével. Amíg Bingley náluk volt, Jane nem lehetett tekintettel arra, hogy bárki mással foglalkozzék. Viszont Eliza nagy hasznára volt mind a kettejüknek azokban a pillanatokban, amikor mégsem lehettek együtt, — ami néha szintén kikerülhetetlen dolog. Ha Jane nem volt jelen, Bingley csak Elizával akart beszélgetni, s ha a vőlegény elment, Jane is mindig szükségét érezte annak, hogy kiöntse szívét Eliza előtt.

— Nagyon boldoggá tett engem azzal az állításával, — mondotta Jane egy este Elizának — hogy a mult tavasszal halavány sejtelve sem volt az én londoni tartózkodásomról. Én ezt igazán nem tartottam lehetségesnek.

— Nekem viszont megvolt az erős gyanúm — felelte Eliza. — De hát mivel magyarázta meg a dolgot?

— Az egész dolog nem lehetett egyéb, mint Miss Bingleynek a mesterkedése. Nővérei ellenezték a velem való ismeretséget, amin nem is szabad csodálkoznom, mert hiszen ő sok tekintetben jóval előnyösebb házasságot köthetett volna. De ha majd látni fogják, és én remélem, fogják látni, hogy fivérük boldog énvelem, szépen bele fognak nyugodni a dologba s mi újra jóbarátok leszünk; ámbár az egykori, régi bizalmas viszony soha többé nem fog helyreállani.

— Hát ez igazán megbocsáthatatlan beszéd, én ilyet még nem is hallottam tőled — felelte Eliza. — No hallod,

engem igazán felbőszítene, ha megint készpénznek vennéd Miss Bingley állítólagos barátnői érzelmeit.

— El tudod-e hinni, Lizzy, hogy tavaly novemberben, amikor oly váratlanul elutazott Londonba, nagyon szerelmes volt belém és mindenáron visszajött volna, ha el nem hitetik vele akkor, hogy én teljesen közömbös vagyok iránta?

— Valljuk meg, hogy hibát követett el; de hát ez csak szerénységét dícséri.

Jane erre természetesen magasztalni kezdte Bingleyt, mint akiben nincs meg a kellő önbizalom és aki nem értékeli eléggé a saját kitűnő tulajdonságait. Eliza örömmel tapasztalta, hogy Bingley egy szóval sem árulta el barátjának a közbelépését. Mert ámbár Jane igazán jólelkű teremtés volt és a világon senkire sem tudott igazán haragudni, Eliza teljes tudatában volt annak, hogy ez a tény Jane szemében mégis csak ártana Darcynak.

— Nálamnál szerencsésebb teremtés még nem volt a világon — kiáltott fel Jane. — Miért vagyok én az egyetlen az egész családjunkban, akit nagyobb szerencse ér, mint a többieket? Ha legalább téged is ilyen boldognak láthatnának. Ha volna a világon csak még *egy* ilyen férfi a te számodra.

— Ha negyven ilyen férfit adnál nekem, akkor sem tudnék soha olyan boldog lenni, Jane, mint te vagy. Ahhoz, hogy olyan boldog lehessenek, a te jószágodra és a te szerencsés természetedre volna szükségem. Nem, nem, majd csak segítetek magamon valahogy és talán ha szerencsém is lesz, még idejekorán összetalálkozom egy második számú Mr. Collins-szal.

A longbourni birtokos-család legbelsőbb ügye nem maradhatott sokáig titokban. Mrs. Bennet felhatalmazást nyert, hogy megsúghassa a dolgot Mrs. Phillipsnek, ez pedig minden felhatalmazás nélkül megsúgta az összes merytoni szomszédoknak.

Bennetékről rögtön kimondták, hogy az ő családjuk a legszerencsésebb család a világon s már el is felejtették, hogy három héttel azelőtt, amikor Lydia megszökött hazulról, mindenkinek az volt a véleménye róluk, hogy valósággal üldözi őket a balsors.

LVI.

Egy reggel, éppen egy héttel az után, hogy Bingley eljegyezte Jane-t, ő meg a család nőtagjai együtt ültek az ebédlőben, amikor hirtelen mind az ablak felé pillantottak, mert kocsizőrej hallatszott és rögtön utána négylovas hintó állt meg a kapu előtt. Vendég sohasem szokott ilyen jókor reggel érkezni, meg aztán a hintó semmiféle szomszédjuk járművéhez sem hasonlított. Postalovak voltak befogva a hintóba és a bakon ülő inas egyenruhája is teljesen ismeretlen volt a Bennet-házban. De minthogy nyilvánvaló volt, hogy vendég érkezett a házhoz, Bingley rögtön rávette Jane-t, hogy ők ketten térjenek ki a hivatlan vendég útjából és sétáljanak el a kis ligetbe. Már föl is keltek és kimentek az ebédlőből, a többiek pedig hiába találgatták, hogy ki ülhet a hintóban, amikor az ajtó feltárult s belépett rajta a vendég: Lady Catherine de Bourgh.

Mindenki el volt készülve arra, hogy itt meglepetés lesz, de Lady Catherine betoppanása olyan meglepetés volt, amely túltett minden várakozáson, ámbár Mrs. Bennet és Kitty, akik egyáltalában nem ismerték a hölgyet, nem is lehettek annyira elámulva, mint Eliza.

Lady Catherine a rendesnél is barátságatlanabb arccal lépett be a szobába, Eliza üdvözlésére csak azzal felelt, hogy egy kissé megbiccentette a fejét és leült egy székre, a nélkül, hogy kinyitotta volna a száját. Eliza megmondotta az édesanyjának, hogy ki a vendég, bár Lady Catherine egy szóval sem jelezte, hogy óhajtja a bemutatást.

Mrs. Bennet, aki csupa álmélkodás volt, a legmesszebbmenő udvariassággal fogadta a vendéget, annyira imponált neki Lady Catherine társadalmi előkelősége. Egy pillanatig némán ültek, aztán Lady Catherine nagyon feszesen így szólt Elizához:

— Remélem, hogy jól van, Miss Bennet. Ha nem tévedek, ez a hölgy az édesanyja.

Eliza meglehetősen kurtán azt felelte, hogy igen.

— És ez itt, nyilván az egyik húga.

— Igen, madame — mondotta Mrs. Bennet, akit boldoggá

tett, hogy egy Lady Catherine-hez szólhatott. — Ő az utolsó-előtti leányom az öt között, mert a legifjabb csak most ment férjhez, a legidősebb pedig éppen odakünn sétál egy fiatal-emberrel, akiről azt hiszem, hogy nemsokára szintén a családkhoz fog tartozni.

— A parkjuk itt nagyon kicsi — szólalt meg újra Lady Catherine rövid hallgatás után.

— A rosingsi parkhoz hasonlítva, persze nem is jöhet számba, madame; de tessék elhinni, hogy jóval nagyobb, mint Sir William Lucas-ék parkja.

— Ez a nappali igen kellemetlen lehet nyári estéken; nyugati fekvés.

Mrs. Bennet biztosította Lady Catherine-t, hogy ebéd után sohasem ülnek be a nappaliba, aztán hozzátette:

— Szabad-e megkérdezni, hogy Mr. és Mrs. Collins jól érzik-e magukat?

— Oh, nagyon jól, még tegnap este is láttam őket.

Eliza most azt várta, hogy ő ladysége elő fog venni egy levelet Charlotte-tól az ő számára, mert ennek a látogatásnak aligha lehetett egyéb oka. De semmiféle levél nem került elő és Eliza teljesen tanácstalanul állott.

Mrs. Bennet nagy előzékenységgel megkérdezte Lady Catherine-től, nem parancsol-e valami enni- vagy innivalót, mire Lady Catherine nagyon határozottan és nem épp udvariasan kijelentette, hogy neki nem kell semmi. Aztán fölkelt és így szólt Elizához:

— Miss Bennet, úgy láttam, hogy a házuk előtt a pázsit egyik oldalán egy olyan csinos kis liget húzódik el, nagyon szeretnék egy kis sétát tenni ott, ha megtisztelne a társaságával.

— Eredj, drágám, — kiáltotta az anyja — s mutasd meg ő ladységének a különféle sétautakat. Azt hiszem, a remetelak nagyon meg fogja nyerni tetszését.

Eliza engedelmeskedett, felrohant szobájába napernyőjéért és lekísérte a lépcsőn a magas vendéget. Amint keresztülmentek a hallon, Lady Catherine sorba benyitott az ebédlőbe és a szalonba s rövid szemle után kijelentette, hogy nagyon szép szobák s aztán folytatta útját.

Hintaja a kapu előtt várt, s Eliza látta, hogy benne ül a komorna. Némán haladtak végig a kavicsos úton, amely bevitt egy kis csalitba. Eliza el volt szánva arra, hogy egyáltalában nem fogja erőltetni a társalgást ezzel az asszonnyal, aki még kellemetlenebb és arcátlanabb volt, mint rendszeren szokott lenni.

— Hogy' is gondolhattam valamikor, hogy hasonlít az unokaöccséhez? — mondotta magában, miközben Lady Catherine arcát nézte.

Ahogy beléptek a csalitba, Lady Catherine következőkép kezdett beszélni:

— Ön bizonyosan tisztában van azzal, Miss Bennet, mi bírhatott rá engemet, hogy ideutazzam Longbournba. Szíve és lelkiösmereite okvetlenül megsúgta már Önnek, mi lehet a célja az én idejövetelemnek.

Eliza őszinte és leplezetlen bámulattal nézett reája.

— Madame, Ön a leghatározottabban téved. Én igazán el sem tudom képzelni, minek köszönhetjük, hogy látogatásával tisztelt meg bennünket.

— Miss Bennet, — felelte ő ladsysége ingerült hangon — Ön igazán tudhatná, hogy énelem nem lehet tréfálni. És hogyha Ön úgy találja is jónak, hogy velem szemben két-színűsködjék, én nem fogom Önt követni ezen az úton. Engem mindig arról ismertek, hogy szókimondó és őszinte lelkű teremtes vagyok és csöpp kedvem sincs ahhoz, hogy épp a jelen pillanatban hazudtoljam meg enmagamat. Két nappal ezelőtt a fülemhez jutott egy hír, amely egyenesen megdöbbsentett. Értesülésem szerint nemcsak a testvérnénje áll azon a ponton, hogy a lehető legelőnyösebben menjen férjhez, hanem hogy Ön is, Miss Eliza Bennet, minden valószínűség szerint nemsokára nőül megy Mr. Darcyhoz, az unokaöcsémhez, a saját tulajdon unokaöcsémhez. Én természetesen tudom, hogy ez szemenszedett hazugság, és ámbár eszem ágában sem volt megbántani unokaöcsémet azzal a föltevessel, hogy ez a dolog egyáltalában lehetséges, mégis rögtön elhatároztam, hogy idejövök, mert azt akarom, hogy Ön megismerje véleményemet erről az ügyről.

— De ha az egész dolog úgyis lehetetlen és hazug, —

mondotta Eliza, aki egészen kipirult az álmélkodástól és a bosszúságtól — igazán nem értem, miért vett annyi fáradságot, hogy ilyen messzire utazzék. Mit akar elérni ezzel a látogatásával itt minálunk?

— Azt akarom, hogy ezt a hírt rögtön a legerélyesebben megcáfoljuk a világ előtt.

— De hiszen azzal, hogy idejött hozzám és a családomhoz, csak megerősíti ezt a hírt, a helyett, hogy megcáfolná — felelte Eliza hűvösen. — Föltéve egyáltalában, hogy ilyen hír kering az emberek között.

— Föltéve, hogy?! Ön tehát azt állítja, hogy nem is tud róla? Hát nem Önök terjesztik a legnagyobb buzgósággal? Igazán nem tudná, hogy már mindenütt beszélük?

— Én sohasem hallottam egy szót sem.

— És ugyanilyen határozottsággal merné mondani azt is, hogy a hírnek nincsen semmi alapja?

— Én nem vagyok sem olyan nyílt, sem olyan őszinte, mint Ön, Lady Catherine. Ön intézhet hozzám olyan kérdéseket is, amelyekre egyáltalában nem fogok válaszolni.

— Hát ezt nem lehet kibírni! Miss Bennet, én ragaszkodom ahhoz, hogy feleljen a kérdéseimre. Unokaöcsém megkérte az Ön kezét? Igen vagy nem?

— Épp az imént jelentette ki Ön, hogy Mr. Darcy nem kérhette meg a kezemet.

— Igazság szerint nem. És amíg a józan eszét el nem veszíti, nem is történhetik ilyesmi. De hátha az Ön bája és mesterkedése esetleg mégis odáig vitte, hogy egy örült pillanatában megfeledkezett arról, hogy mivel tartozik önmagának és egész családjának. Hátha Ön ígéretet csalt ki tőle?

— Ha ez igaz, akkor éppen én nem fogom ezt bevallani.

— Miss Bennet, tudja Ön, hogy ki vagyok én? Én nem vagyok hozzászokva az ilyen feleletekhez. A húgán kívül Darcynak én vagyok a legközelebbi rokona, tehát jogom van ahhoz, hogy tisztában legyek az ő helyzetével s képviseljem az ő érdekeit.

— De semmi joga ahhoz, hogy betekintszen az én magánügyeimbe. Az ilyen viselkedés pedig csak arra jó, hogy megtagadjak Öntől minden magyarázatot.

— Értse meg végre, hogy mit akarok mondani, Miss Bennet. Ez a házasság, amelyről Ön álmodozni mer, sohasem történhetik meg. Nem, soha. Mr. Darcy el van jegyezve az én leánnyal. Nos, mit szól ehhez?

— Kérem, ha ez igaz, akkor Önnek semmi oka sincs föltenni azt, hogy az én kezemet fogja megkérni.

Lady Catherine habozott egy pillanatig, aztán így felelt :

— Ez tudniillik egy egészen különös fajtájú eljegyzés. Már kicsi korukban egymásnak voltak szánva. Darcy boldogult édesanyjának ez volt a leghőbb kívánsága, mint ahogy nekem is leghőbb kívánságom. Még bölcsőben feküdt a két gyermek, amikor mi ezt a házasságot kiterveltük. És most, amikor két testvér leghőbb óhaja valósulna meg az ő házasságuk révén, egyszerre közbelép egy alacsonyabb származású fiatal nő, kinek társadalmi helyzete számba sem jöhet és akinek semmi köze családunkhoz! Hát Ön egyáltalában nincsen tekintettel Darcy rokonainak óhajára, — Miss de Bourgh-ral való hallgatólagos eljegyzésére? Hát már végleg kiveszett Önből minden illem és tapintat? Hiszen a saját számból hallotta, hogy leányom már mint csecsemő az unokabátyjának volt szánva.

— Igen, sőt már előbb is hallottam, másoktól. De mit érdekel ez engem? És ha egyéb akadály nem gátolja azt, hogy az Ön unokaöccséhez menjek feleségül, az igazán nem fog visszatartóztatni, hogy az édesanyja és a nagynénje Miss de Bourgh-t szemelték ki neki feleségül. Önök ketten kitervezték ezt a házasságot, ahogy csak tehették, de hogy létrejön-e, az már nem a tervezők akaratán múlik. Ha Mr. Darcyt kötelezettség vagy vonzalom nem fűzi az unokahúgához, miért ne vehetne nőül más leányt? És ha engem talál választani, miért ne fogadhatnám el őt férjemül?

— Mert becsület, okosság, illem, sőt az érdek is ellene szólna. Igen, Miss Bennet, az ön érdeke is, mert ne is álmodják arról, hogy Mr. Darcy rokonai és barátjai szóbaállnak Önnel, ha mindnyájuknak az érzelmeit megsérti, önkényes és makacs elhatározásával. Ez a házasság szégyen-gyalázat volna. A családban Önnek még a nevét sem ejtené ki soha senki.

— Mindez csakugyan súlyos dolog — felelte Eliza. —

De aki Mr. Darcy felesége lehet, az olyan szerencsés helyzetbe kerül s annyi boldogság vár rája, hogy aligha lesz oka megbánnia ezt a lépését.

— Önféjű, makacs leány! Igazán szégyellem magamat Ön miatt. Hát ez a hála, amiért a mult tavasszal olyan figyelmes voltam Ön iránt? Nem érzi, hogy ezért is tartozik nekem valamivel — —

— Ülünk le. Önnek meg kell értenie, Miss Bennet, én azzal a föltett szándékkal jöttem ide, hogy teljesülni fog, amit akarok. Ettől engem senki és semmi sem fog eltántorítani. Én nem szoktam meg, hogy alávessem magamat a mások szeszélyeinek. És én nem vagyok az az asszony, aki hajlandó ilyen csalódást elviselni.

— Ez csak sajnálatraméltóbbá teszi az Ön helyzetét, Lady Catherine. De higgye el, hogy egy csöppet sem hat énrám.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

A PELSŰCI HEGYEK.

— Részlet *A pelsűci pap* cz. hosszabb költői elbeszélésből. —

Kék fátyolán át párás messziségnek
Kalandos szemem a távolba mélyed,
Hol a Sajó, a regelő folyam,
Omló hullámokban siet, rohan.
Mikor a hegy mögött nyugvóra száll
S éjbe merül a bukott fénykirály,
Álmok ébrednek sejtésre, valóra,
Csillagok hullanak le, a Sajóba,
Az isteni tűzijátékban látok
Két sziklaormot : oltárt, imádságot!
Mind a kettő olyan egyforma nagy :
A pelsűci hegy s a — pelsűci pap. /

*

Isten kaszája megsuhant
És megdübörgött lenn a hant
A koporsó zord födelén ;
A Végtelenség léghajóján
Elszállt az én szép Erzsikém!
Bámész lelkem utána reszket,
Cipelve a sulyos keresztet,
Amivel a sors ráncsapott . . .
S káprázatok, fények között
Míg a felhő csattog, dörög,
Villám cikázik fenyegetve,
Mintha végóránk közeledne,
A földtől föl a magas éjig
Óriás nagyujj nyulik végig . . .
Megretten a szív s némán hallgat,
Csodálva az *Erőt, Hatalmat* ;

Emitt: *Élet*, amott: *Halál*,
 De akárhol vagy, rád talál,
 Lelkünk remeg, roskad a térd:
 — Miért? ... Miért? ...

*

A mennydörgő ég lekacag:
 Ember, alázd meg magadat!
 Csak képzelegsz, azt hive, hogy
 Te Őt kérdőre vonhatod,
 Megfejtethetlen a titok!
 Az övé minden! Ha akarja,
 Csak egyet suhint keze, karja,
 S minden romba dől perc alatt!
 Mig fáradt lábunk vánszorog,
 Tanyánkon egy vasárnapot
 Pihenünk. De Nagyujj legyint — —
 És kedd és péntek van megint
 És mi magunk nemlétező
 Buborék, porszem, levegő.
 Ősz beköszönt, nyár fölragyog,
 De az eltűnt vasárnapot
 Soha többé nem láthatod!

*

Mennék már én is! De velem
 Ő nem jön többé sohasem!
 Az én elszállt fehér virágom,
 Az én szépséges dalospárom,
 Felejthetetlen Erzsikém!
 Gyémánt, a gyűrűmből kihullott
 Igazgyöngy, rubin, drágakő!
 Szép, boldog rózsakoszorumból
 Tündöklő, ékes rózsatő!
 Mi álmodozva együtt jártunk,
 Nem hagytuk el egymást soha,
 Ábrándok és Örökszépségek
 Sovárgó, kettős dalnoka!

Csak a lant — kettő, de amit zeng,
 A dal egy lélekből fakadt,
 Egy lélek szótt a boldogságról
 Búbájos tündérálmokat!
 Óh! csak még egyszer mosolyogna
 Reám szelid, szépséges arca!
 Ártatlanul, mint rózsás hajnal,
 Ki ébred ezer s ezer dallal.

*

A gyötrelmekből lázong a sziv
 S indulatoktól fuldokol,
 De az ő nyájas emlékében
 Mennyé szelidül a pokol.
 Ő csak mesélt, dalolt, mosolygott
 S imát sohajtva égbe szállt ...
 Csak életet, Teremtőt látott
 S nem hitte a bűnt, a halált.
 Nem látta, hogy a falevél hull,
 Hogy hervad a mező, a rét,
 Mindig zord tél mulását várta,
 Megujulást, tavaszt remélt.
 Ő csak fényt látott : hite fényét :
 A sajóparti szent papot,
 Dávid király költői lelkét,
 Zsoltárzengő áhítatot.
 Mint a pelsúci Nagyhegy — csak hegy,
 A pelsúci pap sem egyéb,
 Csak *pap*, csak *hit*, ki leborulva
 Imádja, áldja Istenét.
 A jóságos, dicső Apostol,
 Áhítat tiszta orma ő,
 Lelkek sziklája, hajthatatlan,
 Meg nem rendülő szent erő!
 Ostromolják vad, konok, álnok,
 Harsogó, tajtékzó hullámok,
 De ő csak áll, meg sohse rendül
 Se hullámtól, se félelemtől,

Semmi más, csak pap ; Isten lelke,
 Imák, zsoltárok fejedelme,
 Viharban villám, fáklya vaksötétben,
 Világot gyújt a téveteg elmékben,
 Nem mennydörög, csak szeliden susog,
 Mint Libanon lábán a cédrusok,
 Vagy út szélén a délceg topolyák,
 Ha szél borzolgatja ágát-bogát ;
 Orgona, mely zúg, zengve hirtet
 Szeretetet : a megváltó hitet,
 Harangszóban száguldva szelek szárnyán,
 Végig a világ ezer táján,
 Bujkálva lenn, a völgyek templomában,
 Vagy fönn, a bástyán, mint őr a várban,
 Hol álmodó romok s éber virágok
 Együtt álmodnak mesét, dalt, álmot.

*

Talán nem is pap volt, de *A Hit*,
 Maga a földreszállt *Ima*,
 Kinek adatott mennyet, földet
 Keresztül s végig látnia,
 Ha összetörte lelkét balsors,
 Nem káromolt, nem átkozott,
 Esti imában meghalt s reggel
 Imájában — föltámadott.

*

Nézem a föllegbontó hegyet, a nagyot,
 S imák ormát : a pelsúci papot.
 Melyik Sion? Melyik a Golgota?
 Én nem kérdeztem s nem tudtam soha!
 Én mindkettőt fények ormának láttam,
 Világfáklyának Isten ablakában ;
 A hegyet — papnak s hegynek a papot,
 — Ha kél, ha nyugszik, fényt hozott s hagyott.
 Azt zúgja a felhők bőszi viharába
 A Nagyhegy, mit hirtet a Nagypap szája!

S az imából épp, mint a hegytetőről
Az Örökhít kemény igazsága csendül,
Amit zeng a világon minden,
A hegy és a pap : egy az Isten!

*

Egy! Egy az Isten! S gyönyörű világa :
A szépségeknek zengő orgonája!
Vad viharral s verőfény derűjével
Az orgona azt zúgja széjjel,
Hogy az ég boltjától le a porig
Csoda minden s csodákat álmodik!

LŐRINCZY GYÖRGY.

SZEMLE.

A magyar művészettörténetírás új útjai?

Genthon István könyvét¹ nyereségnek könyvelheti el a magyar művészettörténeti irodalom. Művészetünk történetének az a fejezete, melyet a könyv felölel, sokáig a rosszul értelmezett nemzeti hiúság nebánsvirága volt. Ezért csak örülhetünk annak, hogy most, a kevés kivétellel dilettáns összefoglalások után végre akadt rátermett szakember, aki bátor kézzel mer hozzányúlni a tövises probléma megoldásához. Hiszen a magyar «művészi akarás» nyilatkozása szempontjából az anyag elsőrangúan fontos és feldolgozása nemcsak a szerzőnek messzemenő jártasságát s biztos ítéletű szemét bizonyítja, hanem a történeti folyamatot is világosan, áttekinthetően mutatja be, az egyetemes európai kapcsolatokat pedig, ha gyakran csak vázlatosan is, de helyes távlatban állítja elénk. Mindezek oly előnyök, hogy velük szemben az itt következő megjegyzések szinte csak elméleti jelentőségűeknek tűnnek föl. De mi nem is vállalkozunk többre. A könyvet csupán addig a határig akarjuk bírálni, amíg a benne fölvetett problémák és megoldásaik a magyar művészettörténetírás szempontjából elvi jelentőségűek s hatásukat üdvösnek, vagy károsnak tartjuk. Ezért nem egy kifogásolni valót és talán dicsérni valót is elhallgatunk. Szemünk előtt sokkal inkább olyan általános módszertani elvek lebegnek, melyek a művészet történetének szigorúan tudományos szellemű szemléletére irányulnak. Arra, hogy a bírálat fegyveréhez nyúljunk, csupán egy meggondolás bírt rá bennünket: sokkal hatásosabbnak véltük a módszertani követelményeket konkrét példákon kimutatni, semmint elvont meggondolásokban kigondolni.²

¹ Genthon István: *Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig*. Bp. 1935.

² Az itt előadott módszertani elvek első sorban B. Croce *Filosofia dello spirito*-jából, valamint *Nuovi saggi di estetica*, 1920. és *La critica e la storia delle arti figurative*, 1934 c. köteteiből merítenek. Talán indokolja ezt, ha meggondoljuk, hogy a nagy nápolyi bölcsező műve milyen belső felfrissülést jelentett az olasz és a német művészet-

Genthon István könyve hat fejezetre oszlik. XIX. századbeli festészetünk fejlődését hat szakaszra osztják ezek a fejezetek, még pedig cím szerint: Klasszicizmus és biedermeier, Romantika, Historizmus és akadémia, Romantikus realizmus, Nagybánya és impreszcionizmus, Stílustörekvések. Minden fejezet nem külsőleg, hanem tartalmilag annál feltűnőbbén két részre oszlik. Az első fele tájékoztatást nyújt a kornak általános politikai és kulturális viszonyairól, második fele pedig az egyes festők életét és működését mutatja be «portrészzerű keretekben», művészetüket jellemzi, bírálja és értékeli. Az egyes fejezetekben így beálló belső szakadást maga a szerző könyve végén következőképpen igyekszik magyarázni: «Elődeimmel szemben, kik a művészeket légüres térben, kizárólag esztétikai szempontból ábrázolták, Szekfű művének hatása alatt iparkodtam a szellemi mozgalmakra és kultúrtörténetre is kiterjeszkedni. Sajnos, egyrészt a művészettörténeti tárgyalásmód, másrészt a világos szerkesztés vágya nem engedte meg a portrészzerű keretek szétrobbantását».

Ez a magyarázat azonban legfeljebb a tárgyi beosztás módját indokolhatja, a két heterogén rész között tátongó úrt nem tudja áthidalni. Nem árulja el, hogy a szerző miként képzei a szellemi mozgalmak és a «kultúrtörténet» viszonyát a művészethez, illetőleg annak történetéhez. Maga a tárgyalás sem tisztázza ezt a kérdést, mert Genthon inkább csak arra szorítkozik, hogy az adatokat és tényeket közölje, attól azonban óvakodik, hogy ezeket a művészzel magával valamilyen kapcsolatba hozza. Az első fejezetben pl. a *szellemi mozgalmak* közül említés történik a nyelvújításról, a deákos műveltségű irodalomról, a rendi nacionalismus áramlatáról, azonban sehogy sem tudjuk elképzelni, hogy ezek milyen hatással lehettek három klasszicista festőnk bármelyikére is, akár az osztrák Donátra, akár a külföldre szakadt Markóra és Brockyra. A II. fejezetben fordul elő talán az egész könyvben az egyetlen pont, ahol közvetlen kapcsolatot látunk a művészet és a korszellem között: a szabadságharc utáni elnyomatás valóban sugallta a képek allegorikus (nem «szimbólikus»!) témáit. De csak a témát és ez magában véve, mint Genthon is mondja, «művészetten kívül álló» cél. Már kevésbé öröndetes megállapítása

történet számára; azoknak épp java termései mutatják hatását. — V. ö. azonkívül Gerevich Tibor tanulmányát *A magyar történetírás új útjai* (Bp. 1931.) c. könyvben és H. Sedlmayr: *Zu einer strengen Kunstwissenschaft* (Kunstwissenschaftliche Forschungen I. 1931.), valamint a művészettörténet reformjáért küzdő *Kritische Berichte zur Kunstgeschichtlichen Literatur* címmel megjelenő folyóiratot.

a kapcsolatnak, mikor a III. fejezetben a «liberalizmus szellemének korlátatlanságát» akarja felelőssé tenni a női aktok formájában mutatkozó «öncélu nuditásért». Legalább is a XVIII. századra vonatkozólag a Goncourtok tudtak volna erről némi felvilágosítást adni!

A szellemi mozgalmak jelentőségére még visszatérünk, most forduljunk az *anyagi tényezők* felé, mert Genthon «eddig szokatlan figyelemmel van a fejlődés mögött álló eredőkre, melyek hol szellemiek, hol anyagiak»¹. A «szellemtörténetinél» is jelentősebb részt áldoz Genthon ezeknek az «anyagiaknak», ami alatt főleg a műpártolás értendő a képaraktól, a gyűjtőktől és a műkereskedelemtől kezdve egészen az egyesületi társulásokig, festőiskoláig és kiállításokig. Ezekkel kapcsolatban utal a szerző a műveltség szempontjából oly jelentős műkritikára is.

Ezeknél az «anyagiaknál» válik nyilvánvalóvá, hogy Genthonnál Szekfű hatása mennyire a külsőségekben és milyen módszertani megfontolások nélkül érvényesül. Szekfű történelmi műveiben a gazdasági és politikai élet vizsgálatánál részletes számadatokat közöl, pl. hogy mennyi pénz volt forgalomban, mennyivel emelkedtek az adók, mekkora volt a hadsereg létszáma, a nemzetiségek arányszáma stb. Ennek példájára Genthon is közöl számadatokat, pl. hogy az állami összes művészeti kiadások évenként mennyire rugtak és miként növekedtek, vagy a képarák (pláne az átlagos árak, holott a művészetben az egyéni kvalitáson múlik minden) miként emelkedtek szerény 100—150 forintról 500—1000 forintra, hogy aztán ismét 200—300 pengőre súlyedjenek, vagy hogy az egyes művészeti társulatok milyen nagy forgalmat bonyolítottak le műtárgyak eladásából. Azonban csak természetes, hogy ezek a számok nem a művészeti életnek, hanem a gazdasági életnek a fokmérői. Hogy innen nem vezetnek szálak a művészi alkotás megértéséhez, az nyilvánvaló, így tehát nem kell csodálkoznunk, ha ezeket az összekötő fonalakat Genthonnál sem találjuk. Míg Szekfűnél a számadatok azokat a tényeket és jelenségeket foglalják össze, melyeknek a történetét írja, tehát egy gazdasági adattal egy gazdasági folyamatot bizonyít és magyaráz, egy politikaival egy politikait, addig Genthonnál egy gazdasági

¹ Ezeket a felvilágosító sorokat a könyv fedőlapján olvashatjuk. Írójuk nem lehet jártas a fizikában, mert akkor tudná, hogy az «eredő» resultánst jelent, nem komponenst (összetevőt), pedig ő nyilvánvalóan ebben az értelemben akarja használni. «Eredő» az, ami valamiből eredt, eredmény, nem pedig eredet. Érdekes, hogy maga Genthon is ugyanebbe a tévedésbe esik, mikor a «*Majális eredőit*» keresi (171. l.).

ténynek egy művészeti folyamatot kellene illusztrálnia és indokolnia. Ugyanez a helyzet, mikor a művészeti társulatokról beszél, pl. a Pesti Műegyletről, az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulatról stb. Ezek nem olyan tényezők, mint a gazdasági életben a gazdasági egyesületek, vállalkozások, bankok, vagy a politikai életben a pártok, melyekről Szekfű beszél, akinek példáját Genthon követni akarja. Az utóbbiak maguk alkotják a gazdasági vagy politikai életet, ennek alkotói és mozgatói egyaránt, az ő történetük a gazdasági, illetőleg politikai élet története. Az előbbiek ellenben függetlenek a művészettől, mint szellemi alkotástól, az ő történetük nem a festőművészet története. Annál inkább helyénvaló lett volna művelődéstörténeti szempontból arra is rávilágítani, hogy a «műegyletek» mennyiben különböznek a régebbi festő-egyesületektől, vagy akár a XIX. században is előforduló művésztestvériségektől (Nazarénusok, Prerafaeliták). Ezek — közös művészi célok elérésére — a művészeket hozták egymáshoz közel, am azok inkább a közönséget akarták a művészhez közelebb hozni. Az egyiknél a művészi, a másiknál az intellektuális és gazdasági cél volt előtérben. A történelmi tény felismerése már elkerülhetővé tette volna a módszertani hibát is.

Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a művészeti terméket gazdasági szempontból nem lehetne tudományos vizsgálódás tárgyává tenni. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy ez esetben nem művészettörténeti, hanem gazdaságtörténeti munkát végzünk. Ezt a módszertani különbséget az ellenkező oldalról már negyed századdal azelőtt világosan látták, ahogy ez egy nemzetgazdász érdemes művéből kitűnik (Paul Drey: *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malerei*). Természetes, hogy a művészeti alkotások nemcsak esztétikai, hanem gazdasági termékek is. Mint a művész magángazdasági kereseti tevékenységét tárgyalja Drey a termelést, a festőművészet ipari és szociális viszonyait, a művek gazdasági értékesítésének módjait stb. De tudatosan hangsúlyozza, hogy a művészetet ebben az esetben a gazdaságba sorolja be s lényétől idegen elvnek veti alá. Ilyesmi Genthon előadásából nem világlik ki. Pedig csupán ez lehetne biztosítéka annak, hogy az olvasó a dolog előadásának egymásra következőségéből ne azt a téves következtetést vonja le, mintha a kulturális, de főleg az «anyagi» adottságok valami olyan alap volnának, hogy egyedül rajtuk épülne föl a művészet «Überbau»-ja. Genthon itt nem tudta elkerülni a történelmi materializmusba való visszaesés látszatát. A művészet gazdasági vonatkozása bizonyos fontos kérdés, de bevezetésként ezzel kezdeni egy-egy kor jellemzését, azt a benyomást kelti, mint mikor az embert a konyhán keresztül vezetik a szalonba

nem is szólva arról, hogy ehhez a természetes, időrendbeli sorrend logikája alapján is szó fér. A képet ugyanis előbb meg kell alkotni, meg kell festeni, csak aztán lehet kiállítani, bírálni vagy eladni. A «fejlődés mögött álló» «anyagi eredőkről» tehát már ezért sem lehet szó. Különösen áll ez épp a XIX. század művészetére, melynek «egyik legfőbb jellegzetessége, — Genthon maga mondja — hogy nem megrendelésre, hanem eladásra készül». Így épp a XIX. század sokkal alkalmasabb a művészet és a gazdasági élet kiengesztelhetetlen ellentétének igazolására, semmint arra, hogy a gazdaságot a művészettel egyensúlyi helyzetben, vagy éppen mint a művészet előmozdító erejét mutassa be. Az új társadalmi berendezkedésben az élet és a művészet elidegenedtek egymástól, a termékenyítő kölcsönhatás helyébe a rideg elszigetelődés lépett, ami a l'art pour l'art jelszavában jutott legtalálósabban kifejezésre.

Kár, hogy a szerző nem látta be Gerevich tanításának igazságát : «A gazdasági tényezőknek, a politikai és társadalmi történethez képest, a művészettörténetben elenyésző szerepük van, amennyiben ezek a művészeti termelésnek legfeljebb mennyiségét, de nem minőségét befolyásolják», — mert akkor talán szerényebb tért foglalt volna el könyvében a statisztika. Gyakorlati szempontból bármennyire méltányoljuk is Genthon buzgalmát a műpártolás népszerűsítése terén, amint pl. könyve végén is azzal kecsegtet bennünket, hogy «ha az állam és társadalom ezer gondja között ezentúl csak egy kevéssebbet törődik» a művészettel, akkor a «felfelé ívelő fejlődés tovább folytatódik», — mi ezzel a lényegileg materialista felfogással szemben végeredményben mégis Goethének adunk igazat : «Die Kunst kann niemand fördern als der Meister».

Összegezve az elmondottakat, Genthon tévedése abban áll, hogy Szekfű történet-szemléletét, amely a politikai történeté, a művészet történetére akarja alkalmazni. Szekfű, mint láttuk, módszerintelenül teljesen indokolhatóan hivatkozhat gazdasági tényekre, mert ő az élet gyakorlati körének : a gazdaságnak vagy politikának történetét írja. A szellem gyakorlati tevékenységének két mozzanatát : az erkölcsit és a gazdaságit azonban meg kell különböztetnünk — mint ezt Croce éles dialektikával tette — a szellem elméleti tevékenységének két mozzanatától : az esztétikaitól és a logikaitól. De Szekfű Gyula útja különben is a történelmi materializmustól és pozitívizmustól Diltheyn, Troeltschön, Simmelen keresztül a szellemtörténet, az új idealizmus felé vezetett és ezt az ösvényt most fordított irányban járni anakronizmus volna.

Genthon a magyar festőművészet «kultúrtörténetét» vagy más szóval «szellemtörténetét» akarja adni. Ezért azonban nem kellett

volna könyvét «Szekfű művének hatása alatt» megírnia, hanem sokkal inkább fordulhatott volna az «elődökhöz», kikkel szemben annyira újtónak akar látszani. Pedig mindnyájan olvashattuk Gerevichnek épp oly maró gúnnyal, mint amilyen éles kritikával írt cikkében, hogy a «szellemtörténet nem új irány s a művészettörténelemben nem új módszer» és «régebben is voltak a száraz művészettörténeti tények fölé emelkedő, a művészettörténet folyamatát az emberi szellem történetének magaslatáról tekintő kutatók, ezek azonban nem így nevezték magukat.»

Tudjuk, hogy amikor a romantikusok a még ma is élő történelmi világrépet kialakítják, a kultúratörténetet már ott találhatjuk az újjáéledt művészettörténet mellett, mint a felvilágosodás bölcselétéből maradt örökséget. És ott találjuk C. Schnaase nagyszabású művétől Taine rendszeréig a művészettörténet nagyjainak műveiben. Ez volt a szorosabb értelemben vett «művelődéstörténeti» módszer, mely kívülálló körülményekből, politikai, gazdasági, geográfiai stb. viszonyokból igyekezett a művészet fejlődését megmagyarázni vagy legalább a keretet és a hátteret számára ezáltal megszerezni. Alig állították Wickhoff és Riegl, más oldalról Wölfflin a formatörténeti módszer kiépítésével a művészettörténetet saját lábára, amennyiben a stílusok változását immanens fejlődésként fogták fel, mikor a «világnézetek» ismét helyet kértek a művészettörténetben. Most már a két előzőt mint «szellemtörténeti» módszert egy szintézisben oldották fel, azt azonban nem a külső adottságokból, hanem a szellemi hajtóerőkből kívánták levezetni. Ez a szorosabb értelemben vett szellemtörténeti módszer a művelődéstörténetitől abban különbözik, hogy a különféle szellemi területeken egyidőben fellépő jelenségeket nem akarja egymással összehasonlítani és kapcsolatba hozni, hanem azokat egy együttható szellemi előfeltételre akarja visszavezetni, valamely a különböző kategóriákat magában foglaló közös, magasabb kategóriára (D. Frey szavainak parafrázisai). Ez a M. Dvořák nevéhez fűződő módszer ma már szemmel láthatólag hanyatlóban van. Mutatják ezt azok a jól indokolt támadások is (J. Sauer, Meumann, Schlosser, Kaschnitz-Weinberg és nálunk Gerevich), melyekben ez a módszer az utóbbi időben részesült.¹

Nem lehet célunk ezeknek a módszereknek bírálása és csupán

¹ Mélyenjáróan állapítja meg J. v. Schlosser (Wiener Schule d. Kunstgesch. 1934) a szellemtörténetről: «Das Kunstwerk gerät dadurch in die entgegengesetzte Lage, als wenn es zum reinen Stil-Dokument einer strengen formalistischen Betrachtung dient, wo es zwar abstrakt objektiviert erscheint, dennoch aber seinem Urphäno-

annyiban érdekelnek bennünket, amennyiben nyilvánvalóvá teszik, hogy Genthon módszere sem kultúrtörténeti, sem szellemtörténeti, hanem pseudo-szellemtörténeti, illetőleg pseudo-kultúrtörténeti. Minthogy Genthont nem azok a szellemi principiumok érdeklik, amelyek valamely kor legkülönbözőbb kifejezési formáiban egyaránt nyilvánulnak, hanem sokkal inkább a kulturális viszonyok kölcsönös befolyásának kérdése, ily módon az ú. n. szellemtörténeti szempont nála föl sem merül. Mert mint D. Frey mondja : «Aber die Erforschung solcher unmittelbarer Einflüsse — vom kulturgeschichtlichen Standpunkt sicherlich auch von Wichtigkeit — betrifft doch etwas ganz anderes als das, was wir als die geistesgeschichtliche Fragestellung umschrieben haben».

Maradna tehát a kultúratörténet. Ezekkel a «háttérfestő» művelődéstörténetekkel valóban tart Genthon annyi rokonságot, hogy pragmatikája — Dvořák szava szerint — céltalanság szempontjából egy olyan gőzmotorhoz hasonlítható, melynek az áttételi szíja elveszett. Mint láttuk, az okozati kapcsolatot a művészeti fejlődés és a kulturális viszonyok közt a szerző sem tudja megtalálni. A különbség közte és az általános kultúratörténet-írók közt az, hogy Genthon nem az irodalomban, zenében, a színház hatásában stb. látja a hatóerőket, hanem főként a gazdasági életben. A «korszellem» hatása csak két helyen jut szerephez : a romantikánál s ezzel kapcsolatban a historizmusnál és az impresszionizmusnál. Itt is kérdés azonban, hogy Genthon nem tévedett-e a kultúratörténetek veszélyes hinárjába és nem téveszti-e össze a causalitást az analógiával. Ha szellemtörténész lenne Genthon, akkor nem elégednék meg azzal, hogy a romantikát fenntartás nélkül a liberalizmussal azonosítsa, a historizmust pedig a romantikára vezesse vissza (mert e három tényezőt így még mi sem kovácsolja egybe). Hanem azt kérdezné, hogy a historizmus az irodalomban, a tudományban és a képzőművészetekben egyaránt nem párhuzamos jelenségek-e csupán, nem valamely közös szellemi előfeltételre, lelki diszpozícióra vezethetők-e vissza. Akkor felmerülne a romanticizmusnak az a közös jellemvonása, mely a történelmi mult és az ősi népies iránt a szíveket elfogta és amelyet szentimentális honvágynak nevezhetnénk. Ez a

men, seiner Entstehung näher bleibt ; hier besteht die weitaus grössere Gefahr, dass an Stelle des überwundenen Ästhetizismus ein Logizismus . . . tritt und in den Dienst von a priori formulierten Weltanschauungstheorien gepresst, namentlich von der sehr heiklen Interpretation schriftlicher Quellen getragen, der autonome Charakter der Disciplin verloren gehe».

multba való visszavágyás talán felfedné, hogyan lehettek restauráció és «liberalizmus» egyaránt a kor szellemi teremtményei.

Továbbá élesebben kellene meghatározni a romantika historizmusa és a későbbi akadémiás historizmus közt levő különbséget, mert ez jóformán csak a fejezetek önkényesnek látszó elválasztásában jut kifejezésre. Pedig ez az elválasztás nagyon is helyes s a különbség épp abban áll, hogy az egyik a romantika historizmusa, a másik a realizmusé, azaz mindegyikük egy más korról, a maga korával tart rokonságot. A historizmusnál (mely alatt ezután az akadémiásat értjük) nem elég a romantikához fonódó erős szálakat észrevenni, hanem arra az ellentétre is rá kellene mutatni, hogy míg a romantika a színek és formák izgatott mozgalmasságával, szenvedélyes páthosszal mutatta be a történelmet, addig a historizmus rideg, aprólékos korhűséggel, sokszor semleges, elmékedéstől sápadt szkepticizmussal (Székely Bertalan!) jeleníti meg azt. Nemcsak a formakezelésben van a különbség, hanem már magában a tárgy választásában is nyilvánul. Itt nem is kell a drámai jeleneteknek arra a végtelen sorára utalni, amelyet Delacroix a festőknek ajánlott, hanem elég, ha hazai példákra mutatunk: Madarász *Hunyadi László siratására* vagy Zichy *Mentőcsolnakjára*, szemben Than Mór *Attila lakomájával* vagy Székely *V. László és Cilleijével*. Hogy a realizmus és historizmus mennyire egy arcvonalat alkotnak a romantikával szemben, azt talán legjobban az irodalomban Flaubert mutatja: társadalmi regényei és a *Salammbó*. Gondoljunk a szakadékra, mely a *Salammbót* Hugo *Notre Dame*-jától elválasztja. A történelmi realizmus «szellemtörténeti» megfelelőjét a pozitivisták történetírás vagy a programzene, meg a színpad (Meiningeniek) is mutatják. A festészetben azonban a történelmi realizmusnak álproblémának kellett bizonyulnia egy valódi realizmussal szemben, mely első forrásból meríthetett: nem kiagyalt rekonstrukciókra, régészeti hűségre törekedett, hanem az «élet» hűségére. (Manet-nak a «történelmi» kép is sikerül: *Miksa császár kivégzése*.) Ez ma is a dicsőség napfényében áll, az éjtszakába bukott, s lassan arról is megfélekedünk, hogy valaha mégis csak egy szellemi glóbuszt alkottak. Meissonier, Chasériau, Cabanel, Detaille, J. B. Laurens és a többiek nem is voltak talán Courbet és Manet Párizsában olyan jelentéktelenek, mint Genthon sejteni engedi. És a Piloty színpadi romantikájának is legjellemzőbb kelléke az «anyagszerűség», a realizmus. Épp «szellemtörténeti» helyzeténél fogva lehetett volna pl. Székelynek a történelmi hűséggel való tragikus küzködését megérteni, mert talán ez nem is volt olyan korszerűtlen. Ha a historizmus börtönét elhagyja, «aktuálítása» rögtön előbukkan. Erről később.

Épp így csak szellemtörténeti párhuzam, de nem oksági kapcsolat áll fenn, mikor azt állítja Genthon a naturalizmusról és az impresszionizmusról, hogy a «természettudományos gondolkodás, mely a múlt század második felében uralomra jutott, a művészetet is átalakította a maga képére és hasonlatosságára». Ki tagadná, hogy a XIX. század a természettudományos világnézet kora volt, a fizika, kémia, technika és orvostudomány példáulan fellendülésének kora, de ezeknek a közvetlen hatása a művészekre ritkán mutatható ki. Alig hiszem, hogy Courbet vagy Leibl tisztában lettek volna koruk tudományos vívmányaival. És az impresszionisták legalább annyit tanultak a színek kontraszt hatásaira vonatkozólag Delacroix-tól, mint a fizikusoktól. Hiszen az impresszionisták nagy alkotásai már elkészültek, mikor a neoimpresszionisták, Seurat, Signac és később Monet a nyolevanes évek végén «szigorúan tudományos» alapra helyezkednek. A helyzet a valóságban itt is az, hogy lehetetlenség a művészeti fejlődést valamely rajta kívül álló okra visszavezetni. A tapasztalat sokkal inkább azt mutatja, hogy az egyes stílusegységeken belül (és ez a XIX. század is Davidtól a neoimpresszionizmusig) az egyszer megadott irányt a végső lehetőségekig szokták követni. Külső körülmények itt sokkal kevesebbet magyaráznak meg, mint magában a művészetben rejlő célirányosságok.

Akárhogy is álljon azonban a tudomány közvetlen befolyása a festőművészetre, hazai szempontból ez mindenképpen csak másodlagos jelentőségű lehet. Mert hiszen tény, hogy a mi festőink csak másodkézből jutottak el az új irányokhoz és így már rájuk a «természettudományos gondolkodás» csak festők révén lehetett volna hatással. De nem tartható fenn az impresszionizmussal kapcsolatban az az állítás sem, hogy «a művészet folyamatosságába itt lép be a «felfedezés» fogalma, mely a technikai újításokat ünneplő liberalizmus haladási szemléletével pontosan egybevágott». Ezt a tetszetős «szellemtörténészkedést» szertefoszlítja az a történelmi tény, hogy a felfedezés gondolata, mint azt Burekhardt rég kimutatta, a renaissance-szal lép a művészetbe és az emberi gondolkodásba. Mint ahogy már Ghiberti kommentárjai óta a művészet nélkülözhetetlen elméleti alapja a «technikai tudományok».

A kultúra összes köreinek együvé tartozását természetesen a legkevésbé sem akarjuk tagadni és hogy esetenként okozati kapcsolatok is kimutathatók ezek közt az állandóan kölcsönös vonatkozásban álló területek közt, ehhez sem fér kétség. (Lásd a Warburg-féle *igazi* kultúratörténetet!) Ha azonban általánosítunk, akkor az ilyen értelmezések végeredményben pusztán analógiáknak bizonyulnak, amelyek nem egyebek látszatmagyarázatoknál. Hiszen a művészet-

ben minden azon fordul meg, *hogyan*, és nem azon, hogy *mit* ábrázol a művész. Sok minden, amit oknak akartak felfogni, legjobb esetben is egy analóg, de önálló fejlődés jelenségének fog bizonyulni.

Változik a helyzet, mikor nem a «korszellemből», hanem egy állandó tényezőtől, a magyar faj jelleméből akar Genthon egy stílusjellegzetességet, az ú. n. «romantikus realizmust» levezetni. Világos, hogy a «nemzeti génusz» vizsgálatával Taine vizein evez és így nem csoda, ha Riedl Frigyesnél köt ki. Riedl azonban — már csak «szellem-történeti» helyzeténél, generációs kötöttségénél fogva is — túlságosan általános jellemzést ad a «magyar nép főjellemvonásáról», úgy hogy az kis jóakarattal más népre is alkalmazható. Pl. ő maga is elismeri, hogy az érzékenység «minden művészetnek egyik alapeleme». De bizony nemcsak a magyar nép «minden művészetének», hanem minden népek művészetének. A «nemzeti génusz» problémája könnyen látszatproblémává válik. Mert hiszen a valóságban a műalkotások jellegét nem egy nép jellegéből állapítjuk meg, hanem sokkal inkább fordítva: «a nemzeti génuszról» való elgondolásainkat éppen a műalkotásokból levont jellegzetességek határozzák meg. «Egy nép lelke műemlékeiben él, nem mert ő alakította azokat, hanem mert ezek a művek, melyeket a művészek gyakran az ő jellege ellenére hoztak létre, meghatározták továbbfejlődését» — állapította meg már Hennequin (*La Critique scientifique*). Lehet-e a műalkotások jellemzését egyszerűen a népjellemre visszavezetni, mikor ezt megint java-részt abból — csak legfeljebb a költészetből — nyertük?

Ha már a magyar nép valamilyen őstényét akarta Genthon a művészi alkotás magyarázatára felhasználni, akkor arra jóval alkalmasabb lett volna egy sokkal konkrétebb és ellenőrizhetőbb nyilvánuláshoz folyamodnia: a magyar nyelvhez. Nemcsak mert W. Humboldt alapvető megállapítása szerint, melyet a tudomány csak most kezd igazán értékelni és igazolni: «A nyelv szinte a népek szellemének külső megjelenése; nyelvük az ő szellemük, és szellemük az ő nyelvük; e kettőt sohasem gondolhatjuk eléggé azonosnak», hanem azért is, mert egy még mélyrehatóbb megállapítás szerint maga a nyelv és a művészet lényegileg azonos. Minthogy mindkettő kifejezés, nem is lehetne ez másként. Természetes, hogy a nyelv szót ekkor nem grammatikai értelemben használjuk, inkább a nyelv «belső alakját» értjük rajta, egy közösségnek a maga sajátos gondolkifejezési módját, a nyelvet mint alkotást, vagy ahogy G. B. Vico gondolta, a «költői», a képes beszédet. De mi más a művészet is, mint képes beszéd, mi más, mint beszéd látható formában? Indokoltnak látszik tehát az a feltevés, hogy a magyar művészet nemzeti jellegének megállapításához elsősorban a nyelvtudomány nyújthatna segédkezet.

Mert hiszen magában a nyelvben, természeténél fogva a sajátosságok alaptulajdonságok sokkal világosabban jutnak érvényre és ismerhetők fel, mint másutt. A magyar nyelvben in nuce meg kell lenniök mindazoknak a jellemvonásoknak, melyeket a magyar lelkiség, az eidos magán visel. A nyelvtudomány kiaknázásának a művészettörténet részéről az az akadálya, hogy még maga a nyelvészet sem jutott el a nyelv külső alakjának kutatásában addig a fokig, mely már a nyelv belső alakjának megfejtésébe torkolna. Különösen a német általános nyelvészet eredményeivel való összehasonlítás mutatja, — elég itt K. Vosslerre, H. Naumannra és a *Wörter und Sachen* folyóíratra utalni — hogy a magyar nyelvészeti kutatás ebben a tekintetben még nagy feladat előtt áll. A művészettörténetnek tehát első sorban a nyelv külső formáihoz kellene kapcsolatokat keresnie s ha itt biztos és tudományosan megmunkált talajra is lel (Gombocz, Horger és mások műveiben is), mégis a felszínen levő kapcsolatok javarészt igen bonyolultak (de nem felismerhetetlenek). Segítségére lehetne itt a zenetudomány is (hiszen ez szintén nem más, mint nyelvtudomány), ahol Bartók és Kodály elméleti művei megbízható alapot nyújthatnak a művészettörténet továbbépítő, de sokszor ingadozó és többértelmű magyarázatainak ellenőrzésére. Talán így a magyar jellegnek sokkal biztosabb és ellenőrizhetőbb fogalmazásához juthatnánk, mint ha a könnyen misztikussá váló lelkiségben, a nemzeti géniuszban keressük azt.

A «romantikus realizmus» fogalma mégis alkalmasnak bizonyul arra, hogy Genthon néhány festőnk jellegzetes vonását hangsúlyozva, egy többé-kevésbé természetes csoporttá tömörítse őket. Ez azonban nem annyira valamely «nemzeti jellegzetességben» leli magyarázatát, mert hiszen akkor annak előttük is, utánuk is, mindenütt meg kellene nyilvánulnia művészetünkben, általános érvényűnek kellene lennie és ennél fogva alkalmatlan lenne arra, hogy egy csoportot megkülönböztessen. Sokkal inkább feltételeznénk, hogy «a romantikának és realizmusnak egybekapcsolása» általános európai jelenség, nem pedig «művészetünk különálló jellegzetessége» volt. A realizmus, a kézzelfogható valóság ábrázolása, melyet objektív naturalizmusnak is nevezhetnénk, — szemben a szubjektív jellemű impresszionizmussal (v. ö. Genthon helyes megkülönböztetését 162—163. l.) — mindinkább szűkebb keretek közé szorul. Úgy vagyunk vele, mint a renaissance-szal: «Die Höhe ist nur ein ganz schmaler Grat». A romantika ezer szállal szötte át a XIX. század művészetét s ezek sokszor keresztezik a naturalizmus—impresszionizmus vezérfonalát. A vezető francia művészet talán tisztábban mutatja az «egyenes fejlődés» vonalát, ott a romantikus realizmus előbb áll be (Millet, a barbizoniak), de

már a németeknél később is nem naturalista és romantikus-e egyben Böcklin (ha egészen más értelemben is, mint a mieink), vagy Piloty, vagy akár M. Klinger vagy Trübner? Minden művészet természetesen a maga sajátos «nemzeti» módján oldja meg a romantikus realizmus problémáját, de azért még nem volna indokolt azt állítani, hogy ezzel a magyar művészet a külföldi fejlődés «egymásutáni-ságába önálló fejezetet illeszt».

Ez a felfogás gátolja meg aztán a szerzőt, hogy Munkácsy helyét a «művészet folyamatosságában» valóban meghatározhassa, noha avatott kézzel tapint rá a kapcsolatokra. Munkácsy művészetének gyökerei kétségtelenül a szentimentális utóromantika talajába nyúlnak le, Knaushoz és Vautier-hez és később is hasonló forrásokból táplálkoznak, Stevensből, Meissonier-ből; belőlük merítette «lélek-ábrázolásának» mimikáját. De művészetének törzsét a realizmus alkotja, az az objektív naturalizmus, melynek tulajdonképpen leg-tisztább képviselője W. Leibl. Végül pedig belőle hajt ki az az új irány, mely ismét a valóságnak költőivé, vallásossá emelésére törekszik. Követői, a fiatal Liebermann és Uhde, ismét a lelkiek felé törek-szenek, az érzések, a belső élmények ábrázolására. Így ők művészeté-nek nemcsak életképességét bizonyítják, anakronizmusát cáfolják, hanem egyben általuk válik annak sokszor rejtett célirányossága nyilvánvalóvá. Rajtuk keresztül láthatjuk meg, hogy Munkácsy pályája a romantikától a realizmuson át az új romantikáig, vagy ha Genthon kifejezését általános európai stílusjellegzetességként hasz-náljuk: az új «festői érzékenységig» ível. Ezért térhetek követői mindketten rajta keresztül egy régebbi «szenzitív» naturalistához, Israelshez vissza. Nála megtalálhatták a természetet is és a lelkieket is, a hollandi művészetnek e kettőt Rembrandt óta egy szerencsés szintézisbe foglaló hagyományában. A «romantikus realizmus» európai jelenségével találkozunk akkor is, ha Munkácsyt Courbet-vel hason-lítjuk össze. Amint a naturalista Courbet képein erős romantikus áramlat érezhető, akként találjuk meg ezt a patétikus lendületet Munkácsy természet-ábrázolásában is. Itt azonban meg kell külön-böztetni az áramlatok irányát: Courbet esetében ez Delacroix—Daumier irányából jön, nehézkes s fáradt hullámverésének maga a mester tudatosan igyekszik gátat vetni. Művészetének célzata a Leiblé: az «élettelen», objektív naturalizmus. Ezzel szemben Munkácsy-nál, ki Leibllel egykorú, művészetének alaprétege a naturalizmus, nála az áramlás, mint láttuk, az új romantika, az új költőiség felé emelkedőben van. «Fejlődése» következetesebben mutatja ezt, mint Genthon sejteni engedné. A népies életképektől (*Tépécsinálók, Zálogház* stb.) ezért fordul határozottan költői, irodalmi témák

(Milton, Mozart), majd még mélyebb lelkiséget keresve, vallásos tárgyak felé (Krisztus Pilátus előtt). De ezért fest intériuroket is. Az emberlakta intériurben lélek, meghittség él. Annyira összenőtt az emberrel, hogy sokszor bizonyos lelki életnyilvánulások kifejezőjévé válhat, mint pl. a holland festészetben. Ezért fordul feléje Munkácsy és nem azért, mert «a fényes párizsi palota lakója előtt lassan ködbe foszlottak ifjúkorának szegénységhez kapcsolt emlékei, új jelenetek, új arcok, különb úri öltözetek vették körül». Az ilyen életrajzi eseményekből a művészi alkotásra való egyenes következtetés, mint pl. a «költői képtémáknak» és «késői nagy vallásos kompozícióinak ötlete Sedelmeyertől származott», minden empirikus igazsága mellett is téves. Azokon a festő és impresszáriója között lefolyt hosszú tanácskozásokon, ahol «mindent mérlegeltek, pillanatnyi politikai helyzetet, vetélytársak sikereit, a korhangulat állapotát és a divat finom rezdüléseit, ezek alapján latolgatták a felmerülő képtárgyakat» — bizonyára más témák is szóba kerültek. Hogy mégis ezeket a témákat dolgozta fel Munkácsy, bizonyítja, hogy ezek estek belső fejlődésének irányába. Aki tehát a *festészet* és nem a *festő* történetét írja, az ilyen külsőleges eseményeket nyugodtan mellőzheti, feltéve, hogy megmagyarázni és nem szórakoztatni akar, történelmet, nem pedig «szépirodalmat» akar írni.

Ezzel azonban már át is léptünk a könyv másik részére és elérkeztünk az egyes festők jellemzésének tárgyalásához. Itt is csak módszertani szempontok vezetnek és nem akarjuk az egyes «portrékat» pepecselő igazításokkal helyesbíteni. Genthon könyvének ez a része, ahol saját légkörében mozog, hasonlíthatatlanul jobban sikerült, mint a «háttér». Alapelve, hogy portrészertő keretekben mutatja meg a fejlődést, okvetlenül helyes. Persze ezeken a «portrékon» inkább az esztétikai személyt kellene érteni, nem pedig az empirikust, melyeknek Croce igaz megállapítása szerint nem kell egymással feltétlenül azonosaknak lenniök. (Ilyen eset különben Genthonnál is előfordul: Thant, akit egyébként a historizmus festői közt tárgyal, egy képével a romantikusok közt szerepelteti. Helyesen.) Mint Munkácsy esetében is láttuk, élettörténeti elbeszélések bántóan keverednek tisztán esztétikai, azaz szellemi történésekkel. Pl. Böcklin hatását Szinyeire azzal fűszerezi, hogy «kettesben való esti sörözéseknél sok szó esett a művészetről», vagy Zichynél hosszasan ismerteti annak életfilozófiáját és politikai nézeteit, melyek kétségtelenül befolyásolták festészetét, de ez általános európai tünet volt. Kitergeti, hogy Thannak «Lotz óriási sikerei fájtak». Hock János támadta Benczurt, milyen véletlen folytán lett László Fülöp a fejedelmek festője és így tovább. Épp így nincs helye ilyen összefoglaló műben etikai méltatás-

nak sem, mint Székely Bertalan és Ferenczy esetében látjuk. Ami helyénvaló egy emlékbeszédben (mint Petrovicsnál) vagy egy monográfiában esetleg, az nem tartozik mind a festészet történetébe is.

Hogyan mutatja be Genthon az egyes művészeket? Elmondja, kinek a hatása alatt tanultak, majd bemutatja időbeli sorrendben fontosabb műveiket és így állítja elénk egyéniségük kifejlődését. A nagyobbak jelentőségét még külön is összefoglalja. Ez nagyon is rendjén van. Azonban mindezek mellett szívesen látnók, ha a szerző az egyes művekkel, legalább is azokkal, melyek a fejlődés határköveit jelentik, behatóbban foglalkoznék. Egy példa a sok közül: Markó *Visegrád*-jának jelentőségét kritikailag helyesen méltatja, de magáról a műről, arról, amit a képről közvetlen leolvashatnánk, lényegileg csak ennyit mond: «Az aprólékos részletek szerelmese itt nagy egyszerűség ért el, a friss zöldekben pompázó napsütötte hegyoldal egyetlen nagy akkordban csendül meg». Ez édeskevés ahhoz, hogy a néző átélje a képet, meggyőződjék róla, hogy az «a századeleji piktura legvonzóbb remeke». Még kevésbé segít ehhez a további ilyen magyarázat: «póz és nagyképűség nélküli, egyszerű és közvetlen a hangja, mintha régi, kedves ismerősökhöz beszélne». Ez nem ellenőrizhető, mert nem látható. Van, aki ilyennek érzi, és akad, aki nem érzi ilyennek. Ezzel szemben a «kényes gond és tisztaság» felülvizsgálható lenne, kár, hogy a szerző ezt nem demonstrálja az erdő fainak, a távoli hegyeknek stb. előadásmódján, pedig a szigorúan szabályos és biztos tér- és színkompozícióról ez leolvasható. Az utolsó kritikai állítását, «az előítéletmentes önállóságot» ismét csak a korabeli külföldi művészettel való összehasonlítás tudná igazolni. Hiszen az igazi kritika nem merülhet ki az ítélkező bírálatban (a szorosán vett kritizálásban), a művészi és nem-művészi megkülönböztetésében, még kevésbé a hangulat felkeltésében, hanem történeti kritikává kell emelkedni. A történeti kritika vagy magyarázat pedig a képalkotás reprodukciójában áll, abban, hogy visszaképzeljük magunkat a műalkotó szellemébe és fölidézzük azokat a gondolatokat, melyek a művet ilyené formálták. Ez a visszaidézés azonban nem lehet esztétikai újjáalkotás, hanem csakis logikai. A művészettörténész hivatása, hogy a közvetlen érzéki észrevétel színvonaláról az értelmi felfogás színvonalára vezessen. Kritikájának célja, hogy látni tanítson. Célja, hogy a műalkotás többé vagy kevésbé megértett, tetszőleges részleteinek élvezése helyett az egész mű alkotásának megértéséhez és élvezéséhez, tehát alakító vagy, mondhatjuk, alkotó látáshoz vezessen.

A kritika nem merülhet ki a pusztá bírálásban, de nem lehet a képen láthatók «leltározó» felsorolása sem, mint az Genthonnál is kísért. (Pl. Than Mór képeinél, Thorma *Szenvedők* című képénél.

Rippl-Rónai *Piacsek bácsi* képeinél.) Olyan leírást várnánk, mely az ábrázolt témát, tárgyakat, alakokat, arckifejezést, tér- és színkompozíciót, tehát a kép minden részlettulajdonságát érthető egységbe fogná össze. Ilyen beható elemzéseket, melyek az egyes «részeknek» a rendeltetését és kapcsolatát megvilágítanák, nemcsak a legújabb művészettörténet követel meg, hanem ilyeneket találunk — hogy csak a legtündöklőbbeket említsem — Riegnél és Wölfflinnél, sőt már Burckhardtnál is. Ebben az irányban Genthonnál is látunk sikerült kezdeményezéseket (pl. Madarász *Hunyadi László siratásának* leírásában, néhol Ferenczy képeinél). Sajnos azonban, ezek ritka kivételek. Általában külön írja le a festményt és külön jellemzi azt, mint Markó *Visegrádjánál* is láttuk. Épp így ha Székely Bertalan önarcképéről azt írja, hogy «összefoglalóan nagyvonalú és érzelmektől átjárt ábrázolási módot zendít meg» és a «szükszavúan előadott festői erő sugárzó alkotás . . . ellenállhatatlan lendületben fogant», akkor ezt a nagyvonalúságot, szüksézsavúságot és lendületet az olvasó még nem tudja követni, mert a szerző azt nem mutatja meg neki, vagy ha Lotz *Opera-mennyezetéről* ezt olvassa : «A mozgási motívumok változatosak, a kompozíció sokszáz alak fölvonultatásával is élénk és mozgalmas» stb. (90. l.), benne ez a jellemzés nem tud igazán megrögződni. Sokkal helyesebb lett volna a kész ítélet helyett bevezetni az olvasót a kompozíció leolvasásába.

Természetes, hogy egy összefoglaló munkánál be kellett volna érünk ilyen, a képek alkatát megvilágító elemzéseknek csupán a vázolásával. Ezek még nem tették volna a könyvet kizárólag csak az arisztokratikus tudomány, a kiválasztottak számára élvezhetővé és nem zárták volna el az útját, hogy egyben a nagyközönségnek szánt népszerű ismertetés is legyen, ami most kétségtelenül főcélja. Hiszen a jól értelmezett népszerűsítésnek nem kell a tudományossággal ellentétes úton járnia. A közönség sem akar mást a művészettörténettől, mint hogy azokat a bizonytalan, zavaros érzéseket, melyeket a műremek kivált belőle, egy érthető, a dolgokat átvilágító logikus egységgé formálja. A közönségnek abból van a legtöbb haszna, ha a kép elé vezetik és azt megmagyarázzák neki, megmutatják neki a helyes szempontot, ahonnan az egész értelmet nyer. Erre pedig első-sorban az elemző leírás, tehát a tudomány módszere alkalmas (ha esetleg nem is a maga szigorú formájában). Nem elegendők ötletszerűen kiragadott részletjellemzések, analógiaszerű körülírások, odavetett utalások. A laikus ezeket csak hallja, illetőleg olvassa, de nem látja.

Még kevésbé vezethet azonban a művészet megértéséhez, ha a festményt szavakkal akarjuk utánafesteni, a képet irodalmi képek-

kel utánaalkotni és érzékeltetni. Pedig ilyesmit is látunk: «Márffy pikturája a pillanat szépségét ünnepli, mint a dal, mely szétfoszlik a levegőben», vagy mikor Rippl-Rónai stílusváltozásáról így ír: «Az üvegházi növények helyén falusi virágok illatoznak, a hervadó orchidea tövében muskátli nőtt». Amit tehát fogalommá alakítva kellene kiemelnie, az itt alámerül a poétizáló képben. A művészet-történetírás legkiválóbbjai gyakran jó stiliszták is voltak egyúttal, — gondoljunk Burekhardtra, Wölfflinre vagy Pinderre — de nyelv-művészetükkel sosem akartak szórakoztatni, mindig csak a fogalmakat akarták szabatosabban körülírni, a szó erejével érzékeltetni. Meggyőződésünk, hogy a költészetnek költőinek kell lennie, a művészet kritikájának ellenben «prózainak», és ezért nem is pályázhat nagyobb sikerre, mint hogy az esztétikai benyomásokat hamisítatlanul, logikus és észszerű formában juttassa kifejezésre. Akik velünk ellenkező véleményen vannak, azoknak figyelmébe ajánljuk Huizinga egyik tanulmányát (*Wege der Kulturgeschichte*), melynek címe: «Kár származnék kultúránkra abból, ha az általános műveltségűeknek szánt történetírás egy esztétizáló érzés-história kezére jutna, amely irodalmi szükségletből származik, irodalmi eszközökkel dolgozik és irodalmi hatásokra irányul.»

A művészettörténész számára a legveszedelmesebb kísértés a zsurnalizmussal való kacérkodás. A tudomány és zsurnalizmus házasága még sohasem volt szerencsés, bármily értékek is külön-külön. Azok a hibák, melyeket a fentiekben kritika tárgyává tettünk, gyakran ennek az egészségtelen együttélésnek a tünetei: a gondolatoknak nem eléggé szigorú fogalmazása csak úgy, mint a nem elég éles fogalmak használata, a problémák nem elég tudatos beállítása vagy az alkultúrátörténeti háttérfestés, meg a biografikus anekdotázás.

Eddig a művészettörténet általános érvényű szempontjait tartottuk szem előtt, de úgy hisszük, igazságtalanok lennének Genthonnal szemben, ha végezetül nem kísérelnénk meg, hogy könyvét a magyar művészet történetének megírása szempontjából értékeljük. Ebből a szempontból kétségtelenül egészen más megvilágításba kerül a mű. Tény, hogy ha még a XIX. századdal foglalkozó külföldi összefoglaló munkákat vesszük is sorra, ott sem találunk olyanokat, melyek a tudomány követelményeinek igazán megfelelnek. Ez a század magyar festészetének történetíróját végeredményben az elé a mérhetetlenül súlyos feladat elé fogja állítani, hogy a hiányt legalább alapvonalaiiban pótolja. Hasonló probléma megoldására nagyszerű példa áll a művészettörténész előtt: Biegl, hogy Ausztria-Magyarország késő-római iparművészeti leleteit feldolgozhassa, az egész késő-antik művészet történetét megalapozta. Mutatis mutandis,

de hasonló alapépítmény nélkül a magyar művészet tudományos története sem építhető fel.

Ha már most visszatérünk a magyar összefoglaló művekre, amelyeket Genthon a jegyzetekben ismertet, akkor el kell ismernünk, hogy ezek között az ő könyve kétségtelenül előkelő helyen áll. Nemcsak azokénál szélesebb körre terjedő anyagánál és részletesebb feldolgozásánál fogva, hanem abszolút tudományos szempontból is. Ebből a szempontból első sorban is érdeme, hogy a történeti folyamatot világos, áttekinthető csoportosításban mutatja be, különösen a XIX. század második felének felosztásánál érvényesül egészen önálló és alkotó teljesítménye. Minthogy azonban minden felosztás sokkal inkább gyakorlati és kényelmi szempontot szolgál, mint a valódi megismerést, — annál nagyobb érdeme annak felismerése, hogy a művészetek logikus és igazi története csakis az egyes mesterek (vagy az egyes művek) bemutatása és jellemzése révén lehetséges. Nem esett ily módon abba a hibába, mint Kállai Ernő (*Új magyar piktúra*. 1925), aki a fejlődést nem az egyéniségeken, hanem a «problémákon» keresztül vizsgálja és figyelmen kívül hagyja, hogy a problémák megoldása csak eszköze, de nem célja is egyúttal a művészetnek. Csak természetes, hogy miután ez az intellektualista nézőpont még a legelvontabb német «szeminárium-zsargon» ködösségével is párosul, hatás nélkül maradt nálunk. Szerencsére.

Ezzel szemben Fülep Lajos könyve (*Magyar művészet*, 1928) nemcsak erős hatással volt Genthonra, hanem bizonyos tekintetben felette is áll. Épp abban a tekintetben, amelynek hiányát Genthonnál olyannyira éreztük, hogy problémáját szabatosan fogalmazza s vezeti végig, és hogy «művészettörténet-filozófiai gondolatok irányítják». Nemcsak értékelések, hanem képelemzések tekintetében is bátran meríthetett volna szerzőnk Fülep könyvéből. Mennyivel mélyrehatóbb a *Majális* elemzése és fejlődéstörténeti meghatározása Fülepnél, mint nála!

Legjelesebb tulajdonsága Genthonnak jó ízlése, mellyel könnyörtelenül dönt homályba ál-értékeket (sokakat azzal, hogy nem is említi őket), de épp oly éles kritikai érzékkel hoz napfényre új, eddig meg nem látott kvalitásokat. Sok kritikusa kifogásolta, hogy értékelései túlságosan a mai, a modern művészetszemléletet tükrözik vissza. De mi ezt nem tartjuk hibának, sőt erénynek, mert nézetünk szerint az igazi művészet a ma is élő művészet. Ilyen értelemben nincs elmúlt vagy nem-mostani művészet. Csak egy mostani érdeklődés indíthat bennünket a múlt művészetének megismerésére, miért is az, amennyiben a jelenből fakad, nem a múltat, hanem a jelent tükrözteti vissza. Ami a könyv «modernségének» pozitív oldalát illeti, a régiekben új

értékek felmutatását, az érdekes módon, talán reprodukciós anyagában jut leginkább kifejezésre. Amennyire szűkre szabott keretei és a főművek nélkülözhetetlensége engedték, igyekezett olyan képeket reprodukálni, melyek a művészt új, eddig nem ismert vagy kellően nem értékelt oldaláról mutatják be. (Sajnos, kiadója részéről nyomdatechnikailag nem igen támogatták.) A képek összeválogatása felébreszti bennünk a reményt, hogy a könyv a magyar festészet történetének a hagyományostól eltérő, merőben új szempontú szemléletét fogja nyújtani. Kár, hogy a szerző ebben a tekintetben megállt a félúton. A jó szándék és jó ízlés sokszor a sorok közt reked és az, ami a legérdekesebb, a legaktuálisabb lenne, nem jut eléggé felszínre. Esetről-esetre éles tekintettel említi meg, hogy nem egy az akadémikus és «korszerűtlen» festők közül nem is volt néha olyan elmaradott. Így Lotznál és Liezen-Mayer Sándornál az impresszionizmussal, Gyárfás Jenőnél az expresszionizmussal, Hollósy Simonnál a post-impresszionizmussal való rokonságra esik röpke fény. Míg ezekben az esetekben az «interpretálás» csupán annyira bátorkodik, hogy felhívja figyelmünket a képek merészségére és a többit a reprodukcióra bizza, addig pl. Székely Bertalan esetében már egyedül csak a 17. kép (*Táncosnő*) emlékeztet bennünket a java francia realistákra, talán leginkább Manet-ra.

Miután Genthon, ha enyhe formában is, de éles szemmel a fentiekhez hasonló aktuális tendenciákra rámutatott, nem veszi tekintetbe, hogy ezzel milyen fontos problémát súrol, hanem — az értékelésében lappangó belső ellenmondással mit sem törődve — a teljes korszerűtlenség bélyegét nyomja a magyar festészetre. Ez az «időbeli elkésés» lehet valóban «kegyetlen igazság», csupán tudatában kell lenni, hogy kétes analógiák irodalmi és politikai történetünkkel vagy más kisebb nemzetekkel magukban véve ezt még nem magyarázhatják meg. Azt hisszük, a tünet történelmi értékeléséhez csak az vezethetne, ha nem riadnánk vissza a problémának messzebbmenően következetes feltárásától. Mert azt semmi esetre sem lehet olyan módon szépítgetni, mint a könyvnek nem egy bírálója megkísérelte. Itt a probléma mélyebben fekszik és valóban kultúratörténeti, helyesebben *kultúra-szociológiai* kérdéssé válik. Ha ezzel nem hajtjuk magunkat az alkotó egyéniségeket teljes tehetetlenségre ítélő milieu-elmélet jármába, akkor itt helyénvaló lenne arról beszélni, hogy «a Nagy Parlag szívós indái körülölelték s nem eresztették» a művészt. A művészekből nem hiányzik az elszántság, hogy fej fej mellett haladjanak a vezető szellemű művészettel az időszerű problémák megoldásában, de az a kultúra, melynek talajából kinőttek, az a

társadalom, melyben működniök kellett, kevésbé volt fogékony a képzőművészetek iránt, mint pl. a költészet iránt.

Ebből a szempontból vissza kell utasítani Genthonnak azt a tételét, hogy elmaradottságunk «tiszta megfelelőjét nemcsak a politikai történet és irodalmunk históriája mutatja». Irodalmunk bizonyosan korszerű volt már Csokonaival, Berzsenyivel, de legalább is Vörösmartyval, aki épp úgy az 1800-as nemzedékhez tartozott, mint a többi romantikusok (pl. Hugo). A «fejlődést» mutató kismesterek tekintetében talán itt is elmaradtunk, az igazi «alkotást» teremtő lángelmék azonban újra meg újra az első sorba lendítették költészetünket. A költészetnek volt talaja a magyar kultúrában, volt gyökere, hagyománya, szinte megszakíthatlan folytonossága. De állíthatjuk-e mindezt a képzőművészetről? Mikor tudott festészetünk a nép művészetével olyan bensőséges kapcsolatba kerülni, mint költészetünk és újabb zenénk a népdallal? A kérdés lehetetlensége egyúttal rávilágít arra, milyen mértékben volt a magyar nép ténye és kultúrájának kifejezője a képzőművészet. De rossz fényt vet-e a francia kultúrára, hogy zenéje csak átlagosnak mondható? Vagy a hollandi irodalom hol maradt a festészet mögött?

Itt vehetnénk talán Szekfű könyvét ismét kezünkbe és kereshetnénk óvatosan feleletet arra, hogy társadalmunk kialakulása a XIX. században alkalmas talaj volt-e egy már-már élettelen művészi hagyomány feltámasztására és megizmosítására. A felelet nem lesz mindig kedvező. Hány festőnk indult korszerűen külföldön, hogy aztán idehaza a «követelményekhez» idomuljon, elparlagiasodjék! Még a XX. században is Rippl-Rónainál rámutat Genthon erre a sorsra. De nemcsak a társadalomból hiányzott a hagyomány, hanem, minthogy ő is ennek a kultúrának volt részese, magából a művészből is. Munkácsy iskolapéldája lehetne annak, hogy még egy istenáldotta nagy tehetség sem képes még oly kedvező környezetben sem arra, hogy évszázadok mulasztását pótolja. Wölfflin tételét, hogy nem minden lehetséges minden időben, úgy variálhatnók itt, hogy nem minden lehetséges minden kultúrákörben. Nem véletlen sors, hogy oly sok magyar festő Párizsban «üstökös helyett szerény, másodrendű bolygóra függesztette tekintetét». Kulturális kötöttségük nem engedte, hogy messzebbre lássanak. Sem mintaképeik művészléte, sem az övék nem állott a művészeti problémák központjában, hanem annak szélén, peremén. Ami mintaképeiknél másodrangúság, az náluk gyakran provincialitás, perem-művészet. De épp ezeknél a művészeknél fontos, hogy a nagy alkotókhoz hasonlítsuk őket, mert a látszólagos korszerűtlenség alól így kivillan a korszerűség, csak természetesen elhomályosítva az «anakronizmusok», vidékiességek

és egyéb gátlások által. A magyar művészet esetében különösen nehéz a kapcsolatot megtalálni, mert — mint Genthon is kimutatja — a XIX. században művészetünk javarészt olyan csatornákból táplálkozik, melyek maguk is messze esnek a főáramlástól: a müncheni és bécsi akadémiákból. Azonban a művészetek fejlődése csak akkor válik érthetővé, ha látjuk, hogy ezek a különböző áramlások mégis csak egyazon irányban folynak. Talán még az akadémia sem volt, nem lehetett olyan «holt víz», mint Genthon sejteti. Művészetünk korszerűtlenségének titka és sokszor látszata művészeti kultúránk provincializmusában áll. Annál inkább kell a művekben rejlő célirányosságokat, belső tendenciákat hangsúlyoznunk. Akkor talán hamisítatlanabb értékekhez juthatunk el, mint arra Munkácsy esetében is igyekeztünk rámutatni. Ha tehát művészeti kultúránk provincialitásának megítélése szempontjából a kultúratörténetet ismét rehabilitálnunk kellene, akkor azt egészen más szempontok határoznák meg, mint Genthonnál. Ma még azonban a «művészet szociológiája», melyre gondolunk, olyan ugar, melynek megműveléséhez alig láttak hozzá. Még csak kísérletek folytak ebben az irányban (W. Hausenstein), ezeknek értékéhez azonban sok szó fér. Nem csoda tehát, ha a könyv próbálkozásai ezen a téren — mert a kultúratörténeti megjegyzéseket csak ebből a szempontból értékelhetjük — nem sok sikerrel jártak. Sok probléma azok közül, melyeket Genthon érint: kárpárak, művészeti egyesületek és iskolák, de főleg a művészeti kritika egykor talán értékek lesznek annak a tudománynak kezében, melynek ma még a körvonalait is alig látjuk. Ez a tudomány azonban a kérdéseket sokkal szabatosabban fogja felállítani, a feleleteket sokkal mélyrehatóbban fogja keresni, mint szerzőnk. Mert rá bizony alkalmazhatjuk saját szavait, melyeket ő egy nagy művészünkéről mond, hogy «nem fogta meg a problémákat gyökerük-nél, a nehézségek javarésze felett elsiklott».

Meggyőződésünk, hogy ma a művészettörténet igazi útjai egyelőre másfelé vezetnek. A cél első sorban is — és ezt értékeli a művész és a közönség egyaránt legtöbbször — a művészi alkotásnak, magának a műnek, mint autonóm világnak megértése. Erre pedig az út a szigorúan tudományos művészettörténeten keresztül vezet. «Arra, hogy a képzőművészetek történetének studiumát mind zártabbá és szigorúbbá alakítsuk, nincs más eszköz, mint ha kritikáját és történetírását mindinkább filozófikussá tesszük». (Croce.) De ha nem is kívánhatjuk, hogy a művészettörténész filozófus legyen, annyit elvárhatunk tőle, hogy ne legyen rossz filozófus.

IRODALOM.

Budapest irodalmi életének kialakulása.

Waldapfel József : *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780—1830.*
A M. T. Akadémiától jutalmazott pályamunka. Budapest, Akadémia,
1935. 8-r., 368 l.

Irodalmi életünknek ma fővárosunk a természetes központja ; gr. Klebelsberg Kúnó már túlságosan annak vélte s élete egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy a nagyobb vidéki városok, s elsősül Szeged közművelődési jelentőségét erősítse, egy-egy vidéki gócponttal mérsékelje Budapest egyedülvaló uralmát. Törekvéseitől függetlenül a Trianon által elszakított országrészek magyarságának életerejé és életakarata teremtette meg a maga irodalmi különállását ; Erdély, majd a felvidék kulturális küzdelmei fővárosunktól elszakítva élék szellemi életüket, amely magyarságában a mienkével egy, de a maga partiális hagyományaiból is táplálkozván, sajátos vonásaival, sok tekintetben lelkiségével is különvált Budapest hatásától. A fölvilágosodás kora óta azonban több mint egy évszázadon át, a világháború okozta végzetes összeomlásig irodalmi és egész műveltségi életünk központja a főváros volt. Nem egyszeriben s nem könnyen lett azzá. Jelentőségét hosszú időn át Pozsony tette kétségessé : a koronázó város Bécsből kapta minden kulturális áramlat első hullámát s az országgyűlésekre mindenünnen sereglő nemesség innen vitte szét az új divatot ; tekintélyét pedig fokozta Nagyszombat közelsége : a Jézus-Társaság egyeteme Bécsből gyakran független tudományos fényével önkéntelenül is Pozsony felé világított. Éppen az egyetem Budára helyezése s a fölvilágosodás terjedésével Bessenyei törekvései kezdték megalapozni a két-egy főváros irodalmi életét. Hogyan alakult ez ki egészen — erre volt kíváncsi a főváros pályatétele s erre felel meg Waldapfel József most megjelent, pályanyertes könyve.

Kimerítő, gondos anyaggyűjtése alapján részletesen rajzolja meg Budapest irodalmi életének kezdetét. Nemesak minden eddig szétszórtan megjelent adalékot összegyűjtött, — figyelmét szinte semmi sem kerülte ki — hanem levéltári és kézírattári fáradhatatlan

munkával sok új anyagot is föltárt. A M. T. Akadémiában különösen Toldy irodalmi hagyatékát, az Orsz. Levéltárban a cenzúra történetére vonatkozó iratokat tanulmányozta át szeretettel; de a Szemere-tár s egy-két helyütt a Múzeum Irodalmi Levelestára is segítette munkáját. Könyve mindenképpen nagy szorgalomról s a nála már megszokott bőséges ismeretanyagról tesz tanúságot. Az irodalmi kultúrának minden szálát összegyűjti: nyomda és színészet, sajtó és akadémiai törekvések, könyvkereskedői árjegyzékek és könyvtárak, cenzúra és írók személyes érintkezései, az egyetem szerepe és könyvek élete jól rendezett egymásutánban s jelentőségük szerint mutatják irodalmi életünk fejlődését. Munkájának sok jó fejezete során talán a legérdekesebb a Kazinczy és a Kisfaludy Károly nemzedékének harca, az Auróra-kör elkülönülésének s az Akadémiában lassan kiharcolt hegemóniájának történetével.

Természetes, hogy munkája irodalmunk történetének ismeretét is sok új részlettel gyarapítja. Kónyi János pesti tartózkodása, Dayka Gábornak az eddig tudottnál sokkal élénkebb pesti szereplése érdekeltő. Révai Miklós barátjáról, Tóth Farkasról — első időmértékes verselőink egyikéről — több új adatot kapunk. Kölcsey *Zrínyi daláról* megható olvasnunk, hogy a címe eredetileg *Szobránci dal* volt, eszéágában sem volt a panaszos hangokat Zrínyi ajkára adni: megrendítő fájdalmát nemcsak képletesen értette a maga korára, hanem valójában is így akarta elmondani — a költemény csak a cenzúra miatt s Bártfay Lászlótól kapta mai címét. A *Mikes bújának*, Vörösmarty szép versének is hasonló volt a sorsa. Jólesik a *Csongor és Tünde* nagy könyvsikeréről olvasnunk. Érdekes, hogy Vörösmarty Székesfehérvárt akart ügyvédi irodát nyitni s barátainak csak az utolsó pillanatban sikerült őt a Tudományos Gyűjtemény szerkesztésének reáruházásával Pesten marasztaniuk. Ezt a már Gyulai Páltól is tudott mozzanatot Waldapfel részletesebben világítja meg s kidomborítja jelentőségét az irodalmi élet további alakulásában. Egyéb adatai során alaposabban megrajzolhatta volna a piaristák szerepét a pesti színészet történetében: Simai tevékenysége több figyelmet érdemel s alig kétséges, hogy Dugonics András a német színházban kapta drámahonosításainak gondolatát: mindhárom átültetésének eredetijét láthatta ott. Inász Imre *Makfalvy Ágnesét* (Spiess darabjának hősnőjét — az eredetiben Klara von Hoheneichen) igazában Annának keresztelte a fordító. A Kármán- és a Ráday-család barátsága sokkal régibb, mint Waldapfel gondolja; szerinte a budai protestáns zsinaton jutott Kármán édesapja a Rádayakkal bizalmasabb viszonyba; — egy kis nyomozás érdekes világot vet az idősebbik Ráday Gedeon odera-frankfurti egyetemi

tanulására is. Kármán apja egyébként nem evangélikus, hanem református lelkész volt. (98. l.) Többet szerettem volna olvasni a XIX. századeleji nagy regényáradatról s annak közönségéről is: ez is egyik érdekes epizódja az irodalmi élet kezdetének. Mindez még kiegészíthette volna Waldapfel derék kötetét, amelynek csak egy nagyobb hiányára akarok rámutatni. Úgy érzem, az irodalmi élet rajza kissé egyhangú, folytonossága színtelen, mert nem kíséri a kor társadalmának, a serdülő főváros kultúrájának ismertetése. A polgárosuló élet egyik legerősebb művelődési árja az irodalmi törekvések központosodása volt; de e kialakulásnak tényezője az ezt befogadó társadalom is: a könyv zamatjához tartozott volna ennek az összeműködésnek legalább is az ízelítője. A Beleznai-szalón, a nádori udvartartás, Marczibányiné szereplése, Bártfayék társasági élete alig kerül szóba, pedig Kármán, majd Kisfaludy Károly törekvései ezek nélkül kevésbé jutnak érvényre. S éppen e kristályosodási pontok által és ezek körül a könyvnek kissé egyszintű elbeszélése elevenebbé, tagoltabbá és vonzóbbá tette volna elbeszélését.

Gálos Rezső.

Miniszteri felelősség 1848 előtt.

(Válasz egy bírálatra.)

1933. októberében egy, részben jogtörténeti, részben diplomatikai tárgyú értekezés jelent meg tőlem: *A miniszteri ellenjegyzés történetéről*. Tanulmányomban, jogtörténeti irodalmunknak arra a megállapítására támaszkodva, hogy a magyar közjog a miniszteri, illetőleg tanácsosi felelősség elvét már jóval a parlamentáris-miniszteriális kormányzat megteremtése előtt ismerte: felvettem azt a kérdést, hogy vajjon az 1848: III. tc. megalkotása előtt nem találunk-e olyan jogi, illetőleg diplomatikai formulákat, melyek «lényegben és szellemben» a mai miniszteri felelősség írásbeli kifejezőmódjának, az ú. n. *miniszteri ellenjegyzésnek* előzményeiül volnának tekinthetők.

Értekezésünkben tehát a miniszteri felelősség középkori kezdeteiből indultunk ki, ezt a kérdést azonban *ismertnek* tételezvé föl, részletesebben nem fejtegettük. Mivel azonban a *Budapesti Szemle* múlt évi szeptemberi számában a fenti kérdéssel kapcsolatban néhány olyan megjegyzés hangzott el,¹ melyeket — már csak a hely előkelő voltára való tekintettel sem — hagyhattunk figyelmen

¹ I. h. 375—376. lapon.

kívül: a következőkben megkíséreljük tárgyalásunk anyagába, egészen röviden ezt a kérdést is belevonni.

A miniszteri felelősség kialakulásának problémájával legelőször Ladányi Gedeon jeles jogtörténészünk foglalkozott, 1872-ben a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályában felolvasott székfoglaló értekezésében: *Modern alkotmányos monarchiai intézmények a középkori államokban* címmel.¹ Bár a magyar fejlődésnek az aragón és angol alkotmánnyal való párhuzamba, sőt kapcsolatba hozásával túlzásokba jutott, mégis érdeme az, hogy rámutatott az 1231:4. tc. s az 1298:28. tc.-nek a tanácsosi felelősség szempontjából való jelentőségére, melyek közül az egyik (a servienseknek minden évben Szent Istvánkor tartandó gyűlésével kapcsolatban) kimondja: «Ha a nádor közben a király és az ország ügyeit rosszul intézendi (administra verit), könyörögni fognak nekünk, hogy helyére megfelelőbbet állítsunk, akit akarunk, és mi az ő kéréseiknek eleget fogunk tenni»;² míg a másik, annak kimondása után, hogy «A nádort, tárnokmestert, alkancellárt, országbírókat országunk nemeseinek tanácsából, az ország régi szokása szerint fogjuk választani» (9. pont), elrendeli, hogy «Az országgyűlés évenként vizsgálja meg az összes ország helyzetét, a bárók magukviseletét, hogy közülök mindenik miképpen járt el a maga tisztében (in comitatu suo), hogy' tartotta meg az ország törvényeit; hogy ott rögtön elvehessék érdemeik jutalmát vagy bűneik büntetését a király és tanácsosai által hozandó ítélet szerint».³

Ladányi tanítását, nagyobb történeti anyag és szabatosabb államjogi principiumok alapján, nagy látókörű tudósunk, Schwarz Gyula fejlesztette tovább. Értekezésének, mely Ladányi tanulmánya után éppen egy évtized múlva (1883) jelent meg, már a címe is ez volt: *A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben*.⁴ A kérdés súlypontja, miként elődjénél, nála is a külföldi receptio megvilágítására esett (ő Ladányi elméletét az aragón eredetről kétségbevonta s helyette velencei hatást igyekezett kimutatni), azonban e mellett a miniszteri felelősség jogtörténeti fontosságára vonatkozólag is hasznos megállapításokra jutott.

Szerinte «a miniszteri felelősség alapeszméjének elemeit csak

¹ *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. II. kötet. 6. szám, 1873.

² Endlicher: *Monumenta Arpadiana*.

³ U. o.

⁴ *Ért. a társ. tud. kör.* VII. k. 6. sz. 1883.

oly alkotmányfejlődésben lehet sikerrel nyomozgatni, amely magában foglalja — akár explicite, akár implicite — legalább egyikét e két föltételnek :

1. hogy az uralkodó személyes uralmat — autarchiát, régime personnel-t — ne gyakoroljon, hanem érvényesen országlási actust csakis tanácsosainak beleegyezésével végezhesen ; és

2. hogy e tanácsosokat a törvényhozó testület felelősségre vonhassa, még pedig nemcsak legalis, juristikus, hanem politikai felelősségre is vonhassa, vagyis, hogy a törvényhozó testületnek felelősek legyenek a tanácsosok nemcsak a törvényszerűség, de a közérdek, a célszerűség szempontjából is». ¹

E szempontok figyelemben tartásával foglalkozik az 1298. évi 28. tc.-kel, mely, mint ismeretes, elrendeli, hogy a király, háromhónaponként váltakozva két-két püspököt és ugyanannyi nemest tartson az udvarában tanácsosokként.

«És ha a király úr ezt elmulasztaná megtenni, bármí, amit a fontosabb adományok és méltóságok osztogatásában vagy más nagyobb dolgokban az említett melléje kirendelendők tanácsa nélkül cselekedne : érvénytelen legyen». ² E törvényeikk — mint Schwarz Gyula megjegyzi — «merész előjátéka a miniszteri felelősségnek, és mint ilyen, önmagában bevégzett egész, nem szorul semmi kiegészítésre». ³

A «miniszteri felelősség eredetéről írt értekezésében felvetett problémát Schwarz Gyula néhány évvel később ismét vizsgálat alá vette : *A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon III. András óta* című dolgozatában, ⁴ most már azzal a kérdéssel foglalkozván, «minő viszontagságokon ment keresztül ezen 1298-i törvényünk megalkotása óta a király tanácsosai felelősségének államjogi kérdése, le azon időpontig, amelyben II. Ulászló királyunk

¹ U. o. 10. l.

² Kovachich : *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*. I.

³ Schwarz Gy. i. h. 18. lap. Azzal azonban, amit Schwarz Gyula a tanácsosok 3 hónaponként való váltakozásával kapcsolatban mond, hogy t. i. az bizonyos sanctiót jelentene, — «a bizalom megvonhatása jogának lehetőleg éber, lehetőleg gyakran gyakorolhatását», — nem érthetünk teljesen egyet. Ez inkább azért történt, mivel e feudális tanácsosok (főképpen anyagi okokból) nem voltak hajlandók az állandóan utazó királyi curiát hosszabb ideig követni, másrészt különböző (püspöki és comesi) teendőik miatt ezt mindenkor nem is tehették. Bizony ez még a XVII. században is így volt!

⁴ Ugyancsak az *Ért. a társ. tud. k.* sorozatban : X. k. 5. sz. 1889.

alatt egy egészen új, csaknem azt mondhatni az akkori időkhöz mérve, hogy rendszeres törvénycikk alkottatott a király tanácsosainak felelősségéről, — — —¹ Végigmenvén az 1386., 1397. és 1498. évi országgyűléseknek e tárgyat érintő határozatain, részletesen foglalkozik az 1507: 7. (és az ezzel kapcsolatos 5. és 8.) törvénycikkkel,² mely tudvalevőleg először mondta ki: «Ha valaki a főurak vagy országlakók közül a királyi felség tanácsában nyilván és vakmerően ennek az országnak a szabadsága és közjava, valamint annak törvényei ellen merne cselekedni: azt az (előbb említett) ülnökök kötelesek a mindenkor legközelebb következő országgyűlésen az összes főpap és báró uraknak, meg a többi országlakóknak névszerint bejelenteni. Akit szabadságukban áll ott, mint a haza árulóját és az ország szabadságának megzavaróját, érdeme szerint, vagyonában és személyében megbüntetni».

«A legfontosabb e törvénycikkben — jegyzi meg Schwarz Gyula — e kifejezés: *commune bonum*, vagyis a *közjó*; ez a kifejezés szövi bele félremagyarázhatatlanul a politikai felelősség elemét e törvénybe».³

Ladányi Gedeon és Schwarz Gyula megállapításai — főképpen Ferdinándy Géza közvetítésével⁴ — jogtörténeti irodalmunkban csakhamar általánosakká lettek, azonban ugyanakkor túlzásaik is elterjedtek s lassanként nagyon is dogmatikus hangsúlyozást nyertek. Bizonyos fokig ez is hozzájárult annak a visszahatásnak a kiváltásához, mely a lassanként elmaradhatatlanná lett párhuzamkeresések és összehasonlítások, mint kétségtelenül *ahístorikus* eljárások ellen, a mindinkább megerősödő történész-iskola részéről nyilvánult s melynek legújabbán Eckhart Ferenc adott kifejezést: *A magyar történetírás új útjaiban* (1931) megjelent, modern szempontok szerint felépített tanulmányában.⁵ Az e tanulmány nyomán keletkezett vitába⁶ a miniszteri felelősség elve is belevonatott, a nélkül azonban, hogy a Ladányi és Schwarz által nyújtott tárgyalási anyag kibővült volna. Mindenesetre kérdésünk szempontjából is elvként fogadhatjuk el Eckhartnak (más vonatkozásban tett) megállapítását:

¹ I. h. 45. l.

² *Corpus Juris* I. 688—689. l.

³ I. h. 60. l.

⁴ Ferdinandy Géza: *A felelősség elve a magyar alkotmányban*. Bp. 1895.

⁵ Eckhart F.: *Jog- és alkotmánytörténet*. Főképpen 297. s köv. l.

⁶ V. ö. *Magyar Jogi Szemle* 1931. évf. és *Magyar Jogi Szemle Könyvtára* 35. ill. 36. sz.

«Többször hangoztatott tétel az, hogy a régi jogba nem szabad olyan fogalmakat belevinni, melyeknek kifejezésére a régiak nyelvén nem volt megfelelő szó... De az alacsonyabb fokon álló jogviszonyok megértésénél mégsem nélkülözhetjük a mai fogalmakat, mint segédeszközöket. Segítségükkel fejtegetjük, rendezhetjük az elmult idők eltérő viszonyait».¹

Ilyen irodalmi előzmények után következett 1933-ban az én értekezésem. Előadásomban a következő megfontolás alapján jártam el (melyet azonban *akkor* nem tartottam szükségesnek bővebben kifejteni):

1. A középkor *teljes* érvényű királyi intézkedésnek csak azt tekintette, mely ú. n. *privilegialis* formában volt kiállítva. Ezért a szokott befejező formula «In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem — — — concessimus — — — litteras nostras privilegiales — — —».

2. A *privilegialis* oklevélnek két kritériuma volt:

a) hogy a király *authenticus*, vagyis a mindenkori *legfőbb* pecsétjével lett légyen megerősítve (ezért a fenti formula záró része: «— — — sigilli nostri authentici munimine roboratas»);

b) tartalmazza azon egyházi és világi főméltóságok névsorát, kiknek beleegyezésével (de consensu prelatorum et baronum nostrorum) az illető intézkedés történt

Mivel pedig a király authenticus pecsétjét az országgyűlés hozzájárulásával megválasztott kancellár őrizte, aki az ország törvényeire is esküt tett (ellentétben a többi, kisebb pecsétekkel, melyeket vagy valamelyik secretarius kezelt vagy pedig maga a király «circum se gestavit»!), s mivel a király tanácsosait, mint láttuk, az országgyűlés szintén felelősségre vonhatta, az 1. és 2. tételből következik, mint conclusio a 3. tétel, nevezetesen, hogy:

a) a pecsételő kancellárt megnevező «Datum per manus» formula;

b) a királyi tanács tagjait felsoroló ú. n. méltóságsor nem egyebek, mint egy írni nem tudó, vagy ha jobban tetszik, *illiteratus* kornak, a tanácsosi aláírást helyettesítő eszközei, melyek tehát — épp úgy, mint a későbbi nem *privilegialis* oklevelekben is előforduló relatiós-jegyzetek — a miniszteri ellenjegyzés jogtörténeti és diplomatikai előzményei közé teljes joggal sorozhatók.

Mindezek után,² azt hisszük, kevésbé fog megalapozottnak

¹ *A magyar történelírás új útjai.* 282. l.

² Mellőzzük a bírálónak afféle észrevételeit, hogy pl. az 1848. évi 3. t.-c.-kel kapcsolatban «teljes átdolgozás» helyett jobb szeretett volna «számos módosítás»-t olvasni stb.

látszani bírálóm azon kijelentése, hogy szerző *egy pár tévedése előtt* nem hunyhat szemet, mert «cím és tartalom nem fedik egymást», mert a dolgozat címe szerint a miniszteri ellenjegyzés történetéről, valósággal azonban 1848-ig a királyi intézkedéseket írásba foglaló vagy javasoló kancellárnak (tanácsosnak) nevét, közreműködését feltüntető írásbeli kifejezésformákról értekeznek, hogy «Igaz értelemben miniszteri felelősségről hazánkban csak 1848 óta beszélhetünk. Addig — — — anakronizmus (!) miniszteri felelősségről írni», hogy a «forma 650 év után is ugyanaz maradt (?), de a lényeg egészen megváltozott» stb.

Mindez körülbelül úgy hangzik, mintha valaki a *Der deutsche Staat des Mittelalters* szerzőjét, aki egész munkáját annak bizonyítására írta, hogy a német állam kezdetei már a középkorban kimutathatók, jóakarólag figyelmeztette volna, hogy itt alighanem baj lesz a címmel, mert hát az állam fogalmát a középkor nem ismerte.

Tudomásunk szerint azonban ez nem történt meg.

Szilágyi Loránd.

A bíráló válasza.

A *miniszteri ellenjegyzés történetéről* szóló értekezésről a *Károlyi-émlékkönyvről* írott egyébként elismerő bírálatomban («általában a szerző dícséretreméltóan oldotta meg feladatát» — írtam róla) megjegyeztem, hogy «a cím és tartalom nem fedik egymást», mert «igazi értelemben» miniszteri felelősségről hazánkban csak 1848 óta beszélhetünk, addig tehát anakronizmus róla írni, mert mindaz, ami ez időpontig történt, az előzményekhez tartozik, melyekről, mint «régi magyar közjogi elvfolymányairól megemlékeztem magam is, a szerző által többször idézett *Ghyezy Kálmán, mint nádori ítélőmester* c. tanulmányomban (*Budapesti Szemle*, 1930. okt. 219. köt. 7. l.), az ismert adatokat kiegészítve főleg a XIX. század negyvenes éveinek anyagával. Bírálatomban hivatkoztam Deák Ferenc híres 1847. évi ellenzéki nyilatkozatára, mely szerint «a kormány felelőssége . . . alapja leend Magyarországon is az oly igen szükséges parlamentáris kormánynak . . . Ezen felelősséget, mely törvényeinkben sem ismeretlen s azoknak szellemével oly igen összehangzik, mennél előbb életbeléptetni, leend egyik legfőbb törekvésünk.»¹

Velem szemben a szerzőnek az az álláspontja, amit *Válasz*-ának címében is kifejezésre juttat, hogy a *miniszteri felelősség* 1848 előtt is

¹ Kónyi: *Deák beszédei* II. köt. 166. l.

fennállott, más szóval, hogy a fejlődésben cezura nincs. Felfogása mellett hivatkozik 1. Ladányi Gedeon, Schwarcz Gyula és Ferdinándy Géza idevágó, ismert műveire, 2. néhány, a kir. tanácsosok felelősségéről szóló régi törvényünkre, 3. a középkori királyi intézkedések érvényességéhez szükséges formulákra és «a kir. tanács tagjait felsoroló ú. n. méltóságsor»-ra. De mint a *Válasz* első bekezdésének utolsó szavai: «az ú. n. *miniszteri ellenjegyzésnek* előzményeiül volnának tekinthetők», a Schwarcz Gyula tanulmányának címe: *A miniszteri felelősség eredetéről* és Ferdinándy művéé: *A felelősség elve a magyar alkotmányban*, továbbá utolsóelőtti harmadik (illetőleg második) bekezdésének végső sorai: «a miniszteri ellenjegyzés jogtörténeti és diplomatikai előzményei»-ről tanúsítják, érvei csak azt bizonyítják, amit *soha senki kétségbe nem vont*, hogy mindaz, ami 1848 előtt történt, csak előzménynek tekinthető. Daedalus szárnyaiban, melyekkel Ovidius szerint Kréta szigetéről Sziciliába repült, ugyanaz az elgondolás valósult meg, amelyet a Zeppelinekben csodálunk s a repülés történetében meg kell emlékezni róla, még akkor is, ha csak a költői képzelet alkotta meg alakját. De nem lehet az ő szárnyairól mint Zeppelinekről beszélni.

Csak aki teljesen figyelmen kívül hagyja az uralkodó, illetőleg a parlament által gyakorolható felelősségre vonás különbségét, akadhat fenn tehát azon a megjegyzésem, hogy az 1848: III. t.-cikkkel a felelősségrevonás «lényege egészen megváltozott». Ami pedig a forma azonosságát illeti, amit megkérdőjelez a *Válasz*, egyszerűen idézem bírálatom e szavait: «Jellemző nemzeti konzervativizmusunkra, hogy az első magyar felelős miniszterelnököt, gróf Batthyány Lajost ki-nevező királyi kézirat formulája — valószínűleg a lelkes magyar Bartal Györgynek, a m. kir. udvari kancellária tudós referendáriusának tollából, amit érdemes lett volna megállapítani — ugyanaz, amelyet Katapán fehérvári prépost, III. Béla és Imre királyaink kancellárja honosított meg 1192-ben».

Utolsó bekezdésében a szellemességéből teszi le a szerző a vizsgát, elmondván, hogy bírálatom úgy hangzik, mintha valaki a *Der deutsche Staat des Mittelalters* szerzőjét . . . figyelmeztette volna, hogy itt alighanem baj lesz a címmel, mert hát az állam fogalmát a középkor nem ismerte».

Hát itt csakugyan baj van, de nem az enyém, aki minden írásomban visszamenni igyekszem egy-egy intézmény vagy szervezet első gyökérszálaig (pl. legutóbb e *Szemle* hasábjain a delegációk eredetét kutatva, 1517-ig mentem vissza, 1934. júliusi szám), hanem a szerzőé, aki idéz egy művet, de — mint a keresztretjvényeknél szo-

kás — az olvasó feladatává teszi, hogy írójának nevét megfejtse. Először is felvilágosítom a szerzőt, hogy ily című művet Below György, a tudós német egyetemi tanár írt s első (tudtommal egyetlen) kötete 1914-ben jelent meg. Másodszor, ha már idéz egy művet, illetet volna legalább a bevezetését elolvasnia; akkor nem érte volna az a bal eset, hogy annak szavaival feleljek neki: «Wenn ich — írja Below — meiner Schrift den Titel *Der deutsche Staat des Mittelalters* gebe, so bitte ich ihn in dem bezeichneten Sinn zu verstehen. Ich stelle mir die Aufgabe, den Staat des Mittelalters als Staat, die mittelalterliche Verfassung als staatliche Verfassung zu erweisen und abzugrenzen, das, was die alte Verfassung von der neueren trennt, aber auch das, was sie mit ihr verbindet, herauszuheben. Es sollen das mittelalterliche Staatsrecht als öffentliches Recht und zugleich die Besonderheit des mittelalterlichen öffentlichen Rechts dargelegt werden» (V. l.) és végül «jene Zeit hat einen Staat im vollen Sinn des Worts und ein öffentliches Recht gekannt» (VIII. l.).

Harmadszor megnyugtathatom a szerzőt arról, hogy az állam fogalmát ismerte már az ókor, elsősorban Platon és Aristoteles, és ismerte a középkor is, hogy néhány nevet is említsünk: Clairvaux-i Bernát (1091—1153) *De consideratione*, Salisburi János (1110—1180) *Polycraticus*, Aquinói Tamás (1226—1274) főleg a *De regimine principum*, Dante (1265—1321) *De monarchia* (ismertette Domanovszky Endre: *Dante, mint politikai író* c. értekezésében), Occam Vilmos (?—1347) főleg *Tractatus de jurisdictione imperatoris* és Marsilius da Padova (1275—1342) *Defensor pacis* c. művében. Természetes, hogy abban a korban az egyház és állam egymáshoz való viszonya foglalkoztatta az írókat, de az utóbb említett három szerző már az állam önállósága és a világi fejedelem jogai mellett foglal állást. Mit sem változtat tehát a dolog lényegén, hogy a «Staat» szó talán a XVII. századból, a mi «állam» szavunk pedig meg éppen csak a XIX. századból való. Az állam azért mint fogalom megvolt s kifejezésére Szt. István intelmeiben négy szó is található: regnum, monarchia, imperium és patria. Below maga is részletesen foglalkozik a szerzőtől idézett művében a Reich, imperium, regnum, Land stb. szavak középkori jelentésével. Tehát nem a középkor nem ismerte az állam fogalmát, hanem a szerző nem tud róla.

Végül még egyet. Már bírálatomban figyelmeztettem a szerzőt forrásai felhasználásánál a pontosságra. Megemlítettem a fiataloknak kijáró kiméletességgel, hogy amikor Ghyczy Kálmánról szóló tanulmányomra való hivatkozással ezeket írja: Ghyczy «rövid 24 óra alatt s ezért nagyrészt idegen alkotmányokból s kevéssel azelőtt konstruált

francia, belga és német chartákból róttá össze az 1848 : III. t.-cikket» stb., — ez az állítása «így nem fedi a tényeket», mert «a kevéssel azelőtt konstruált francia, belga és német charták» 1791—1831 közt, tehát 17—57 év előtt készültek és mert a törvény 38 szakaszából csak tizenkettőn állapítható meg az idegen hatás és csupán hét szakasznál beszélhetünk csaknem szószerinti átvételről.

Sajnos, szándékosan mérsékelt bíráló megjegyzésemet egyáltalában nem vette tekintetbe a szerző. Ennek tulajdonítható, hogy *Válasz*-ában — mint láttuk — új Anonymust teremt, amikor idéz egy művet, de nem nevezi meg szerzőjét, vagy amikor hivatkozik Endlicher *Monumenta Arpadiana*-jára, azonban elmulasztja a lapszám feltüntetését. Utóbbi hajlandó lettem volna szó nélkül hagyni, ha a dekrétumokra való utalásnál nem követ el hibát ismételten. Így az 1231. évi dekrétum 3. cikkelye helyett ő a 4. cikkelyt említi úgy, mint amelyik a rossz nádor helyébe megfelelőbb kinevezését igéri,¹ továbbá az 1298. évi dekrétum 23. cikkelyének 9. pontja alatt idézi azt a rendelkezést, hogy «a nádort, tárnokmestert, stb. országunk nemeseinek tanácsából, az ország régi szokása szerint fogjuk választani, holott ez az 1291. évi dekrétum 9. §-ában foglal helyet,² végül ugyancsak az 1298. évi dekrétum 23-ik cikkelyének 9. pontjaként hivatkozik arra az intézkedésre, hogy «az országgyűlés évenként megvizsgálja az egész ország helyzetét» stb., noha ezt szintén az 1291. évi dekrétum, még pedig annak 25. §-a mondja ki.³ (Utóbbi Kovachich : *Sylloge*-ja 31. cikkelyként jelöli meg. 23. l.).

Olvasóim ellen vétenék, ha az előadottakról mindjárt ítéletet is mondanék. Ezt nyugodtan rájuk bízom. Természetesen, bár a szerző értekezését bírálatomban általában megdicsértem, a *Válasz*ától nem vagyok elragadtatva. Az ő érdekében remélem, hogy jövő munkássága dícséretemet fogja igazolni.

Nagy Miklós.

¹ Endlicher : *Monumenta Arpadiana* 429. l.

² Endlicher : i. m. 617. l.

³ Endlicher : i. m. 619. l.

A SZÁZÉVES KISFALUDY-TÁRSASÁG VEZETŐI.

— Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1936. februárius 16-iki ünnepi közülésén. —

Mélyen tisztelt ünneplő gyülekezet!

A Kisfaludy-Társaság ez alkalommal megalakulásának századik évfordulóját ünnepli. 1836. júliusában határozták el Toldy Ferenc és néhány barátja, hogy a hat évvel előbb elhunyt Kisfaludy Károly műveinek kiadásából származott, valamint az ő emléksobrának létesítése után a gyűjtésből megmaradt pénzösszeg kamatait irodalmi pályázatok hirdetésére fogják felhasználni s e célból irodalmi társaságot alapítanak.

Társaságunk megalapítása tehát valóban a Kisfaludy Károly elhunytához és emlékéhez kapcsolódik, úgy hogy Társaságunk méltán és joggal viseli az ő nevét is.

Egyébiránt a mult század harmincas évei valóban alkalmasak és hivatottak voltak nálunk az irodalmi szervezkedésre. Irodalmunk a század első negyedében Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, a két Kisfaludy és Vörösmarty Mihály munkássága által hirtelen föllendült és fejlődésnek indult. A nyelvújítási harc elnémult, megállapodásra juttatta Vörösmarty költészete, mely a legélesebb vitakérdéseket végérvényesen eldöntötte. Az ő *Zalánja* talán a legtökéletesebb és legnagyobb költői mű volt, melyet irodalmunk addig létrehozott; az ő letelepedése Pesten bizonyos középpontot nyújtott az irodalmi munkának és egyebek közt meghonosította az állandóbb és komolyabb irodalmi kritikát. Talán még nagyobb hatással volt irodalmunk fejlődésére Kisfaludy Károlynak csak nagyon is rövid élete és pesti szereplése. Benne különös mértékben megvoltak a tulajdonságok, melyek az irodalmi erők összetartására és vezetésére alkalma-

sak ; általa lett Pest irodalmi középpont és ő vitte a magyar nyelvet s a magyar humort a maguk idejében rendkívül népszerű színművei által játékszínünkre, mely addig majdnem csak külföldi fordításokra volt utalva. Az ő halálos ágyát, a Váci-utcában ma is emléktáblával megjelölt házában, barátai, Vörösmarty, Bajza, és az akkor még Schedel néven szereplő Toldy állották körül ; bennük fogamzott meg mindjárt a gondolat, hogy Kisfaludyt emlékében kell tovább is irodalmunk vezetőjévé és irányítójává tenni. Hat évig tartott, amíg e szándék a Társaság szervezésével valósult meg, épp úgy, mint ahogy Akadémiánknak is a Széchenyi 1825-i alapító elhatározása után még öt évig kellett várnia, amíg az alakulás összes vajúdasait legyőzhette.

Nekünk, kik a Kisfaludy-Társaság alapítóinak nyomdokaiba léptünk s magunk is korunk szerint különböző nemzedékeket és különböző korokat képviselünk, jutott feladatunkul, hogy erről a százados évfordulóról megemlékezzünk, s ennek a megemlékezésnek legméltóbb formát azzal véltünk adhatni, ha Társaságunk történetét megírjuk és kiadjuk, amire titkárunk szíves készséggel és lángoló buzgalommal vállalkozott. De még más emléket is akarunk állítani magának a százados ünneplésnek, amikor mintegy folytatásul a régi *Aurora* almanachnak, Társaságunk történetével együtt ebbe az emlékkönyvbe foglaljuk össze jelenlegi társainknak ez alkalomra írt munkáit.

Midőn tehát a százados évforduló által különösen emlékezetessé váló mai ünnepi közülésünket megnyitom, megnyitó elnöki szózatomban tárgyául az elnök-elődeimről való megemlékezést választom. S mikor e tárgyhoz nyúlok, mindenké előtt meleg köszönetet kell mondanom tisztelt barátomnak, titkárunknak, ki a Társaság története számára kikutatott és összegyűjtött anyagból bocsátotta rendelkezésemre a legtöbb adatot, mely e megemlékezésem alapjául szolgál.

Mikor a Kisfaludy-Társaság 1836-ban az addigi «Emléktársaság»-ból «Jutalmazó társaság»-gá alakult s a maga szervezetét megállapította, nem szervezett elnöki állást, hanem igazgatóit, ennek viselőjére bízván az ügyek vezetését a melléje rendelt jegyző segítségével.

Az 1837. februárius 6-án végbement szervezkedés alkalmával a Társaság élére igazgatói minőségben Fáy András került, ki e tisztet három évig, 1840. februárius 1-ig viselte. Tovább az a közszeretet, mely irodalmunk e nagyérdemű veteránját környezte, sem volt képes őt a maradásra reá-bírni; helyére a következő három évre igazgatóvá egyértelemmel báró Jósika Miklóst választotta a Társaság. Jósika alatt történt meg az igazgatói állásnak elnökvivé való átválttatása s egyidejűleg a Társaság hatáskörének bizonyos kiterjesztése, mert a Kisfaludy-Társaság ezentúl nem szorított többé csupán egyes irodalmi művek jutalmazására, hanem «Szépirodalmi Intézet»-té alakult, mely kezdettől fogva bizonyos irányító szerepet vitt szépirodalmunkban. Jósika akkoriban már szépirodalmunk egyik legnagyobb tekintélye volt, kinek szaporán keletkező regényei és elbeszélései rendkívüli népszerűségnek örvendtek, különösen a hölgyközönség körében. Ő tehát egy nagy név volt a Társaság számára, de vezetőszeret alig vihetett, miután többnyire erdélyi birtokán tartózkodott, s nem szeretett nyilvánosan beszélni. Majdnem minden évben küldött azonban felolvasásra egy-egy novellát, melyet azután többnyire Székács József olvasott fel érces hangján s művészi előadással. Ez időben a Társaságban felolvasásra került elbeszélései a romantika minden tereit átfogták: a mohamedán keletet, a régi Rómát, Erdély történetét, sőt az angyalok birodalmát is.

Mikor Jósika Miklós 1848. február elsején megvált az elnökségtől, helyét br. Eötvös József foglalta el, ki azt majdnem második minisztersége idejéig viselte; azonban hosszú időn át úgyszólván csak névleges elnök volt, mert Eötvös még 1848 őszén a külföldre költözött s a Kisfaludy-Társaság az abszolutizmus egész ideje alatt el volt tiltva a működéstől. Bizonyára Eötvös közbenjárására kapott végül Bach bukása s az elvesztett olasz háború után Társaságunk ismét engedélyt arra, hogy újra alakulhasson s munkáját megújítsa.

Eötvös buzdítására lépett be a magyar társadalom számos tagja a Társaság alapítói közé, ami az anyagi meg erősödést jelentette. Eötvös elnökségének legemlékezetesebb ténye az, hogy a Kisfaludy-Társaság 1860. őszén Arany

Jánost igazgatójává választotta s így lehetővé tette, hogy ő Nagykőröst elhagyva Pestre költözzék. Ugyancsak az ő elnöklete alatt indult meg a magyar Shakespeare-kiadás, talált lelkes fogadtatásra Madách Imre *Az ember tragédiájá-*val és költözött be a Társaság, mint az Akadémia szívesen látott vendége, ebbe a palotába. Eötvös elnöki beszédei valóban irányíthaták irodalmunkat; találóan írták körül feladatait, mind a magyar szellem megnyilvánulása, mind a külföld szellemi kincseinek befogadása terén. Emlékezetes az a beszéde, amelyben élesen hangoztatta azt, amiről ma néhányan csak nagyon is könnyen feledkeznek meg, hogy a művésznek — ideértve a költőt is — mint művésznek, mint embernek és mint hazafinak háromszorosán kell koszorúját kiérdemelnie. Miután Eötvös minden marasztalási kísérletnek ellentállott, 1867. elején a Társaság egyhangúlag Arany Jánost, volt igazgatóját választotta meg elnökké; Arany azonban az elnöki tisztet elfogadni teljességgel nem akarván, báró Kemény Zsigmond lett az új elnök, kit regényírói és publicisztikai fényes működése valóban hivatottá tett ez állás viselésére. Alatta alakult át a Kisfaludy-Társaság «Széptudományi Intézet»-té, amely elnevezés mindenesetre hatáskörének kiterjesztését jelentette. Elnöklete alatt indult meg a Társaság második nagy vállalkozása; a magyar Molière-kiadás, s az ő erélye mentette meg a Társaság vagyonát egy lelkiismeretlen kezelő által való elvesztéstől. Sajnos, ez erélyének utolsó fellobbanása volt; a nagy munkát végzett ember 1869-től kezdve testileg és lelkileg összeroppant s nemsokára lemondani volt kénytelen.

Helyébe 1873. elején Toldy Ferencet választották meg, ki már addig is sok tekintetben elhatározó, sőt vezető szerepet vitt a Társaságban s annak céljaival és működésével egészen összeforrott. Különösen érvényesültek mellette a Társaság vezetése körül Greguss Ágoston és Szász Károly is. Nagy veszteség volt Társaságunkra nézve, hogy Toldy évei ekkoriban már meg voltak számálva, őt munkaerejének és tevékenységének teljességében ragadta el a halál 1875. decemberében; vele valóban egész korszak szállott sírba: irodalmi megújulásunk korszaka.

Utána ismét nehéz volt méltó utódot választani; a Társaság bizalma Lukács Mórchoz fordult, ki önmagát csak dilettáns írónak vallotta, de nagy műveltségével, az irodalomért való lelkesedésével teljesen méltónak bizonyult az elnöki tisztre. Kevéssel ezután elvesztvén hű és rokonlelkű nejét, Birli Krisztinát, Lukács az ő nevére nagy alapítványt tett irodalmi célra. Ő magában főképp a mult nagy irodalmi tradícióinak utolsó képviselőjét látta, de csak három évig volt hajlandó az elnöki teendőket vinni, távozáskor is nagy alapítvánnyal ajándékozván meg a Társaságot.

Lukács Móric utódja Gyulai Pál lett; az ő elnöksége alatt jelent meg a Toldi-trilógia befejezése, a *Toldi szerelme*, s a Kisfaludy Károly halálának 50. évfordulója adott alkalmat arra, hogy az ő mellszobrát, mely addig a Nemzeti Múzeum egy pincéjében hevert, végre felállítsák; a Társaság félszázados jubileuma is a Gyulai elnöksége idejébe esett; nagy része volt a Népköltési Gyűjtemény újból megindításában. Gyulai páratlan tekintélynek örvendett az egész irodalomban, azonban nézeteihez való merev ragaszkodásával gyakran került összeütközésbe írotársaival. 1899-ben egy valóban jelentéktelen dolog, az aradi vértanúk sírjának megkoszorúzása, körül felmerült nézeteltérések lemondásra indították s a Társaság minden igyekezete őt maradásra bírni meghiúsult.

Utódjává 1900. elején az addigi titkárt, Beöthy Zsoltot, választotta a Társaság. Ő bámulatosan tudta a Kisfaludy-Társaságot igazán baráti körré változtatni. Elismert nagy tekintélye mellett, vonzó egyénisége, megnyerő modora s az, hogy benne a tudós mellett mindig maradt valami a bohém-ből is, lehetővé tette, hogy elnöksége alatt a békés egyetértés és jótékony vetélkedés virágkorát éljük. Sok időt szentelt a Társaságnak; az irodalmi megbeszélések a zöld asztaltól gyakran áthelyezkedtek a kávéház márványasztalához; e mellett elnöki beszédei, különösen ha azokat valamely nagy emléknek szentelte, valódi kis irodalmi remekek voltak. Elnöksége alatt indult meg nagy lendülettel a Shakespeare-kultusz Magyarországon és a *Shakespeare-tár* című folyóirat, mely vállalkozásunknak azonban épp úgy, mint a *Költők és*

Irók és a Nemzeti Könyvtárnak a beállott mostoha idők hamar véget szabtak.

Beállott nemzeti katasztrófánk nem rendítette meg Beöthyt; ő hitt a jövőben s lelkesen hangoztatta, hogy ha megszűkült a föld körülöttünk, annál inkább kell a magasba törekednünk. Azonban előrehaladott kora és mindinkább romló egészsége nem engedték meg neki, hogy reményei teljesüléséhez csak közeledjék is. Az 1922-i év tavasza elragadta őt s vele teljessé lett a nagy emlékeknek az a sora, mely bennünket volt elnökeink egyéniségéhez és működéséhez köt. Az emlékeknek ez a sora volt elnökeink harmonikus egységét mutatja a nemzetinek érvényesítésében s az európai szellemi közösség ápolásában, a formakultuszban és a nemes ideálok szolgálatában. Ez a harmonikus egység követőiket is hűségre kötelezi.

Mint aki magam is nemsokára már csak a múlté leszek, meghajtom zászlómat elődeim előtt, akiknek hagyományát és példáját mint legdrágább kincsünket fogom átadni az utánam következőnek.

E kegyeletes emlékek sugallata alatt nyitom meg a Kisfaludy-Társaság ünnepi közülését és melegen üdvözlöm mindazokat, akik ez évforduló megünneplésében velünk egyesültek.

BERZEVICZY ALBERT.

MÁTYÁS KIRÁLY.

— Beszéd a serleggel, a Corvin-testület lakomáján, 1936. febr. 24. —

Mátyás napjának előestéjén ötödízben gyűltünk össze magyar írók, művészek, tudósok testületünk nagy patronusának hódolatára. Ötödízben idézzük a magyar művelődés királyi maecenasának emlékét. Ötödízben állítjuk a történeti értékelés mérlegére Hunyadi Mátyást. A történeti méltatásnak ez a folytonos ismétlése tán meddő szószaporításnak tetszhet, de Mátyás egyéniségének változatos színei, képességeinek sokoldalúsága és tehetségének sokfelé ágazása, másfelől némely bírálóinak egyoldalú gánca és kárhoztatása is a kényszer erejével ösztönöznek történeti szerepének újabb és újabb méltatására s a kérdés vizsgálatára: miért emelkedett Hunyadi Mátyás a köztudatban oly kivételesen magas polcra, mi emelte őt egy nemzet kultuszának központjába?

Mátyás király szigorú bírálói sok más kiváló kortársával közös és a renaissance gondolatvilágban gyökerező hibáit hánytorgatják fel s azokat eltúlozva, önzésről, mértéktelen becsvágyról, önös családi politikáról vádolják Mátyást. Az igazságosságáról, fennkölt szelleméről beszélő történeti hagyományt a később hozzátapadt mesészerű elemekkel együtt a képzelet világába utasítják. Gáncsolják, hogy a műveltség, aminek meghonosításán annyit fáradozott, felületes volt, csak a legelőkelőbb társadalmi réteg lelkét érintette. Kárhoztatják apja örökségének elfecséreléséért: a török kérdés oktan elhanyagolásáért és kalandos nyugati politikájáért. Szeméretetik, hogy nem alkotott maradandót s nem értve meg nemzete korszerű problémáit, útját egyengette a halála után bekövetkezett összeomlásnak. Megállapítják, hogy történeti szerepe a nemzeti fejlődés szempontjából sokkalta kevésbé volt jelentős, mint nem egy elődjéé és utódjáé. Igazságérzetét

és szociális érzékét Szent Lászlóéval és Nagy Lajoséval, tudomány- és művészszeretetét Pázmány Péterével és Bethlen Gáboréval, katonai és diplomáciai tehetségét Nagy Lajoséval, államszervező és rendező képességét Szent Istvánéval, IV. Bélaéval és Károly Róbertével, az állami függetlenség és nemzeti szuverenitás védelmére irányuló tevékenységét I. Béla és Szent László, Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos küzdelmével hasonlítják össze.

Ez az eljárás merőben történetietlen. Abból indul ki, miként alakult volna a nemzet sorsa, a történet folyása, ha a nagy király másképpen gondolkodott és cselekedett volna. Történetietlen, mert történeti cselekvésekről és politikai elgondolásokról a jövő események szemszögéből, a bomlasztó ideológiák és erőtényezők működése nyomán később bekövetkezett bukás nézőpontjából ítélkezik. Történetietlen, mert más korok és más világszemléletek légkörében élő s időben távolálló történeti személyiségek értékelő összehasonlításán alapszik. A történelem tényeket vizsgál a maguk idejében és összefüggésében, nem lehetőségeket a jövő történések és következmények nézőpontjából. A történelem a koncepciók reálpolitikai értékéről nem a tartós siker, hanem a korszerűség és a megalapozottság szempontjából ítélkezik. A történelem történeti egyéniségeket nem más történeti egyéniségekhez való viszonylatukban, hanem a maguk korában, a maguk környezetében és — tegyük hozzá — a maguk teljességében vizsgál és mérlegel. S ezzel a történeti módszerrel a komoly és tárgyilagos történetírás egészen más eredményekhez jutott.

Mátyás király egyénisége fejedelmi jellemvonásokban és az emberi nagyság tündöklő színeiben bővelkedik. Személyében harmonikus egységbe olvad a népmonda «Igazságos Mátyás»-a, a művészet- és tudománypártoló humanista, az építő és szervező király, a hódító hadvezér, a nagyvonalú diplomata, az állami függetlenséget védő államférfiú, a nemzet szuverenitását megszemélyesítő újkori monarcha s a nemzeti társadalomból kiemelkedett és irányító szerepre szert tett «magalett» ember. Ha egyik vagy másik tekintetben voltak is történetünknek nála nagyobb és kiemelkedőbb, a nemzet-történeti fejlődésre jelentősebb befolyást gyakorló szereplői,

történetünk nagyjai közül kétségkívül Hunyadi Mátyásnak egyénisége volt a legszínesebb, tehetsége a legsokoldalúbb és képességei a legváltozatosabbak. Ez a sokszínűség, ez a sokoldalúság, ez a változatosság és egyszersmind személyének teljes korszerűsége avatja Hunyadi Mátyást Európa egyik legkiválóbb renaissance-fejedelmévé; ez emeli őt nemzeti történetünk legnagyobb alakjai közé. Népszerűségének és mindmáig élő kultuszának magyarázatát is emberi és uralkodói erényeinek és képességeinek változatosságában kell keresnünk, másfelől pedig azokban a különleges körülményekben és egyéni vonásokban, melyek őt magát, családját és működését a magyar történet minden más alakjától s azoknak működésétől eltérő, sajátos és egyéni világításba állítják.

Hunyadi Mátyás utolsó nagy képviselője a szentistváni monarchia szilárd alapján magasbaszökő és az Anjou-korban kulmináló magyar nagyhatalomnak. Utolsó képviselője és nagytávlatú nyugati politikájával egyszersmind betetőzője az európai vezetőhatalommá nőtt magyar királyságnak. Ennek a hatalomnak, ennek a merőben magyar politikai alakulásnak az utókor szemében Mátyás király lett szimbólumává, mert halála után szörnyű hirtelenséggel jött a mélybezuhanás s a nagyság és törpeség kirívó ellentétének perspektívájában alakja a való méreteknél is sokkalta nagyobbra növekedett. Mátyás történeti személye a nemzet köztudatában a régi nagyság és dicsőség, a magyar függetlenség és hatalom tündöklő jelképévé finomodott.

Hunyadi Mátyás hazánkban első, de európai viszonylatban is hatalmas képviselője a renaissance-ban fogant újkori nemzetállamnak. Első reprezentánsa a monarchikus és rendi tényezők dualizmusán épült rendi állam széttagoló és nemzetbontó erőivel tudatosan harcbaszálló újkori királyi hatalomnak. Első tudatos hordozója a nemzeti király fogalmában kikristályosodott újkori nemzeti öntudatnak. Kezdeményezője és megalapítója a nyugateurópai fejlődést is nem egy tekintetben megelőző, de — sajnos — torzónak maradt újkori magyar államigazgatási szervezetnek s egyszersmind az újkori állam rendszerébe már szerves tagként illeszkedő állami kultúrpolitikának. Első képviselője, — mint egyik kitűnő tár-

sunk három év előtt hasonló alkalommal mondotta — «család-alapító őse az újkori magyarságnak, a modern magyar embernek», első monumentális példánya az egyéniség mindent lebíró ereje által a legmagasabbra emelkedő «magalett» úrnak. Ezért áll szükségszerűen közelebb az újkori magyarság lelkéhez, ezért nőtt nagyobbra a nemzet köztudatában és tisztelésében az egyetemes nemzetfejlődésben új irányt szabó s nála kétségkívül jelentősebb szerepet betöltő elődjeinél is.

Az utókor ítéletének alapul szolgáló ezen körülményeken felül más okok is közrejátszottak s már az egykorú magyar közvéleményt döntően befolyásolták a Hunyadi-kultusz kialakításában.

Az ősi magyar fejedelmi ház fi- és nőágának, «Szent István vérének» 1395-ben Mária királynő halálával bekövetkezett kihalta után a közhatalom a királyi vagyont messze meghaladó gazdasági és katonai erőforrásokkal rendelkező nagybirtokos főnemesség kezébe került. Zsigmond király és közvetlen utódai királyi hatalmukat, avagy inkább e hatalom látszatát csupán a nagybirtokosság egyik vagy másik csoportjával kötött politikai szövetségek, magánhatalmi lígák létesítésével tudták biztosítani. A magyar állam igazi ura a XV. század első felében a Sárkányos-társaság lovagi köntösében jelentkező főúri líga, az Anjou-kor végén megindult hármaspártalakulás idején Zsigmond körül csoportosuló magyar főuraknak és a király nagy uradalmakkal megadományozott idegen híveinek politikai érdekszövetsége volt. E líga vezéralakjai, a királlyal rokonságba került Garai—Cillei-atyafiság és politikai barátaik rengeteg vagyon, hatalmas uradalmak akvirálásával gyarapították, növelték egyre nagyobbra hatalmukat és befolyásukat s a közérdekű politika útjáról letérve, mindinkább csak maguk és családjuk önérdekű törekvéseire és dinasztikus célkitűzéseire voltak figyelemmel. A lígának a nemzeti érdek és a sorsdöntő problémák, különösen a fenyegető török-kérdés iránt fogékonyabb tagjai az országos politikától évtizedek óta távol álló nagybirtokos és középbirtokos nemességgel együtt növekvő ellenszenvvel és félelemmel látták a Garai—Cillei-szövetség — «az idegenek» — hatalmának folytonos növekedését és napi-

renden levő hatalmaskodásait. A lappangó elégedetlenség Albert király idejében országos mozgalommá dagadt. Új párt keletkezett s a Nagy Lajos-kori lovagfőurak nemes hagyományait, és közérdekű politikáját felelevenítő nemzeti pártnak Hunyadi János állt az élére, aki királyaitól nyert adománybirtokai tulajdonában, immár az ország legnagyobb birtokosa, ezer falu, ötvenhét város, huszonnyolc vár, mai földmértékben kifejezve : mintegy 4.000.000 kat. hold földesura volt. A Marótiak, Újlakiak, Csákiak, Perényiek, Pálócziak, Rozgonyiak és más előkelő főnemesek, a Tiszántúl és a Duna—Tisza-köz egész főpapsága, nagybirtokossága és köznemessége Hunyadi Jánosban látták a magyar nemzet hivatott vezérét. Az apai részről idegen eredetű, de magát magyar nemesnek valló és érző, képességeit, tehetségét és nagy vagyonának minden jövedelmét is a nemzeti ügy védelmére, az ország függetlenségét veszélyeztető török veszedelem elhárítására szentelő főúrbban látták az udvar idegenjeivel szemben aktivitásba lépő nemzetpolitikai irányzat megszemélyesítőjét. Hunyadi János — ellentétben sok más kortársával — nem tekintette öncélnak fejedelmi méretű birtokát és magánhatalmát, hanem igyekezett azt közcélra gyümölcsöztetni. Nemcsak élvezte vagyonát, hanem rideg következetességgel teljesítette a velejáró súlyos közkötelességeket is. A nagybirtok államfenntartó és nemzetvédő kötelességéről vallott s a maga korában szokatlanul emelkedett és etikus felfogású, a török veszedelem nagy nemzeti problémájával szemben tanúsított komoly és közérdekű magatartása és a mult legdicsőbb napjaira emlékeztető hadvezéri sikerei Hunyadi Jánost már életében a nemzeti közügy, a magyar állami függetlenség és az egész magyarság szimbolikus hőségévé avatták. Az udvari urak, az idegenek uralma ellen lázadó s magát az államügyek intézésére hivatottnak érző rendi társadalom a maga köréből magas pozíciókba, majd az államkormányzat élére emelkedett férfiú tüneményes pályafutásában a nemesi rend politikai érvényesülését s vele a nemzet önrendelkezési jogának diadalát látta és ünnepelte.

Ez az önrendelkezési jog, a nemzeti szuverenitás történetileg kialakult közjogi elve jutott gyakorlati megvalósulás-

hoz az apja nimbuszát esorbíthatlanul átöröklő Hunyadi Mátyás királlyá választásakor. A trón betöltése négy századon át a legitim elv alapján történt. A trón örökletes voltának a pogány vérségi jogban gyökerező elve még a XI. században győzelmesen megküzdött az idoneitás egyházjogi elvével. Az egyházi szempontból mérlegelt alkalmatosságnak Péter, I. András, Szent László trónraemelésekor érvényesült jogelve teljesen háttérbe szorult az árpádházi legitimitás nemzeti elve mellett. Szent István véreből származó királyaink Máriáig mind a törvényes öröklés címén uralkodtak, de még az Árpádház fiágának kihalta előtt kialakult a közjogi felfogás, mely szerint a dinasztia trónöröklési joga az első fejedelem megválasztásakor gyakorolt nemzeti önrendelkezési jogban gyökerezik. Mária királyné halála után ez a jogfelfogás szükségképpen vonta maga után a szabad királyválasztó jog érvényesítésére irányuló nemzeti törekvést. E korban alakult ki a királyi hatalom átruházott természetét sajátos erővel és misztikus szépséggel körülíró magyar közjogi elmélet: a szentkorona-tan. Első szabatos és világos kifejezésével és egyúttal első gyakorlati alkalmazásával I. Ulászló koronázása alkalmával találkozunk s ez a felfogás érvényesült Hunyadi János kormányzóvá választásakor is. Mindkét választásban a nemzeti szempontból mérlegelt alkalmatosságnak eszméje és a nemzeti közösség akaratának a királyi jogok adományozására is kiterjedő hatálya, közkeletű szóval: a magyar nemzet szabad királyválasztó joga jutott kifejezésre, de még nem tudott tartósan megküzdenni a Zsigmond király leánya és kiskorú unokája személyében megtestesült és újra harcbaszálló legitim elvvel. Hunyadi Mátyás trónfoglalásával teljes lett a nemzeti párt közjogi felfogásának diadala s az egykorú magyar közvélemény és az utókor a magyar nemzet önrendelkezési jogának, a nemzet szuverenitásának szimbolumát látta e választásban, ezeknek az elveknek megszemélyesítőjét magában Hunyadi Mátyásban.

Történetünknek lehetnek, voltak is Hunyadi Mátyásnál emberileg nagyobb, politikai sikerek és fejlődéstörténeti hatás tekintetében szerencsésebb szereplői, de egy sincs közöttük, akinek emberi erényei és uralkodói képességei oly változato-

sak, egyénisége annyira korszerű lett volna, mint Mátyásé. Nincs közöttük — Szent István kivételével — egy sem, aki két történeti korszak határmesgyéjén oly jellegzetes, sőt szimbolikus szerepet töltött volna be, mint ő. Történeti alakja a magyar dicsőség, a magyar függetlenség, a magyar nagyhatalom, a nemzeti szuverenitás, a nemzeti önkormányzat s a nemzeti társadalom lelkéből lelkedzett magyar tehetőség el nem halványuló jelképeként él és örökké élni fog a magyar nemzet emlékében.

Emlékezzünk Hunyadi Mátyásra!

HÓMAN BÁLINT.

AZ IRODALOMISMERET ELLENMONDÁSAI.¹

— Az irodalom dialektikája. —

A Kisfaludy-Társaság — mint köztudomású — azért alakult, hogy egy irodalmi programot hajtson végre. Ez a program a Kisfaludy Károly és baráti körének hitvallásából, példaadásából és törekvéseiből szűrődött le s testamentomként öröklődött az első tagokra. A második, még nagyobb nemzedék ezt a programot átalakította, elméletben és gyakorlatban egyaránt érvényesítette. Mind az elméletírók, mind a példaadók nemzeti irodalmunk legnagyobb egyéniségei közé tartozván, a Kisfaludy-Társaságból egy olyan szellemi areopág lett, amely törvényt hozott és törvényt alkalmazott. Természetes, hogy ezt csak úgy tehette meg, ha nemcsak a részletkérdésekben, hanem az irodalom végső, elméleti kérdéseiben is egyetértett. Mindnyájuknak, vagy legalább is a vezetőknek, azonos nézetet kellett vallaniok az irodalom lényegéről, céljáról, az irodalomtörténetírás feladatairól, módszereiről és a kritikai mértékegységről; egyszóval: tiszta, biztos és érvényes irodalomismeret alapján kellett állaniok. Arany remekei, Gyulai Pál kritikai munkái biztosították ennek az irodalomismeretnek feltétlen érvényét.

Ezzel szemben a mai helyzetet az jellemzi, hogy nincs ilyen tiszta, biztos és általános érvényű irodalomismeretünk. Nemcsak a részletkérdésekben különbözünk meg lényegesen, például abban, hogy miképpen értékeljük a század elején közkeletűvé vált új irodalmi irány termékeit, hanem vitássá vált az irodalomnak minden lényeges kérdése: meginogtak az irodalom filozófiai alapjairól vallott meggyőződéseink.

¹ Elmondotta a szerző a Kisfaludy-Társaság 1936-iki jubileumi közülésén.

Nemcsak a kritikának nem azonos a módszere és a mérték-egysége, hanem magának az irodalmiság fogalmának is más-más jelentést tulajdonítunk. Lényegesen különböző felfogások vannak forgalomban az irodalomtörténet mivoltáról, tárgykeréről, módszeréről, s általában azokról a kérdésekről, amelyek minden irodalmi alkotásnak, legyen tudományos vagy művészi az a munka, előfeltételét alkotják. Az *irodalmi apriori* értelme zavarodott meg, s ez a legmélyebb oka a mai bizonytalan és válságos helyzetnek. Erről a kérdésről szeretnék beszélni az *irodalom dialektikája* címen.

Milyen a dialektikus ismeret? Az ismeret lényege az, hogy megértek és megmagyarázok egy dolgot, s ezt világos és érvényes állítmányokban fejezem ki. Ennélfogva minden ismeret arra törekszik, hogy határozott, ellenmondás nélküli és érvényes ítéleteket állítson. Ezzel szemben dialektikusnak nevezem az ismerésnek azt a módját, amikor ugyanegy dologról két ellenkező értelmet állítok. Nem szétválasztó ítéletet mondok, azt állítván A-ról, hogy vagy B, vagy nem B, hanem öntudatosan állítom mind a kettőt, az igent és a nemet is, azzal a tudattal, hogy ezáltal jobban meghatározom a tárgy jelentését, mint ha csak az egyiket állítanám róla. Például az életről állíthatom azt, hogy jó és azt is, hogy rossz. Mindegyikre felsorolhatok ezer példát, sőt mind-egyiket egy-egy filozófiai rendszer végső bizonyosságú és egyeduralmat gyakorló tételévé tehetem, amint azt már százszor tették a különféle optimista vagy pesszimista filozófusok. De akár egyiket, akár másikat állítom, valójában kevesebb igazságot mondok, mint ha a kettőt öntudatos dialektikával tételezem és összekapcsolom így: az élet jó és az élet rossz. Mondhatom az emberről azt, hogy nagy és kicsiny, nyomorult és dicsőséges, félisten és állat. De ha csak az egyiket állítom, kevesebbet mondok és távolabb estem az igazságtól, mint ha mind a kettőt állítom, mondván, hogy az ember egyszerre nagy és kicsi, nyomorult és dicsőséges, isteni és állati lény. A filozófiának nem új találmánya ez a dialektikus megismerés, mert ezt már Sokrates divatba hozta s azóta is mindig él vele a gondolkozás, valahányszor olyan igazságokat kellett átvizsgálás alá venni, amelyek idő-

közben megavultak vagy észrevétlenül félrecsúsztak. Nem ad végleges megoldást és ellenmondás nélküli ismeretet, de felveti a problémákat, leszámol dogmatikus előítéletekkel és megrögzött tévedésekkel. Ezért élek vele most én is.

Természetes, hogy nem minden tárggyal tehetem meg ezt az ellentételezést. Arról, ami csak egy, nem mondhatom, hogy sok, s arról, ami sok, nem mondhatom sem azt, hogy egy, sem azt, hogy minden; arról, ami csak fehér, nem mondhatom, hogy fekete is, s arról, ami abszolút igaz, nem állíthatom, hogy egyszersmind hamis. Ebből az következik, hogy vannak dolgok, amelyekről csak egy jelentést állíthatok, mert az ellenkezője a dolog fogalmát törné széjjel. Ilyenek az egyszerű dolgok, ilyen minden, ami általános érvényű észigazság, akár matematikai, akár logikai testű. E két véglet között helyezkednek el azonban azok a rendkívül bonyolult, összetett, elkeveredett és ki nem tisztult dolgok, amelyek sokkal nagyobbak annál, hogy egy állítmánnyal tartalmukat véglegesen megmagyarázzam, viszont természetüknél fogva kisebbek vagy testesebbek azoknál a végső logikai fogalmaknál, amelyeknek tiszta észszerűségből áll a lényük. Ezért, ha mindent el akarok mondani, ami bennük rejtve van, kénytelen vagyok ellenmondó állítmányokat kockáztatni meg róluk. Ilyenek az emberi élet egészét vagy az emberiség valamely egyetemes tevékenységét jelentő dolgok, amikben a véges a végtelennel, az anyag a szellemmel összekeveredik: történelem, művészet, vallás, nyelv, erkölcs, társadalom, emberiség, élet, halál, lélek, világ.

Hogy az irodalom ezek közé tartozik, az első pillantásra látszik. Nem is tartozhatik máshová, már csak terjedelménél, természeténél és összefüggésénél fogva sem. Ha ezt mondom: irodalom, gondolnom kell minden megrögzített szövegre, amely kéziratban vagy nyomtatásban, esetleg feliratokban, az emberiség közkincsévé vált. Beletartozik az asszír királyok írásos téglagyűjteménye éppúgy, mint a Mésa király feliratos táblája. Ide tartozik minden papiruszszelvény és minden olyan tört. osztrakon, amely emberi gondolatot fejez ki, de ide tartozik a világ minden kódexe, minden könyve és újságja. Ha ebből az áttekinthetetlen anyagból ki-

veszem egyetlenegy nemzetnek irodalmát, amely úgy aránylik az egészhez, mint egy közös töről nőtt banánfacsoport az őserdőhöz: nem sokkal könnyebbültem meg. Hány könyvből áll csak az egy magyar irodalom is! Mindenik könyvben valahogy benne van minden előző, mint hatás, örökség, sőt benne van az emberi művelődés, mert benne van az emberi élet.

De tovább megyek és azt kell mondanom, hogy minden kézirat, minden könyv mögött áll egy lélek: a szerző, a maga mérhetetlenül gazdag világával, történeti adottságának ezerféle jegyével. Mindenik magában véve egy ismeretlen és zárt világegyetem, mint minden lélek, minden géniusz.

Az írón és művészen is túl kell tekintenem és meg kell látnom az idő és tér homályos mélységeibe benyúló óriási amfiteátrumát azoknak, akik a műveket olvasták s ezáltal lélekben meggazdagodtak vagy átalakultak. Létesült közöttük és az író vagy művész között valamely lényeges és sorszerű kapcsolat, mert egy ideig *együttéltek*. És ennek az együttélésnek eredményei támadtak: hatások, amelyek szét-sugároztak s azután történelemmé üledtek. Tehát, ha az irodalomról beszélek, egyetlenegy betűtől, minden betűn, gondolon és nyelven keresztül elérkezem az egyetlen emberi szellemhez. s viszont, ha az emberi szellem rejtelmét kutatom és törvényeit akarom feltárni, elérkezem a műveltségnek bonyolult hatásszövedékén keresztül a legfélreesőbb és legjelentéktelenebb szó filológiai problémájához.

Mit csinálok ezzel a roppant anyaggal? Azt hiszem, elég nagy kérdés ahhoz, hogy megroskadjunk a súlya alatt. Pedig ennél még nagyobb kérdés az, hogy ez az óriási anyag mit csinál velem, mit csinál minden társadalommal, azokkal, akik előttem jártak, és azokkal, akik ezentúl következnek? Mit csinált a multban és mit fog csinálni a jövőben?

Ha az irodalom ilyen méretű tárgy, természetesen nem lehet egykönnyen elbánni vele. Tanácsos tehát bekeríteni, úgy, hogy egymással ellenmondó ítéleteket fogalmazzunk róla.

Az első ellenmondás magában ebben a fogalomban van: *irodalomismeret*. Az irodalom és az ismeret lényegüknél fogva ellenmondanak egymásnak. Nemcsak olyan értelemben, mint ahogy minden tárgy és minden ismeret között ellenmondás

feszül és a mindenkori megértés ennek az ellenmondásnak átmeneti megoldása, amelyet újra meg újra ki kell verekednünk. Ugyanis ismerni csak én, az alany tudok, s amit ismerrek, azt tárggyá kell tennem. A tárgy mindaddig gőgösen elzárkózik előlem, sőt csúfol engem, amíg az ismeréssel nem győzöm le, foglyul nem ejtem és be nem sorozom gondolataim birodalmába, ahol én vagyok az úr. Ilyen értelemben sohasem lehetek úrrá az irodalom felett, mert nagysága és természetete miatt sohasem ismerhetem meg teljesen. De irodalomról mégis csak az ismeret határán belül beszélhetek, mert a meg nem ismert irodalom számomra nem létező dolog, miután tárggyá nem válhatik. Az irodalom tehát csak az ismeretben lesz valósággá; addig csak egy szó; jelentést, értelmet csak az ismeretben nyer, vagyis: *az irodalom az ismeretben van*. Ez az ismeret azonban nem marad egy embernek belső világában, mert amiről csak egyetlen ember tud, de az soha senkinek el nem mondja, ki nem fejezi, tárggyá nem teszi, az tulajdonképpen nem létezik. Ha pedig elmondja, kifejezi, tárggyá teszi, éppen ezáltal alkotó elemévé válik annak az irodalomnak, amelyet meg akarunk ismerni. Itt áll tehát fentebbi tételünknek ellentétele: az ismeret benne van az irodalomban és annak olyan lényeges alkotó része, mint az emberi életnek az öntudat. Mikor azt mondom: irodalom, már magam belekeveredtem a tárgyba, s általam lett az ismereti tárggyá. Ha tehát meg akarom ismerni, ne csodálkozzam, hogy nemcsak a tárgyat találom meg benne, hanem magamat is. Ebből az a feszültség következik, hogy mikor az irodalmat meg akarom ismerni, tulajdonképpen csinálom azt. Alkotom, mielőtt megismerném és alkotom azáltal, hogy megismerem.

Hogyan? Megmutatják az ismerési folyamat során, tovább felbukkanó ellenmondások.

Az ismeret lényege, akármennyire eltérjenek is a részletkérdésekben a filozófusok, mégis abból áll, hogy a tárgy átalakul énhozzám s én ugyanakkor a tárggyhoz alakulok. A megértés nem egyéb, mint a tőlem idegen tárggyban felfedezése azoknak a szellemi jelentéseknek, amelyek közvetlenül ismerősök előtttem, mert öntudatommal s annak bonyo-

lult jelentés-szerkezetével valahogy azonosultak. Felfedezem a tárgyban azt, ami tőlem idegen és megmagyarázom azzal, ami hozzám hasonló. Érdesnek, puhának, színesnek, hangzó-
nak, fényesnek látok valamit, s mindezt magamból ismerem ; megállapítom, hogy van benne azonosság és különbség, tehát összefüggésre, állandóságra és lényegre bukkanok ; van, ami rajta változik, ismétlődik, hatást ébreszt, a hatásra visszahat, s mind e változásokat megmagyarázom azzal, ha mögöttük valami olyat ragadok meg, amit önmagamból létnek, valóságnak, önfenntartásnak, erőnek, életnek, célnak, eszköznek és értéknek nevezek. Ebben a munkában nem önkényesen és parancsolva járok el, hanem alázatosan, engedelmeskedve, bizakodva és illeszkedve, meghajolva a valóság kegyetlen fönsége előtt, hihetetlen passzivitással magamat alárendelve a másnak, mindaddig, míg egész lényem beleolvad és hozzáídomul ahhoz a tárgyhöz, amelynek abban a pillanatban feltétlen ura és hordozója lesz, amikor a megismerés által elvesztem benne. Minden megismerés úrrálétel, de minden megismerés útja szolgálat és megalázkodás. Tehát akkor, amikor megismerek, egy terem-
tési folyamatnak vagyok a részese. Egyrészt én teremtek, mert a sötét semmiségből a hatásoknak és az ingereknek őskáoszából kihozom, elének állítom a belőlem támadt, nekem gyönyörű s királyságom pálcájának engedelmeskedő világot. Másrészt teremtődöm magam is, mert hasonlóvá kellennem ahhoz, amit megismerek, s éppen a megismerés, mint a szellem kifejlődésének az útja, bontja ki a bennem szunnyadó világot s lassanként olyanná leszek, mint a tárgy : öntudatossá, hogy öntudatot megismerjek, élővé, hogy értsem az életet, örökkévalóvá, hogy az örökkévalót megismerhessem. Ha a megismerésnek mint teremtetési folyamatnak ezt a két oldalát nyilvántartjuk, hatásában felfokozzuk, azt kell mondanunk, hogy minden ismerésben két csíra van, egyik a tudomány csírája, másik a művészet csírája s van egy pont a kezdet kezdetén, ahol ez a kettő egy, s csak később válnak el egymástól. A legprimitívebb ismerés kezdetleges töredéke a tudománynak, s a legprimitívebb ismerés első kísérlet az egyetlen és örök művészet terén, amelyet

Aristoteles poézisnek, alkotó cselekvésnek nevezett. Az irodalomismeret tehát természeténél fogva ismét két ellentétes törekvést mutat: befogadás és alkotás, teremtés és teremtetés. Lényegéből következik, hogy az irodalomismeret tudomány és az irodalomismeret művészet. Nincs olyan irodalomismeret, amely ne volna egyszerre értékalkotás is, mint ahogy nincs olyan természetismeret, amelyben benne ne foglaltatnék a technika csírája is. Az irodalmisággal való foglalkozás nemcsak igazságkeresés, hanem szépségtermelés és szépségművelés is. Itt van a legmélyebb gyökere annak, hogy az irodalomismeret sohasem fér el ontológiai síkban, szükségképpen áthelyezkedik az axiológiai térbe is.

Mindjárt megmutatja ezt az irodalom fogalmának körülhatárolása. Az első nagy kérdés: mi tartozik bele az irodalomba? Sokan azt mondják, csak az írott mű, sokan azt mondják, hogy az íratlan művek is. De az «íratlan irodalom» nélkül nem lehet igazában megismerni az irodalmat, mint ahogy nem ismeri a gyermeket az az orvos, aki nem foglalkozott a magzat életével. Az íratlan irodalom ismét kétféle: praeliteralis, amikor még a költői alkotások az élő beszéd zengő testében éltek változó, bizonytalan életüket. De meg lehet-e érteni Homeroszt a rapsódosok, a középkor szerelmi költészetét a Minnesängerek, a szent könyveket az élő szájhangomány nélkül? Hiszen az a tény, hogy leírták, akkor következett el, mikor már századokon át éltek s tökéletesen kialakultak. A másik fajtája az íratlan irodalomnak a subliteralis, mely nincs ugyan megírva, de él és hat, terjed, inspirál, itt is, ott is beözönlik az irodalomba, mint például a népköltészet. A magyar irodalmat nem lehet megérteni a népköltészet nélkül. Azt hiszem, hogy nem elegendő a hatások kimutatása, hanem szükséges a népköltészetben rejlő szellemiségnek, alkotó tevékenységnek, formatalálásnak rendszeres bírálata. A lappangó vagy elveszett irodalmi művekről is azt kell mondanom, hogy beletartoznak az irodalom ismeretébe. Mikes Kelemen leveleit nem abból a korból igyekszünk megérteni, amelyben kiadták, hanem abból, amelyikben írták; Pál apostolnak a Korinthusiakhoz írott négy levele közül kettő elveszett, de ezt az elveszett két levelet sem hagyhatja

figyelmen kívül az irodalomtörténet. Az, ami tárgyként nincs előttünk, lehet eszmei valóság, s vajjon ami a görög szobrászathból, ókori és keresztény építészetből széttört és elveszett, nem éppen olyan lényeges alkotórésze-e a művészet-történetnek, mint a lábnyomokból, csontmaradványokból restaurált őslények a paleontológiának? Mikor mindezek fölött döntünk azért, hogy az irodalom fogalmát körülhatároljuk, már egy apriori meggyőződésnek vontuk le a következményét.

De mehetünk tovább és hozhatunk fel más példákat is. Toldy Ferenc azt vallotta, hogy az irodalomhoz csak a költészet tartozik és kirekesztette belőle a szónoklatot és a publicisztikát. Elvben Gyulai Pál is ilyen nézetet vallott, de ki tudná megírni a magyar irodalomtörténetet a Széchenyi publicisztikája, a Kossuth szónoklata, a reformátorok és Pázmány igehirdetése nélkül? Mások a könnyebb végét fogták a dolognak s azt mondták, az irodalomba nem tartozik más mű, csak a «hook of power», s még a költészeti anyag is csak akkor tárgya az irodalomnak, ha bizonyos érték jelenik meg benne, akár történeti, amennyiben korára hatott, akár esztétikai, amely belső becsét adja. De nem tárgya-e az irodalomtörténetnek az a papirusz-szelet, amelyre egy glossália van feljegyezve, vagy egy töredékes együgyű vers, amelyet egy középkori barát írt, s verssé is csak véletlenül vált, mint a königsbergi töredék? Minden jelentéktelen papírdarab évezredek mulva becses irodalomtörténeti adalék lehet, viszont ha a háború utáni magyar irodalom történetét írná meg valaki, vasuti kocsikat megtöltő újságcikkeket kénytelen volna figyelmen kívül hagyni, pedig ezek lehetnek ugyancsak «hatalmas» írások.

Mindezekből világosan áll az a tény, hogy az irodalom fogalmának körülhatárolása már az ismerőnek szubjektív kiválasztási ténye, amellyel döntött, értékelt, megkülönböztetett, perspektívát vállalt, s ez a döntése, értékelése, szinte azt mondhatnám: eleve elrendelő eljárása, nem magától a tárgytól függ, hanem megfordítva: a tárgy függ az ismerő adottságától, egyéni hitvallásától, az alkotásról, az emberről, a szellemről vallott végső meggyőződéstől. Ha ezt a tény

világos ismeretelméleti törvényekben lehet megfogalmazni, méltán nevezhetjük irodalmi apriorinak.

Tovább mehetünk és állíthatjuk, hogy az irodalom, ha ismeret, első sorban történeti ismeret, mert az alkotásnak az eredményei attól a perctől kezdve, hogy megszülettek, hadisorba állanak és beleilleszkednek a mult láthatatlan seregébe. Ugyanakkor pedig állítanunk kell azt, hogy az irodalmi alkotások multbeli roppant tömegét csak akkor tudom megismerni, ha tudom, mi az az állandó, örök, változhatatlan, tehát időfeletti szellemi tevékenység, amely az irodalmi alkotásokat létrehozza. Így előttünk áll egy új antinomia : az irodalomismeret történeti szemlélet, az irodalomismeret funkcionális szemlélet eredménye. Tehát az irodalomismeret nemcsak irodalomtörténet, hanem poétika, alkotástan, a nyelvben megjelenő műalkotás esztétikája, egyszóval a teremtő szellem vizsgálata.

Ha történeti az irodalomismeret : osztozódik minden történeti ismeret örök ellenmondásában, hogy csak akkor van értelme, ha objektíve igaz, de objektíve igaz ismeret csak egy alany által lehetséges, tehát minden történetismeretben az igazság és lehetőség elvi ellenmondásban áll. Viszont, ha a másik oldalt nézzük, amelyet funkcionális szemléletnek neveztünk, világos lesz, hogy egy időfeletti és állandó tevékenységet csak a jelenvalóság pillanatában érthetek meg. Egy húrnak a hangját akkor hallom meg, ha megzendítem és vele együtt rezeg a lényem is. Ha nincs meg ez a kettős rezgés, ha akármelyik hiányzik közülök, sohasem értem meg a hangot. Az irodalom pedig egy örökké élő zenének és hozzátehetjük, hangtalan zenének csak a száraz hangjegyeit adja elénk, tehát a multban van adva ; viszont a megértés lehetősége a pillanatban nyílik : mult és pillanat egymást kizáró ellenmondások. Balassi ajkán négy század óta elhallgatott az ének, s nekem mégis hallanom kell, hogy megérthessem. Ma kell, hogy megzendüljön nekem, s csak így tudhatom meg, hogyan zengett egykor. Ezt a szinte metafizikai ellenmondást nem lehet jobban megfogalmazni, mint azzal a bergsoni tétellel, hogy az irodalomismeret tárgya az időben

van, de az irodalomismerés gyökere időfeletti szemléletből : az intuitióból ered.

Mindezek az ellenmondások a szellem ellenmondásai s azért jelentkeznék, mert az irodalom csak *phenomenon* : a mögötte álló *noumenon* a *szellem*.

Folytatódnak ezek az ellenmondások, ha az irodalmat magát mint szellemi tárgyat veszem figyelembe. Az irodalomban van valami állandó lényeg, amely szakadatlanul változó formában jelenik meg. Ha ez a lényeg nem állandó, akkor nincs, s elveszett az irodalom substantiája. A substantia pedig létkérdés, mert csak az létezik, ami lényegszerű. Még a változás is csak azért létezhetik, mert gondolati testében van egy állandó és mindig azonos vonás : a változás logikai jelentése. Ha azt kérdezem, hogy mi az irodalomnak ez az állandó lényeges vonása, amely minden műben, minden irodalomban azonos, az emberi szellem alkotó tevékenységére kell gondolnom. Nincs tehát olyan irodalmi ismeret, amelynek nem kellene számolnia azzal a végső kérdéssel, mi a szellem és mi annak szakadatlan irodalmat alkotó tevékenysége. Viszont az irodalom szakadatlanul változó formában jelenik meg. Ha nem volna meg ez a változás, azaz, ha a világon minden irodalmi mű a kezdettől fogva a világ végéig tökéletesen azonos alkotás volna, ismét nem lehetne irodalomról beszélni, csak ugyanegy, ezerszer ismétlődő műről. A méhek építette hatszögű sejtekről igazán nem lehetne szellemtörténetet írni, mert egyben benne van minden továbbinak a sorsa és értelme. De miután minden irodalmi mű más, mint a többi, nemcsak alkotásban, hanem eredetében és hatásában is : az irodalomismeret állandó változásokkal foglalkozó tudománnyá válik. Ebben az állandó változásban kell lennie valamelyes törvényszerűségnek, mert egyszerű leltározással róla való ismeretünk sohasem elégedhetik meg. Az ilyen ismereti tárgy alig volna más, mint egy kikutathatatlan tengernek zürzavaros és önkényes hullámverése. Éppen ez a változó formáság teszi azt, hogy az irodalomismeret, amelyet az imént substantiálisnak neveztem, szükségképpen morfológikus ismeret.

De itt újabb nagy ellenmondások támadnak. A termé-

szetről szóló ismeretünket az jellemzi, hogy egyes esetekből olyan általános érvényű szabályokat és törvényeket vonunk el, amelyek minden egyesre minden körülmények között érvényesek. Ha a szabadesés törvényét meghatározom és matematikai képletben kifejeztem, nyugodt lehetek, hogy bárhol és bármikor minden szabadon eső tárgy, akár arany, akár ember, akár hulló angyal, azonos törvények szerint fog leesni. A szellem világában azonban minden jelenségnek egyénisége van, amely másra át nem ruházható és örökre eredeti adottság. Bármennyire ismeri is valaki Shakespeare-t, azt, amit Shakespeare-ről tud és állít, nem mondhatja el Dantéról vagy Arany Jánosról. A szellem történetében az egyszeri, páratlan, soha meg nem ismétlődő, egyszóval az *individuális jellem* vonásait keressük. Olyan ez, mintha valaki arra vállalkoznék, hogy minden hulló esőcsepp egészen különálló és páratlan életrajzát írja meg, mert egyik esőcsepp hullásából semmi sem következik a másik esőcsepp hullására. Itt eleve elrendelésről, sorsról, soha meg nem ismétlődő egyszerismindenkori adottságról van szó. Viszont az is világos, hogy az esőcseppek tömegén átfúhat egy olyan hideg szél, amelytől mindenik megfagy és jégesővé változik. Áttörhet rajta napsugár, amely millió esőcseppből egységes, óriás tüneményt, szivárványt hoz létre. Az egyéni mellett tehát megjelenik a történelemben a *közösség, mint egység*, s a szellemtörténetnek éppen az a feladata, hogy az ilyen «individuális totalitások»-nak, egyéni és mégis közös tüneményeknek eredetét, alkatát és jelentőségét megrajzolja. Ezért az irodalomtörténetnek képe és módszere is megváltozik a szerint, hogy miben találjuk meg azt a nagy szellemi egységet, élő, történelmi egészet, amelynek különös egyéni mivoltát meg akarjuk rajzolni. Lehet, hogy csak egy témának írjuk meg a történetét, amint végig bujdosott és alakult sok-sok nép, nyelv, ágazat és költő ihletett lelkén. Ebből támad az úgynevezett *tárgytörténet*. Lehet azt keresnünk, hogy az egyes irodalmi művek miképpen hatottak más irodalmi művekre, s akkor nézhetem ennek a hatásnak a gyakorlását és nézhetem ennek a hatásnak a befogadását és a feldolgozását. Ezt cselekszi az *összehasonlító irodalomtörténet*.

Tehetem ezt egyes íróval, korszakokkal vagy egész irodalmakkal. Voltak a mi irodalmunkban is foltok, amikor ilyen hatások majd erről, majd arról az oldalról erősebben érvényesültek. S ismerünk irodalmakat, amelyek különösképpen *hatást gyakorló* irodalmak, hogy csak a görögöt említsem a latinnal, a latint a humanista irodalommal kapcsolatban. De vizsgálhatom az irodalmat abból a szempontból is, hogy a sok különféle hatásra milyen eredetiséggel, mennyi önállósággal felel s hogyan bontja ki e hatásokra saját belső tartalmának gazdagságát. Ez látszik a Petőfi, Arany irodalmi körének a népköltéssel szemben gyakorolt visszahatásából. Nézhetem az irodalmat abból a szempontból is, hogy nemzeti és nyelvi különállások elmosódásával, egy-egy művelődés körén belül miképpen válik úrrá egy közös irodalmi stílus és ízlés, néhány óriási lélek hatása folytán. Ha ezt az egyetemes kisugárzást egy egységes művelődéstörténeti folyamatban szemlélem és szemléltetem végig, előttem áll a *világirodalom* gondolata. Annyi világirodalom van, ahány művelődési egységet tudok az emberi szellem életműködésében felmutatni. Ókori-keleti, klasszikus, európai, szanszkrit és japán-kínai világirodalomról lehetne beszélni. E legnagyobb egységeken belül sokféle kisebb egység helyezkedhetik el. Kérdezhetem például azt, hogy valamelyik nemzeti irodalomban milyen szerepe van a fajnak, a tájnak, a felekezetnek, hogyha a faj, a táj és a felekezet alatt individuális totalitást, azaz egyéni műveltség-közösséget értek. Sőt azt is megtehetem, hogy a világirodalom metszetében felmutatom azt a két típust, amely minden művészi alkotást a maga módja szerint meghatároz. Ez a két típus az, ha valaki az irodalmi alkotás végső célját a forma kristályos és nyugodt tökéletességében találja meg, vagy pedig abban a nyughatatlan és szenvedélyes vágyódásban, amellyel az alkotások érzékelhető testén túl a végtelenséget kereső lélek sohasem sikerülő próbálkozásait igyekszik kifejezni. Ez a klasszicizmus és romantizmus sarkianságának olyan sokat vitatott ellentéte, amelyet Nietzsche óta az apollói és dionisosi alkotásmód örök ellentétében, váltogatódásában és társulásában próbálnak szemléltetni.

Ugyanezt az eredményt érem el, ha az irodalmat nem mint a szellemtörténet egyik ágát nézem, hanem autonomikusnak veszem. Az irodalom három elemből áll: íróból, műből és hatásból.

Ha az íróat nézem, a szokott problémákon kívül, hogy t. i. miképpen tükröződik a kor az egyénben és az egyén a korban, a *biográfia* filozófiai értelme kerül elénk. Két ellenkező szemléletet mutatok be; az első a hőst önmagából magyarázza és világteremtő alanynak mutatja meg, a másik szerint a hős az utókor alkotása s tulajdonképpen szenvedő tárgya a mythosképző fantáziának. Az első így okoskodik: Poeta non fit sed nascitur; ezt mindenki tudja. Tehát minden íróban valami kiszámíthatatlan döntő tényező rejlik, amelyet nem lehet ismereti úton megszerkeszteni, mert adva van az ő alkati minőségében. Ez az alkati minőség a sorssal vívott küzdelemben írói jellemmé válik. Mi e jellemből az övé és mi az, amit a sorsa adott hozzá? Mi az, amit örökölt, eltanult és átélt? Lehet ezt a folyamatot úgy szemlélnem, mint az ezerágú egyéni életnek kibontakozását egyetlenegy csirából. A cser sohasem lehet cédrus, mert az ő cser-volta eleve el van rendelve, már a csirában. Ez az eleve elrendelt alkat kezd nőni és kibontakozni. Szembekerül az ellenséges és segítő mindenséggel, s ebből a milliárd hatásból kiküszöböli mindazt, ami vele ellenséges, viszont kiválasztja, magába szívja és önnön lényévé átalakítja mindazt, ami neki jó és hasznos. Napsugárból, vízből, földből, levegőből kibontja azt, amire szüksége van és felhalmozza magában mint szemet, keményítőt, savakat. De mindez cserfává alakul benne s ez a sok-sok elem és szerves vegyület mindenütt és mindig cserfa, gyökerétől sudaráig, ezer ágával és millió levelével, egységesen és étellel teljesen. Lehet a lángészt is úgy szemlélni, mint eleve elrendelt lényegcsirát, amelyből sors és történelem ezer hatására, gyilkos támadások felett győzedelmeskedve, kibontakozik az az óriási szellemegység, akit Dantének vagy Shakespeare-nék nevezünk. E szerint a lángész maga teremti csontját, velejét, vérét épp úgy, mint sorsát és műveit. — De tovább figyelve a dolgot, megállapíthatjuk, hogy a nagy embernek két élete van. Egyik befeje-

zódik a sírnál, a másik akkor kezdődik. Ezt az életentúli életet az jellemzi, hogy nem annyira önmagából táplálkozik, mint inkább abból, amit mások tartanak róla. A nagy emberből mythos és legenda lesz s emlékteste a szerint változik, hogy mit tulajdonítanak neki tisztelői. Az empirikus nagy ember csak megindítja a nép mythos- vagy legendaképző fantáziáját, amely aztán századok során kialakítja a hős tapasztalatfeletti alakját. Ez az alak időtlen vándorként megy tovább a nemzedékek homokbuckáin, néha fogy, néha nő, ködbe vész vagy átistenül, s valahányszor megcsókoljuk, élet mosolyog árnyékos orcáján. Hány ilyen örök útitárs jár velünk, s lábuk nyomán vallomások és ihletések asphodelusai nőnek!

De nemcsak író van, van mű is. Hogy a hasonlatnál maradjunk, nemcsak magányos cserfák vannak, amelyeknek fája haláluk után hosszú pályafutásra indul s dárdanyél, cölöp, fedélszék, trón vagy bitófa válik belőlük, hanem van erdő is. Az erdőnek olyan törvényei vannak, amelyeket nem lehet az egyes fák életéből megérteni. Az erdő mint egység is szemben áll a természettel és a történelemmel, éghajlattal, földdel és civilizációval. Az irodalmi művekben is nagy közös valóságra bukkanunk. Minden korszakban uralkodóvá válik a kifejezésnek egy-egy állandó módja. Nem tudjuk, mit ad hozzá egy újabb teremtő nagy mester, mennyiben részesek benne a követői, miképpen ihlette a közfelfogás, az emberek életmódja, műveltsége, tudatalatti közmegegyezése; elég az hozzá, hogy ezek a jellegzetes kifejezési módok mint élesen megkülönböztethető *stílusok* állanak a kutató előtt s valóságukat letagadni nem lehet, azonosságukat az élet legkülönbözőbb formáin észre kell venni. A gót vagy barokk stílust nemcsak az illető művelődési kor mindenik templomán látjuk, hanem meg lehet azt is állapítani, hogy mindegyikkel összefügg az illető korszak egész életstílusa, hogy mást ne mondjak, az embernek az élethez, a túlvilághoz, a hatalomhoz, az örömhöz való viszonya, önmagáról, a társadalomról, jogról, erkölcsről vallott eszménye és ebből származó egész életberendezkedése olyan világosan és határozottan, hogy egy korszak nemcsak filozófiájára, erkölcsére, állami életére,

hanem az evés, ivás, játék, munka, szerelem legapróbb eszközeire is rányomja a maga különös formai bélyegét. XIV. Lajost és Bossuet-t nem lehetne áthelyezni a középkorba, s Roland bizonyára nevetséges lenne Mária Terézia udvarában. Éppen úgy, mint ahogy derűtséget keltene, ha Perikles váratlanul megjelenne egy népszövetségi közgyűlésen.

Minden stílusnak megfelel egy határozottan kialakult közízlés, s egyik a másikat feltételezi. A kettőnek egymáshoz való viszonyát igen nehéz megállapítani. Két különböző dolog-e ez vagy azonegy kollektív jelenségnek tárgyi és alanyi oldala; ha két különböző dolog, melyik teremti a másikat, s e vizsgálatnál nem jutunk-e olyan nehézségek elé, mint az egykori jámbor skolasztikusok, akik deduktíve akarták megállapítani, hogy tyúk volt-e előbb vagy a tojás; ha pedig egy dolog, miért, mikor és hogyan válnak széjjel, vagy ha nem válnak széjjel, mi az oka annak, hogy mi két-félének látjuk őket?

Végül, ha arról akarunk beszélni, mi az a *hatás*, melyet az irodalom önmagára, a társadalomra tesz, miként alakul és miként alakít, legjobban, ha világosító például az irodalom célgondolatát vesszük elő. Ha kérdezzük: mi az irodalom célja, megint merőben ellenmondó tételeket kell állítanunk. Az egyik az, hogy az irodalom csak eszköz lehet, mint ahogy minden funkció eszköze az egész önfenntartásnak, az irodalom is csak az emberi szellem önfenntartásának és önfejlesztésének egyik hatalmas eszköze. Az irodalomismeret is csak eszköz, mert minden történeti és elméleti megismerés útkeresés a jövőben való tájékozódásra nézve. Éppen a magyar irodalomtörténészek hangsúlyozták az irodalom nemzeti hivatását s ezzel egy olyan szemléletet tettek magukévé, amely szerint a nemzeti létnek, a nemzeti műveltség kifejlesztésének, megerősítésének, továbbtáplálásának leghatalmasabb eszköze az irodalom. Toldy Ferenc mondotta ki ezt a tételt: «Önfenntartásunkra nincs más mód, mint a nemzeti műveltség öntudata a múltban és minden erőnkbeli alakítása a jövőben». Azonban ugyanakkor kétségtelen igazság, hogy kifejezés és élet, mihelyt a szellemre alkalmazzuk, nem oly

viszonyban állanak egymással, mint eszköz és cél. Én nem azért látok, nem azért gondolkozom, nem azért érzek és nem azért beszélek, hogy éljek, mert ezt megteszi az amőba, látás, hallás és beszéd nélkül, hanem életem ezekben a funkciókban, az érzékelésben, gondolkozásban, érzésben és akarásban fejeződik ki. Az irodalom nem eszköze a szellemnek, hanem az irodalom maga is szellem. De van itt más nehézség is. Világos, hogy az irodalmi művek csak akkor igazán azok, ha művészi alkotások. Minden irodalmi alkotásban megvan az *értéktendencia*; ez fogalmához tartozik. Az igazi művészi alkotást pedig az jellemzi, hogy célját elérte. Az az alkotás, amely a maga célját nem érte el, entelechejáját homlokával meg nem érintette, még nem művészi alkotás. Művészet csak az, amelyik mindig céljánál van, s ezért nincs szüksége arra, hogy eszköz legyen. Önmagán kívül más célt, saját becsének megsértése nélkül, el nem ismer. Ez az esztétikai öncélúság gondolata, melynek éltető eleme a teljes szabadság, a minden mesterséges befolyástól ment, korlátlan lehetőség önmaga kifejtésére. Nagy kérdés, hogy az irodalom esztétikai öncélúságáról vallott nézetünk nem áll-e ellentétben nemzeti hivatásáról vallott nézeteinkkel; öncélúság és eszközi jelentőség olyan ellenmondást mutat, amelyet magából a tárgyból sohasem lehet megoldani, csak a szellem egészéről vallott világnézetünk oldhatja fel ezt az ellenmondást. Mindezek tetejében megint az irodalom alkatából következik az a tény, hogy alig van a világon dolog, amelyik annyira alakítható volna, mint az irodalom, s ugyanakkor alig van a világon valami, ami annyira alakító erejű volna, mint az irodalom. Az irodalom alakításának eszköze a kritika, az irodalom *lelkiismeretének* alkalmazása. Benne azt az eszközt kell látunk, amellyel az irodalomnak egyik leglényegesebb élettevékenysége: a *normatio* jelenik meg. Minden irodalmi program, amelyik zászlót bontott, és minden irodalmi társaság, amelyik azért támadt, hogy az irodalmat helyes irányba fejlessze, az írókat ihlesse, az olvasóközönseget nevelje, az ízlést nemesítse, az irodalmi öntudatot tisztítsa, az irodalmi termelés színvonalát emelje, tulajdonképpen irodalmi alakítást, irodalmi törvényadást végez, ami nélkül

az irodalmi fejlődés vak és ösztönös erők gátjazzakadt zúdulása és összekeveredéséből álló véletlen eredmény volna. De ugyanígy el kell ismernünk az irodalom alakító erejét is. Azt lehet mondani, hogy nincs az emberiség életében olyan erős nevelő tényező, mint amilyen volt és mindig lesz az irodalom. Gondoljunk arra a sok megnyert csatára, amit számkunra a betű, a toll vívott ki. Gondoljunk arra az egyetemes átalakulásra, amelyet a könyvnyomtatás idézett elő a világon. Gondoljunk arra a félelmetes hatalomra, amelyet a sajtó gyakorol a világ kialakítására. Mindezekből előttünk áll az irodalom-kritikának és az irodalom-pedagógiának ezer nehézsége és gyökeres ellenmondása.

Végül minden korban kialakul egy öntudatos vélemény magáról az irodalomról, amelyben az irodalom számot ad önmagáról: mi a lényege, célja, hogyan alakult idáig és milyen irányban akar tovább menni? Ha az irodalom önismeretét történeti síkban végigtekintjük, döntenünk kell a fölött, van-e benne fejlődés, lehet-e beszélni értékgyarapodásról. E kérdésre könnyű az élet magyarázó gondolatával felelnünk, ami valójában kölcsön vett metafora; csupán illusztrál, de nem bizonyít, amikor születésről, virágzásról, hanyatlásról, halálról és újjászületésről beszél s így osztályozza a történet egyes korszakait. Mindez az organikus, tehát természettudományos világszemlélet magyarázó elve. Alapos vizsgálat meggyőző tarthatatlanságukról, holott lehetetlen tagadnunk, hogy a különböző korszakokban vannak tények, amelyek virágzásra és hanyatlásra, születésre és megújulásra emlékeztetnek. Ha pedig más magyarázó elvet kérünk kölcsön, a racionalizmus azt a feleletet adja, hogy a fejlődés az irodalmi öntudat elvontsága, az irodalmi jelenségek bonyolultsága irányában haladt. Ez is zsákutcába vezet, mert az elvontság és a bonyolultság tulajdonképpen a hanyatlás és az elfajulás jegye. Rá kell tehát térnünk, hogy az irodalom haladását a szellem tömörödése, felszabadulása, nemességének és méltóságának gyarapodása felé mutató útvonalon keressük. Mindez azonban már az irodalmon mint tárgyon kívül eső dologra utal, s ismét ott vagyunk, hogy az irodalomismeret legfontosabb magyarázó elvei az ismerő alanynak filozófiájában, világnézetében, egyszóval ethoszában rejlenek.

Ha valaki azt gondolná, hogy mindezekből szkepticizmus és relativizmus következik, a leghatározottabban csalódnék. Csalódnék az is, aki azt hinné, hogy én mindezekre az ellenmondásokra megoldást és kiegyenlítődedést tudnék találni. Már a dialektikus ismerés miatt sem lehetne végleges megoldásról beszélnünk. Kétségtelen dolog, hogy az itt felsorolt ellenmondásokat vissza lehetne vinni egy őellenmondásra, mely lehetne például az irodalomban az alany-tárgy meghasonlása. Ezzel azonban nem tennénk egyebet, mint hogy visszafelé beleraknánk minden ellenmondást az első ősi ellenmondásba, amelyből mindezeket kibontottuk. De ez az *egy* ellenmondás mégis mindig megmaradna.

Le kell vonnunk azt a tudományos tanulságot, hogy az irodalomtörténet a maga rejtelmes, ellenmondó és szellemi mivoltánál fogva sohasem szorítható bele egy skolasztikus rendszer örökre érvényes bordázata közé. Ezért nem tartjuk sem a pozitív, sem a szellemtörténeti módszert egyedül üdvözítőnek. Boldog az, aki nem látja mindezeket a problémákat, s aki nem látja, nem is köteles megbirkózni velük. A skolasztikus eljárás éppen az, amikor a valóságot elszakítjuk az ismerettől s az ismeretbe csak olyan problémákat szerkesztünk bele, amelyeket meg is tudunk oldani. Ezzel azonban nem teszünk egyebet, mint ha a tenger vizéből kimerítünk egy csöbörre valót s azt bögrénkkel szétosztogatjuk, abban a hiszemben, hogy kimerítettük a tengert. Az ismeretelmélet által sokat kifogásolt «naiv realizmus» sehol sem tartotta oly sokáig magát, mint az irodalomtudományban. Azok az emberek, akik minden problémát megoldanak, tulajdonképpen még el sem érkeztek a problémákhoz. Az ismeretnek leghősiesebb és legnagyobbszerű vállalkozása éppen a problémák felvetésében áll. Igaza van Lessingnek, aki azt mondotta, hogy nem a kész igazságok teszik a tudóst, mert a kész igazságok meghalt igazságok, hanem az a bátorság és lendület, amellyel keresik az igazságot. Nekünk nem a feleletek megadásában van a méltóságunk, hanem a kérdések feltevésében. Az vitte legtöbbre, aki legtöbb kérdést látott meg. De következik ebből az is, hogy ha tagadásba vesszük egyetlenegy megoldási módnak a végérvényességét,

legyen az akár pozitív, akár szellemtörténeti, kétségtelenül áll, hogy minden munka, akár pozitív, akár szellemtörténeti alapon indult is el, szolgálatot tett abban a nagy építőmunkában, amelyet magának az emberi szellemnek kell végrehajtania s amelynek nagyvonalúsága és dicsősége éppen abban áll, hogy sohasem lehet befejezni. Jaj volna az embernek, ha olyan kicsiny dolgokra tenné fel az életét, amiket valamikor be lehet fejezni! A munka befejezhetetlensége jelenti azt, hogy a vállalkozás nagyobb, mint az élet. A hősiesség, a rendkívüliség eleme ezáltal kerül bele minden emberi munkába, s éppen ez a lehetetlenség az, amiért érdemes élni.

Minden tudománynak legfőbb feladata és éltető eleme alapfogalmainak állandó revíziója. Igazi tudományos eredmény csak az, ami ezt a revíziót érinti és előre viszi. Az irodalomismeret végső fogalmai, mint az irodalmi apriori problémája, valójában filozófiai kérdés, tehát *nincs megalapozott irodalomismeret filozófia nélkül*. Ez az, amiből nekünk eddig édeskevés jutott. Ne tévesszen meg az a körülmény, hogy a legnagyobb magyar irodalomismerő: Gyulai Pál, állítólag filozófiátlan volt. Az elhallgatott vagy mellőzött filozófia is filozófia, mert a végső kérdésekkel szemben a hallgatás is felelet. Gyulai Pál irodalombölcseletét épp úgy össze lehet állítani, mint a Riedlét vagy bárki másét. Mihelyt az irodalomnak, az ismeretnek végső kérdései felvetődnek, — s nem rajtunk áll, hogy ne vetődjenek fel — csak filozófiai feleletet adhatunk; a filozófia pedig az egészet nézi, a végső összefüggéseket keresi és világnézetet termel. Az irodalomismeret nemcsak történettudomány, hanem irodalomelmélet, illetőleg irodalomfilozófia is. Sőt az irodalomtörténet, mint minden történet, csak útkeresés az irodalomelmélet számára; azért van, hogy az irodalmi öntudat számot adjon önmagáról. Az irodalom ellenmondásait objektíve sohasem lehet megoldani, viszont személyes világnézetben mindenkinek meg kell oldania, aki a tudományos irodalomismerő díszes nevezetére számot tart. Minden ilyen világnézet a tudóssal áll és esik; de van benne egy maradandó vonás: az az ethosz, ahogyan tárgyához viszonyult.

A dialektikus irodalomismeretből is nyilvánvaló egy ilyen ethosz s ezt vigyük magunkkal gyakorlati tanulságul. Ez az ethosz: *alázatos hódolat az irodalom örök misztériuma előtt.*

Valaki azt mondta, hogy szellem csak ott van, ahol két lény áll egymással szemben, s mindegyik azt mondja magáról: én, a másikról azt mondja: te. *Én és te:* e két személy közötti viszonyban valósul meg a szellem, ennél-fogva minden irodalmi mű, minden művészi alkotás ilyen, az örökkévalóságban társalkodó személyek közötti üzenet. Mikor az író alkot, ebben a társas viszonyban él és üzenetet küld eljövendő századok személyei számára; mikor az olvasó olvas, ebbe a viszonyba helyezkedik bele és üzenetet vesz fel távoli személyes erőközpontoktól és arra felel. Az irodalom, a művészet, az erkölcs, a jog és a vallás nem egyéb, mint ilyen örök társalkodók között elhangzó élőbeszéd folyamata és tárgyi leülepedése. Ezért az irodalomhoz közelíteni, róla beszélni csak a legmélyebb áhítat érzésével lehet, mert Duns Scotus szerint a vox nomenné akkor válik, ha egy nument szólítunk meg vele vagy az szólít meg minket. Ebben az áhítatban a legnagyobb alázat a legdicsőségesebb felmagasztosultsággal szövődik egybe. Félelem van benne, amely bizalomná tisztul; visszarettenés, amiből odasimulás lesz; elvettetés, amelyik a legteljesebb felemelkedés előkészülete. Hasonló a Jabbok vize melletti birkózáshoz, amely leveretésből győzelemre visz és összetörettetés árán dicsőségesen megépít. Ez az irodalomismeret gyakorlati dialektikája: a személyes szembenállás és személyes megbirkózás a tárggyal.

Ez a szellemi birkózás jelenti a csodáknak azt a szakadatlan sorozatát, amelyet *megtestesülésnek* nevezünk, mert meg kell testesülnie a szellemnek, hogy földi ember felfigyeljen reá és belefogódzhassék. Ennek a szakadatlan inkarnációnak szakadatlan átdicsőülés: apotheózis felel meg, mert az embernek egyetlen menekvése, felszabadulása, győzelmi útja az, hogy *átlelkesül a testet öltött szellemhez.* Mindez odavezet, hogy a két legnagyobb világmagyarázó elv, a szellem és élet valamiképpen egy. Minden dialektikus ismeret arra a végső megoldásra jut, hogy ez a két egymást kirekesztő világelv

akkor jelent egyet, ha egyiket a másikról állítjuk: ha *a szellem élet és az élet szellem.*

Ez a beszéd a következő szakirodalommal számolt: Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* 1934. — Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* 1930. — Thienemann: *Irodalomtörténet.* Hóman: *A magyar történetírás új útjai-ban.* Budapest, Magyar Szemle Társ. 1932. — Katona Lajos: *Irodalmi tanulmányai.* Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1912. — Bartók György: *A középkori és újkori filozófia története.* 1935. Bevezetés. — Horváth János: *Magyar irodalomismeret.* Minerva, 1922. — U. ő: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* 1931. — U. ő: *Az irodalmi műveltség megosztása.* 1935. — U. ő: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* 1927. — Haraszthy Gyula: *Irodalomelméleti kérdések a múlt század második negyedében.* Budapesti Szemle, 1932. — Farkas Gyula: *A fiatal Magyarország kora.* 1932. — U. ő: *A magyar romantika.* 1930. — Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe.* 1935. — Makkai Sándor: *Az élet kérdészt.* 1935. — Emil Ermatinger: *Philosophie der Literaturwissenschaft.* 1930. — A. M. Mackenzie: *The process of Literature.* 1929. — S. von Lempicki: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts.* 1920. — Fritz Melzer: *Im Ringen um den Geist.* 1931. — Császár Elemér: *Irodalom és irodalomtörténet.* 1931—32. tanévben tartott egyetemi előadások, jegyezte és kiadja Tóth Lajos. — U. ő: *A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése.* Budapesti Szemle, 1928. — Pitroff Pál: *A szépirodalom esztétikája.* 1933. — John Bascom: *Philosophy of English Literature.* G. P. Putnam's Sons 1893. — Babits Mihály: *Irodalmi problémák.* 1924. — Pukánszky Béla: *A százéves magyar irodalomtudomány.* Széphaloni, 1928. — Toldy F.: *A magyar költészet kézikönyve.* 1835. — Kerecsényi Dezső: *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban.* Minerva, 1923. — Zolnai Béla: *A látható nyelv.* Minerva, 1926. — Baránszky Jób László: *Irodalomtörténet és esztétika.* Esztétikai füzetek. 1935. — Riedl Fr.: *A magyar irodalom főirányai.* 1925. (Magy. Kvt.) — Ermatinger Emil: *Tudomány-e az irodalomtörténet?* E. Ph. K. 1931. — Tolnai V.: *Bevezetés az irodalomtudományba.* Bp. 1922. — W. Mahrholz: *Literargeschichte und Literaturwissenschaft.* 1923.

RAVASZ LÁSZLÓ.

GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSÁI.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Augusztus 31-én utaztunk Spaából Lüttichbe. A vidék errefelé mindenütt hegyes és ericával van benőve, itt-ott kedves kilátás is nyílik. Összesereglett koldusok egyre üldözik az utasokat. Louveigné faluhól, mely az országúton fekszik és a stavelot-i herceg birtoka, az út Chauxfontaine-ig húzódik. Itt annyira meredek az út, hogy a kocsikat üresen engedték lefelé, mi pedig kellemesebb és közelebb úton mentünk le.

Chauxfontaine a Vesdre-folyó mellett fekszik és onnét fedett hajón el lehet hajózni Lüttichbe. Itt fegyvergyárak vannak, többnyire német vasat munkálnak s lüttichi kereskedőknek és Franciaországba adják el áruikat. Két ember naponként 5 puskát készíthet. (A szegény munkások sapkáikkal le szokták porolni az utasok cipőit, hogy igényt nyerjenek egy kis borraivalóra.)

Asztalnál új angol találmányról hallottunk: bőrhajókat akarnak készíteni, nagyban készülnek ilyen kísérletre. Hadihajónál annyi ezer guineára számítanak, ahány az ágyú. A 80 ágyú tehát 80,000 guineába kerül, vagyis kb. 720,000 forintba.

Lüttich vidékén valamelyes bort is termesztenek, de igen rosszat; annál több komlót. Ezt nagyobbára még a lüttichi serfőzőkben használják fel. Szeptember elején még láttunk rozs- és zab-aratást. Az egész vidéken sok a mészkö, avval javítják a földet. Chauxfontaine-ben is van egy hideg kút, mely mintegy könnyekben csepeg le. A fürdőszobák piszkosak, mint ahogy az egész lüttichi tartományban nincs

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 699. számában.

tisztaság. Lüttichből egész hegyeket látni komlóval beültetve és sok babot is. Lüttichben angol bencések is vannak és a gazdag katolikusok többnyire ide küldik gyermekeiket. Egy-egy deákért 100 Louis-t fizetnek. A gyóntatók és szolgák az apácák pénzén élnek, külön étteremben és lakásban. Azok, kik közel laknak, a klastromban fogadhatják barátaikat; férfiakat is. Kiváló személyeket a tiszteletes anyához és celáikba is bevezetnek.

Az alapítvány a Szt. Lambert egyházból származik. Az Académie d'émulationnak van egy kis, nem igen értékes háza, annál szebb a clubház. Az Académie anglaise-t jezsuiták alapították, kiket Németalföldről kikergettek. Annyira haladtak, hogy a kormány visszahívta őket. Az előbbi jezsuita kollégium most a szemináriumé. Az itteni lakosságot 200,000-re számítják, 800 főnyi milícia is áll rendelkezésre. Az Arenberg hercegi vasöntőből nyerik a vasat, mely kerekre igen alkalmas.

Szent Lambert főegyházával szemben a herceg-érsek székháza. Hosszú négyszögletes épület, mely minden oldalról be van fedve és melybe mindenféle boltot állítottak. A Maas melletti fasor igen hosszú és kellemes, au Hay a neve. Ha a folyón lefelé megyünk, balfelől szőlőhegyeket látunk, jobbra változatos, komlóval benőtt halmokat. Nyáron a herceg-érsek Seraing-ben lakik, egy kis kastélyban, félóránnyira a várostól. Heristallban jó a rend; minden idegennek 3 napon belül jelentkeznie kell. A fegyház haszna a herceg-érseket illeti. Ha az apa nagyon káros vétkeket vesz észre fián, becsuktatja. Egyszeri lopás miatt 6—8 évre bezárják őket. Az árvákat annyi ideig tartják, amíg megkereshetik kenyerüket. Mind együtt dolgozik jója és rosszja, csak kis nyíláson keresztül láthatják őket. Senki hozzájuk be nem mehet, mindnyájan egy teremben alszanak, nem juthatnak ki még a kertbe sem. Szőniök, fonniök kell. Vasárnap, mise után kimehetnek egy tornyokkal körülvett udvarba, hol némi szabad levegőt élvezhetnek. Főeledelük a burgonya; az a darab hús, melyet kiosztanak nekik, kihűl, mialatt osztják. Italuk sör, a fegyencek és árvák ruhája sötétszürke, a konyha és lakásuk szörnyű piszkos. Az embernek be kell fognia az orrát a bűz miatt és

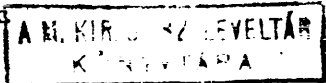
a könyörület arra készti, hogy szemét is lehúnyja. Egy pap áll az intézet élén.

Az örültek házában a fiatalabbak be vannak zárva. Akiken lucidum intervallumokat vesznek észre, dolgozniok kell, főleg szőniök. Hollandiából sok örültet hoznak ide. Az adóst a hitelező költségén zárják be és táplálják. A jezsuita-rend megszűnése után megszűnt ez az intézet is, melyet addig Miksa bajor választó évi 1200 Louis-val tartott fenn. Angliából sem kapnak pénzt, mert azt az angol katolikus misz-sziók javára használják fel. Az iskolában a tanítók ingyen oktatnak, de minden tiszta; 6—7 tanítvány egy szobában hál, tanító nélkül. Itt kb. 100 angol van, de spanyolok és franciák is, kik a filozófiai tanfolyamig jutnak. Van szép formaruhájuk és kertjük, megfigyelő tornyuk és zenéjük. Angol családok gyermekeik kedvéért több évre is idejönnek. Így pl. Gringer tisztelendő úr 14 éve van itt.

A Maas (Meuse) két ágra szakad, az egyik Namur, a másik Maastrich felé. Puska, bőr és posztó a kereskedelmi áru. A marhát Németországból hozzák és itt hizlalják. A külvárosok főzelékből élnek, melyet a városháza előtt a piacon árulnak. A várost télen visszaverődő lámpával (reverbère) világítják, a házak többnyire palával vannak fedve. A boltokon sok ablak, odarakják az árut. A szt. Jakab apát-ságot néhány nappal ezelőtt szekularizálták. A herceg-érsej jövedelme állítólag évi 600,000 forintra rúg. A spaai farao-banktól évi 80,000 frtnyi jövedelmet húz. Az itteni bankot magánemberek állították fel. A bankembereknek két százalék a nyeresége.

Lüttichben annyira elfajult a koldulás, hogy vendéglő-sünket megkérték, hogy a terembe jöhessenek be koldulni. Útközben a koldusgyerekek a hírneves Marlborough s'en va t en guerre-t éneklük. Megvan a saját kolduskörzetük és nem engedik, hogy idegen koldusgyerek a tájukra kerüljön.

Szeptember 2-án távoztunk Lüttichből, délben st. Trond-ban ebédeltünk és este érkeztünk Louvainba. A parasztházak aprók, agyagfalak náddal takarva. Az idevaló parasztlak a kivitelre szánt gabonát nedvességtől és szél-től óvják; szobájukat is melegítik.

Lüttichtől Brüsszelig sík, fákkal beültetett országút, két oldalt mellékutak, melyeket száraz időben jobban kedvelnek. Úgy hallottuk, hogy a szt.-trondi apát felsőségi jogokat követel és e miatt a lüttichi herceg-érsekkel viszálykodik. A boltok felirata, az egyházi és városi hirdetések mind flamand nyelvűek. Tirlemont-ban kávéztunk és billiárdot játszottunk. Itt először találkoztunk «patrióták»-kal, kik nemzeti jelvényekkel, kokárdákkal ékeskednek. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy József császár reformjai és korlátlan uralma Belgiumot a felkelésig elkeserítették, úgy hogy már, minden törvény és jog ellen, osztrák katonaságot hoztak be.)

Szeptember 3. Reggel megnéztük Louvainben (Löwen) a városházát, mely kétségtelenül egyike a legszebb fennálló gót épületeknek ; az udvarban vásár. A Collége Royal építését a zavargások miatt nem folytatják, a császártól kinevezett ítszviselők távoztak és a rendek megtiltották, hogy hozzányúljanak az épülethez. Tizenegy óra felé a «hazafiak» formaruhájukban a városháza előtt gyülekeztek : egy előbbi udvari tanácsos volt éppen őrségen. Úgy mondták nekünk, hogy a város gazdagjai csak alsóbb munkát teljesítenek és a vezetést másokra bízák. Szalagjaik vörös, sárga és fekete színűek. Gyalogságon kívül lovasaik, huszárjaik is vannak. Még kis fiúkon is van szalag és formaruha, közös bátorság és kitartás, szabadságuk védelme sugárzott a hazafiak szeméből. Miután féltizenkettőkor elhagytuk Löwent, 12 órára Brüsszelbe érkeztünk. Az odavezető út kellemes fasorok közt visz, enyhe emelkedéssel. Minden irányban minden művelve van. A falvak nem nagyok, közel esnek egymáshoz és rendszeren épültek. Kendert és lóherét sűrűn vetnek. Brüsszel falai előtt a császári csapatok tanyáztak, a kapuk előtt a vámosok borraivalót kérnek és elhagyják a vizsgálatot. Az itteni bérkocsik (ritkán láttunk teherhordó négykerekű szekeret) roppant nagyok és súlyosak. A keréktalpak háromujjni vastagok. Löwenből csatorna vezet a Seldába, mi nagyon megkönnyíti a kereskedést.

Szeptember 4. A Selda öt órányira folyik Brüsszeltől és a Senne nevű kis folyó segítségével olyan csatornát építhettek, mely Anvers-ig ér, három zsilippel. Szenet, köveket, meszet,

francia borokat, vasat (néha gabonát is, mi néha tilos), szénát visznek Hollandiába, azonfelül naponként egy hajó megy Anvers-be. Gyár Brüsszelben kevés van, de most porcellángyárat akarnak felállítani.

Szeptember 5-én Aloston át Gandba. Alost előtt vászonfejéritőt láttunk. A várostól balra két sétány, tovább, egy nagy templom. Egyetlenegy gondolat visszahozza azokat az emlékeket, melyek idő és hely szerint össze vannak kötve.

Gand sokkal nagyobb Brüsszelnél, a Selda mellett fekszik, hol a Lys-folyó is egyesül vele. Az a csatorna, mely Brüggébe visz, a Lys vizét hozza és a meleg hónapokban nem mélyebb 10 lábnál. De mélyíteni is lehet, csakhogy akkor a szomszéd rétek víz alá merülnek. A Seldán sok szenet hoznak ide Tournaiból. Novembertől márciusig legerősebb a forgalom a csatornán. A meszet főképpen épületekre használják, csak csekélyebb mértékben trágyának, mert a föld nem agyagos, hanem homokos. Az itteni vászongyár 800 embert táplál. A fa igen drága. Monsból hajón hozzák ide, a kőszenet Charleroiból szekéren. Gandban sok a cukorfinomító, egyik az előbbi Cour de prince-ben van, hol V. Károly született. Az épület kicsiny, szögletes, egyemeletes, az ablakai nem egyenlők. A marhahús itt drága, mert az ökröket többnyire Franciaországba hajtják; a Seldánál mérföldnyi hosszú legelők terülnek el. Gandban hímzés, cérna és vászon a fő kereskedelmi cikk. Minden pénteken jelzik a Marché de Vendredin, hol állnak a bódék. A vásznat Ostendén át Spanyolországba, Portugáliába viszik, de sokat Franciaországba is. A francia fehér bor Bretagne-ból való. Nancyn át sok a burgundi is. A burgundi bor nem tűri a vízi utat és csakis szekéren viszik. A gandi sör igen rossz. A székegyház tele van a legszebb fajta márvánnyal. A gandi dioecesis egy része holland területen van. A templom alatt katakomba-félét találunk, roppant oszlopokat, melyeken az épület ívei nyugszanak; minden vasárnap oktatják a gyermekeket. A nagy németalföldi mesterek oltárképei csak ünnepnapokon láthatók. De a sekrestyés pénzért mutogatja.

A templomi székeket itt is fizetik, mint Brüsszelben; olcsón. A káptalan ezt a jövedelmet a szegényeknek adja.

A marché de Vendredin áll V. Károly szobra. Egy nagy vaságyú, 2½ lábnyi átmérőjű, nyílt piacon áll. A Beffroy-tornyon aranyozott sárkány, melyet a rege szerint Balduin, Gottfréd jeruzsálemi király öccse küldött Konstantinápolyba. A város körül a csatornák mellett sok sétáló hely, nagy áruraktár, melyet a császár építtetett. Míg az áruk hajón vannak, olcsóbbak.

Brüggeben szép a városháza a császárok és hercegek címereivel. A szögleten az Istenanyának képe. Itt közepes hajókat is építenek, melyekhez az árbocokat Hollandiából és Brabantból hozzák. A legnagyobb forgalmi cikk a vászon.

A hajók naponként kétszer mennek Ostendébe és Nieuportba. A vidék Ostende és Brügge között homokos, spárgát, gabonát, disznóbabot sűrűn termelnek. Az utak ki vannak kövezve, a házak olyanok, mint Magyarországon.

Szeptember 6-án délután érkeztünk Ostendébe és Bayley hôteljében szállottunk meg. A legfontosabb kereskedelmi cikk itt a gyolcs. A tenger közelsége és a mély fekvés egészségtelenné teszi a vidéket. Sokat szenvednek a hidegleléstől. A vidék olyan sík, mint az asztal, sokkal homokosabb, mint a magasabb vidékeken. Este Paur kapitány körülvezetett a kikötőben. Apály idején megnyitják a zsilipeket, hogy a víz emelkedjék és a hajók alja ne szenvedjen kárt.

Itt látjuk a nagy hajókat, a «Kaunitz»-ot és «Kolowrat»-ot; fájuk a malabári partról való, sokkal tömörebb, a nélkül, hogy súlyosabb lenne. Bois de Ick a neve és kétszer olyan tartós. Az elsők járt Paur kapitány Kínában. A Hydra mostan kereskedelmi hajó, előbb angol hadihajó volt. Egy ócska fenyőhajót (ilyen sok van az oroszoknak) éppen most bontottak szét és eladták a fáját. Itt közepes horgonyokat mutatnak, háromezer font súlyúakat. Ostende sorompóján belül minden áru vámmentes, de ha a kerítésen kívül vannak, fizetni kell. Az áruraktárakban a kikötőnél bengáliai vásznat, gyapotot és mousseline-t láttunk, a mintákat vagy bálákat 14 nappal eladás előtt kiteszik megtekintésre, aztán mindent árverésen adnak el, többnyire hollandus zsidóknak. Így szeptember 10 felé vagy 500 bálát adnak el és Paur kapitány biztosított, hogy egymillió forintnyi értéke is lehet. Egy óriás

darab carrarai márványt is láttunk, aztán nagy vascsöveket, melyeket nagyban használnak párlásra. Németalföldről sok rezet és vasat visznek Indiába. Nagy hajónak többnyire öt horgonya és öt hajókötele van, a legjobbakat Angliában készílik. Alkalmunk volt a hajóépítés kezdetét megnézni. A halászhajók rövidek és hasasok. Egy nagy háromárbcú hajó állott oldalt, mert javításra szorult. Paur kapitány hajóját, mely egy tisztjének vigyázatlansága és idétlen hősködése miatt távolléte alatt még a kikötőben megsérült, ott láttuk a tengerparton. A meggondolatlan ember az addiginál kisebb számú legénységgel akart kihajózni, a kárt 5,000 guineára becsülik. Az ostendei víz nem iható, rendesen sárgás csatornavizet használnak, a hajóra pedig brüggei vizet visznek, melyet sörfőzésre is használnak. A kereskedés teljesen szabad és 7—8 év alatt annyira gyarapodott a város, hogy Paur kapitány egész szépen épült házakat mutatgatott, melyek ezalatt épültek. Itt Ostendében egészen angolosan szolgálják ki a vendéget. Nincs asztalkendő. A kanalakat féloldalt fektetik, a főzeléket főve viszik az asztalra és csak ott készítik el evésre, mindenféle mártással.

A halászat főképp hering- s tőkehalból áll, különösen ezen a vidéken; az Északi-tengerig erre a célra körülbelül 150 hajó szolgál. Nieuportban és Blankenberghe-ben szintén van vagy 100 hajó. A halakat Franciaországba és Flandriába viszik, az Angliából és más országokból való áruk Németországba s Franciaországba mennek át. A kerülőt Franciaországon át Ostendébe szívesebben használják, mint az egyenes utat, mert szabad a kikötő és mert a fermier-k (adóbérlők) kezében vannak a kikötők.

Az indusok megszokták a jó és nagy ivást, de csak bordeaux-it és madeirát. Bauer minden elővigyázat nélkül szentgyörgyit és tokajit vitt oda palackokban, melyek három éven át kibírták a hajózást Indiába, Kínába és Amerikába. De az ottaniak jobb szeretik az eddig említett fajtákat.

Ostendétől Furnes-ig mély homok. A nők fülében aranyfüggő. A szoba-padlók majdnem a parketthez hasonlók. Furnes-ben egy négyszögletű téren pihentünk s vörös ruhába öltözött fiúkat láttunk nyírt fejjel.

A németalföldi tengerparton Ecluse-ből Dünkirchenig a parasztasszonyok nyakán aranyfüggő van és abból egy kis tű áll ki a főkötő alól. Sokan a nyakkendő alatt filigrán aranykulcsot is viselnek.

Szeptember 8-án egészen közel járunk apály idején a tengerhez. Ott nedves és kemény a talaj, tele apró és nagy kagylóval. A homokos dűnákön homoknövényeket látunk, mintha ültették volna, hogy gyökereikkel szilárdítsák a földet.

Szeptember 9-én elutaztunk Gravelines-en át, mely hármas bástyával erősített vár, Calaisba. Az ide vezető út nem visz a tenger mellett, az már elmaradt, a talaj homokos és egészen sík. Calais-ban a Hotel d'Angleterre-be szálltunk és másnapra egész postahajót rendeltünk. A kapitány azt tanácsolta, vigyük magunkkal a hintókat is, mert azon egy guineát nyerne, de a vendéglős azt ajánlotta, hogy hagyjuk a kocsikat Calais-ban.

Mert Angliában senki sem kocsizik négy lóval és mert minden angol kocsis után 15 garast kell fizetni.

Szeptember 10-én 9 óra előtt 11 perccel láttuk meg az angol krétasziklát Calais kikötőjéből. Az árral vitorlázunk el innen. A kikötő kijárásánál félelmes hullámokat vetett a tenger. Gyöngye volt a szél és 9-től 2-ig vitorlázunk. Minthogy egyikünk sem szokta meg a hullámokat és a kapitány állítása szerint is már kezdettől fogva hánykódott a hajó, nem maradhatott el a nagyon kellemetlen tengeri betegség sem. Azok, akik fent állottak, hamarabb kapták meg. Aggasztó rosszullét hányással és fülzúgással összekötve. A szem becsukása használ valamicskét, mivel így mégsem látják mindazt, amit különben meglát az ember. Olyan erős volt a hajó mozgása, hogy néhányan közülünk, kik székeken ültek, feldültek és négykézláb kellett mászniok, hogy valami szilárd ponthoz jussanak. Egy fiatal angol kapitány, ki háromszor is járt Kelet-Indiában, csak olyan beteg lett, mint mi, csak hogy valamivel későbben. Egy más vén kapitány azt mondta nekünk, hogy inkább utazna Kelet-Indiába, mint egyszer Magyarországra. Doverben minden csomagot, ami

be volt zárva, a vámnál ki kellett nyitni; a figyelő egy guineáért elég csínján bánt holminkkal.

A vendéglősnek, ki egyúttal postamester is volt, előre megfizettük a fuvart Londonig, mert lovait különböző postákon helyezte el útközben. Málháinkat, melyek nehezebbek voltak 700 fontnál, és a többi nyolc embert, egy magas angol hintóban vitték és csak négy, de jó erős lovat fogtak elébe. A kocsiban hárman ültek kényelemben, a szolgáló személyzet fent. Doverből 5 órakor indultunk el és 8 óra felé értünk Canterburybe.

Szeptember 11-én indultunk el, Rochesteren átutaztunk és este 6-kor értünk Westminsterben a Covent Garden Low's hételbe. Az országút Dovertől Londonig nincs kikövezve, de a talaj szilárd, a tájék nem sík, hanem dombos, sőt néhol hegyes. Igen sok komlót ültetnek, burgonyát, lóbabot és nagy mezőn répát. Egy kovács ajtaján egész sorozatát láttuk a levágott lófüleknek. Csonkított fülű lovak itt nagyon divatosak. A szamarakkal ugyanezt cselekszik, csakhogy több joggal. Vidéken sok a hosszúfarkú ló. A juhokat hátukon, éppen a gyapjú legjobb részén, színezik. Olyan országban, amelyben nincs farkas, gyakran látni pásztort kutya nélkül, és Angliában ez az eset.

Szeptember 15-én Kingstonon át Cobhamba. Csinos épület angol kerttel, melyet M. Hopkins, a mostani birtokos, vett meg. Ez az úr ezt az elhagyott kertet nagy fáradsággal művelte meg, min annál inkább kellett bámulni, mert a talaj egészen homokos és értéktelen. Hamiltonnak megvolt az az élvezete, hogy 36 év múlva legteljesebb állapotban láthatta kertjét. A kertészt harang értesíti az idegenek érkezteről, aztán körüljárnak a kertben kis kocsin, melyet egy fiú hajt, gyorsan hajtani nem szabad, mert kárt tehetnének a réti füvekben. A kertben mindenféle jól fejlődött külföldi fák közt láttunk egy gyönyörű libanoni cédrust, mely földig be volt növe, aztán babérfákat és bokrokat, egy nagy tömpölyt halakkal, közel egy szőlőhegyet és régi romokat. A következő fákat láttuk: egy fajta fűzet, egy fajta amerikai tölgyet (papucsfa), Magnolia Catalpát, keleti és nyugati platánokat stb. A következő épületek:

egy fatemplom, egy torony, melyből az egész kert áttekinthető, Eremitage fából, egész egyszerű társalgó szobával, szintén fából. Télizölddel benőtt szalon, benne némely ókori töredékek. Olaszországból. Török sátor, szürke kanavászból, bojtokkal, aztán egy aranyozott hold fenn a kupolán. Kár, hogy bent dívánülések helyett székek állanak körül. Aztán ismét Bacchus-templom külső oszloppal, közben istenek alakjai fából, a templom közepén Bacchus alabástromból, mely a római császárnénak 1500 fontjába került. A parkban a lehető legszebb völgyek nagy változatosságban, kevés ülőhely, sok erdő, rövidre kaszált virító fű, sem a gyalog-, sem a kocsitak nincsenek kavicsozva. A park neve Penns Hill (Penn halma). Itt ettünk duplán rakott vajaskenyeret, borjúhúst, mit ők itt Sandwichnek neveznek.

Meghonosítják azt, ki három évig szolgált a király hajóján, aztán azt, aki 80 fontot fizet. Ő maga nem nyerhet tisztséget, csak fia. A katolikus ügyvédek megtűrik, de csak reformátusnak neve alatt. A házasság felbontása könnyű és gyakori, mert 1. a férj újra házasodhatik, 2. mert felesége szeretőjét ugyancsak megfizetteti. Gyakori a kibékülés is. A leány csak egy lovagló inastól kísérve kilovagolhat.

A bérletek többnyire 21 évre szólnak, ritka, hogy a földesúr maga intézze gazdaságát, csaknem minden föld bérlet.

Az utat maguk a községek tartják jó karban, ehhez robotolnak. A levél feladója olyan levélért, amelyet az országba vagy Skótországba küld, nem fizet, csak az, aki kapja; így módon egy levél sem vész el. A házak bútorait tűz ellen biztosítják, vagy tanút is fogadnak, de sok ebben a csalás. A háziúr maga állapítja meg a kárt, de nem szabad neki a maga javára semmit sem mentenie. Ez tehát nem biztosítási ügy. Egy társaságnak az a címe: Fire office of the Phoenix Company.

A külföldi követek, hogy ne kelljen lovakat tartaniok, 40 guineát fizetnek kocsiért és 110-et a lovakért, a kocsisnak havi $2\frac{1}{2}$ guinea és a libéria jár. Viszont a követ maga válogatja ki a kocsit és minden négy évben mást kap. Lon-

donból kifelé minden (angol) mérföldért külön egy pennyt fizetnek. Bérelt kocsik egy napra 3 shillinget fizetnek az országnak, melyet arra rónak ki, aki bérelte. Ezen az úton sok kellemetlenségünk akadt, hogy a lovak rosszasága miatt a sötétben kellett visszafordulnunk.

Az Astley-színház amphitheatrum módjára épült. Látunk lovaglást, ugrálást, táncot, éneket, pantomimokat. A kijárásnál a pénzbeszedő kikiáltja, hogy mindenki vigyázzon a zsebére. A gárda és a király postásai sapkát viselnek, a lovas gárdista száz guineát is szerezhethet. A hivatalok megvásárolhatók, de még folyamodni kell értük.

A város kellő közepén temető. London városának van katonasága, de ezeket vendéglőkben szállásolják el, és falun is.

Szeptember 16-án a gyönyörű, minden kocsi és ló előtt nyílt Hyde Parkba, a házak folytonos sora közt, aztán a Themse új hídján Richmondba, Surrey megyébe. Jobbra, Richmond Hillhez közel, a kínaivá alakított torony.

A richmond-hilli vendéglő magaslaton fekszik. Az asszonyok és leányok csinos ruházata mindjárt szembeötlött. Távozásunk előtt még megbámultuk a gyönyörűnél gyönyörűbb kilátást az épületre és a messze széles síkságra. A Themse, mely kedvesen kanyarodik a bokrokkal és fákkal díszes parkhoz, három helyen is látható Lyons Parkig (ez Northhumberland herceg birtoka), de még a vendéglősnek is van háza mellett csinos kertje; ez módot nyújtott arra, hogy ezt a ritka szépségű tájéket egészen kiélvénzzük. A park mindjárt a bejárásnál, a falnál, páratlan zöldfüvet mutat, tovább négysoros fasor vezet kies zöld helyekre, melyek kavicsos utakkal és számtalan külföldi fával és bokorral lenyűgözik a kutató szemét; de legszebb a gyönyörű Themse, mely a park nyugati oldalán folyik teljes pompájában. Onnét Northhumberland hercegnek messze terjeszkedő háza. Nincs arra épület, sem szobor, de igenis sok szék ülésre, különösen a Themsevel és az épülettel szemben.

A zsidóknak évi 10 fontot kell fizetniök, hogy ócska ruhát is árulhassanak. Zsinagógáik is vannak.

A katonák három éven át szolgálnak és aztán megkapják az obsitot. Eskü alatt az, ki 45 éves, vagy más alapos oka

van, kiszabadíthatja magát. A milícia az országban marad. Aki teherbe ejt egy nőt, annak vagy házasodnia kell, vagy sokat fizet. A gyalogos 6 pence-t kap. Ha a milícia kivonul, a vendéglős fejenként 4 pence-t követelhet, mit az ország fizet. Különben a beszállásolt katonát el kell ingyen látni szobával, gyertyával, borssal, ággyal és 5 pint gyenge sörrel; a többi táplálékot a katona fizeti.

Szeptember 17-én megnéztem a marhavásárt Smithfielden. A marha be van zárva: ökrök, juhok, sertések, borjúk mind külön-külön. A harangozó adja meg a jelt a vásár végére. A borjakból vért ereszt a mézszáros és újra eteti őket, mielőtt levágják. Ez a zsíros állatokra vonatkozik. A skót ökröknek természetből nincs szarvuk. Sussex megye juhainak, melyek alacsonyabb helyeken legelnek, rosszabb a gyapjúja. A nyárfát úgy ültetik, mint a fűzet, csak éppen betűzik a földbe; a fenyőnek hosszú a tűje.

Nagybritannia városairól szóló feljegyzések. Az első vidéki úri házat Wansteadben, Essex megyében láttuk. Ez Tillney lord (gróf) birtoka, 7 mérföldnyire van Londontól. Az országúttól balra fekszik, pompás zöldben, melyben terjedelmes tó van, körülvéve két vagy három sűrű fasortól. Az ablakok közt részben márvány-, részben gipszszobrok.

A nagyon széles előteremben Kent festette a mennyezetet, a két történeti kép Coriolanus és anyja, a másik Arsène. A kályhánál Kent festő arcképe, a mellett két szép urna carrarai márványból, melyet Shoemakert faragott. A lépcső előtt Agrippina szobra, egy antik herculanumi-váza, Domitianus császár szobra. Díszágy kínai selyemmel és atlással. Nevezetes képek a táncteremben s a többiben a következők: Rafael Madonnája az alvó gyermekkel és keresztelő Jánossal, kivel a Madonna megérteti, hogy ne keltse fel a gyermeket. Porcia, Brutus neje. Családi képek.

Az egész berendezés ódon ízlésű. Barlang. Különböző kövületekkel és kagylókkal. (Sir Charles Raymund székhelye.) A bejárat is tiszteletre késztet s első látásra is bámulatbaejtő.

Colchesterig egyforma az út, kétoldalt udvarházak és bérlők házai, főképp gyönyörű szép mező. A vendéglők tiszták,

a szolgálat jó, a fekvése magasabb Londonnál, az épületek kisebbek, egyszerűbbek, szalmatetővel is, mennél közelebb jutnak Colchesterhez. Három temetéssel találkoztunk, a koporsók fekete posztóval, fekete tollakkal. A hajadonoknál a kísérők és lovaik fehér tollakat viselnek. Csak kevés pap vesz részt a temetésen.

Arról értesítettek, hogy az itteni földműves főkép baromtenyésztésből él, valóban sok szénásszekérrel találkoztunk. Itt vásárolják az ügynökök a marhát, melyet Londonba visznek, hol a mészárosok árulják.

Itt Colchesterben hallottuk, hogy a földműves télenyáron 6 órakor reggel fog munkához. A boltok ki vannak világítva, akár Londonban.

23-án reggel 9 órakor adtuk át Thomas Boggis eskunak, előbbi Lord Mayornak, előbb békebírónak ajánló levelünket. Első fogadtatásunk elég hűvös volt, mihez az is járulhatott, hogy korán mentünk. Tizenkét órára rendelt, aztán megnéztük a vidéket. Béral Angier úr bevezetett az istállóba, majd megmutatta a pincét, hol lisztet, cukrot, rumot tartanak. Nem szántanak mélyen, mivel a talaj kissé homokos. A téli gabonát metszik, az árpát, zabot kaszálják. Répát eltesznek télire a barom részére. Innét Béral úrtól kísérve a legszebb mezőkön át mentünk St. James templomába. Az oltárkép nem szép és Krisztus imádását a pásztorok által tünteti fel. A székek oly magasak és annyira zártak, hogy csak egy közepes magasságú ember feje látszhatik ki. A nép igen áhítatosan hallgatta a szónoklatot. A prédikáció után ismét Boggis úrhoz mentünk, aki az álomból felriadva legnagyobb barátsággal a fűszereshez, Greal úrhoz vezetett; dédapjának és dédanyjának arcképe igen kiváló. Colchester régi vára halmon fekszik. A várnak legjobban fenntartott helye a könyvtár.

A szegényeket és árvákat az egyház tartja el. Több falu tartozik ehhez a hatósághoz. Boggis úr ott tartott ebédre s meghívta testvérét és családját is. Abrosz nélkül tálalták fel az ételeket. Jött ürücomb vajjas mártással és apróra szeldelt kerékrépával, másodsor sült liba, amelyre vörösbort öntöttek, harmadszor pudding fehér kenyérből és

tejből, aztán sajt, mire nézve a háziasszony megkérdezte, hogy az asztalra tegyék-e, mert nem mindenki bírja a szagát. Mielőtt a puddingot hozták, más kanalat, villát és kisebb tányérokat kaptunk, leszedték az asztalt, gyümölcsöt hoztak és a házigazda annyi körtét tálaltatott, ahány vendég volt. Kérdezték, van-e olyanféle madarunk, mint a lúd. Ebéd után megnéztük a ház raktárait. A szövők, takácsok idevalók; ő állandóan négy embert tart vásárlásra. Nagyon feltűnt nekem, hogy az első udvarias szavak után mindjárt állami ügyekről kezdtek beszélni. A vásárnapot annyira megünnepelik, hogy semmit sem szabad csinálni. Főképp gabonával, szénával, szarvasmarhával kereskednek. Itt már szarvtalan tehének láthatók. A vidék innét Ipswichig szép s főképpen gabonát és répát termelnek rajta. A házak kicsik és szét vannak szórva a homokos talajon.

Ipswich. 24-én Ipswichben reggeliztünk Dr. Hamiltonnal, aztán egy előbb klastromúl szolgáló épületben lakó Torneveau nevű paphoz mentünk. A város alig dicsekedhetik valamelyes nevezetességgel. Itt bálnaolajat főznek. Ezt a helyet Nova Scotiának nevezik. E hajókon februáriusban az itteni férfiak elindulnak Grönlandba és ott maradnak júliusig. A bálnákat vagy nyíl-féle vaslándzsákkal szúrják le, vagy külön szerszámokkal darabolják szét. A húsát tengerbe vetik, a zsírt hordókba öntik. Itt aztán részletesen elmagyarázták, hogy megy végbe a főzés.

A város régiesen épült, rosszul kövezett, szűk utcákkal. A megyeház kicsi, a könyvtár jelentéktelen, a kórház és az iskola csak név szerint az, aminek lennie kellene.

Ebéd után megmutatták a malátaházat és hogy miként kezelik az árpát. A mellett fontos cél még a marha hizlalása is.

Éppen papi vizitáció volt Ipswichben. A fődékán, ki nek fennhatósága alá kb. 200 pap és káplán tartozik Suffolk és Norfolk megyékből, belép a templomba, hol a többféle felügyelő is megjelenik, megvizsgálja, kiszabott helyükön laknak-e a papok; meghallgatja a papokat, javítják-e az egyházakat és rendelkezik a javításokról. Mindez gyorsan megy végbe, inkább forma, mint komoly eljárás. A vizitáció befejezése után, ami évenként kétszer megy végbe, a fődékán

minden papjával a vendéglőben étkezik és mindenki fizet a vendéglősnek. A földékán minden papjától valamelyes jövedelemben részesül. Az ebéd végén a templomhoz való útjában minden papja kíséri és két férfi, hosszú fekete bottal, melynek fekete a gombja, vezeti a menetet.

Ipswichben természetették először a fehérrépat. Osztrigát is hoznak, úgy mint friss halat. A kagylókat külön e célra készített késsel nyitják fel. Láttam, mily gyorsan falt fel egy ember 25 osztrigát. Megízleltem a grogot is. A posztógyárak az élelmiszerek drágulása miatt itt megszűnnek, s most gabona és maláta a főcikk, mely utóbbiban az ittenit tartják legkülönbnek. E mellett folyik a halak szárítása is. A vidék igen szép, még szebb, mint az, melyen átutaztunk Londonba. Yarmouthig homokos az út, azután inkább mocsaras.

Yarmouth. Az «Angyal» vendéglőse nem tudta, hová tegyen minket és inasainknak nem akart két ágyat adni. Kezdetben elég udvariatlan volt; miután ajánlóleveleinket átadtuk, nem is mutatkozott többé.

Tegnap este átadtuk Hamilton dr. levelét Ipswichből dr. Aikivnak, a város egyetlen orvosának. Meghívott ebédre, mit nem fogadtunk el, majd 25-ére reggelire. Kedves, előzékeny úr, együtt mentünk vele a tenger felé, hol sok halászhajót láttunk s a ki- és berakodást. Éppen friss heringeket fogtak és ezeket kosarakba rakták.

A tenger közelében kedves, csinos fürdőházak, külön férfiakra és nőknek. A vizet ólomcsöveken viszik át a fürdőkádba. Minden igen tiszta. A kikötő tele van apró egyárbocos hajókkal, egy szépet a mult háborúban a franciáktól foglaltak el. A yarmouthi bálnahajók nagyobbak és erősebbek az ipswichiekénél.

Egy könyvkereskedésben — elég széles, népes utcában — megvettük Yarmouth tervrajzát és néhány könyvet. Aztán a szt. Miklós templomba mentünk, melyben egészen tágas külön hely van a Lord Mayor részére, és igen csinos nagy orgonája van Mr. Swindon emlékére, ki megírta Yarmouth város történetét.

Nem messze a templomtól, a szép, széles vásártéren

kórház áll beteg és agg halászok részére. (Csak halászokat szabad a kórházba befogadniok, de nőket és gyermekeket is. Ugyane téren áll a kórház mellett az iskola az árvák és más szegények részére.

Igen hosszú hálókat szőnek, melyekbe belébonyolódnak a heringek és tömegestől fogják el őket. Ezen a parton a hollandusok részére is szabad a heringfogás. Mindjárt be is sózzák, azután megfüstölik azokat. Azok, melyeket jó messze, pl. Livornóba küldenek, újabb füstölés alá kerülnek, mert az út néha négy hétig is eltart. Átlag 500-at gyömöszölnek kis hordókba.

Yarmouthban felmentünk a várba, melyen nagy ágyúkat is láttunk és gyönyörű kilátásunk volt a városra a tenger felől. A város régi falai mellett nagy, nehéz vassal bevont hordókat láttunk, melyek fehér, fekete és vörös színökkel jelzik a homokpadok minőségét. A kikötőbe való bejárat a zátonyok miatt nagyon veszedelmes; 900 tonnánál nagyobb hajó erre nem alkalmas.

Yarmouth csinos, közepes nagyságú, tiszta város, körülbelül 12,000 lakossal. Kövezete csupa hegyes kavics, ami mind a járásnál, mind a kocsizásnál kellemetlen. Úgy mondják, a yarmouthiak a legjobb hajósok Angliában.

Innét viszik ki a norwichi posztót Európa minden részébe, de mivel a kartonféléket annyira felkapták, ez az ipar hanyatlóban van. Különben Yarmouth a halászat mellett kereskedik szénnel is, melyet Newcastle-ből hoznak és a folyókon át viszik Norwichba és vidékére.

Yarmouthból az északi kapun át távoztunk. Részben mocsaras, részben füves, át sem tekinthető tájékon haladtunk, melynek jó a legelője. Legeltethettük szemeinket a kedves halmokon és rendkívül csinos falvakon. Csak kár, hogy az alkony beálltával nem élvezhettük tovább ezt a látványt.

Norwichba értünk. Az út igen kellemes volt.

Ma, 1787. szept. 27-én reggel dr. Murrayhoz mentünk, kihez ajánlásunk volt Hamilton dr.-tól. Felajánlotta szolgálatait, de magas kora miatt ezt nem fogadtuk el, hanem megígértük, hogy estére teára hozzá megyünk. Jó ajánlást nyer-

tünk Nottinghambe Denning úrhoz, hol megmutatták, hogyan megy végbe a festett cérna szárítása. Irodájában egy mannheimi németet találtunk, ki 20 év óta él Angliában. Megmutatta az eljárást cérna mosásánál és festésénél. Nejével éppen damaszt-szövésvel volt elfoglalva. Mind a szövést, mind a takácsmunkát többnyire falusi emberek végzik, kik nyáron kapálással tartják fenn magukat. Úgy számítják, hogy a norwichi gyáarak 7000 ilyen embert foglalkoztatnak.

Néhány mintát kaptunk ez árukból, melyek erősek és tartósak, a mellett mutatósak; előbb Yarmouthba, aztán Európa minden részébe, különösen Németországba és Spanyolországba viszik őket. Frankfurt ezeknek az áruknak fő rakodóhelye; ezeket többnyire ágyak és ablakok függönyeinek használják.

Ez árukon kívül Norwichban mást nem készítenek. Itt is alapítottak nemrég egy Manchester-féle gyárat, mellyel annyira titkolózik tulajdonosa, hogy nem enged oda norwichi gyárost.

Miután befejeztük a gyáarak megtekintését, megnéztük a székesegyházat. Ezt Herbot püspök építtette 1085-ben, Hódító Vilmos korában, kinek siremléke az egyház közepén áll. Nagy, tömör épület, gót ízlésben. A székesegyház északi oldalán van a püspök székhelye, a délin pedig az odatartozó papság lakóhelye.

Aztán megnéztük a nagy termet, melyben a Lord Mayor megválasztása napján megvendégelheti az előkelő polgárokat. Több képviselő arcképe mellett két történeti kép: Jane Gray, midőn a hóhér elé megy, és a haldokló Eleonora, miután Edward szájából kiszívta a mérget.

Közelben az első emeleten 1700 kötetből álló csinos könyvtár, melyet csak két év óta gyűjtöttek. Egy társaság tulajdona, melynek 400 tagja eleinte egy guineát fizet évenként, később 6 shillinget. Tavaly 117 font árú könyvet vásároltak.

Norwich Castle, hova kimentünk, erős, ódon épület egy halmon, melyről át lehet tekinteni az egész várost, szép kilátással. Most fogház.

A nyílt négyszögű tér, szép gyepel közepén, köröskörül

fasorokkal van övezve. Láttunk néhány szőlőtőkét is a fal mellett, de ezek még alig érettek és ez évben már nehezen érhetnek be. Van itt társalkodó terem, táncterem, kávézó, orgona és játék s havonként télen 14 napon át hangverseny és egyéb multság. Délben ebédeltünk és dr. Murrayt meglátogattuk teára. Ez az öreg emberszerető úr a Society of universal good will alapítója, melynek célja bárminő rendű, korú, nemzetű és vallású embert tevékenyen segíteni. Meg is vettük a könyvét a hozzátartozó rézmetszettel. Dr. Murray úgy hiszi, hogy ez emberszerető társaság alapítása és az idegenek iránt tanúsított előzékenysége által leszolgálta azokat a kedvességeket, melyekkel őt külföldön elhalmozták. Néhány nap múlva Londonba utazik, hogy ezt a társaságot kiterjessze. Itt találkoztunk egy württembergivel, ki itt telepedett meg; gyáros, előzékeny ember.

Tea után Murray doktor úr a nagyterembe vezetett, amelyben Mr. Chiroliou, kinek nagyatyja francia volt, évenként tanítványainak nyilvános bált adott. A rokonságnak volt jegye, a többi fizetett. A táncmestert minden pár maga választotta ki, és csodálatos, milyen finoman táncolták a gyermekek a menuettet (mit már Németországban sem táncolnak), aztán a quadrille-t. A leányok csak magok táncoltak és csak néhány nagyobb fiúval. Kitűnt, hogy ez a nemzet erőszakos mozdulatokhoz szokott és nem lép a menuette-ben lábujjhegyen, mint a francia. Különben az asszonyok és gyermekek szépen voltak öltözve és 70 éves vezetőnk nagy tetszéssel mutatott a legszebb arcokra és ott is maradt még távozásunk után is.

Cambridge-ben a Kings-College Chapel finomságát és szimmetriáját összevetni Norwich székesegyházának tömeges, felséges hatásaival: az ellentétet még jobban kiemeli. Meg kell jegyezni, hogy ezek éppen abban a korban épültek, amelyben a gót építészet zenitjét érte el, VI. és VII. Henrik korában. Igen szép az orgona is.

Midőn VI. Henrik megöletésének híre érkezett, azonnal abbahagyták a templom építését. Egy kő félig el volt vágva és abba tették az emlékérmeket. Éppen ez a kő vált sarokkővé. Az egész nagy mű Gibbs építész ízlését dícséri.

A könyvtár bejáratánál római feliratok. A könyvtár kéziratainak kulcsát a püspök őrzi. A különösségek közt múmia, Madeira szigete őslakosának kiszáritott csontváza, Cook kapitány által hozott műszerek, a tahitibeli ruházata, némelyek fakéregből, egy darab ibis madár borszeszben, Newton haja és napórája. Egyrészt angol, másrészt görög és latin nagy tudósok mellszobrai.

Észak felé nagy gót kápolna, mellette Newton gyönyörű szobra, melyet dr. Smith készíttetett.

A keleti bejárásnál Newton csillagászati observatoriuma. A Public Library négyszögbe van építve és jól el van látva kéziratokkal és könyvekkel. Newtonnak igen szép és hű arcképe.

Mielőtt asztalhoz ültünk, Mr. Fr. Wood úr látogatott meg, kihez Yarmouthban leveleket kaptunk. A vacsorát nem fogadtuk el, hanem mindjárt meglátogattuk; elég szép és takaros a szobája. Egyetemi tanára van az anatómiának, a vegyészetnek és az orvostudománynak. Zenét is lehet tanulni.

Wood úr még levelet adott Rd. M. Stevensenhez, vagy annak távolléte esetére Mr. Wiltnek, hogy Boughtont, mely Montague herceg tulajdona, megnézhessük.

Már szept. 30-án reggel távoztunk Cambridge-ből. Az országút innen Northamptonba abban különbözik az előbbi-től, hogy szép és gyönyörű kilátást nyújt. Mindkét oldalon gazdag, nagy gonddal ápolt gabonamezők, sok ezer legelő juh és szép szarvasmarha. Így jutottunk 11 óra felé *Huntingdon*be. Az ily nevű megyének főhelye, közepes, de csinos város. Itt született Cromwell Olivér. Amint innét Thropston felé kocsiztunk, gyönyörű legelőket láttunk és élveztük a vidék szépségét. Stevensen urat, a helység papját találtuk, ki egész családjával nagyon kedves volt irántunk, de mi tovább haladtunk Northampton felé. Nem jöhetett velünk, mert vasárnap volt, de egyik fia velünk lovagolt.

Boughton. Három mérföldnyire van Brughtontól Montague herceg birtoka. Völgyben fekszik és csak akkor veszik észre, amikor meglátják. Mérföldnyi hosszú, különböző fából álló fasorok szépen keresztezik egymást; Angliában nincs is ehhez hasonló. A kastély egészen Versailles

mintájára készült, de a herceg el sem jó többet ide, mióta fia meghalt. Ezért is van elhanyagolva és összedőlésétől kell tartani. A nagyteremben szép festmények olasz mesterektől, de nem tarthatnak soká, mert már átnedvesedtek. A meghalt fiúnak szép arcképe. A parkban sok őz, dánvad, szarvas. Warten falu egyházában a hercegi család hármas sírboltja. Innét Ketteringen át *Northamptonba*. E megyének fővárosa szépen épült, tágas utakkal, szép piaccal, egy obeliszkkal. Itt főkép harisnyakötéssel foglalkoznak, azonkívül hét lóvására van évenként. Közel Northamptonhoz, Althorp mellett van Spencer gróf szép székhelye. Nemsokára Stratford gróf székhelyéhez értünk. Az épület éppen nem mondható szépnek, de a kert gyönyörű kilátást nyújt. Közel a parkhoz s a kastélyhoz messzelátó torony. Az Earl évenként 4 hónapot tölt a városban, két hónapot itt, a többi hatot a sokkal szebb Wentworth House-ban, Yorkshire-hez közel, és kedveli a magányt.

Harboroughban éppen furcsa vásár folyt, hol nem kereskedtek árukkal, hanem szolgálkat kerestek az uraknak, és urakat a szolgálknak, kik eljöttek a szomszédból.

Northamptontól néhány kilométernyire van Sir John Cavendish csinos udvarháza. Az országút Northamptontól Leicester felé dombos ugyan, de annyira változatos, hogy majd minden pillanatban a leggyönyörűbb kilátások mutatkoznak. Postakocsikkal, lovakkal, Londonba irányított juhnyájakkal találkoztunk, tovább pedig a legtermékenyebb gabonamezőket és zsíros legelőket láttuk. Csakhogy errefelé nem oly finom a gyapjú, mint Cambridgeshire-ben. Láttunk még ezernyi hatalmas szarvasmarhát is. Éjjel *Leicesterben* háltunk. Október 2-án Whitman úr harisnyakötészetét és mellényeit néztük meg, minőket máshol nem készítenek. A legjobbak gyapotból és selyemből készülnek; a selyem csak kívülről látszik, a gyapot csak belülről. Worthington úrnak, dissenter papnak pincéjében láttunk mindenféle, de éppen nem értékes szobrot. Nem messze ide a vendéglő, hol Richard király a bosworthi csata előtt aludt. Most nyomorult kunyhó, mely egy magánember gyapjúraktára. Tovább arra a helyre jutottunk, hol régi monda szerint Moloch isten temploma

állott. Ott a Bow-bridge, mely állítólag csak egy kőből áll. Ha a város ezt az emléket fenn akarja tartani, siessen vele, mert összedől. Úgy beszélnek, hogy midőn Richard király a csatába indult, beléütközött kalapjával egy kőbe és hogy midőn őt halva mint egy zabos zsákot fektették le, ugyanabba a kőbe ütődött. Minő csodák!

Kalauzunk ezután Leicester herceg kastélyához vezetett. Most itt tartják a törvényszék csarnokát; ez a csarnok a régi vár köveiből épült, igen szilárdan. Különben az egész kastély szét van rombolva. Cromwell döntötte le végképpen. Azt állítják, hogy az a hely, ahol a kastély állott, az, hol a szászok a dánokkal egyesülve betörték és Leicestert elfoglalták. Továbbmentünk a régi várkapuhoz, melynek egyik oldalán még látható a Leicester hercegek címere. Nem messze onnan kórház agg szegények részére. Szép gót boltozatot láttunk, mely alatt 500 katonának való ételmezt őriznek.

Hazamenet megnéztük még Dabbs úr harisnyaraktárát. Ő egyike az első gyárosoknak, noha házában egyetlen szövőszék sincs, de igen sok embert foglalkoztat saját lakásukon. A harisnyákhoz ő adja az anyagot, a kész munkát hetenként szállítják házhoz, ott megvizsgálják és megfizetik: olyan eljárás, mely Anglia legnagyobb kézműveseinél nagyon gyakori.

A tágas piac egyik oldalán a tőzsde (exchange), hol voltaképp nem is váltókkal intézik el az ügyeket (többnyire három bankár); a Lord Mayor eljő hetenként és ítélt apróbb kihágásokban.

Majdnem meg lehetne feledkezni minden emberi nyomorúságról, ha a kórház kitűnő intézetét (infirmary) szemügyre vesszük. Minden pompa s dísz nélkül épült, csinos terraszsal. Belsejében rend és tisztaság, teljes tökéletességben. Legfőllebb 5—6 ember egy szobában, és ha van olyan köztük, kinek betegsége több figyelmet követel és éjjel nyugtalan-ságot okozhatna, legfőllebb még egy társat kap. Azokat, kiknek operációt kell kiállaniok, az operálóterem melletti szobában látják el, hogy ne kelljen őket az időjárás esélyeinek kitenni. Az operációs szobának 3 ablaka van, hogy az operációs asztalra bőségesen essék világosság, de ne zavarja a napsugár a műtétet. A szobák olyan tiszták, hogy ilyeneket

még semminő kórházban sem láttam. Az ágyak vasból valók, hogy semminő féreg se férhessen hozzájuk. Minden beteg-ágynál van egy lap a beteg nevével, honnét jött, ki ajánlotta be a kórházba és melyik sebész gyógyítja. Szabad levegőt bocsátanak be facsöveken, úgyhogy nyáron is hűvös levegőben legyen részük. A beteg mind az első emeleten van és a legtisztább levegőn kívül a leggyönyörűbb kilátást is élvezi, mert a kórház a városon kívül, Nottingham-Castle-al szemben fekszik és az egész vidéken uralkodik. Van eleségkamara húsnak, lisztnek, kenyérnek, sajtnak, mit a beteg négyszer kap egy héten, s lakása a gyógyszerésznek és a szolgáltnak. Meleg fürdő és gőzfürdő. Egy szobában villanyozó műszerek. A pincében serfőző, laboratórium a gyógyszerész részére, szivattyú, melyet ólomcsövekkel felvisznek a ház tetejéig.

Ez a kórház csak nyolc év óta áll fenn. Most csak 37 beteg van benne, rendszeren 50. Noha a kórház a megyéé és a városé, Derbyshire-ből is fogadnak be betegeket az elnök ajánlására. Azokat, kiket hirtelen szerencsétlenség ért, szó nélkül befogadják. Hetenként két nap bejöhetnek a szegény betegek a városba és ingyen részesülnek orvosi tanácsban és gyógyszerekben. Összesen 1800 font hagyomány fölött rendelkeznek.

Majd elfeledkeztem az agg szegények kórházáról, mely a Castle felé vezető út mentén van. Minden szegénynek van külön egy szoba-konyhából álló emeletes háza. Évenként 15 shilling értékű szentet kapnak és 2 shilling pénzt, a többről maguknak és barátjaiknak kell gondoskodni. Ezt a kórházat magánember alapította. Különben Angliában aránylag kevesebb az ilyen intézet, mint hinnék. Már megnéztük Leicesterben a harisnyagyárat és köedénygyárat. Látunk még Leedsben és Staffordshire-ben talán üveghutát is. Ezért elhatároztuk, hogy utunkat folytatjuk.

Nottinghamnak szép ugyan a fekvése, de kevés a szép utcája és háza. A lakosság száma kb. 21,000. A fő iparág a harisnyakötés. Magam is vásároltam néhány ilyen harisnyát. Nottinghami gyáros találta fel ezt a fajtát és szabadalmat is kapott, de úgy értesülünk, nemcsak Leicesterben gyártják.

A tágas piacon, a város legszebb részében nagy néptöme-

get láttunk és sokféle sajtot, melynek nem akadt vevője. Szt. Mihály napján egy hétig tartó nagy vásár van itt, lovak, sajt, gyerekjátékok, mire ezernyi ember jön a vidékről. Tegnap volt az első vásár nagy lovakban, ma csak kevés számú apró lovat hoztak Wales-ből. A vásárban sokféle játék, faló, melyet körben forgatnak s fiúk és leányok ülnek rajta a maguk módján, azután babajáték.

Három mérföldnyire Nottinghamtól, Derby felé, lord Middleton székhelyére érkeztünk, mely kellemes park közepén fekszik, ahonnan szép kilátás nyílik Nottingham-Castle felé. Lord Middleton megengedte, hogy házát megtekintsük; a Ladyvel együtt a nagy teremben fogadott, hol Giordano szép képét láttuk: *Europa elrablását*. Egy szobában láttuk a Lord arcképét (melyet nagynénje halála után ő örökölt) és Mylady arcképét természetes nagyságban, egy őseit, kit megfagyva találtak. Mylord parlamenti díszruhájában, a király koronázásakor. Ismét a nagy terembe jutottunk, hol az orgona áll, onnét a reggeliző szobába, hol borral és süteménnyel kínáltak, azután Mylord végig vezetett a kerten. A melegházban sok külföldi növény, jó ananász, gyönyörű szőlő. A parkban apró csónakok, a tejszarnok, a távolban major, fehér tehennel, mi ritkaság Angliában.

A Lord ismét néhány takaros szobába vezetett és megmutatta körülbelül 2000 történeti, szépirodalmi és jogi könyvét. Dicséri Savary *Lettres en l'Égypte* című könyvét, melyet angolra is lefordítottak. Ismét frissítővel kínált, különösen gyönyörű szőlővel, minő Angliában ritka. Erre mindent szépen megköszöntünk és búcsúztunk. Az épület gót és dór vegyület, 1580-ban kezdték és 1588-ban fejezték be, éppen abban az időben, mikor Palladio ízlésével Angliában megismerkedtek. A közvélemény szerint ez annak a megvének legszebb épülete.

Búcsúvétel után a Lord egy embert adott velünk, ki megmutatta postásunknak az utat a konyhakert felé. A csinos parkban dämvadnak egész nyája. A kertésznek meg volt hagyva, hogy mindent mutasson meg. Egyesítve láttuk a szorgalmat, természetet és művészetet. Legbámulatosabb a melegház (Summer-house), még Erzsébet királyné

és a Devonshire hercegi család korából. A templom régibb, a gót építkezés egyik legszebb műve. A templom mögött kis kórház 12 lakossal, szegény férfiak és ugyanannyi nő részére.

Most Brown úr vette át a vezetést, mert Seven úrnak Bathon át Birmingham felé kellett utaznia. Utólag megtudtuk, hogy ez az udvarias ember csakugyan mi miattunk késett le a kocsiról, mit igazán sajnáltunk. Duisburg úrnak, egy jóképű fiatal embernek, porcellángyára volt az első, amit Brown úrral megnéztünk, de az sem nagyságban, sem jóságban nem hasonlítható sem a meisseniehez, sem a berlinihez. Mindamellett van benne néhány jól alkotott alak és néhány szép festmény. Az aranyozást tán túlozzák, de az itteni kék igen kedves. Főkép használati edényeket készítenek. Egy helyiségben zománcot készítenek; végre megnéztük azt a szobát, ahol a már kész porcellánt a nők egy kővel, mely a vérkőhöz hasonlít, köszörülük. De vigyázni kell arra, hogy az aranyat kézzel ne érintsék, különben elveszti fényét. Aztán hálálkodva távoztunk.

Innét egy hídon és réteken át, hol Brown úr megmutatta azt a helyet, hol 1745-ben nagy nehezen sikerült a Stuart hercegnek a csatából menekülnie, eljutottunk egy rézkohóhoz, melynek ez a felirata: senkinek se szabad e művekhez közelednie, kivéve ha dolga van itt, vagy a mesternek és ügynökeinek engedelmével. Brown úr előzékenysége által mégis bejutottunk. Itt a raktárban mindenféle rézművet láttunk, főkép spanyol rezet vastag darabokban és mindenféle vert rezet. Az az olló, mellyel a réztáblákat vágják, roppant erős, 1—2 hüvelyknyi vastag rezet és vasat metsz át. Vízrel forgatott kerék hajtja.

Hazamentünk a közép nagyságú vásártéren át, melynek egyik oldalán a városháza, a másikon a nagy kövekből épített gyűlésterem áll.

Derby nem nagy város, de mégis van néhány tágas utcája és csinos háza. Valóban e csekély körzetben több jó család lakik, mint közönségesen. Lakossága vagy 10,000 ember. Eddig már négy szélmalmost láttam, Leicesterben azt mondták okul, hogy e vidék nagyon is sík, és a víznek nincs kellő esése.

Keddelstone-house. E hó 5-én elhagytuk Derbyt, megállottunk lord Scarsdale udvarházánál. Kétoldalt mindenféle szarvasmarha és bárány legel; az épület igen csinos. A felirat (Báró Scarsdale *Amicis et sibi*, 1765) a birtokos vendégszeretetét bizonyítja. Ezt a szép kastélyt Adam építette. A bútorozás is jeles. Nagy tisztaság, kevés pompa.

A zeneteremben az orgonán e felirat: *Si placet, tuum est.* Látjuk *Bacchus* és *Ariadnét* Guido Renitől; a folyosót rézmetszetek díszítik. Van Caracci, Raphael (Szent Család), Mylady öltözőszobájában, tájkép Watteautól, a könyvtárban Rembrandt (Dániel), két gyönyörű tájkép az ebédlőben Zuckerellitől.

Folytattuk utunkat és sok puszta helyet láttunk s kevés, sovány, közönséges birkát. Gabonaföld is kevés, de a kilátás néhol bámulatosan gyönyörű.

Leicester sokkal nagyobb Harboroughnál, 15,000-nyi a lakossága, de sem utcái, sem házai nem szépek.

Leicestertől 2—3 mérföldnyire megnéztük a Cromwell által lerontott apátságot, melyben Wolsey bíboros meghalt, vagy öngyilkos lett. Longboroughig szép országút, gyönyörű mezőkkel, szép juhokkal és szarvasmarhával. Itt-ott udvarházak. Beesteledett és így nem élvezhettük a szép kilátást, de még a nottinghami kastélyt sem nézhettük meg.

Nottingham. Este értünk a kellemes halmon fekvő városba. Mivel éppen nagyvásár volt és a vidékiek minden tájról idesereglettek, a vendéglőben alig kaptunk ágyat és a földön aludtunk. Október 3-án először is Nottingham várát néztük meg. Magasan fekszik, kősziklán. Hosszúak négyszög alakú kövekből épült. Az épület épp oly rossz karban van, mint a bútorzat, mely sokat szenvedett esőtől is, szélről is. A számtalan kisebb-nagyobb terem közt nevezetes az, amelyben Anna királyné ágya van, melynek széttépett foszlányai még megvannak. Egy karzaton több száz embernek való katonai szükségletek. A fehér farkasbőrrel ékített sapkákon olvasható: *Nec aspesa terrent.* A keleti oldal bejáratánál Lord Cavendishnek, a vár építőjének szobra látható. Most a newcastle-i hercegé, a megye ispánjáé, ki azonban sohasem székel itt.

Ez a kastély különben elég arányos és némileg kényelmes is, ezekhez a többnyire nagy termekhez képest az udvarok hosszaságban és szélességben túlságosan kicsinyek. Meg kell jegyezni, hogy ez az épület, melynek némi része megmaradt a kertek mellett, a szikla lábán áll.

Leírhatatlan, minő szép a kilátás a folyó felé. Mezők és legelők, dombok és lapály váltakoznak. Nagy területen legelő szarvasmarha, a Trent-folyó kanyargása, az erdők, maga a város, a falvak és udvarházak, röviden minden, amit a természet szépsége nyújt és az ember keze alkotott, teljes szépségében mutatkozik. Sajnos, sokat veszítettünk a kellemetlen időjárás által. Csak a nem eléggé kiszáritott mocsarak rontják a képet, noha a vidék szabad tere és a vár magassága miatt tán nem ártalmasak.

Az úton a várostól lefelé nagy víztartóhoz jutottunk, melynek vizét külön géppel a völgyből nyomatják fel a kórházhoz, hogy hasznát az egész város élvezhesse.

Castletontól fogva sok ezer szarvasmarhát és lovat látunk legelni. Ezeket májusban terelik ide, itt maradnak szabad mezőn egész nyáron át és októberben ismét Yorkshire-ba hajtják őket. A föld tulajdonosának minden darab után egy bizonyos összeg jár a legeltetés idejére. Egy mérföld hosszant igen meredek hegyen át visz az út Castletonba. Itt egy mérföldnyire oldalt van a Peak-Mam-Tor hegye, ez a csudahegy, mely mindig új hegyeket nemz maga mellett, a nélkül, hogy csökkenne.

Itt a hegyhez közel még látható egy római sánc. A hegy lábán Anglia legrégebb ólombányája. A Mam-Tor hegy mellett van egyetlen bányája Angliának, melyben szépen fluoreszkáló, félig megkövesedett köveket találnak. Tonnáját, 2240 fontot, 10 guineáért árulják.

És most a Peak más csodájáról. A Peaks-holt félelmet és iszonyt kelt, de egyúttal bámulattal tölti el a lelket.

Közel Castletonhoz egy nagy sziklaszakadék, 180 lábnyi magas, és fölötte egy romba dőlt vár, ez után nevezték el a várost. Amint a hegy leér, szegény emberek kunyhóit találjuk, kik lent szőnek és cérnát készítenek. Ott egy két lábnyi mély folyó, melyet Styxnek neveznek, noha senki sem keresztelte

annak. De hogy' jó ki? Sebj, kedves vándorom, Charon jó bárkájából, vagyis inkább szalmával fedett fürdőkádjával. Feküdj jobb oldalra, fejjel előre ; ne mozdulj, s így a folyóban gázolva átkerülsz, a nélkül, hogy fejedet meg lapockádat a szikladarabokon szétzúznád. Egyik utitársam kezdte, én követtem.

Ez a nyomorult átjáró szerencsére nem tart soká. Sziklák fölöttem, vagy 30 lépésen át. Végre néhány nőszemélyt. Találtunk gyertyákkal, mint egy oltárnál.

Alig tértem magamhoz az ámulattól, midőn kalauzom hegyeken és sziklatömbökön át egy másik görnyesztő, szörnyű, de nem olyan magas sziklaboltba vezetett. Egyszerre megint két lábnyi vízben állottam, minden kilátás nélkül arra, hogy szárazon kelhessek át. Kalauzom hátán akart átvinni és kérésem nem használt. Hogy bátorítson, többször is ismételte, hogy ily módon vezette át a legszebb hölgyeket. Furcsa lehetett, amikor ketten, ő a vízben, én a hátán, mindegyikünk gyertyával kezében, végeztük ezt a kalandot. Szerencsére néhány perc mulva véget ért és nagy gyönyörűségemre láttam leszakadni egy hatalmas, 30 lábnyi vizesést, mely télen-nyáron egyforma erővel folyik.

Mialatt e forrással igen kellemesen voltam elfoglalva, női ének lepett meg. Úgy gondolom, a történet nem tud Proserpina énekéről, de a hangok sokasodtak és a magaslaton felfedeztem egy 60 lábnyi nyílásban öt nőt, kitárt karokkal, mindegyiknek kezében két gyertya, kik egy ideig énekeltek és kiknek hangja e helyen még kellemesebbé vált. E szegény emberek éneke nagyon meghatott, tekintve, hogy mennyi vesződésükbe kerül, hogy nekünk ezt az örömet nyujtsák.

Kalauzom arra akart rábírní, hogy tovább is kutassunk földalatti ritkaságok után ; de mégsem egyeztem belé, mert egész reggel meglehetősen rosszul éreztem magamat.

Mindezek emlékére a barlang első nyílásánál egy fluorból készült ivó poharat vettem.

Castletontól Hatherse-en át szántóföldeken, legelőkön át haladtunk. Innét magas hegységen kellett áthágnunk, mely minden oldalról pusztá, és csak kevés birkát legeltetnek rajta. Innét utaztunk *Sheffield*be. Vacsora után meglátogattuk

Roebuck urat, kitől ajánlásunk volt Pore úrhoz Londonba. Ma reggelinél hallottuk, hogy 3—4 éves lovakat vettek 20 guineán. Lókereskedő, ki sokat vásárolt, 15-ön is megkapja. Ménes errefelé nincs, a paraszt udvarában neveli lovát.

Hazamenet néhány levelet írtam, azután meglátogattam Roebuck úr atyját, hogy szívességét megköszönjem, és társaságában teáztunk, majd a színházba kísértem, hol Othellót játszották. Roebuck úrtól hallottam, hogy a norfolki hercegnek 18,000 font évi jövedelme van Sheffieldből.

Manchester. Ma reggel korán visszautaztam Castletonba és leszálltam a már említett legrégibb ólombányába. Egy 20 személyt befogadó hajó odaviszi reggel a munkásokat, délben pedig visszahozza.

A szövést többnyire vidéken végzik úgy 50 mérföldnyire Manchestertől, de egy háznál láttunk olyan gépet, melyet egy ló húz. Nevezetes itt is a jeles munkamegosztás.

Ma, csütörtökön déli 1 óra felé távoztunk. Az országút meglehetősen jó, mind két oldalon folyvást láttunk házakat és réteket.

Az országút első falujánál dr. Hue először kóstolta meg a grogot, a rumnak és víznek keverékét. Ő vizet kért, és midőn a kocsmáros kérdezték, miért elegyített hozzá szeszes italt, az volt a válasz, hogy angol ember sohasem kívánt vizet a nélkül, hogy egyéb is ne legyen benne.

Rochdale-től 2 mérföldnyire gyárak és számos puszta telek láthatók. Itt már terméketlen a talaj. Így jutottunk Rochdale-be, mely meglehetősen nagy város, néhány nagy házzal, de utcái igen rondák. Itt sok flanellt és beige-t gyártanak.

Rochdale-ből Littleborough felé az út hol felfelé, hol lefelé visz és szörnyű rossz az országút. Most dolgoznak a javításán, de kevés a munkás. Littleborough kis falu 16 mérföldnyire Manchestertől, hol postaállomás van. Mély völgyben fekszik és lakói flanellt készítenek. Mindjárt a falunál egy hegy, melyen az átkelés egy mérföldnyi út. Ha a hegy fokát elértük, csak puszta telkeket látunk, sok fekete, 4 lábnyi köves tömegek, melyekkel az utat javítják. Néhány juhon kívül alig látni barmot.

E vidéken sok tőzeget ásnak, mert itt olcsóbb a kőszén-

nél. Littleboughtól 4—5 mérföldnyire egy vár, hol Lancashire megszűnik és Yorkshire kezdődik. Itt van az a házhely, hol beszedik a király részére a 3 pencet minden mérföldért, oly módon, hogy neki csak 9 shilling marad. De azért minden postamesternek joga van postáslovakat és hintókat bérelni. A többit az út javítására használják fel. Littleboughtól Halifaxig nem találkoztunk utazóval, de sok teherkocsival, melyen gyapotot szállítottak. Valószínűleg Manchester felé mennek.

Minél közelebb jutunk Halifaxhoz, annál kevesebb szántó-
földet és barmot látunk, kerítéssel körülvett réteken.

Már sötét volt, mire Halifaxba értünk, és nem volt más dolgunk, mint megvacsorázni. Halifaxnak kb. 8000 a lakosa, kellemesen fekszik a völgyben és van néhány szép háza. A lakosság foglalkozása a posztógyártás. Meg is néztük a serge és florentine raktárakat. Van itt egy kis tornyocska, melyből a vásár kezdetét és végét jelzik. E szövetekből sokat küldenek Amsterdamon és Hamburgon át Németországba. Spanyolországba egy fajta nadrágravalót szállítanak, és sokat matrózok számára. Az oroszok különösen keresik melegségük miatt.

Reggel 10 órakor elhagytuk a várost. Az út innét Bradfordig egyike a legbájosbbaknak, minőt csak kívánni lehet. Közepes magaslaton, dombokkal elegyítve, jó úton, balra a völgyben házak sorakoznak, ameddig csak elhatolt tekintetünk. Ehhez járulnak a legszebb, legtermékenyebb szántóföldek és rétek, mindenfajta jószággal. Az itt-ott jelentkező egyes fák, bokrok és élősövények még szépítik a kilátást. Bradfordtól Leedsig szép ugyan az út, de mégsem annyira, mint az előbbi. Minél közelebb jutunk Leedshez, annál szűkebbé válik a kilátás. A városban csekély távolságra három köhíd vezet át az Ave folyón, mely e város kereskedését nagyon előmozdítja. Leeds városának talán legnagyobb kereskedése van posztóból. Nem is itt készítik, itt csak csinózzák. Kb. 1500-an vannak a gyárosok. Az eladás idejét úgy rendezik be napszakok szerint, hogy a napsugarak az árut sohase érintsék. Megnéztük a Cloth-hallt, a posztótermet. Leeds körül 10 mérföldnyi távolságról járnak be

a vásárlók, kétszer hetenként, kedden és szombaton, ott adják el posztójukat. Ha a vásár ideje közeledik, meghúzzák a harangot és megjelennek a leeds kereskedők. Ha az óra letelt, ismét harangoznak és a vevőknek ki kell menniök. Minden a legnagyobb csendben megy végbe. A prés, mellyel dolgoznak, nagyon hasonlít ahhoz, melyet Ausztriában szüretnél használnak. Külön szárítóház is van, mely Bishop úrnak 800 fontjába került. Itt hallottuk Bishop úrtól, ki szíves volt minket vezetni, hogy egy acre föld, 4—5000 lábnyi területben, 300 fontba is kerülhet.

A Cloth-hallon kívül van egy másik csarnok is, hol a fejer posztót árulják. Ebben a Hallban van a társalgóterem (Assembly room), hol a lakosok zenével és tánccal szórakoznak.

Azután Bishop úrnál teáztam és tőle hallottam, hogy minden három héten egy 200 tonnás hajó megy Hullon át Hamburgba. Itt éppen egy nagy teherhajó horgonyoz, mely Oroszországba volt indulóban, de a késő időszak miatt nem mehet, mert nincs, aki biztosítaná. Sok baj van az amsterdami, velencei és hamburgi váltóárfolyam megállapításával. Békés időben Oroszország többet fizethet Angliának, mint amennyit követelhet, de háború idejében az oroszok, akik általában rossz fizetők, angol árukat fogadnak el fáért és egyéb szükségletekért. Angliában külföldi pénz nem használatos. A kőszén, melyet Leedstől 10 mérföldnyire bányásznak (Pet coals), a fuvarozás miatt valamivel drágább, de sokkal világosabban ég és a szegény emberek szívesen használják. Bishop úr azt is mondta, hogy a kőszén olcsóbb a tőzegnél.

A közönséges posztóhoz angol gyapjút vesznek, a finomhoz spanyolt. Megemlíthető, hogy az angol a gyárakhoz való nyersanyagot, sőt a műszereket is idegen országokból hordja össze. És mégis milyen végtelen nagy összegeket nyert! Milyen gazdag lehetne Anglia, ha a sok drága tengeri háború fel nem emésztette volna gazdagságát. De ne okoskodjunk, tehát inkább menjünk el az Assembly-roomba, melybe Bishop úr este bevezetett. Dilettánsoknak, közepeseknek volt ez a gyülekezete, kik ez este zenei gyakorlathoz készültek és kiket barátjaik és szépen öltözött barátnőik hívtak össze.

Némely részt jól játszottak. De tovább maradtam és kértek. Játsszam én is. Sokáig húzódtam, végre én is játszottam velük. Erre felöltömet és kalapomat vettem és előzékeny vezetőm haza kísért.

Leedsnek kellemes a fekvése és sok az új, sok az épülő háza. Általában Angliában nem nagyon folyik az építkezés. Így tavaly Sheffieldben 300, Manchesterben 700 új ház épült. Leeds nem küld parlamenti tagot Londonba és ez az itteni kereskedőknek igen kedves, mert attól tartanak a vidéki gyárosok, hogy a választás idején sok időt vesztenének, ivással és ide-oda utazással. Manchesternél is ez az eset, mert nem tekintik városnak és mégis kicsiny faluból tekintélyes várossá nőtt, 60,000 lakossal. Leedsnek is van vagy 40,000 lakosa.

Angliában kevés az erdő, a legtöbb még a főurak parkjaiban található. A kormány sem igen törődik ennek a fontos és hasznos ágnak fenntartásával. Mindamellett Angliának sok fára van szüksége s azt Norvégiában és Oroszországban kell vásárolnia.

Ma reggel, 13-án távoztunk Leedsből. Az első állomás Harrogate. Fürdője van, melyet szükség esetén melegítenek. Buxon és Matlock fürdője nagyon látogatott. Szabály: senkinek se szabad az újságot kivinni és $\frac{1}{4}$ óránál tovább senki sem olvashatja, ha valaki ez időn túl tartja magánál, a vendéglősnek egy üveg bort fizet.

Harrogate-től Riponig ismét szép útat élveztünk, változatos halmokkal, szántóföldekkel, szarvasmarhával és juhval. Ez úton nem találkoztunk annyi faluval, de az út hosszához képest mégis sok a falu. Ripon közepes nagyságú, csinos, széles vásártere van és egy magas piramis a közepén. Az út innen Bedale-ig minden tekintetben szép és jó. A kerítések bokrosokkal váltakoznak.

Bedale nincs olyan nagy, mint Ripon, de az út, mely rajta átvezet, igen hosszú, széles és tiszta. Cattericken átutaztunk, hol egy szép angol hölgyet láttunk inásával lovagolni. Bedale-ből Catterick-bridge-be mentünk, hol az a kellemetlenség ért, hogy volt ugyan postaló, de hintó nem volt, mert a versenyek miatt 12 mérföldnyire elvitték.

Catterickből kértek hintót, ott megebédeltünk és továbbmentünk.

Greata-bridge-ben nem igen sok örömet találtunk. Csaknem puszta, elhanyagolt vidék. Az a kevés sovány birka, meg a völgyben fekvő néhány falu nem lett volna elég az unalom elhárítására, ha nem lett volna egyéb szórakozásunk. Amint Greata-bridge-be értünk, mindjárt megrendeltük a vacsorát. Átmentünk Maurice úrnak szembenfekvő parkjába. Megnéztük az egy íves szép hidat. Visszamentünk a vendéglőbe és nyugalomra tértünk.

Szombaton, 14-én szép, de hűvös volt az idő. Az út éppen nem volt kellemes. Brough az első hely, melybe Westmorelandban léptünk. Mihelyt megreggeliztünk, mindjárt útra keltünk és nagyon élveztük a termékeny szép vidék kellemét. Noha Westmorelandot tartják Anglia és Wales legvadabb és legpusztább tartományának, mégis annak egy része Brough-tól Penrithig Anglia jobb vidékeihez számítható. Brough-ból kiérve jobbra havat láttunk (ha csak nem valami krétafehér szikla volt). A föld vöröses, olyan mint aminőn Sheffieldtől Buxtonig átutaztunk.

Penrithtől Carlisle-ig ismét szomorú látvány, csupa vad puszta, 18 mérföldnyi hosszú területen. Néhány szép juhnyáját kivéve alig van min a szemet legeltetni. A talaj jó termékeny volna, csak a munkás hiányzik, hogy ennek az áldott területnek hasznát élvezhesse. Mit használt Angliának a sok gyarmata? Ez hiábavaló beszéd volna, ha csak angol pusztaságról volna szó, de mennyi mást láttam már! Ezenkívül a gyárak igen sok kezét vonnak el a mezőgazdaságtól, ami Angliára kétszeres veszteség.

Cromford, melyen azután átkocsiztunk, híres a két kartongyárról, melyet Sir Richard Arkwright tett nevezetessé. Húsztendővel ezelőtt közönséges borbély volt és ez a találmánya tette nagyon gazdaggá. Old-Bath-ból kiindulva nehezen járható, meredek, sikos úton feljutottunk egy fennsíkhöz, melyen önöntő áll, de ez most nincs üzemben. A kilátás azonban minden pontról nézve bámulatosan gyönyörű. Látható itt néhány kövület is. Az ólománya már nem olyan gazdag, mint még néhány éve volt.

6-án reggel Mason úrnak, a vendéglősnek, társaságában, kihez ajánlásunk volt Ramsden úrtól, elmentünk Cromfordba, hogy a híres gyapotszövőt megtekintsük. Egyetlen kerék foglalkoztatja a 300 embert; 8000 cérnaszálat állít össze. Hét emeleten át fésülik, szövik a gyapjút.

Ashover ólombányájáról ismeretes, melyet 21 év óta egy egész részvénytársaság bérel. Minden másnál nagyobb, szinte rajongó érzés volt, meglátnunk a «tűzgépet». Be sem gyóztunk vele telni, szemlélgetve külön minden részét, minden csínja-bínját. Meg is akarunk szerezni egy ilyen gépet. Nagynehezen feljutottunk a sziklára, melyről gyönyörű a kilátás. Néhány mérföldnyi kerülővel Matlock városába mentünk vissza, gyalázatos úton, míg egy és fél mérföldnyi út után Bakewellnél értünk az országútra.

Buxton Derbyshire-nek másodhírű fürdője, mely régibb és népesebb is az újnál. Vasárnap reggel elmentünk a Pool's Hole-ba, a híres barlangba. Elöl egy nő ment égő gertyával, egy meg hátul. Állítólag erre járt Stuart Mária. Egyik fürdőházat Norton alapította. A fürdőház mellett egy négyszögletű Hall, mely a devonshire-i hercegé, ki október közepétől itt tartózkodik s a fürdőzés idején Bálakat és hangversenyeket rendezett. Júniustól októberig leginkább látogatják ezt a fürdőt és most is legalább hatvanan tartózkodnak itt.

MARZALI HENRIK.

ASZÁLY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁSBAN.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Az alföldi gazdatársadalom ismételten fel akarja hívni a kormányzat figyelmét arra a veszedelemre, amely a Duna—Tisza-közét a már évek óta ismétlődő szárazság alakjában fenyegeti s amelynek megszüntetése aránylag könnyen keresztül volna vihető, mihelyt kellő gondoskodás történnék, hogy a Tisza folyóinak tavaszonként bőséges víztömegeit öntözés céljaira bizonyos helyeken tárolják.

Az 1933/34. termelési év szinte iskolapéldája egész tartományában annak a rendkívül súlyos időjárási kockázatnak, amellyel a mezőgazdaságnak hazai klímánk alatt meg kell küzdenie. Egyedül az időjárásnak tudható be, hogy búza ez évben kereken 9·5, rozs 4·4, árpa 4·3, zab pedig 1·4 millió métermázsával termett kevesebb, mint az előző évben, vagyis e négy gabonaféléből két évvel ezelőtt a terméshány 19·6 millió métermázsa, ami csak 10 pengőjével számítva, átlagban 196 millió pengő veszteséget jelent a közgazdasági életre. Olyan összeg ez, amelyből, vagyis egy esztendei aszálykár értékéből, az Alföld nagy részének öntöző-berendezését meg lehetne valósítani. Közepes termés esetén búzánk 20 millió q körül szokott lenni. Igaz, hogy az ősszel érő tengeri kereken 2·8, a burgonya pedig 3·8 millió q-val fizetett jobban az előző évinél, valamint nagyobb volt a cukorrépa és takarmányrépa terméshezama is. Ezek azonban távolról sem pótolták azt a nagy

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 699. számában.

hiányt, amelyet a mezőgazdaság a gabonafélékben szenvedett.¹

1	1935., 1934. évi termés millió q		A: 1935. évi termés % -al nagyobb (+), ill. kisebb (-) az előző évinél	1930-34. évek átlaga millió q	Az 1935. évi termés % -al nagyobb (+), ill. kisebb (-) az 1930-34. évek átlagánál
búza ..	20.2	17.6	+ 14.8	20.8	— 2.9
rozs	6.8	6.2	+ 9.7	7.2	— 5.6
árpa ...	5.8	5.4	+ 7.4	6.4	— 9.4
zab	2.2	2.6	— 15.3	2.8	— 21.4
Összes .	35.0	31.8	+ 10.1	37.2	— 5.9

Magyarország 1935. évi gabonatermése, a zabon kívül, nagyobb az előző évinél, de számottevő emelkedés inkább csak a kenyérmagvaknál tapasztalható. Megtévesztene azonban ez a termésnövekedés, ha nem gondolnánk arra, hogy a megelőző év gabonatermése az elmúlt tíz év legkisebb termése volt. Ha a múlt évi gabonatermést az előző öt év átlagával hasonlítjuk össze, kitűnik, hogy az valamivel kisebb az átlagtermésnél. A kenyérmagvak (búza, rozs) termése csak lényegtelenül maradt el az átlagtermés mögött, de a takarmányozás szempontjából fontos árpa- és zabtermés lényegesen kisebb (9, illetőleg 21 %-kal), mint az öt év termésének átlaga.

	1935., 1934. 1000 q		Az 1935. évi termés % -al nagyobb (+), ill. kisebb (-) az 1934. évinél
uborka	185	178	+ 4
zöldpaprika	57	91	— 37
káposzta	976	1.335	— 27
bab	455	630	— 28
borsó	203	211	— 4
mák	104	82	+ 27

A gyümölcstermelés jórészt még kedvezőtlenebb. A gyümölcs-termés nagyságára vonatkozólag statisztikai adatok nem állanak rendelkezésre. Az egyik évről a másikra történő változás nagyságára azonban következtetni lehet abból, hogy a MÁV. vonalain elszállított gyümölcsmennyiség miként változott. A korai gyümölcsök legnagyobb részénél nagy visszaesés van. Így pl. 1934-ben 648 vagon cseresznyét és meggyet szállítottak, 1935-ben pedig csupán 150 vagonra csökkent. Ha más gyümölcsemeknél hasonló méretű csökkenés nem következett is be, mégis kétségtelen, hogy a mezőgazdaságnak a gyümölcsértékesítésből származó bevétele 1935-ben a bekövetkezett áremelkedések ellenére jóval kisebb, mint amekkora az előző évben volt. (A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentéséből. 1935. augusztus hó 31. 27. sz. 57. l.)

A földművelésügyi minisztérium 1935. évi szeptemberi termés-

Ha e számokon végigtekintünk, meg kell állapítanunk, hogy itt valami törvényszerűség érvényesül. Ennek oka az, hogy az Alföldön az aszály miatt nincs legelő és nem lehet takarmányt termelni. Nem a gazdák akaratán múlik ez, sem azon, hogy a homokfélékre és szikesekre nincsenek megfelelő takarmányfélék, hiszen éppen a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara propagálja a szíki-mészpázsitot a szikesekre és a homoki lucernát a homokra. Ezenkívül igen nagy mértékben terjesztette el nagy propagandával és a földművelésügyi kormány támogatásával az utóbbi 8 esztendőben a különféle pillangós takarmányféléket. Sajnos, nem igen sikerülnek a takarmányfélék, egyedül a kukoricaszár az, ami az Alföldön komolyabb takarmányul szolgál. Az Alföld egyes részein az állatállomány nagymérvű visszaesésének is az aszályos klíma, illetőleg a takarmányhiány a főoka.¹

becslése 7 millió q tengerivel kevesebbre becsülte a termést, mint az előbbi évben volt. Ha ezt 14 pengővel számítjuk, ez maga 98 millió pengőnek felel meg. Ugyane jelentés szerint 7 és fél millió mázsával kevesebb a burgonya, mint az előző évben. Ha csak 5 pengővel számítjuk, ez 37 millió pengő hiányt jelent, e kettő együtt 135 millió pengő. Ezután jön még e jelentés szerint 2 és negyed millió q cukorrépa a tavalyival szemben, ami megfelel körülbelül 5 millió pengőnek, azután jön a gyümölcsveszteség, szőlő és borveszteség, a babveszteség, ami szintén óriási, azután a takarmány és ipari növények, stb. stb. vesztesége, úgy, hogy ezen az alapon a földművelésügyi minisztérium termésbecslése szerint 160—180 millió pengő csökkenés áll szemben az előbbi évvel. Pedig akkor igen rossz termés volt.

Kecskeméten, ahol az aszály mellett fagy és borzalmas jég is volt, körülbelül 11 millió pengőre tehető a hiány.

¹ Itt csak azokat a területeket érintjük, amelyekben a Pest-vármegyei Dunavölgylecsapoló és Öntöző Társulat csatornái vannak. E szerint Dömsödön 1913-ban 2413 drb. szarvasmarha volt, 1925-ben 1314, 1935-ben 1289. Ugyanebben a községben ugyanezekben az években volt ló 943, aztán 784 s végül 642. Ugyane községben ugyanebben a három évben volt juh 4573, 3977 és 3548. Sertés volt 1913-ban 4079, 1925-ben 3106, 1935-ben 2201. Csodálatos, hogy milyen törvényszerű visszaesés mutatkozik itt. Felső-Dabason 1913-ban volt szarvasmarha 210, 1925-ben 190, 1935-ben 170. Ugyane községben ló volt 1913-ban 160, 1925-ben 140, 1935-ben 125. Alsónémediben volt 1913-ban szarvasmarha 1919, 1925-ben 1642, 1935-ben 1318, sertés volt 1913-ban 2922, 1925-ben 1338, 1935-ben 1617. Peregén volt ló

Az 1934. évi aszályos esztendő gabonaforgalmának a csökkenése észrevehetően kifejezésre jut a Duna gabonaforgalmának csökkenésében is. Az 1934. évi gabona mennyisége a Dunán vízmentében és ellenében Magyarországról külföldre irányítottan 43,3%-os csökkenést mutat. Ez azért jellemző, mert 1933-ban éppen a nagy termés következtében a külföldi gabonaszállító uszályok tömege lepte meg a Tiszát és ment lefelé tovább, a Dunán és körül a tengeren, vagy felfelé vissza a Dunán. Az 1934-es aszályos esztendő tehát a Tisza és Duna gabonaforgalmában is kifejezésre jut.

Érdekes a tiszai kikötők hajóforgalma az 1933/34. években. 1933-ban a Tisza áruforgalma, amely első sorban búzából áll, 2.233,680 q, ebből külforgalom 1.799,282 q. 1934-ben az áruforgalom csak 1.406,004 q, a külforgalom 775,549 q volt.¹

Szomorú kép tárul elénk, ha az állat-létszám tekintetében összehasonlításokat teszünk az Alföld és az ország többi része között.

E szerint az 1935. év tavaszán végrehajtott haszonállat-összeírás főbb eredménye — a kecskét, szamarat és öszvért nem számítva — a következő képet mutatja :

Ország rész	Szarvasmarha	Ló d a r a b	Sertés	Juh
Dunántúl	891.216	299,070	1.529,379	444,604
Alföld	624,009	407,407	1.360,927	548,313
Észak	240,299	100,083	285,516	234,625

A fenti számokból megértjük, hogy az Alföld termőereje miért csökken és miért nem mutat olyan eredményt, mint azt a távoli szemlélők gondolják. Nincs elég állat, nincs elég trágya.

Az Alföld 7.295,538 kat. holdat foglal magában, tehát majdnem fele a 16.148,314 kat. holdnak és több mint fele

1913-ban 594, 1925-ben 486, 1935-ben 512. Itt valami emelkedés mutatkozik. Ugyancsak Peregén volt juh 1913-ban 1064, 1925-ben 1088, 1935-ben 747. Kiskunlacházán volt juh 1925-ben 1336, 1935-ben 969, pedig az utolsó években a juhtenyésztés, illetőleg tartás, egyik legjövődelműzőbb állattenyésztési ág volt.

¹ Statisztikai Szemle 1935. aug. szám.

a mezőgazdasági művelés alatt álló 13.225,262 kat. holdnak. Bár a terület körülbelül fele az ország területének, a szarvasmarha 250,000-rel kevesebb, mint a kisebb Dunántúlon, a sertések száma 200,000-rel kevesebb, juh és ló azonban több van itt, mint a dunántúli területen. Ez a magyarázata egyrészt annak, hogy az Alföldön a talajerő fogytán van, hogy a vagyonosodás nem tud megindulni.

Ezt látjuk igazolva, ha a szarvasmarha, ló, sertés és juh létszámának változását nézzük az 1932., 1933. és 1934. években. Ez is azt igazolja, hogy az állatállomány — a sertést kivéve — csökken az Alföldön.

Alföld	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1932.	634,966	428,283	1.015,215	517,432
1933.	628,532	421,430	830,634	454,015
1934.	605,197	414,110	1.075,369	469,038

Még szomorúbb képet kapunk erről a területről, ha másképpen csoportosítjuk az adatokat. Az 1935. évi állatösszeírás végleges adatai alapján Magyarország állatállományának területi megoszlása a következő képet tünteti fel:

100 kat. holdra esik	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
Dunántúlon	24	8	41	12
Alföldön	12.5	8	27	11
Északon	19	8	23	19
Országos átlag	18	8	33	13

Ezek az adatok is megerősítik a fentebbieket és sürgős intézkedésre és cselekvésre sarkallják az illetékeseket.¹

*

¹ Vadnay írja idézett művében: E televény földeken a kiszáradt marhatenyésztése mintha megszűnt volna. Rétje, legelője csak egyik-másiknak van. Takarmányt vetnie merész kísérlet lenne. Ritkán sikerül. Ezért nem szeret, vagy ezért nem tud marhát nevelni. A szalmán, a töreken, kukoricaszáron nevelt jószág saját használatra csak megtenné, de vásárra nem elég mutatós. Értékes igavonót nevelni, egy-két évi ápolás után nyereséges növendékmarhára szert tenni, szálás takarmány híján tengődő tehén alatt nem lehet. Ha nincs hol legeltetni, inkább egy pár olcsó gebét istállóz a kiszáradt. Ami szántás akad, azt valahogyan ezzel is csak elvégzi. Ha fuvarja van, abrakját a ló bekeresi; mikor istállón hever, nagyobb értékcsökkenés nél-

A kigazda rá van kényszerítve arra, hogy úgy segítsen magán, ahogy a legkönnyebben tud. Mindig azt kell néznie, ami a legjobban megfelel az adott viszonyoknak és a legolcsóbb. Az öntözés létesítése a jövő fejlődés útját mutatja. A legízletesebb gyümölcs és főzelék terem az Alföldön, csak a vízkérdést kell megoldani. Ez esetben az Alföld valóban Európa éléstára lenne.

Vannak már nagyobb uradalmakban nagyértékű öntözőberendezések, de az öntözésnek a kigazda belterjes, farmszerű üzemében kell általánossá lennie. Tanítani kell erre minden vonatkozásban és minden fórumon a kigazda-társadalmat, mert eddig ez jórésztben ismeretlen előtte. Meg kell tanítani az öntözés olcsó bevezetését és szerkeszteni kell olcsó berendezéseket.

A földművelésügyi kormány egészen egyszerű, öntözéshez alkalmas, kézihajtású vízemelő szerkezetet készíttetett, amelynek működéséhez szükséges összegeket 60—250 pengőig egyenkint ingyen adta az illető gazdának. Ilyen szerkezet van Szegeden 40 gazdánál, a hódmezővásárhelyi első öntözőtársaság mintegy 40 tagjánál, ezenkívül Szegvárott és Szentesen néhány gazdánál. Az öntözés nemcsak a termelés biztonságát és nagyobb eredményét biztosítja, hanem igen szerencsés védekezés a különféle rovarok, férgek, pockok és egerek ellen is, amelyek főleg a szárazságban pusztítanak.

Olyan helyeken, ahol az öntözés lehetőségei adva vannak, 4—5 holdas zöldségtelepről rendes esztendőben egy

kül. szalmán is eltengődik. Az egyszer lezsarolt növényekmarhából sohasem lesz többé simaszórú, telt idomú, szemrevaló portéka. Pedig, amikor és amely kigazdánál a marhaállomány fogy és ökör helyett ló kerül az eke elé, akkor és ott a szegényedés kezdődik. Megállapított ítéletem egész erejével és józanságával látom azt, hogy a magyar állam évi bevételeinek egyetlen egy százaléka, ötmillió forint, száz éven át elég volna ahhoz, hogy az Alföld, mint csatornázott s öntözhető terület, Európa kertjévé legyen s a magyar munkást nemhogy a kényszer ne szorítsa, de semmiféle csábítás rá ne bírja a haza elhagyására. Ne bírja rá a jövő nemzedéket sem, akkor sem, ha majd a földművelő népesség itt négyszeresére felszaporodott. (Vadnay Andor : *A Tiszamellékéről*. 1900. 111. és 151. l.)

család tisztességesen megélhet. Ilyeneket találunk nagy számban Hódmezővásárhelyen. Az ármentesítő társulatok csatornája mentén is rendeznek be primitív öntöző-üzemeket. A csatorna fenekéből a gát alatt földjükön átvezetik a vizet ásott kútba, ahonnan egyszerű láncos emelőszerkezettel emelik fel az öntöző-vizet. Öreg autógumikat vásárolnak potom pénzért, abból vágják ki maguk a láncos emelő-szerkezet szívótányérjait, amelyek a csőben a vizet felemelik. E rendszer bevált, ha van a csatornában víz, mert az ármentesítő társulatok arra törekszenek, hogy a csatornák nyáron át lehetőleg szárazon álljanak, mert ez költségmegtakarítást jelent. Itt azonban hosszú harc után a zöldségesek elérték, hogy a leeresztő-zsilipeket a csatorna végén elzárták, így most már nem fut le a víz, lehet öntözni.

Kétségtelen, hogy a mi alföldi viszonyaink között, ahol úgyis szinte évről évre tér vissza az aszály és mindenképpen kevés a víz, igen fontos, hogy a csatornákat víz alatt tartásuk és ne ragaszkodjanak a társulatok ahhoz, hogy a csatornák nyáron szárazon álljanak. Az így előállott aránylag kis kárnál nemzetgazdaságilag sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy száz meg száz kisember életrevaló vízgazdálkodást tud folytatni. Sőt, ha tartós szárazságban kifogy a víz a csatornákból, inkább arról lehetne szó, hogy azokból a folyókból, amelyekbe a csatorna levezet, tehát jelen esetben a Tiszából, szivattyú segítségével vizet nyomassunk vissza a csatornába, éppen az öntöző-gazdaságok vízzel való ellátása céljából. Így válnék a ma egyszerű vízlevezető-csatornákból öntöző-csatorna.

Hódmezővásárhelyen egyelőre elérték a gazdák, hogy a zsilipet elzárták és nem eresztik le a vizet. Ily módon van elegendő víz az öntözéshez. Azonban minden öntöző-gazdaság aránylag elég magas díjat, holdanként 15 pengőt, fizet a vízhasználatért a társulatnak. A hódmezővásárhelyiek először konyhakerti termények öntözésével kísérleteztek, de miután ennek értékesítése nehézségekbe ütközött, rátérnek a burgonyára, a tengerire, babra, lucernára, takarmányrépára stb. Az itteni zöldségesek egész nagyszabású öntözést végeznek egyszerű, ásott kutakból is zuhatag-kúttal.

amely 100 pengőn aluli összegért megszerezhető és könnyen szállítható is. Ez a szerkezet is olcsó, egyszerű és mindenki által elkészíthető. Nagyon sok az olyan gazdaság, amely így erőművi úton nyeri a vizet és ezek egymástól lényegükben nem különböznek, csak a víz felemelésének módjában térnek el egymástól. Megtaláljuk itt az összes közismert kút-rendszereket.

Egy zöldségtermelő rendszerint 4—5 holdat tud állandóan vízzel ellátni (amihez percenkint 100 liter vízre van szükség); ez a terület már elegendő ahhoz, hogy egy családot rendszeren eltartson. Legfontosabb termelvényeik a paprika, paradicsom, gyökérfélék, tök, kalarábé stb.

Az elárasztással való öntözés legalkalmasabb módja a gyűjtőmedencékből való öntözés. Ebben az esetben a gazdaság egy emelkedettebb pontján létesül a medence, mégpedig nem kiásással, hanem körülöttéssel és ebben a medencében fogják fel az ártézi kút minden fölösleges vizét. Ez a módszer különösen azért igen alkalmas, mert a medence minden olyan időben gyűjti a vizet, amikor annak egyéb felhasználása nincs, tehát éjszaka is. A medencéből, ha az a gazdaság emelkedett pontján létesült, minden különösebb erőművi beavatkozás nélkül ereszthetjük le a vizet az erre a célra szolgáló egyszerű kis (ásott) csatornákon. A leeresztés által elárasztó rendszernek a legnagyobb előnye az, hogy semmi nemű állati, vagy motorikus erő nem kell a víz elvezetéséhez, nincs szükség szivattyúzásra, vagy hasonlóra, hanem a víz magától fut le a táblákra.

Ez igen jó rendszer s a maga egyszerűsége és olcsósága miatt igen alkalmas a mi alföldi viszonyaink közé. Nagyobb elterjedésének mégis az az akadálya, hogy bizonyos fokú állandó berendezést igényel, állandó használatra létesített vízgyűjtő medencét és a földnek bizonyos rendszeres, állandó forgóba való beosztását. Minthogy pedig ezek a hódmezővásárhelyi kis «zöldségesek» legtöbbször csak egy esztendőre veszik bérbe a földet, amin kertgazdaságukat folytatják s rendszerint majdnem minden évben változtatják bérletüket, így állandó berendezkedésre nem kerül a sor. Ugyancsak akadálya az ilyen vagy hasonló öntözési rendszer el-

terjedésének, hogy csak ott lehet megvalósítani, ahol az ártézi kút megadja a percenkénti kb. 100 liter vizet. Ilyen kút pedig aránylag kevés van.

Ahol bármi okból nincs a medence a birtok magaslati pontján, ott már állati, vagy motorikus hajtóerővel (járgány, bolgárkerék, szivattyú, stb.) kell a vizet a medencékből kiemelni, ezáltal az üzem már drágább.

Láttam több olyan öntözőgazdaságot is, ahol közvetlenül a kútról vezetik a vizet tartalékcsovek segítségével az öntözött táblákra. Ezzel a módszerrel a vízzel való racionális gazdálkodás kevésbé tökéletesen van megoldva, mint a gyűjtőmedence rendszere mellett, mert a gyűjtőmedence éjjel-nappal felfog minden másutt feleslegessé vált vizet.

Kisebb konyhakerti üzemekben a primitív ősi bolgár rendszerű öntözés van meghonosodva, amikor ló járgányon forogva húzza fel a vizet a kútból és csatornákon viszik tovább s elárasztással öntözik meg a szükséges területeket.

Egyszerű és olcsó volna az Alföld igen nagy részének öntözőművekkel való berendezése, ha az Alföldön levő ármentesítő és belvízlevezető társulatok csatornáikban állandó vizet tartanának és lehetővé tennék a csatornák mentén való öntözést.

Csonka-Magyarországon 33 teljes ármentesítő társulat működik, meg 16 résztársulat, amennyiben ezeknek egyes részei a megszállt területen maradtak. Az ármentesített területből a csonkaországban 3.607,705 kat. hold maradt, amelynek igen tekintélyes része éppen az Alföldre esik, amennyiben a Tiszával kapcsolatban itt vannak a legnagyobb ármentesítő társulatok, de itt vannak az Alföldön éppen a talaj alacsonyágánál fogva a legnagyobb belvízlevezető csatornák is. Ha csak 2 millió holdat veszünk ebből a területből az Alföldre és ha annak csak 10%-át vesszük olyannak, amely a meglevő csatornák vizéből megfelelő tárolás folytán kevesebb költséggel átalakítható öntözéses gazdasággá, akkor olyan hatalmas lépéssel vittük előre az alföldi mezőgazdasági kultúrát, amilyent jóformán eddig elképzelni is alig tudtunk.

Annyi kétségtelen, hogy az ármentesítésre és a belvizek levezetésére a kormányzat óriási összeget, sok száz milliót

áldozott az elmúlt évtizedek alatt. De az is bizonyos, hogy az érdekelt gazdatársadalom is hihetetlen áldozatokat hozott ezen a téren. Az ármentesítés munkája tulajdonképpen már be van fejezve. Mindössze a fenntartás állandó, ami természetesen bizonyos költséget igényel. Ha azonban az ármentesítő társulatok reformja, racionalizálása következtében, vagy a kisebb társulatok összevonása folytán olyan olcsó adminisztrációt tudnának bevezetni, hogy egyrészt leszállíthatnák az ártéri járulékot, másrészt az így leszállított összegből segítenék a gazdatársadalmat ilyen öntözések létesítésében, az esetben új korszak, egy második korszak nyílnék a vízrendezés történetében. A gazdatársadalom, amely hihetetlen áldozatot hoz még ma is e téren, megérdemelné az ármentesítő társulatok részéről ezt a megértést és támogatást. A társulatoknak megfelelő szakembereik, mérnökeik vannak, berendezésük van ilyen munkák létesítéséhez, úgy, hogy kevés költséggel el tudnák végezni az ezirányú munkát.

Az ármentesítő terhek Magyarországon ma is még mintegy 6.778,000 pengőt tesznek ki. Ha ennek az összegnek csak 10%-a használnának fel évről-évre ilyen célokra, akkor az ármentesítő társulatok olyan nemzeti irányú munkát végeznének, amely a nemzeti termelésben s a közgazdasági életben jelentősen éreztetné hatását, a gazdatársadalom pedig jutalmazva látná sok évtizedes anyagi áldozatait, most, amikor éppen a sorozatos aszályok következtében az alföldi gazdatársadalom akar valamit, vár valamit, és kíván valamit a kormányzat és az ármentesítő társulatok részéről.¹

*

¹ Ahol lehet és amennyire lehet, ma már tárolják a belvizet az ármentesítő társulatok. Az ivánfenéki ármentesítő társulat a peresi holt Körös-ágban 2 millió köbméter belvizet tárol, a Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő Társulat a szentandrászi 35 km hosszú holt Körösben tárol.

A Mezőtúri Ármentesítő Társulat is tárolja a belvizet a községi legelőn, hogy a szántóföldet megvédelmezze az elárasztástól. Hasonló tárolásra fogja az Alsószabolcsi Ármentesítő Társulat a hortobágyi legelőt is berendezni, ha készen lesz a belvízlevezető művek építésével. A legelőkön azonban, minthogy azok többnyire magas fekvésűek,

Szegeden a földművelésügyi minisztériumtól öntöző kutakra segílyt kapott gazdák az öntözőüzem vízszükségletét ártézi kútból fedezik. A természetett növények kertiek, még pedig több-kevesebb vizet igénylő konyhakertiek. Száraz nyáron igen szép hasznot hajtanak, de még csapadékos nyáron is megtalálják a vele foglalkozók számításukat, amit az bizonyít legjobban, hogy a bolgár kertészek, akik itt, mint bérlők, vagy részes munkások a legtöbb üzemben megtalálhatók, ősze szép keresetet tudnak felmutatni.

Ez az öntözés csak a sok vizet és munkát igénylő kertiek természetése esetén fizeti ki magát, főleg azért, hogy az öntözés révén többféle növény természethető évenként, vagyis lehet kettős, esetleg hármás termelést is folytatni.

Megszívlelendő, hogy egy-két üzem a kertiek mellett az öntözést szintén megháláló takarmánynövények (lucerna, csalamádé stb.) öntözését is bevezette. Ez azért nagyfontosságú, mert az Alföldön — mint már többször mondtunk — a takarmánykérdés az alapja a gazdálkodásnak.

Sajnosan kell megállapítani, hogy a szegedi üzemekben az öntözés nem párosul a szükséges talajmunkával. Az öntözést a talaj felszikkadása után kevés helyen követi a talajporhanyítás. Így a talaj megrepedezik, megcserepesedik, összetömődik, élettelené válik. Pedig nyilvánvaló, hogy a kellő időben végzett talajporhanyítással szinte fele öntözővízre van szükség s e mellett a talajélet elevebb, a talaj könnyebben felmelegszik, miáltal egészségesebb növényzet fejlődhet ki. Nagy hiba még, hogy elegendő istállótrágyával nem rendelkeznek, trágyázás nélkül pedig az öntözés hiábavaló. Mert az öntözés csak akkor eredményes, ha a

csak a reájuk hullott csapadék vizét lehet tárolni és azt is csak addig, amíg azt a legeltetés érdeke engedi. A legelőkn a belvizet a nyári szárazságig elraktározni nem lehet, éppen úgy, amint nem lehet elraktározni a csatornában és a holt ágakban bizonyos vízszínen felül, mert ellenesetben a környező szántók talaja is vízben állana és megszűnnék a növényi élet. De nagyon csalódnék, aki a nagy természethez képest jelentéktelen vízfelületek képzésével az esőképződést kívánna elősegíteni. (Becker Ádám: *Az Alföld problémája*. Hajózási Hírlap 1935. 8. sz.)

talajt tápanyagokkal bőségesen ellátjuk, mert az nyilvánvaló, hogy több termés előállításához több tápanyag felvétele válik szükségessé.

Évekkel ezelőtt indult meg egy nagy tervezés, egy nagy kísérlet az Alföld egyes részeinek öntözésére vonatkozólag. Kiváló államférfiak és szakemberek lelkesedtek ezért a gondolatért, sajnos, a közben bekövetkezett rossz viszonyok miatt ezek az elgondolások csak tervek maradtak.

Mindezek elmaradásának egyik nagy és komoly oka az, hogy a magyar gazdatársadalom se kioktatva, se felkészülve nincs az öntözés kérdésére. A szakiskolákban sem foglalkoznak a vízhasználat kérdésével, így esik meg azután sokszor — írja Czákó Béla említett könyvében — az a nagy szégyen, hogy midőn jobbról is, balról is folyik a víz a réten a lucerna, a burgonya és tengerivetés mellett és a kertek végében, mégis a nyár közepén vöröslik a rét, nem sarjadzik a lucerna, fonnyadt a tengeri, a répa és a burgonya; kiszült a kertben a káposzta, dinnye, borsó, saláta és nem hoz újabb hüvelyeket a zöldbab, zöldborsó stb. Nem volna szabad előfordulni annak, hogy a forró és pusztító nyári szárazságban a jól kezeltnek nevezett gazdaságokban is kihasználatlanul, parlagon heverjen a birtok legnagyobb kincse, a víz, amelyért egyes gazdaságokban csak le kell hajolni a gazdának és megmenthetné vele legfontosabb érdekeit.

Örömmel lehet megállapítani, hogy ma már több legel-tetési társulat rendezkedett be legelő öntözésére, amelynek eredményei az állattenyésztés fejlődése terén bizonyára jelentkezni fognak. Elég gyakori a réttöntözés is. A Maklári Legel-tetési Társulat az Eger patak vizét használja fel. A csanyteleki 25 holdas legelőt ártézi kút vizével öntözik. A Nagytállyai Öntöző-Társulat is megalakult 100 hold öntözésére. Szegvárott a Tiszából öntözik a közlegelőt. Vésztőn a Körösből akarják a vizet a legelőre vezetni, a fábián-sebestyénterehalomi gazdák két ártézi kútból öntözik a 200 holdas legelőt. Szarvason 19 hold réttöntözés folyik a Holt-Körösből és itt van Békéscsaba városának régen ismert 240 holdas réttöntözése a gyulai élővíz-csatornából és egy 500 holdas

rétöntözés örgróf Pallavicini mindszenti birtokán, az élő Tisza vizéből.

Mozog már ez az ügy, csak támogatás, irányítás és tanítás kell hozzá.

Kívánatos volna, hogy az ország egészen kisterületű zónákra oszthatnák fel s egy-egy ilyen zóna területén a meteorológiai megfigyeléseken kívül szakszerű vezetés és irányítás mellett pontos növény-phaenologiai feljegyzések is készüléneek, valamint a terméseredményekről is megbízható felvételeket jegyeznének fel s a termés minősége is megvizsgálatnák. Az így kapott adatok alapján egészen új fordulatot venne idővel az egyes vidékeken a növények termelésének iránya. Lehetővé válnék, hogy egyes vidékeken csak azokat a növényeket termesszék, amelyek az ottani összes termelési tényezők adottsága mellett az időjárási elemek figyelembevételével a legnagyobb termést és a legjobb minőséget szolgáltatják. Így lassanként megvalósítható lenne az egyes növények termelési körzetének kijelölése és az egyöntetű minőségi termelvények előállításának gondolata.¹

Régóta foglalkozik a kormány és az érdekeltség is azzal a gondolattal, hogy a Köröst Békésig hajózhatóvá kell tenni és a duzzasztás révén megszerzett víztömeg egy részét a Körös-menti földek egy részének öntözésére kell felhasználni. Pár évvel ezelőtt meg is kezdték az előmunkálatokat és nem régen megbeszélés is volt e tervről a földművelésügyi minisztériumban. A tárgyalás alatt álló terv abból áll, hogy zsilipekkel duzzasztják meg a Körös vizét, úgy, hogy a tiszai torkolattól kezdve Békésig hajózható legyen. A számítások szerint 25 ezer hold öntözéséről lehet szó, ami az ármentesítő társulat érdekkörébe tartozó 450 ezer holdnak 15-öd része.

Nagyobb arányú csapadékvíz-tárolási berendezkedés létesül a Hortobágyon az állam, Debrecen város és az Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó-Társulat áldozatkészségéből. A munka lényege az, hogy a Hortobágy folyó téli csapadékvizét felfogva, abból a «borsóslaposi» néven

¹ Dr. Kerék József: *Az időjárás befolyása az Alföldön a termés mennyiségére és minőségére* (86—87. l.).

nevezett legelőt öntözzék, amikor arra szükség van. Az öntözővizet a tároló-medencébe gyűjtik, amely töltéssel van körülvéve s nagysága 309 kat. hold, benne a víz 120—150 cm magasan fog állni. Az öntözendő terület egyelőre 900 kat. hold, amelyet 200 mm csapadékkal szándékoznak évenként elárasztani.

Ezenkívül a Hortobágy folyó mellett az előbbitől jelentős távolságra, Mátá közelében, mintegy 98 kat. hold kiterjedésű kísérleti, 4 holdas parcellákra osztott öntözőtelep is létesül Debrecen város költségén.

Ez öntözőműveken kívül hírek vannak arról is, hogy egy nagyobb szabású öntözőcsatorna-hálózat kiépítése is tervbe van véve a Hortobágyon. A tervek szerint a csatorna Dombrádnál, vagy Tiszalók felett lépne ki a Tiszából s a Hortobágyon, illetőleg az Alföldön keresztül vezetve, a Körösbe torkollanék, amely esetleg hajózható volna. Ennek a munkálatai a földművelésügyi minisztériumban folynak és ez az a létesítmény, amelyre október hó közepén a minisztertanács 5 millió pengőt szavazott meg. Hogy ez a munkálat, mely hosszabb évekre van tervezve, mikor fog megindulni, még nincs eldöntve. A tárolómedencében másfél méter mélységű víz fog állani, mely egyidejűleg haltenyésztésre is felhasználható.

A múlt év tavaszának a végén német mérnökök és bankárok tárgyaltak mintegy 50,000 hold föld öntözésének kérdéséről. A bankárok hajlandók volnának az alföldi öntözőmű felállításának anyagi alapjait biztosítani. Az Alföld egyes részeit szakértő mérnökök autón bejárták, akiknek előterjesztései nyomán kedvezőnek ítélték meg a helyzetet. Terveik szerint 60 méter széles csatorna 150 km hosszúságban kötné össze a Tiszát Hortobágyon keresztül a Berettyóval. Ez a munka évekig eltartana, a munkások ezreinek adna kenyeret és még a Hortobágy kultúra alá vételét is lehetővé tenné. A csatornának esetleg volna egy pár helyen olyan esése is, hogy villamos energia termelésére is felhasználható volna.¹

¹ Ruffy-Vargha Kálmán ny. gazd. akadémiai igazgató, az öntö-

Ha ez így talán nem is valósul meg, annyi bizonyos, hogy ma már e kérdés nem igen fog lekerülni megoldás nélkül a közvélemény asztaláról.

A hódmezővásárhelyi m. kir. kultúrmérnöki hivatal a saját kezdeményezéséből foglalkozik egy tervvel, amely szerint megfelelő mennyiségű víznek a Tisza-folyóból való kiemelésével Hódmezővásárhely várostól délre a nagyfai holt Tiszáig terjedő kb. 14,000 kat. hold kiterjedésű, túlyomóan szántó terület volna öntözhető. A terv már kész, legközelebb benyújtásra kerül a földművelésügyi minisztériumba s ha ott elfogadásra talál, az öntözés rendkívül fontos kérdésének előbbrevitelében hatalmas ugrást fog jelenteni.

Nagyon érdekes az a teljesen kidolgozott öntözési terv is, amely Patonay Elek és társai tetétlenpusztai szíki mészpázsit-telepének tervét tartalmazza. Ezt a tervet a budapesti m. kir. kultúrmérnöki hivatal dolgozta ki a földművelésügyi minisztérium rendeletére, hogy ennek alapján a Gerje nevű csatornában levő víz felhasználásával mintegy 86 kat. hold földet lehetne öntözni. A terv kidolgozója szerint ez az egész munka 15,800 pengőbe kerülne, amely lényegesen csökkenthető volna, részint egyszerűsítésekkel, részint azért, hogy a földmunkák egy részét az öntöző területek tulajdonosai vállalnák. A fenntartási költség évenként kb. 1500 pengőbe kerülne.

Mint hogy ilyen kezdeményezést ma a kisgazda közönség a maga terhére nem vállalhat, az első esztendő kísérletezései-

zés lelkes hive, egyik újságnyilatkozatában (Budapesti Hírlap, 1935. augusztus 18.) a következőket mondja: Ha nem akarjuk, hogy az Alföld Gobi-sivataggá változzék, meg kell kezdeni az öntözési tervek végrehajtását. Évente több milliót kell a költségvetésbe beállítani, az öntözési tervek végrehajtására, hogy 20 év múlva már e fontos kérdés végleges megoldást találjon. Nem kell megriadni a befektendő millióktól, jól befektetett tőke volna az, hiszen az ideai szárazság Tiszántúl legalább 100 millió kárt okozott, — egy év alatt. De ne felejtjük el azt sem, hogy gyümölcs, telkesítés, telepítés az Alföldön víz nélkül nem lehet teljes sikerű, mert véleményem szerint az Alföldre először vizet és azután embert kell telepíteni. Az ország második Széchenyije lesz az az államférfi, aki ezt a remek problémát meg fogja oldani.

nek üzemi költségét, továbbá a legszükségesebb munkálatokat a földművelésügyi minisztériumnak kellene vállalnia. Ez irányban tett javaslatot a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara a földművelésügyi minisztériumnak.

Ezen a területen Patonay Elek és társai szíki mészpázsitot termelnek már 1927 óta, a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara ellenőrzése mellett, amelynek magját a kamara szokta átvenni és ingyen osztja szét a gazdák között szíkes területekre. Ez egyik legkiválóbb szíki takarmányféle, amelynek elterjesztése az Alföld területén állattenyésztési szempontból nagyjelentőségű.¹

Mind a ma meglevő kisüzemek, mind a jövőben telepítés útján földhöz juttatott kisemberek gazdálkodása csak abban az esetben lehet jövedelmező, a megélhetést és boldogulást biztosító, ha az egyoldalú szemtermelés helyett első sorban állattenyésztésre és zöldség, továbbá magvak, főzelékfélék stb. termelésére rendezkedik be. Ezt pedig víz nélkül megvalósítani nem lehet. Éppen azért a földművelésügyi kormánynak, valamint a mezőgazdasági érdekképviseletnek a kisgazda-társadalom segítségére kell sietnie. De a szak-

¹ A földművelésügyi kormány is elhatározta, hogy a szarvasi Tessedik Sámuel közép fokú gazdasági tanintézet 400 kat. holdas tangazdaságában kísérleti jellegű öntözőtelepet létesít. A gazdaság fekvése kiválóan alkalmas az öntözésre, mert a szarvasi Holt-Körös meder a területet körülfogja és a víz beszerzését megkönnyíti. Aörös folyó vize összetételénél fogva nagyon jó az öntözésre és a talaj károsói szaporodásának veszélye nem fenyeget. A talaj kötött, de nem szikes. A hódmezővásárhelyi m. kir. Kultúrmérnöki Hivatal által elkészített műszaki tervek szerint a terület egyrészen csörgedezettő — más részein pedig elárasztó — és áztató-rendszerű öntözés gyakorolható, mindenütt a térszint hajlásához igazodva. Az öntözésre berendezendő terület 105 kat. hold. Az öntözővizet a Holt-Körösből szivattyútelepen emelik fel az öntözőcsatornába. A holt meder megtöltése a tavaszi árvizek alkalmával lehetséges és a mederben sokkal több víz áll rendelkezésre, mint amennyi az eddig tervbevett öntözés vízszükséglete. Ezenkívül a tanintézet birtokának egyik szíkes legelőjén tervbe van véve egy kisebb, 8—10 katasztrális holdas rizstermelési kísérleti telep berendezése is, amelyen a magyarországi rizstermelés gyakorlati feltételeinek szakszerű tanulmányozása volna végrehajtható. (*Zöld Mező* 1935. október 12-i számából.)

oktatási intézmények is tartsák kötelességüknek, hogy e tekintetben megfelelő szakismereteket nyújtsanak, mennél több példát teremtsenek, hogy ezen az alapon a munka az Alföldön megindítható legyen. A zöldségkertészetekkel foglalkozó kis kertészek már igen szép eredményt értek el e téren. Az öntözéssel való termelés nemcsak nagyobb eredményt biztosít, hanem változatosabb termelést is jelent, de e mellett biztosabb eredményt is produkál.

Az összes birtokpolitikai reformok, a telepítés, vagy pl. a szíkesek munkába vétele is, csakis öntözéssel összekapcsolva érhetik el céljukat, mert csakis ilyen belterjes gazdálkodás mellett lehet a telepítés kapcsán mennél több embernek földet biztosítani abból a rendelkezésre álló kevés területtől, amely ebben az országban e célra biztosítható. Ha a telepítés kapcsán örök tulajdont kap az Alföld arra érdemes népe s ha megtanítjuk a vízhasználat jelentőségére és ez irányban támogatást nyújtunk neki, akkor 4—5 holdon is biztosítható lesz, megfelelő értékesítéssel, az ő és családja megélhetése.

A víz az alföldi szíkes területek nagyobbmértvű hasznosítását is jobban tudná biztosítani, amire nagy szükség volna, mert ebben az országban közel 1 millió kat. hold a többé-kevésbé hasznosítható szíkes terület s ezeket nem szabad végleg kiengedni a művelés alól, mert hatalmas fájó seb ez az ország, első sorban az Alföld testén.

Különösen fel kell itt hívunk a kiscgazda közönség figyelmét a primőrök, a koraiak termelésére. E téren igen nagy értékesítési lehetőségek vannak. A kormány — nagyon helyesen — mindig jobban és jobban megnehezíti az olasz és holland primőrök behozatalát, hogy ezáltal az itthoni termelést védje és így nemcsak az itthoni szükséglet ellátása, hanem a külföldi igények kielégítése is könnyebben valósítható meg. Különösen rá kell itt mutatnom a Csongrádon, Hódmezővásárhelyen, Szentesen és főleg Kecskeméten és Nagykőrösön megindult ezirányú munkára, ahol a kiscgazda közönség már évtizedekkel ezelőtt eltanulta a bolgároktól az öntözési módszereket és ma már olyan tökélyre tudta azokat emelni, hogy ezekről a területekről a bolgárok

teljesen eltűntek és magyar munkáskezek egészen kis területen, pár holdon, évenkénti két-háromszori termeléssel, megfelelő víz-ellátással olyan eredményeket tudnak a maguk számára biztosítani, amelyek megérdemlik a figyelmet. A folyton szaporodó munkáskezek foglalkoztatása a jövőben csakis intenzív és egészen belterjes munka mellett biztosítható, éppen azért olyan új termelési módokat, gazdálkodási berendezéseket kell bevezetni, amelyek több munkáskéznek tudnak kenyeret adni.

Az öntözés kérdése a képviselőházat is állandóan foglalkoztatja. A múlt évben a felsőházban és az alsóházban is több törvényhozó tette szóvá e kérdés nagy fontosságát. Egyik felszólaló hangsúlyozta, hogy Hajdú vármegyében 345 milliméter csapadék volt 1934-ben, amellyel komoly termelést folytatni nem lehet, mert ehhez legalább 550—600 milliméter csapadék szükséges. Ezt pedig csak öntözéssel és a víz racionális felhasználásával lehet elérni.

Végezetül Vadnayt idézem, aki ezt írja *A Tisza mellékről* című könyvében: «A mai kor államférfiai előtt nyitva áll a halhatatlanság útja. Aki az Alföld kisembereit a pusztulástól megmenti, a síkföldi magyarság természetes szaporodását munka útján való megélhetés által lehetővé teszi, az második megváltója lesz e nemzetnek».

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Huszonhatodik közlemény.¹ —

— Ne vágjon a szavamba. Hallgasson végig csöndben. Leányom és unokaöcsém egymás számára vannak teremtve. Anyai részről mind a ketten nemesi családból származnak, apai ágon nem örökölték ugyan nemesi címet, de apjuk családja is régi, tiszteletreméltó és közbecsülésnek örvend. A vagyon is mind a két részen jelentékeny. A két család minden tagja egyhangúan óhajtja ezt a frigyet, s Ön választaná őket széjjel? Egy fiatal nőnek féktelen becsvágya, akinek nincs se megfelelő családja, se rokonsága, se vagyona? Bele lehet ebbe nyugodni? Ez nem történhetik meg, tehát nem is fog megtörténni. Ha Ön eléggé okos volna ahhoz, hogy föl tudja fogni saját érdekét, nem óhajtana kiszabadulni abból a körből, amelyben nevelkedett.

— Ha férjhezmennék is az Ön unokaöccséhez, ez nem jelentené azt, hogy más társadalmi körbe lépek. Mr. Darcy nemesember, én pedig egy nemesember leánya vagyok. Ennyiben tehát egyenlők volnánk.

— Igaz. Ön egy nemesember leánya. De ki az Ön édesanyja? Kik a nagybátyái és a nagynénjei? Azt hiszi, nem vagyok tisztában az ő társadalmi helyzetükkel?

— Bármilyen is a rokonságom, — mondotta Eliza — ha Mr. Darcynak nincs ellenük kifogása, mit törődik Ön az én rokonaimmal?

— Most mondja meg egyszer és mindenkorra, menyasszonya Ön Darcynak?

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688., 689., 690., 691., 692., 693., 694., 695., 696., 697., 698. és 699. számában.

Ámbár Eliza nem szívesen felelt erre a kérdésre, mert nem óhajtotta lekötelezni Lady Catherine-t, mégis egy pillanatrai gondolkodás után így szólt :

— Nem vagyok a menyasszonya.

Lady Catherine szemmeláthatólag örült ennek a válasznak.

— És megígéri nekem, hogy sohasem is lesz az unokaöcsém menyasszonya?

— Ilyen ígéretet nem teszek.

— Miss Bennet, meg vagyok lepve és meg vagyok botránkozva. Én azt reméltem, hogy én itt egy sokkal okosabb fiatal hölgygel fogok szembenállni. És valahogy ne ringassa bele magát abba a hitbe, hogy én ebben a dologban valaha is engedni fogok. Én nem megyek el innen, amíg Ön nem biztosít engem arról, hogy eleget fog tenni kívánságomnak.

— Ez semmiesetre sem fog megtörténni. Engem nem lehet annyira megfélemlíteni, hogy belemenjek ilyen esztelen dologba. Ön azt óhajtja, hogy Mr. Darcy vegye nőül az Ön leányát. Azt hiszi, Mr. Darcy hajlandó lesz erre, mihelyt megígérem Önnek, hogy én nem megyek hozzá? Hol ebben a valószínűség? Föltéve, hogy Mr. Darcy énbélém szerelmes, ha én kikosarazom is, ez csak nem lesz elég ok arra, hogy átpártoljon az unokahúgához. Engedje meg kijelentemem, Lady Catherine, hogy az érvek, amelyekkel Ön egészen szokatlan kérését indokolta, nemcsak hogy frivolak, hanem épp oly értelmetlenek és haszontalanok. Ön nagyon tévesen ítélte meg jellememet, ha föltette rólam, hogy ilyen érvekkel hatni lehet reám. Arról nem tudok nyilatkozni, hogy unokaöccsének mi volna a véleménye arról, hogy Ön egyszerűen beleártja magát az ő legszemélyesebb ügyeibe. Ahhoz semmiesetre sincs joga Önnek, hogy beleavatkozzék az én személyes ügyeimbe. Azért is kérnem kell Önt, hogy ne firtassa tovább ezt a dolgot.

— Ne siessen úgy, ha szabad kérnem. Még nem végeztem. Azokhoz az ellenvetésekhez, amelyeket már ismer, még hozzá kell tennem valamit. Nekem részletes tudomásom van arról, hogy milyen szégyenletesen szökött meg az Ön legifjabb húga Brightonból. Azt is tudom, hogy édesapja és

nagybátyja milyen nehezen és mennyi áldozattal ütötték nyélbe a házasságot az illető fiatalemberrel. És ilyen leány legyen az én unokaöcsém sógornője? És a férje, aki intező volt az öreg Darcynál, sógorságba kerüljön a fiatal Darcyval? Jóságos Istenem, mi jutott Önnek az eszébe? Be akarják szennyezni a pemberley-i ősök emlékét?

— Most már igazán ne szóljon többet — mondotta Eliza haraggal. — Ön engem minden lehető módon vérig sértett. Arra kell kérnem Önt, hogy menjünk vissza a házba.

És e közben fel is kelt. Lady Catherine is fölkelte s elindultak a ház felé. Ő ladysége rettentően fel volt bőszülvé.

— Ön tehát egyáltalában nincs tekintettel unokaöcsém becsületére és társadalmi állására. Érzéketlen, önző teremtés. Nem gondol arra, hogy Önnel való házassága meg fogja őt bélyegezni az egész világ szemében?

— Lady Catherine, nekem nincs több mondanivalóm. Ön most már tisztában van felfogásommal.

— Szóval el van szánva arra, hogy hozzámegy feleségül?

— Én ilyesmit egyáltalában nem mondtam. Én csakis ra vagyok elszánva, hogy azt fogom tenni, ami az én meggyőződésem szerint meghozhatja a boldogságomat, tekintet nélkül Önre, vagy bárki másra, akihez nekem semmi közöm.

— Jó. Ön tehát nem akar engem lekötelezni. Ön szembe száll a kötelesség, becsület és hála összes parancsaival. Ön eltökélte magát arra, hogy tönkreteszi Darcyt minden barátja előtt s kiszolgáltatja őt a világ megvetésének.

— A jelen esetben sem a kötelesség, sem a hála, sem a becsület parancsát nem lehet a mellemnek szegezni. Egyiket sem érintené a legcsekélyebb mértékben sem, ha én nőül mennék Mr. Darcyhoz. Ami pedig családjának a haragját, vagy a világnak a megvetését illeti, a családjá akármily dühös lenne is rám, nekem ez egy pillanatnyi fejtörést sem okozna, — a világot pedig sokkal okosabbnak tartom, sem hogy gúnyjával vagy megvetésével támogassa a családot.

— Ez Önnek az őszinte véleménye? És ez az utolsó szava? Hát jól van. Most már tudom, mit kell tennem. Ne képzelje Miss Bennet, hogy az Ön merész álmai teljesülni fognak. Én azért jöttem, hogy Önt próbára tegyem. Azt

hittem, hogy okos és belátó lesz. De figyelmeztetem, hogy én keresztül fogom vinni, amit akarok.

És ezen a hangon beszélt tovább Lady Catherine, amíg csak a hintóhoz értek, amelynek az ajtaja előtt hirtelen megfordult és hozzátette :

— Én nem veszek Öntől búcsút, Miss Bennet. És ne is üdvözlje nevemben édesanyját. Ön nem érdemli meg ezt a figyelmet. Én a legkomolyabban haragszom.

Eliza nem is felelt erre. Nem próbálta rábeszélni ő lady-ségét, hogy menjen be vele a házba, hanem szép nyugodtan besétált az ajtón. A lépcsőn fölmenet hallotta, hogy a hintó elrohog. Édesanyja türelmetlenül várta már őt az öltözőszoba ajtajában, mert hallani akarta, hogy Lady Catherine miért nem jött vissza a házba, ahol egy kissé kipihenhetne volna magát.

— Nem volt kedve hozzá — mondotta Eliza. — El akart menni.

— Igazán előkelő asszony. És hihetetlenül kedves volt, hogy eljött hozzánk, mert hiszen alkalmasint csak azt akarta közölni velünk, hogy Collinsék jól vannak. Bizonyosan utazik valamerre s mivelhogy keresztül kellett mennie Merytonon, gondolta, hogy benézhet hozzád. Remélem, nem volt semmi különös mondanivalója számodra, Lizzy?

Eliza ezúttal nem kerülhette ki, hogy némi hazugsággal segítsen magán. Mert lehetetlen volt közölni Mrs. Bennettel, hogy közte és Lady Catherine között miről is folyt a társalgás.

LVII.

Ez a rendkívüli látogatás úgy felborította Eliza egész lelkinyugalmát, hogy alig bírt magához térni s órákhosszat semmi egyébire sem tudott gondolni. Úgy látszott, hogy Lady Catherine csakis azért vállalta az utazás fáradalmait Rosings-tól Longbournig, hogy az ő képzelt eljegyzését Darcyval mindenáron felbontassa. A terv nem is volt észszerűtlen, csak arra nézve nem tudott Eliza egyáltalában eligazodni, hogy ez az álhír honnan és miből eredhetett ; végül is az jutott eszébe, hogy Darcy bizalmas barátja Bingleynek, ő pedig

testvérhúga, Jane-nek, s az a körülmény, hogy Jane és Bingley esküvője küszöbön állott, igen könnyen tehetette valószínűvé azt a föltevést, hogy a családban csakhamar egy második esküvő fogja követni az elsőt. Arról sem feledkezhetett meg, hogy Jane házassága révén ezentúl okvetlenül sűrűbben kell majd találkoznia Darcyval. Sir William Lucas-ék, mint szomszédok (mert hiszen Lady Catherine is csak tőlük tudhatta meg, Collins-ék útján a legutóbbi eseményeket) valószínűleg bizonyosnak és közelinek jelentették be azt a dolgot, amit ő maga még nagyon bizonytalan jövőbeli lehetőségnek érzett és ez kavarrhatta fel Lady Catherine-t.

De amint Lady Catherine egyes mondásait ismételte magában, akarva, nem akarva, valami nyugtalanító érzés fogta el őt arra a gondolatra, hogy mi fog történni, ha ez a makacs és könyörtelen asszony nem fog fölhagyni tiltakozásával. Lady Catherine komolyan fenyegetődött azzal, hogy meg fogja gátolni ezt a házasságot, és Elizának eszébe jutott az is, hogy ő ladysége egyenesen az unokaöccséhez fog fordulni. Nem is merte megvallani magának, hogy mit fog esetleg Darcy szólni ahhoz, ha meghallja Lady Catherine-től, milyen gyászos következményeket von majd maga után ez a házasság, ha Darcy csakugyan fejébe vette volna. Eliza nem tudhatta, milyen erős vonzalom fűzi a fiatal embert nagynénjéhez, mennyit ád az ő ítéletére, de mégis csak természetes volt az a föltevése, hogy Darcynak sokkal jobb véleménye van Lady Catherine-ről, mint neki magának. Azzal számolnia kellett, hogy ha valaki feltárja Darcy előtt, milyen hátrányokkal sujtja őt, ha olyan leányt vesz el, akinek legközelebbi rokonsága egyáltalában nem méltó az övéhez: a legsebezhetőbb pontján vette őt célba. Darcynak az emberi méltóságról vallott elvei olyanok voltak, hogy ha Eliza nevetségesnek és gyöngének ítélte Lady Catherine érveit, Darcy szemében ezek az érvek talán összeváltak a józan ész és a helyes okoskodás parancsaival.

Ha Darcy eddig tétovázott és nem tudta, mire határozza magát (pedig gyakran ilyennek tűnt fel a dolog), lehet, hogy egy közeli rokon tanácsa és rábeszélése eloszlatja minden kételyét s rábírja őt arra, hogy boldogságát azon a körön

belül keresse, amelyet társadalmi helyzete jelöl ki számára. Ebben az esetben Darcy nem fog visszajönni hozzá. Lady Catherine visszafelé útbaejti Londont, beszél unokaöccsével, aki el fog állani attól az ígéretétől, amelyet Bingleynek tett s egész egyszerűen nem fog visszatérni Netherfieldbe.

— Így hát ha néhány napon belül értesítés fog jönni tőle Bingleyhez, hogy bocsánatot kér, de ígéretét nem tudja beváltani, legalább tudni fogom, hogy merről fúj a szél — tette hozzá magában. — Akkor aztán nem fogom őt többé visszavárni és nem is fogom kívánni többé, hogy visszatérjen hozzám. Ha ő beéri azzal, hogy csak sajnál engem, amikor elnyerhette volna szívemet és kezemet, akkor én is csak nagyon rövid ideig fogok bánkódni utána.

Amikor a család többi tagja is értesült arról, hogy ki volt a vendégük, nagyon meg voltak lepve; de ők is készségesen elfogadták azt a magyarázatot, amellyel Eliza Mrs. Bennet kíváncsiságát már lecsillapította. Nem is faggatták őt további kérdezősködéssel.

Másnap reggel, ahogy Eliza lejött az emeletről, apjával találkozott, aki könyvtárából bújt ki és levelet tartott kezében.

— Lizzy, — mondotta — éppen téged kereslek. Gyere a szobámba.

Eliza követte apját a könyvtárba. Nagyon kíváncsi volt, hogy mit fog hallani Mr. Bennettől, s kíváncsiságát még fokozta az a gyanúja, hogy a dolog valami módon kapcsolatos a levéllel, amelyet apja kezében látott. Egyszerre végigszaladt agyán az a gondolat, hogy talán Lady Catherine írt neki s már előre félt a magyarázatoktól, amelyeket nem fog kikerülhetni.

Apja után ő is a kandallóhoz ment s ott mind a ketten leültek. Bennet úr aztán így kezdte:

— Ma reggel egy levelet kaptam, amely rendkívüli módon meglepett. Minthogy alapjában véve téged illet, ismerned kell tartalmát. Én igazán nem tudtam eddig, hogy nemsokára két leányom kerül főkéntő alá. Gratulálnom kell neked ehhez a nagyszerű hódításhoz.

Eliza mélyen elpirult, mert első gondolata az volt, hogy

a levél nem a nénitől jött, hanem az unokaöccstől; egyáltalában nem volt tisztában azzal, örüljön-e, hogy Darcy végre nyilatkozik, vagy pedig haragudjék-e a miatt, hogy nem inkább őhozzá intézte a levelet.

Apja aztán így folytatta :

— Az arcodról azt olvasom, hogy tudod, miről van szó. Fiatal nők nagyon tájékozottak az effajta ügyekben. De azt hiszem, hogy akármilyen okos vagy is, ez nagy meglepetés lesz számodra. A levél Mr. Collinstól jött.

— Mr. Collinstól? Mi dolga lehet neki énvelem?

— Az ügy természetesen nagyon kapcsolatos az ő érdekeivel. Azzal kezd, hogy gratulál legidősebb leányomnak küszöbön álló házasságához, amelyről, úgy látszik, a jólelkű, pletykás Lucas-család valamelyik tagjától értesült. Nem fogom próbára tenni türelmedet a levélnek idevonatkozó részleteivel. Veled kapcsolatban a következőket írja: «Mittán Mrs. Collins és magam is legőszintébb jókívánatainkat fejezzük ki a szerencsés esemény alkalmából, engedje meg, hogy röviden kitérhessek egy másik ügyre, amelyről ugyanabból a kitűnő forrásból nyertünk értesülést. Az ön ifjabbik lánya, Eliza, úgy látszik, nem sokáig fogja már viselni a Bennet-nevet, amelyet már a legidősebb is letett, és sorsának választott osztályosáról bátran el lehet mondani, hogy az ország legkiválóbb személyiségei közé tartozik.

— Van egyáltalában sejtelméd arról, hogy kire céloz a derék Collins? — E fiatal nemesember különös módon meg van áldva mindennel, amit halandó ember szíve csak kívánhat: hatalmas vagyon, úri származás és kiterjedt kegyúri jog, ő mindezt a magáénak vallhatja. De bár ez igen nagy kísértést jelent, mindamelllett én figyelmeztetem Eliza húgomat, valamint Önt is, minő káros következményekkel járhat, ha elhamarkodva eleget tesznek az illető úri ember kívánságának, amelynek előnyeit Önök igen érthető módon hajlandók lesznek rögtön kiaknázni.

— Van fogalmad róla, Lizzy, ki lehet az illető úriember? De most már az is ki fog derülni . . .

— Az én jóindulatú figyelmeztetésem oka a következő: Alaposnak látszik az a föltevés, hogy az illető úriember

nagynénje, Lady Catherine de Bourgh, egyáltalában nem nézi jószemmel ezt a házassági tervet.

— No látod, hát az illető úriember nem más, mint Darcy. Remélem, Lizzy, hogy most igazán megleptelek. Collins barátunknak meg Lucas-éknak sikerült ráhibázniook éppen arra az emberre, aki a mi ismerőseink között a legalkalmasabb arra, hogy már pusztá személyével hazugságnak bélyegezze ezt az egész ostoba pletykát. Mr Darcy, aki rá sem néz egy nőre, vagy legföljebb csak azért, hogy valami csípős megjegyzést tegyen reája és aki a legnagyobb valószínűség szerint soha életében meg sem nézett téged. Hát ez igazán csudálatraméltó.

Eliza maga is próbálta tréfára venni a dolgot, mint Mr. Bennet, de az egész próbálkozás eredménye nem volt több egy erőltetett mosolynál. Édesapjának szokott élcelődése még sohasem hatott reá oly kevésse kellemesen, mint e levél-olvasás alatt.

— Nem mulattat ez téged?

— Oh hogyne. Kíváncsian várom a folytatását.

— Minthogy tegnap este szóbahoztam ő ladysége előtt, hogy ez a házasság kilátásban van, ő szokott előzékeny modorában rögtön kinyilatkoztatta, hogy ez a hír minő érzelmeket keltett föl benne. És ekkor nyilvánvalóvá lett előttem, hogy Eliza húgom családjával szorosan összefüggő okok miatt lady Catherine sohasem fogja beleegyezését adni e frigyhez, amelyet megbélyegzőnek tart saját családjának a szempontjából. Rokoni kötelességemnek éreztem, hogy ezt mennél hamarább húgom értésére juttassam, hogy ő és előkelő imádója tisztán láthassák a helyzetet s ne rohanjanak bele egy házasságba, amelyet illetékes helyen nem hagynak jóvá.

Mr. Collins még ezt fűzi hozzá — mondotta Bennet úr. — Szívemből örvendek, hogy Lydia húgom szomorú esetét sikerült szépen elsimítani s csak abba nem tudok belenyugodni, hogy házasságon kívüli együttélésükről már úgyszólván az egész világ értesült. De én nem mellőzhetem a tiszt ségessel járó köteles szempontokat és így legnagyobb ámulatomnak kell kifejezést adnom, tekintve, hogy Ön a fiatal

párt rögtön az esküvői szertartás után befogadta házába. Ezzel csak a vétket és a bűnt bátorította és támogatta, s ha én vagyok a longbourni lelkész, én körömszakadásig tiltakoztam volna ez ellen. Önnek, mint jó kereszténynek, természetesen kötelessége, hogy megbocsásson nekik, viszont nem lett volna szabad beereszteni őket a házba s még a nevüket sem volna szabad kiejteni az Ön jelenlétében! — Érted, Eliza, így értelmezi ő a keresztény megbocsájtást! A levél többi része az ő drága Charlotte-járól szól és hogy a családja egy új olajággal fog gyarapodni. De Lizzy, te olyan arcot vágysz, mintha nem örülnél. Remélem, nem adod a megsértett kislányt, akinek a becsületében kárt tett egy ostoba pletyka? Az ember igazán csak azért él, hogy a szomszédok mulathassanak rajta, vagy pedig ő nevetesse ki a szomszédait, ha rája kerül a sor.

— Oh! — kilátott fel Eliza — én szörnyen mulatok az egész dolgon. De mégis olyan különös.

— Igen . . . de hiszen éppen azért mulatságos. Ha más embert neveznek meg mint vőlegényt, az egész nem jelentene semmit. De Darcy teljes közömbössége és a te szemmel látható ellenszenved igazán elragadó szamársággá teszi a dolgot. Én utálok minden levelet, de azért sokért nem adnám, hogy Mr. Collins így szeret levelezni. Sőt, ezt a levelét olvasva, kénytelen vagyok azt mondani, hogy ő még Wickhamen is túlsz, pedig én igazán nem becsülöm le vőmuramnak kétszínűségét és arcátlanságát. Kérlek, Lizzy, mit szólt Lady Catherine ehhez a hymenhírhez? Azért jött hozzád látogatónak, hogy megtagadja beleegyezését?

Erre a kérdésre csak annyi volt a válasz, hogy Eliza elnevette magát. És minthogy Bennet kérdése mögött nem lappangott gyanú, Elizát az sem bántotta, hogy édesapja megismételte a kérdést. Viszont még sohasem volt ilyen helyzetben, hogy minden igazi érzését lepleznie és rejtegetnie kellett. Kénytelen volt nevetni akkor, amikor legjobban szeretett volna sírni. Mr. Bennet kegyetlen fájdalmat okozott neki, amikor Darcy teljes közömbösségére hivatkozott és Elizának vagy csodálkoznia kellett édesapjának hihetetlen rövid-

látásán, vagy esetleg attól kellett remegnie, hogy nem Mr. Bennet látott túlságosan keveset, hanem hogy ő képzelt el túlságosan sokat.

· LVIII.

Eliza hiába várta félig-meddig, hogy Bingley úr barátja levélben fogja kimenteni magát, mert mindössze is pár nap telt el Lady Catherine nevezetes látogatása óta, amikor a vőlegény egyszerre csak Mr. Darcyval együtt jelent meg a longbourni házban. Az urak korán jöttek s mielőtt még Bennetnének módja lett volna kitálalni, hogy Lady Catherine lárt náluk, amitől Eliza átmenetileg nagyon rettegett, Bingley, minthogy egyedül akart lenni Jane-nel, máris azzal az ajánlattal állott elő, hogy mindnyájan tegyenek egy kis sétát. Az ajánlatnak mindenki megörült. Mrs. Bennet azonban sohasem szokott sétálni, Marynek sohasem volt szabad ideje s így csak öten maradtak, akik rögtön kivonultak a házból. Bingley és Jane rögtön maguk elé bocsátották a többieket és hátramaradtak, úgy hogy Eliza, Kitty és Darcy hármasban lépkedtek elől s az volt a feladatuk, hogy szórakoztassák egymást. Csakhogy alig jött ki egyetlen szó is a szájukon; Kitty annyira félt Darcytól, hogy egyáltalában nem mert beszélni. Eliza titokban egy kétségbeesett lépésre akarta magát elhatározni s meglehet, hogy maga Darcy is ilyesmin töprenkedett.

Lucasék háza felé vitt az útjuk, mert Kitty meg akarta látogatni Máriát. És mivelhogy Eliza úgy érezte, hogy ehhez a látogatáshoz Darcynak vagy neki nem lehet semmi köze, mihelyt Kitty magukra hagyta őket, már elhatározta magát, hogy mit fog mondani Darcynak. Itt volt a kellő alkalom és pillanat, amelyet nem lehetett elmellőzni és Eliza nagyon bátran ezekkel a szavakkal fordult Darcyhoz:

— Mr. Darcy, én nagyon önző teremtés vagyok. Nekem most könnyíteni kell a szívemen és egyelőre ne törődjek azzal, hogy talán e miatt meg kell bántanom az Ön érzelmeit. Nem halaszthatom tovább, hogy megköszönjem az Ön példátlan jóságát, amelyet szegény húgom iránt tanusított. Amióta csak tudomást szereztem róla, nem volt egyéb vágyam, mint

hogy kifejezhessem Ön előtt őszinte és mély hálámat. Ha családom többi tagja is tudna a dolgról, akkor most nemcsak a magam nevében beszélnék.

— Sajnálom, végtelenül sajnálom, — felelte Darcy meglepetve és meghatva — hogy Ön egyáltalában megtudta ezt a dolgot, mert könnyen félremagyarázhatta és ennek következtében esetleg nyugtalanságot is érezhetett miatta. Én igazán nem hittem, hogy Gardinerné ily kevésbé megbízható.

— Nem szabad neheztelnie nagynénémre. Lydia szökése után én rögtön éreztem, hogy Ön részt fog vállalni ennek az ügynek az elintézésében és nem nyugodtam addig, amíg részletesen meg nem tudtam a dolgot. Köszönöm, és újra meg újra köszönöm Önnek egész családom nevében, hogy ennyi gondot vett magára, hogy nemeslelkűen és résztvevően mellénk állott s annyi baj és kellemetlenség árán kinyomozta őket.

— Ha meg akarja ezt köszönni nekem, csakis a saját nevében köszönje meg — felelte Darcy. — Nem akarom letagadni, hogy egyéb okaim mellett megvolt bennem az a vágy, hogy Önnek örömet és megkönnyebbülést szerezzek. De családja nem tartozik nekem semmivel. Nagyon tisztelem és becsülöm őket, de azt hiszem, hogy én csakis Önre gondoltam.

Eliza annyira zavarba jött, hogy meg sem tudott szólalni.

Rövid hallgatás után Darcy így folytatta:

— Ön sokkal jobblelkű, semhogy tréfát űzne velem. Ha még most is úgy érez, mint tavaly áprilisban, mondja meg habozás nélkül. Az én érzelmeim és vágyaim azóta sem változtak, de Ön egy szavával örökre elnémíthatja őket.

Eliza teljesen átérezte, milyen félszeg és kínos a férfinak ez a szokatlan helyzete vele szemben, tudta, hogy most nyilatkoznia kell és el is szánta magát erre. Ha nem is nagyon folyékonyan, de mégis elmondotta a fiatal embernek, hogy az áprilisi terminus óta, amelyre Darcy hivatkozott, az ő érzelmei olyan mélyreható változáson mentek keresztül, hogy csak hálával és örömmel tölti el az a kijelentés, amelyet most hallott. Darcyt erre a feleletre valósággal el-

öntötte a boldogság, aminőben neki eddig még sohasem volt része s olyan okosan és olyan melegen viszonzta Eliza vallomását, amint azt csak egy nagyon szerelmes férfitől lehetett várni. Ha Eliza Darcy szemébe mert volna nézni, abban a pillanathban láthatta volna, hogy a szíve mélyéről fakadó érzés valósággal széjjelsugárzott a férfi arcán. De ha az arcát nem láthatta is, hallotta hangját és szavait, amelyekből megérthette, hogy mit jelent ő Darcy számára, úgyhogy ez a szerelem pillanatról pillanatra értékesebbé és nagyszerűbbé vált Eliza szemében.

Továbbstáptak, de fogalmuk sem volt, hogy hova és merre mennek. Annyit gondoltak, éreztek és mondtak, hogy egyébire igazán nem tudtak figyelni. Eliza igen hamar rájött, hogy ezt a szerencsés fordulatot és kölcsönös, gyors megértést egyrészt Lady Catherine erőfeszítéseinek köszönheti. Ő ladysége, Londonon keresztültutazva, fölkereste unokaöccsét, elmondta neki, hogy Longbournban járt, közölte vele azt is, hogy mi okból és hogy mikről beszélgetett Elizával. Lady Catherine külön kiemelte Elizának minden olyan mondását, amely szerinte kész bizonyosága volt annak, hogy Miss Bennet milyen önhitt és rosszindulatú; azt hitte, hogy ily módon kicsikarhatja öccsétől az ígéretet, amelyért hiába ostromolta Elizát. Ez a fegyver azonban visszafelé sült el Lady Catherine bosszúságára és kárára.

— Nagynéném szavai újraélesztették azt a reménységet, amely már úgyszólván kihalt belőlem. Ismertem Önt annyira, hogy ha igazán és visszavonhatatlanul ellenem döntött volna ebben az életreszóló kérdésben, akkor ezt nyíltan és őszintén közölte volna Lady Catherine-nel.

Eliza elpirult és nevetve válaszolta:

— Igen, ön eléggé szókimondónak ismert ahhoz, hogy még ez is kiteljék tőlem. Annyi kellemetlenséget mondtam a szemébe valamikor, hogy joggal tehetne föl rólam, hogy a háta mögött és a rokonaival szemben sem leszek kevésbé őszinte vagy kíméletes.

— Sohasem mondtott rólam olyat, hogy meg ne érdekeltem volna. Igaz, hogy a vádjai alaptalanok voltak, mert Ön téves föltevésekből indult ki, viszont én akkoriban úgy

viselkedtem Önnel szemben, hogy rászolgáltam a legszigorúbb megrovásra. Megbocsáthatatlan volt részemről és nem tudok borzalom nélkül visszagondolni rája.

— Nem fogunk most összeveszni azon, hogy akkor este kettőnk közül ki viselte magát rosszabbul — mondotta Eliza. — Ha szigorúan vesszük a dolgot, egyikünk viselkedése sem volt kifogástalan. De azóta, remélem, mind a ketten sokat javultunk ezen a téren.

— Én nem tudok ilyen könnyen kibékülni saját magammal. Ha eszembe jut minden, amit akkor mondtam . . . a viselkedésemet, a modoromat, a kifejezéseimet, mindezt hónapokon keresztül végzetlenül károsnak éreztem s ettől az érzésemről még most sem tudok szabadulni. Sohasem fogom elfelejteni szemrehányó szavait, amelyeket akkor mondott nekem. Ha úribb módon viselkedett volna velem szemben . . . Mert ezek voltak a szavai. Ön nem tudja, felfogni is alig bírja, mennyire meggyötört ez engem, ámbár be kell vallanom, bizonyos időbe telt, amíg végre megjött az eszem és beismertem önmagam előtt, hogy Önnek volt igaza.

— Én igazán nem is álmodhattam, hogy szavaim olyan mélységes hatást fognak tenni Önre. De arról sem volt fogalmam, hogy Ön ennyire a szívére tudjon venni valamit.

— Látja, ezt elhiszem Önnek. Akkoriban azt hitte rólam, hogy semmiféle jóra való érzés nincs bennem . . . ne is tagadja. És azt sem fogom elfelejteni soha, amikor azt mondotta nekem, hogy nincs és nem is lesz mód vagy lehetőség arra, hogy Ön valaha is igent mondjon nekem.

— Jaj, ne ismétlje előttem, amiket akkoriban mondtam. Ezeknek a visszaemlékezéseknek igazán semmi értelmük. Higgye el, hogy én már nagyon régóta szégyelem magamat az ilyen állításaim miatt.

Darcy most szóba hozta levelét.

— Mondja, legalább a levelem után kissé jobb véleménye lett rólam? És amikor végigolvasta, elhitte, hogy igaz, amit megírtam benne?

Eliza megmagyarázta neki, hogy a levél igen mély

hatást gyakorolt rája és lassanként minden régi előítéletét eloszlatta.

— Tudtam jól, — mondotta Darcy — hogy levelem fájdalmat fog okozni Önnek. De meg kellett írnom. Remélem, megsemmisítette. Volt egy része, mindjárt az elején, amely nagyon nyugtalanított, kivált ha arra gondoltam, hogy Ön kétszer is elolvashatja. Emlékszem bizonyos kifejezésekre, amelyek csak arra lehettek jók, hogy teljes joggal meggyűlöljön engemet.

— A levelet mindenesetre el fogom égetni, ha Ön azt hiszi, hogy vonzalmam állandó biztosításához ez okvetlenül szükséges, de, ámbár mind a ketten tapasztaltuk, hogy nézeteink ki vannak téve bizonyos változásoknak, azért remélem, hogy alapjában véve egyikünk sem éppen változékony.

— Amikor megírtam azt a levelet, — felelte Darcy — azt hittem magamról, hogy teljesen nyugodt és hűvös vagyok; azóta persze rájöttem, hogy azt a levelet valami szörnyű elkeseredés diktálta nekem.

— A levél talán keserűen kezdődött, de a vége már nem volt olyan. Sőt búcsúszavai tele vannak melegséggel. De ne gondoljunk többé a levélre. Az is, aki írta, az is, akinek írták, azóta annyira más emberré lett, hogy a közbeeső kellemetlen körülményeket igazán el kellene már felejtenünk. Önnek el kell sajátítania valamit az én filozófiámból. A multból csakis olyasmire gondoljon vissza, amiben öröme telik.

— Én nem találhatok vigaszt semmi ilyen filozófiában. Ön nyugodtan tekinthet vissza a multba, mert nem tehet magának semmiféle szemrehányást és így nem a filozófiájából meríti megelégedését, hanem abból, hogy nem tud magáról semmi rosszat, ami többet ér minden filozófiánál. Csak-hogy az én esetem nem ilyen. Igen kinos emlékek újulnak fel bennem, amelyeket nem lehet és nem is szabad egyszerűen elfojtanom. Egész életemen át — gyakorlatban bár, nem elméletben — igen önző lény voltam. Gyermekkoromban megtanítottak arra, hogy mi jó és helyes, de nem tanítottak meg arra, hogy javítsak rossz természetemen. Igen helyes elveket oltottak belém, de büszkeségemen és önhittségemen nem próbáltak segíteni. Szerencsétlenségemre, mint

egyetlen fiút (és sok éven keresztül mint egyetlen gyermeket) szüleim agyonkényeztettek. Ők maguk jó emberek voltak (édesapám maga volt a megtestesült jóakarát és kedvesség) és megengedték, sőt egyenesen nagyra nevelték bennem az önzést és a gőgöt, úgyhogy szűk családi körömon túl nem törődtem senkivel, úgyszólván mindenkit lenéztem, vagy legalább is az volt róluk a véleményem, hogy sokkal kevesebbet érnek nálam. És ilyen voltam nyolcéves koromtól huszonnyolcéves koromig. És Ön nélkül, drága, édes Eliza, életem végéig ilyen maradtam volna! Hogy én mennyivel tartozom Önnek! A lecke alapos volt s eleinte nagyon kemény is, de annál hasznosabb. Ön ugyancsak megalázott engem. Én úgy léptem Ön elé, mint akit nem lehet visszatartani. Ön megmutatta nekem, hogy minden gőgöm és nagy igényem sem elég ahhoz, hogy megtessem egy olyan leánynak, akinek érdemes volna tetszeni.

— És Ön csakugyan azt hitte, hogy én ilyen leány vagyok?

— Ez volt a meggyőződésem. De mit szól az én akkori hiúságomhoz? Én azt hittem, hogy Ön óhajtja, sőt várja, hogy udvaroljak Önnek.

— Az én modorom is rossz volt, bár mondhatom, hogy minden szándék nélkül. Én nem akartam Önt megtéveszteni, de nyelvem sokszor megelőzte gondolatomat. Hogy gyűlölhett engem az után az esti mulatság után!

— Gyűlölni Önt! Eleinte talán haragudtam, de ez a harag igen hamarosan helyes irányba terelődött.

— Szinte alig merem megkérdezni, mit gondolt rólam, amikor Pemberleyben találkoztunk. Nem vette rossz néven, hogy odamentem?

— Igazán nem. Én az egész dolgot merő meglepetésnek éreztem.

— Ön sem lehetett jobban meglepve, mint én, amikor észrevettem, hogy meglátott. Lelkiismeretem azt sugta, hogy semminő különös bánásmódra nem tarthatok igényt s őszintén szólva, nem vártam az Ön részéről több udvariaságot, mint amennyit megérdemeltem.

— Nekem akkor az volt a célom, — felelte Darcy —

hogy minden tőlem telhető udvariassággal bebizonyítsam Önnek, mennyire nem neheztelek azért, ami a multban történt. És azt reméltem, hogy Ön meg fog nekem bocsátani és jobb véleménnyel lesz rólam, ha látja, hogy szemrehányásai nem pattantak le rólam. Hogy aztán mikor támadtak bennem egyéb vágyak, alig tudnám megmondani, de azt hiszem, hogy körülbelül félóra kellett hozzá, miután Önt megláttam.

Azután elmondta Elizának, mennyire megörült Georgiana az ismeretségnek s milyen szomorúságot okozott neki, hogy Gardineréknek hirtelen el kellett utazniok. Erre természetesen szóba került a hirtelen elutazás oka, és Eliza csakhamar megtudta, hogy Darcy még el sem távozott a fogadó-ból, amikor már készen állott elhatározása, hogy ő is elutazik Derbyshire-ből Lydia kinyomozása végett s hogy komoly és aggodalmas viselkedése abból a lelkitusából eredt, amelyet éppen ez a szándéka vont maga után.

Eliza megint hálálkodni kezdett, de aztán mégis le kellett mondaniok arról, hogy tovább tárgyalják ezt a kínos esetet.

Lassú lépésben haladtak az úton, de mégis néhány mér-föld maradt el már mögöttük. De észre sem vették, annyira belemerültek a beszélgetésbe. Végre eszükbe jutott, hogy megnézzék órájukat s akkor látták, hogy már odahaza kellene lenniök.

— Mi történhetett volna Bingleyvel és Jane-nel — ez volt az első kérdés, amely a jegyesek ügyével kapcsolatban felmerült köztük. Darcy el volt ragadtatva az eljegyzéstől, amelyről barátja őt persze nyomban értesítette.

— Mondja, nem volt nagyon meglepve? — kérdezte Eliza.

— Egy csöppet sem. Amikor elutaztam Netherfield-ből, éreztem, hogy nagyon hamar be fog következni.

— Vagyis Ön beleegyezését adta a házassághoz. Én legalább így sejtettem.

És ámbár Darcy felkiáltott, amikor a furcsa kifejezést hallotta, Eliza mégis úgy látta, hogy sejtelve összevágott a valósággal.

— Londonba való utazásom előestéjén — mondotta

Darcy — megvallottam barátomnak azt, amit már régen meg kellett volna vallanom neki. Elmondtam mindent úgy, ahogy történt és nyíltan beismertem előtte, hogy korábbi beavatkozásom az ő szívbeli ügyeibe jogosulatlan volt és helytelen is egyúttal. Bingleyt természetesen módfölött meglepte a dolog. Soha a legcsekélyebb gyanú sem ébredt föl benne. Én azt is megvallottam neki, hogy az a föltevés, mintha Jane közömbös volna iránta, teljesen hamisnak bizonyult, és minthogy rögtön láttam rajta, hogy épp oly szerelmes, mint volt az első pillanatban, nyugodt voltam a felől, hogy hamarosan boldogok lesznek egymással.

Eliza nem tudott visszafojtani egy mosolyt, arra való tekintettel, hogy Darcynak milyen könnyű volt — irányítania barátját.

— Ön a saját megfigyeléséből merítette azt a hitét, hogy Jane szerelmes Bingleybe, amit aztán közölt is barátjával, vagy csak a mi beszélgetésünkéből tudta meg, amely a mult tavasszal folyt le köztünk ?

— Én magam figyeltem meg a dolgot. Két ízben voltam itt mint vendég s akkor győződtem meg arról, hogy Jane igazán szereti Bingleyt.

— És Bingley ezt Önnek egy szavára elhitte. Legalább is ezt kell gondolnom.

— Ez így is van. Bingley hihetetlenül szerény fiú. Nagyon kevés az önbizalma és azért is nem mert a saját ítéletére támaszkodni ebben a kényes kérdésben, de miután én bennem vakon bízik, minden úgy ment, mint a karikacsapás. Egy olyan dolgot is meg kellett vallanom neki, amely őt egy darabig, teljes joggal, nagyon-nagyon bántotta. Nem titkoltam tovább előtte, hogy Jane a mult télen három teljes hónapot töltött Londonban, — hogy nekem erről tudomásom volt ugyan, de nem akartam, hogy ő is megtudja. Szegény barátom erre megharagudott. De az is bizonyos, hogy haragja csak addig tartott, amíg tisztába nem jött Jane érzelmeivel. Akkor azután tiszta szívből megbocsátott nekem.

Eliza szerette volna megjegyezni, hogy Bingley igazán rendkívüli barát volt és megbecsülhetetlen ember az, akit ilyen könnyű oda vezetni, ahova az ember akarja. De aztán

meggondolta magát. Eszébe jutott, hogy Darcy még nem az az ember, aki együtt tud nevetni azzal, aki őt kineveti. Ehhez a leckéhez még korán lett volna hozzáfogni. S mialatt Bingley boldogságáról beszélt Mr. Darcy, amely természetesen nem érheti el az övét, szép lassan hazaértek s a hallban elbúcsúztak egymástól.

LIX.

— De kedves Lizzym, ugyan hol és merre sétáltatok ti? — ezzel a kérdéssel fogadta Jane Elizát, ahogy ez belépett a szobába, s ugyanezt a kérdést ismételték meg a csládtagok, akik már mind körülülték az asztalt. Eliza nem tudott egyebet válaszolni, mint hogy beszélgetés közben elkalandoztak, ő maga sem tudja, mikép és hogyan. Égett az arca, mialatt beszélt, de sem pirulása, sem szavai nem keltettek gyanút senkiben. Ki is képzelhette volna el, hogy mi történt séta közben?

Az est nyugodtan telt el, minden rendkívüli körülmény nélkül. A hivatalos jegyesek társalogtak és nevetgéltek, a nem hivatalos mátkapár szóltanul ült együtt. Darcy nem olyan hangulatban volt, hogy boldogsága kitörő jókedvben nyilatkozhassék, Eliza pedig zavart és izgatott volt ugyan, de inkább boldognak tudta, semmint boldognak érezte magát, mert a helyzet bonyolult volt s azonkívül egyéb nehézségekkel is kellett számolnia. Tudta, hogy Jane-t kivéve, családjukban senki sem rokonszenvez Darcyval, sőt még attól is kellett rettegnie, hogy valamennyien őszintén utálják, amivel még nagy vagyona és fényes társadalmi állása sem fog megküzdhetni.

Éjjel föltárta szívét Jane előtt. Miss Bennet ellentéte volt mindannak, amit gyanakvó természetnek szokás nevezni, de ezen a ponton a végsőkig hitetlennek mutatkozott.

— Te most tréfát űzöl velem, Lizzy. Ez egyszerűen lehetetlen. Eljegyezted magadat Mr. Darcyval? Nem, nem, engem nem fogsz beugratni. Én tudom, hogy ez merő képzelenség.

— Ez a dolog igazán szörnyű rosszul kezdődik. Pedig

én csakis benned bízom. Ha te nem hiszed el, a többiek még kevésbé fogják elhinni. Szavamra mondom, hogy komolyan beszélek. És nem mondok egyebet, mint ami szóról-szóra igaz. Darcy még mindig szeret és mi vőlegény és meny-asszony vagyunk.

Jane kételkedő pillantást vetett rája.

— Oh, Lizzy, ez mégsem lehet igaz. Én tudom, hogy Darcy mennyire nem tetszik neked.

— Te egyáltalában semmit sem tudsz erről a dologról. Ami volt, azt végleg el kell felejtetni. Talán nem mindig szerettem annyira, ahogy most szeretem. De olyan esetekben, mint amilyen ez is, a jó emlékezőtehetség megbocsáthatatlan dolog. És én is most beszélek utoljára a multakról.

Miss Bennet még mindig nem tudott magához térni álmélkodásából. Így hát Eliza kénytelen volt újra és még komolyabban hangsúlyozni, hogy amit elmondott, az a tiszta igazság.

— Jóságos Istenem! Hát csakugyan lehetséges? Igen, — most már hinnem kell neked! — kiáltott fel Jane. — Drága, drága Lizzym, én igazán . . . szóval én szívből gratulálok neked. De mondd, bizonyos vagy abban? — ne vedd zokon a kérdést, — teljesen bizonyos vagy abban, hogy boldog leszel vele?

— Ehhez aztán nem férhet kétség. Mi már megállapodtunk abban, hogy mi leszünk a legboldogabb házások ezen a világon. De örülsz-e a dolognak, Jane? Örülsz-e annak, hogy ilyen sógorod lesz?

— Oh én nagyon, nagyon örülök. Se Bingleynek, se nekem nem lehetne ennél nagyobb örömünk. Mi beszéltünk is a dologról, de azt hittük, hogy lehetetlenség. És igazán eléggé szeretted őt ahhoz, hogy a felesége lehess? Oh Lizzy, tégy akármit, de ne menj férjhez szerelem nélkül. Bizonyos vagy abban, hogy úgy szeretted Darcyt, ahogy kell?

— Oh igen. Sőt ha mindent elmondok neked, azt fogod hinni, hogy jobban szeretem őt a kelleténél.

— Hogy' érted ezt?

— Hát bizony be kell vallanom neked, hogy jobban

szeretem őt, mint Bingleyt. Attól félek, meg is fogsz haragudni reám.

— Drága húgom, de most már igazán légy komoly. Én nagyon komolyan akarok a lelkedre beszélni. Hadd tudjak meg mindent, amit tudnom kell, még pedig rögtön. Nem mondanád meg nekem, hogy mióta vagy szerelmes beléje?

— Az egész oly lassan és fokozatosan fejlődött, hogy alig tudnám a kezdetét megjelölni. De mégis, azt hiszem, hogy Pemberleyben kezdődött, az ő gyönyörű birtokán.

Jane még egyszer közbeszólt, hogy legyen végre egészen komoly, s ennek a közbeszólásnak meg is lett a várt eredménye. Eliza ünnepélyes fogadkozása kielégítette és csakhamar meg is győzte Jane-t arról, hogy itt csakugyan komoly szerelemről van szó. Miután erre a pontra nézve teljesen megnyugodott, Miss Bennet már nem is volt egyébre kíváncsi.

— Most teljes az én boldogságom, — mondotta — mert te épp oly boldog leszel, mint én, édes Elizám. Én mindig nagyabecsültem Darcy-t. És még ha nem szeret beléd, akkor is mindig becsülnöm kellett volna. De mint Bingley barátját és a te férjedet, úgy fogom szeretni, hogy nálam nem fogja őt más megelőzni, mint a férjem és a legkedvesebb húgom. De milyen ravasz voltál, te Lizzy, hogy eltitkoltad előttem az egész dolgot. Alig közöltél velem valamit abból, ami Pemberleyben és Lambtonban történt. S amit a dologról tudok, azt is mástól hallottam, nem tetőled.

Eliza elmondta neki, miért volt szükség a nagy titkolódásra. Bingleyt nem akarta szóba hozni Jane előtt s az ő érzései annyira fel voltak dülva, hogy Darcy nevének az említésétől is tartózkodott. De most már azt is meg kellett tudni Jane-nek, hogy mennyi része volt Darcynak Lydia házasságában. Most aztán Eliza mindent elmondott testvérénjének és beszélgetésben telt el a fél éjszaka.

KÖLTEMÉNYEK.

A fiúk.

Nincs panaszom, — az életem bevált ;
Az is igaz, — nem vittem benne sokra.
Csalódtam is, — magamba legkivált,
Nem hívtam el rangosabb dologra.
Egy örömem volt, — lelket emelő :
Az asszony, akit tenyereken hordtam,
S egy nagy sikerem, ami itt a fő :
A fiaimban máig nem csalódtam.

Szigoru apjuk voltam, — szeretem
A családias ősi regulákat.
— Itt küldöm rokoni üdvözetem
A tisztaéltü szigorú apáknak. —
Hogy léhaság szivükhöz nem talált,
A szigornak volt benne némi része,
Hitet sorvaszt és életideált
A fiúkban az apák gyengesége.

Azon valék, hogy lennének legények
S ne féltének felettébb bőrüket.
Hol bokrosak a férfias erények,
Kigyúlnak ott a lelki őrtüzek.
S hogy ez fölfénylett a lelkes szemekben,
Útjukból szótlán félre álltam én,
Nem tettem kárt az ifju lendületben.
Rég volt biz ez, — a század elején.

De él bennük a hit, a lendület
 Ma is, pedig már vénülő legények,
 S ki élesztém a nemes tüzeket,
 A magas égtől egyebet se kérek :
 Ne pusztítson a balsors és a gond
 E jóra-munkás ifju lendületbe,
 Hogy az, mi bennem szó, hang, líra volt,
 A fiaimban tetté nemesülne.

1936.

BÁRD MIKLÓS.

Aalesund.

Egy kis sziget Norvégiában, —
 Erre vitt egyszer világhonvágyam.
 Lakója egynéhány ezer,
 Itt születik és itt vesz el.

Hajónk hatalmas nagy hajó volt,
 Előtte a kis sziget hódolt.
 Miként egy szörnyü hadiflotta,
 A lelkét kettéhasította,
 Vágy támadt benne messzire,
 S reszketett a sziget szive.
 A parton állt az egész város,
 A doktor és a gyógyszertáros,
 A lelkész és a bolti szolga.
 Jött a tömeg, szaladt loholva,
 Nézték a sok idegen arcot,
 Szemükben feldult tó viharzott :
 Szigethez szegzett életük,
 Mely csodát nem tesz már velük.
 S a hajó nem érintett partot,
 Hosszan kürtölt és tovább tartott,
 Hasztalanul hiphiphurráztak,
 Kalapot, kart hiába ráztak.
 És haza ment az egész város,
 A doktor és a gyógyszertáros,

A lelkész és a bolti szolgál,
 Ment férfi és nő lehangolva,
 Mert tudták, hogy csak fél év múlva
 Örülhetnek hajónak újra.
 Becsukódott a sok-sok ablak,
 Most már megint maguk maradtak
 Az álmokkal és sóhajokkal,
 A hétköznapi bus bajokkal,
 A hosszú-hosszu éjelekkel,
 A vizre sikló fényjelekkel,
 Sirályokkal, halak szagával
 És mindenki maga magával,
 Kit már a lelkük rég megunt,
 Hajónk füttyén szivük sikoltott,
 Aznap nem volt ott senki boldog,
 S mögöttünk maradt Aalesund.

Oh, így vagy te és így van ő is,
 És így vagyok örökre én,
 Árbocokat lesve a ködben
 A valóság vad szigetén,
 Ó, hányszor futunk partig, s vissza,
 Hangunk harsány, majd elhaló,
 Könnyünket a főveny beissza
 És sohsem köt ki a hajó.

Centiméter.

A centiméter a méteren
 Mind másképen van megszámozva,
 Van rajta tíz, van rajta negyven,
 S van, amelyik magát száznak mondja.

Távolodnak folyton egymástól,
 Egyre növekvő büszkeséggel,
 Pedig ha levágjuk helyükről,
 Mindegyik csak egy centiméter.

SZEMLE.

Megemlékezés Kisfaludy Károlyról.

— Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság százéves ünnepén.
a lakomán, 1936. febr. 16. —

A Kisfaludy-Társaság életének száz évét ünnepeljük. Méltó, hogy e százéves út nagy állomásán az emlékezés sugara essék az út elejére ; ott a Kisfaludy Károly szobra áll.

Hat évvel ezelőtt halálának századik évfordulóját ültük — ma, hat év multán, százados feltámadását ünnepeljük. Ilyen rövid volt útja a halálból a halhatatlanságba. Képzzelhetni-e költőnek szebb halál utáni életet, mint ha neve és szelleme egy irodalmi társaságban él, mely az ő munkáját folytatja. Kisfaludy Károly pedig nem csupán nevét hagyta e Társaságra ; örökölte az szellemét, irányát, szinte azt mondhatnám : egyéniségét.

Voltak kortársai közt nagyobb szellemek, erősebb tehetségek : Kazinczy többet fáradt a nyelv és ízlés emelése körül ; Berzsenyi tehetsége arányaiban hatalmasabb ; Csokonainak több bájta adott a múzsa kegyelme ; Kölcsey mélyebb szív és tanultabb fő, — de Kisfaludy hatása nagyobb volt és általánosabb, mert senki sem állt olyan közel az élethez, mint ő.

Fiatalon katona és festő ; sokáig külföldön él. Ami életében kára volt, hasznára fordult az irodalomban. Nyolc esztendeig alig látott magyar könyvet. Ment maradt az itthoni külföldieskedő költői iskolák hatásától, a goethei görögségtől épp úgy, mint a horatiusi nyugodt középszertől ; annál jobban ismerte az életet ; tulajdon zivataros sorsa „lesodorta előtte a szívekről a fedelet“.

Épp így ment maradt a nyelvújítás pártoskodásaitól. Mikor írni kezdett, önkénytelenül élt mindazzal, ami életrevalót a nyelvújításban készen talált. A szerencsés harcos volt, aki nem sebesült meg, csak osztozott a hódításban. Ilyeneké az élet és a siker.

A jobbak a theátrontól várták, hogy «Honyi Múzsánk a hazafit újra felébreszti». Kisfaludynak éppen erre szólt hivatása. De a törté-

neti nézőjátékoktól hamar elfordult. Az eleven élet vonzotta. «Komor szívvel a vügra érzek ihletést». A nevetség ostorával suhintotta meg az avas táblabírót, deákos beszédű prókátort, a világtól elmaradt Mokányt; *Stíborban* színpadra vitte a jobbágy sorsát; népjeleneteiben elhullatta a népszínmű csíráit. Mindig az életet nézi, a haladást szolgálja.

Új helyzetet jelölt ki írónak és irodalomnak.

Abban az időben az írók maguknak és egymásnak írtak kúriáikban; aki nyilvánosságra vágyott, Maecenast keresett a főurak közt. Kisfaludy a közönségre számított; az irodalomnak akart élni, abból akart megélni is.

Nála az nemcsak hivatás volt, hanem egyszersmind kenyér. Ez új felfogás — közös érdeke írónak és irodalomnak — azóta általánossá vált; minálunk ő ennek első példája.

Megváltozott az irodalom élete, helyzete is. Széchenyi fővárossá akarta emelni Pestet, Kisfaludy ittlakása irodalmi központtá tette. Megindította az *Aurorát*; köréje sereglettek a fiatal írók, biztatták és bírálták egymást, új műfajokat ültettek át; az általánostól a nemzeti és egyéni felé fordultak, a szigorú szabályosságtól a képzelet nagyobb szabadságához, egyszóval a klasszicizmustól a romantika felé, utat nyitva ezzel költészetünkbe egy új iránynak. Irodalmi kör támadt körülte, irodalmi élet, mely érdeklődést keltett a közönségben is. Ebből a körből sarjadt a Kisfaludy-Társaság.

Amin a fáradhatatlan Kazinczy leveleivel buzgólkodott, hogy kapcsolatot teremtsen az írók közt: az Kisfaludy körül megvalósult az életben. Kazinczy, mint Mózes vagy Álmos, csak messziről láthatta az új országot, Kisfaludy elindult oda, s az út, melyen fáradt nyomai maradtak, országúttá vált. Fiatal korában tékozló fiúnak nézték, ha valaki a művészet, az irodalom útjára indult; őt rövid élete végén a nemzet gyásza kísérte sírjába. Az új kor az irodalmat a nemzetfenntartó erők sorába állította.

Munkásságát előbb barátai igyekeztek folytatni, később egész társaság, melynek ő a megalapítója az Aurora-körrel.

Ránk hagyta örökségül munkásságának és egyéniségének példáját: a nemzeti szellem őrzését, a hagyomány tisztelete mellett az észszerű újítás megbecsülését, az önfeláldozó munka és a baráti összetartozás példáját, a törekvést az élettel való kapcsolatra és a haladás szolgálatát.

Ő maga nem volt sem böldög, sem szerencsés, de a kor, melyben munkálkodott, egy tekintetben kedvező volt: mert bízott a szellem

erejében, s mert ő és társai érezhették, hogy egy közeli jobb jövőnek dolgoznak.

Ma némiképp hasonló feladatok előtt állunk, habár nem kezdeni, hanem megóvni kell és újra kezdeni. Az emberi közösség érzése, a kultúra is megsebesült a nagy háború csataterein. A művészi képzelet és lelkesülés — legalább a legyőzött és szenvedésre ítélt nemzeteknél — szárnyaszegetten csügged ; a festészetet a szegénység megfosztotta nagy feladataitól, a történelmi és oltárképektől ; a szobrászat szinte merőben a sírkertekbe menekül ; az irodalom tájékozatlanul néz a jövő felé, s hitben, eszmékben elszegényedve a műformák gondját is veszteni kezdi. Ily időkből van különös szükség a társaságokra, hogy az elődök örökségét megőrizték a jobb jövőnek.

Kisfaludy és társai lelkessége, akik hittel indultak akkor, mikor minden csak reménység volt, legyen példaadónk, mikor, nehéz időkből, műveltségünk és irodalmunk megtartása és fejlesztése a feladatunk.

Tisztelt Uraim! Van abban valami barbár vonás, ha egy nagy szellem emlékét lakomán, serleggel ünnepeljük. De van benne valami az áldozatból is. Kisfaludy Károly képe úgy áll Társaságunkban, mint a római ház atriumában az őse, akit a ház jóltevő szellemének tartottak.

Emléke és szelleme sokáig éljen a Kisfaludy-Társaságban! — Erre emelem nagy elnökünk, Gyulai Pál, serlegét.

Voinovich Géza.

A Szent-Iván-éji álom filmen.

Reinhardt egy időben gazdag képzeletű, ötletes rendező volt ; értett a reklámhoz ; ez meg is maradt benne. Szerencséje volt ; munkássága eleinte a német dráma új lendületével esett össze, Hauptmann, Sudermann első munkáival. Ötletei azonban ismétlődtek, modorossá vált. Főfogása a túlzás, hogy ahova a néző hat embert képzelt, oda ő hatszázat tesz. Emlékszünk a *Királyok királya* című filmre, mely Krisztusról szól s amelyet évekkel ezelőtt a salzburgi ünnepi játékok sorába iktatott. A kis Jeruzsálemben bíborban-bársonyban jártak keltek az emberek, Pilátus olyan épületben lakott, mint a Caracalla thermái. A cselekvénybe pedig önkényes változtatásokat illesztett : Krisztus betéved egy üres ácsműhelybe, veszi a vonókést s maga simít egy készülő keresztet. Reinhardt főképviselője annak az iránynak, mely a színpadon a rendezőt avatja egyedüli úrrá, nemcsak a

színészek, hanem az író fölött is. Félre a szerzővel! A színpadon a rendező parancsol, még hogyha néha rendetlenkedő is. Egy új wagneri elmélet ez: minden művészet találkozik a színpadon — csakhogy ezúttal a rendező kezében.

A reklám harsonája hónapokon át kürtölte, hogy Reinhardt most mutatja csak meg, mit tud, a *Szent Iván-éji álmon*. Ha vannak, akiknek képzeletét Shakespeare költeménye olvasás közben nem tudta megindítani: Reinhardt azoknak dolgozott. A tündéri költeményt cirkuszi mutatvánnyá formálta át. Titaniát Shakespeare-nél egy pár kis tündér kíséri, — Reinhardt nosza egész tömeg tündért parancsol elő, amennyi csak elfér a vásznon, nem is csupán földszint, hanem egymás feje fölött. Óriási dugóhúzó-menetben szállonganak egy ós fa ágai körül. Oberon fekete ménen jelenik meg, denevér szárnyú szolgálk közepett. Szép elgondolás, amint Oberon fekete palástja kiterül, egyre messzebb hullámszik s mindenkit elborít, mint az éjszaka. Csakhogy ez elgondolással visszaél a rendezés. Nemcsak Oberon sötét kíséretét borítja el, Titania fehér tündérei is alája húzódnak. Oberon elvonul, később visszatér szemközt, azután hátulról látjuk az óriás palástot, léggömb módjára puffadozva — s így már mégis kicsiny, nem a mindent elfödő éjszaka, amint a fák közt húzódik, csak egy ponyvák alatt mendegélő vándorszínész-trupp.

Az ilyen vaskos túlnagyításban elvész a költemény búbája, el a rendezői gondolat. A tolakodó, lerázhatatlan ötlet unalmas.

Szabadon bánik a szöveggel. A kis indus-fiú szerepét, kiért Oberon és Titania viszálykodnak, eltúlozza. Shakespeare-Arany szavát, hogy Titania «szeretgeti», szinte visszás szerelmi érzélgéssé fokozza.

Meglepő, milyen újítást eszelt ki Reinhardt a jelmezek dolgában. A szerelmes párok nem görög ruhákban bujócskáznak, hanem középkori, shakespeare-ies ruhákban. De neveiket megtartják s Athént emlegetik.

Theseus az egyetlen, aki görög harcos vértjében jelenik meg; mellette Hyppolita testhezálló, uszályos ruhát visel.

Az erdő, melyben kergetőznek, fenyőerdő. Vajjon miért? Ehhez a meséhez igazán a Dél vidéke, levegője való.

Azon már nem is igen csodálkozunk, hogy Theseus csavart oszlopos, barokk-palotában lakik, kertjében mégis görög templom látszik.

Úgy emlékszünk, az éj mindent betakaró palástját láttuk — jó régen — német meséskönyvben. Puck kis bőrköténye, kócos haja Böcklin egyik képéről ismerős; minden ok nélkül egy vízi szörny is

felmerül egy erdei mocsárból, ez Böcklin egyik szobrának mása ; Reinhardt ezt annak idején már mintául használta a *Versunkene Glocke* Nickelmannjához. Egy és más hasonlatosságot össze lehet így szedegetni emlékezetből.

Ide vezette Reinhardtot az az elv, hogy a rendezőnek minden szabad. Ő bizonyára azt hiszi, hogy képzelete legyőzte Shakespeare-t. Nem. Csak a vásznat, Shakespeare nincs ott. Shakespeare a saját költeményében van.

—n.—

IRODALOM.

Egy félszázados lírikus pálya.

Petri Mór : *A megifjodás varázsregéje s egyéb versek.* Budapest, 1935.

168 l.

Hagyományhű lírikusaink egyre ritkuló gárdájában Petri Mór az értékes és rokonszenves jelenségek egyike. Nem is tekintve korábbi szárnypróbálgatásait, Beöthy Zsolt már 1885-ben érdemesnek találta egyik versét a Kisfaludy-Társaságban bemutatásra. Mint jelen kötetéből is megismerhetjük, *Visszatérve* címmel a szilágysági tájra hazalátogatás hangulatát énekelte meg benne gondos külső és belső formában. A költészetéhez ilykép fűzött reményekre Petri Mór nem is cáfolt rá, bár a Múzsának hódolás inkább csak pihentető menedéke volt mindig tanári, majd tanfelügyelői pályájának. 1892-ben kiadott első verskötete után ugyan elég sűrűn jelentek meg zilahi állomáshelyéről is versei a fővárosi lapokban és folyóiratokban, sorsuk sokáig mégis a Vargha Gyula verseiére emlékeztető volt : évtizedek múltak el, míg első gyűjteményüket a második követte. Csak 1933-ban jelent meg *Magyar szonettek és egyéb versek* címmel második kötete, s legnagyobb részében ez sem a régi termés egybefoglalása volt, hanem a Pest vármegye tanfelügyelői tisztétől akkoriban már nyugalomba vonult poétalélek másodvirágzásának bemutatása. Közönség és kritika egyaránt kedvezően fogadta. Így bírálója ebben a folyóiratban (1933. augusztusi szám), ha rámutatott is új termése bizonyos kiérleletlenségére, általán elismerte hangjának azt a bensőséges közvetlenségét, mellyel a vérbeli lírikus az elcsépeltség felé tudja emelni, viszonylagos újságul éreztetni költészetét. Ez a friss véna mindig megvolt Petri költészetében. Jól észrevette ezt újabb irodalmunknak még olyan, inkább modern értékeit kereső vizsgálója is, mint Várkonyi Nándor. *A modern magyar irodalom* című kötetében, ugyan a konzervatív szellemű líra művelői során, azt emeli ki nála, hogy «stílusleleménye élénk és modern». (268. l.) A modern szó persze ebben az esetben sem jelent, helyesen érteve, mást, mint a magasajátosságával aktualitását biztosítani tudó lírai egyéniséget.

E kötetének sikere hozta meg nyilván a kedvét ahhoz, hogy némi friss termés mellett csokorba kösse végre egész költői pályája virágait, mindenekfelett azokat, melyek nem tették még kötet anyagát. Így jött létre 1935-ben *A megifjodás varázsseregéje s egyéb versek*. Ha ily gyűjteményes kötet az ötvenéves pálya ritka útjelzőjénél áll elő, arra bizonyára méltó az értékeket kereső jóindulattal tekintenünk, bármennyire akarunk is egyébként az igazságon belül maradni. Egy virágoskertre, mely ötven éve áll már színekben, ki ne tekintene a rokonszenv érdeklődésével! A kötet, ha nem is áll csupa reprezentatív versből, — az ily eset elvégre még a legnagyobbaknál is ritkán tárul elénk — egészében a becsületes önkritikáról is tudó kiválogatás jegyében áll. Kevésbé bevégzett darabjaiban is — elismerjük — akárhány hely, fordulat nemcsak szerzője előtt lehetett joggal kedves, hanem mint egy értékes költői egyéniségnek egy-egy kedves vonását zivenen látja azokat a bírálva olvasó is.

Petri Mór költészete a régi, egész ország egyik színes darabjából, a Wesselényi szellemétől átlengett Szilágyságból s a magyar mult és izlés hagyományaiból nőtt ki saját színekkel-illattal kedveskedő magyar virágul. A kötet akárhány lapján mintha régi-régi idők zománca csillogna, s nagyon elfogadjuk őszintének is, helyesnek is költőnknek azt az önvallomását, hogy úgy érzi, mintha vártartó ősök, puskás várkatonák méla kürtje szólalna meg dalaiban (*Kürtszó*). Valami romantikus, lovagias hang ez, bár az ily jellemű líra főmotívumáról, a szerelemről, ritkán dalol, inkább a magyar mult és sors, a honi tájak, főképp a szülőföld varázsa s az emberszerető szív indítja a dalra első sorban. Már a nyolcvanas évekből való, ifjúkori darabjaiban is ezt az érzelmkört találjuk. Az utóbb említett motívumból fakadt nyilván első bevégzett dala, egy fiatal nő halálára írt *Oly szép* című refraines verse, mely arra is mély hatású lesz, aki tán Petőfi *Cipruslombjai* egyik motívumának szép utánpótlását látja benne. Többször kifejezésre jut az ifjúkori versekben a szülőföldtől elszakadás fájdalma, a hozzá lélekben való hűség fogadalma, megkapóan gondos szerkezetben és versformákban. Általán rokonszenves ez az ifjúkori költészet; a melabú s az életvidorság, balsejtelem s az életnek bizakodón nekilátás úgy váltakozik bennük, mint a magyar jellemben. Csupa eszményiség *Elhatározása*: ajkán dallal, szívében szeretettel fogja megtenni az életutat. Az élet alkonyán aztán el is énekelhette:

De hány más hajót kiveztem!
Klió fel nem jegyezte tettem.

(Emlékezés ifjú évekre.)

Már ifjúkori költészetében nyílt, forró vallomásul nyilvánul — éppen nem a forradalmár nekirugaszkodás, hanem a magyar hagyományokhoz ragaszkodás. Korának is, melyről hamar észreveszi, hogy «sátán fűti a mozdonyát», az a tanácsa : «Ama régi égbolt felé fordítsd hited. Ma talán éj, de benne multad tejútja villan elibed» (*Égi utak*), — a jelen csatájának diadalmas megvívására csak a mult átélése ihlethet.

Hazafias költészetén elejétől érzik, hogy az őszinte szívügye, s nyilván ez magyarázza, hogy egyszerűbb, bensőségebb, kevésbbé deklamáló, mint általán amaz idők hazafias versei. Így például *A branyiszkói pap* című verse méltán ihlető motívumát, ha vannak is retorikus részei, sokkal kevésbbé árasztja el szónoklattal, mint akkoriban a legtöbben tették volna. Nemcsak a hazafias érzéssel szövődve össze, mint ebben a versében, hanem általán egész költői világfelfogásának iránytűje a vallásos érzés. A helyes utat szerinte a kereszt jelzi (*Régi útmutató beszél*) s a betlehemi csillag (*A szeretet csillaga*). Felemelkedik az egyetemes kereszténység átéléseig, minden keresztény vallásnak a keresztfa tövében felfakadó közös eredete és közös végcélra irányulása tudatáig. Innen van, hogy a protestáns hitvallású költőnek témái akárhányszor katolikusok, amire főképp előző kötete nyújt példákat, a fejlődés kierielttségében mutatva ezt az álláspontot. Ragyogó életigazságokul ünnepli így Assisi szent Ferenc érényeit, Szent Gellért útmutató keresztjét, az egy akol lánglelkű pásztorát, Prohászka Ottokárt, a szentmargitszigeti zárda csodálatosan előkerült harangjait, s nem egy bájos régi legendát költ újra (*A szerzetes virágai*, *A remete imája*). Élénken emlékeztet ezzel a vonásával az utóbbi évtizedeknek talán legnemesebb protestáns költőjére, Vargha Gyulára, kinek költészetében szintén megcsendülnek a régi egység korából merített, feléje sóhajtó motívumok. Petri Mórral meg is esett, hogy efféle témáiért egyik ismertetője a katolikus renaissance lírikusát látta benne, nyilván csak a külső adat dolgában tévedve inkább.

Verseinek egyik érdeme és értéke az erős szerkezetben rejlik, mely pedig az alkotó költői tehetség egyik próbaköve. Alighanem tehetségének ez a vonása vitte rá a szonett művelésére, melynek hatását valóban nemcsak a mesteri összecsengés, hanem a felépítés elődobbanó ereje is biztosítja. Petri annyira érezte ezt, hogy érdekes kísérletül vállalkozott tudvalevőleg a rímtelen szonettre is, amelyben csakugyan a szerkezetnek kell a csengő-bongó akkordok elmaradásáért is kárpótolnia. Nem eggyel közülük Beöthy Zsolt biztató tetszését is

kívívta ; Szász Károly be is mutatott belőlük a Kísfaludy-Társaságban. Legyen bár vitás az álláspontja, s állapíttassék bár meg elengedhetlen kellékül e forma hagyományos rímeinek felcsendülése, mégis úgy tetszik, hogy amikor Petri egy-egy szonettjének tárgyát nem valami könnyed hangulat, hanem mélyebb vergődés — többnyire a hazafias érzése — teszi, ezt kifejező rímtelen szonettjei valahogy stílszerűen hatnak, mintha erőteljes pőrölyütésekkel volnának kikovácsolva, s a rím talán túlságosan filigránokká tenné őket. Nem hallgathatjuk el mégsem, hogy a pálma még az e tárgyúak közt is néhány rímes szonettjéé, legfőbbképpen a *Sugár a viharban* címűé, melynél tömörebb jajszót a mai magyar sorsért alig lehetne ég felé küldeni. Ez mintha azt bizonyítaná, hogy a megkívánt erős kihangzásnak a szonettben mégis tényezője a rím is. Rímes szonettjei közt említésre méltóan szép *A gitár*, mely szonettjeit a régi anyai hangszer továbbpengetésének mondja. A rímtelenek közt a br. Kemény Zsigmond nyújtotta motívumokból szerencsésen van összeállítva, a téma erejét jól érezteti az *id. Wesselényi Miklós*. Ugyancsak rímtelen — a fentebb említettekben értetődően — a *Beöthy Zsolt emlékére* írt kettős szonett, valóban költőileg fakadva a hű tanítványi szívből. Hadd álljanak itt, mikor a Beöthy Zsolt fényes emlékének ócsárlása bizonyos helyekről szinte programmszerűleg történik.

I.

Megcsillant a kapa, a búcsuének
Elhangzott, immár lepihent a mester,
A magyar lélek nagy magisztere,
A magyar szépség tüzes hirdetője.

Virágerdő volt a ravatalod :
Takargatták, hogy a szomorú végzet
A nyilakból neked is juttatott —
A tragikumból, melyről könyvet írtál.

De megbocsát a te aranyszived.
Egy tábla volt az, tündöklő betűkkel,
A szeretet varázsigéivel.

Zajong a lelkünk, ó, de megjelen
A katedrán sugárzó szellemed
S belevilágít szívünkbe a szép.

II.

Fészkekből keltek ezek a dalocskák.
Ezek a magyar rímtelen szonettek,
Tán bennük is leskel a tragikum.
Szárnyukat a szavadra bontogatták.

Nagy szellemedből ebbe a keretbe
Mit foglalhatnék? — Fölnéz rád dalom,
Mint Gizeh mellett, hol annyit merengtél,
A piramisra harmatszemu fűszál.

A koszoruk pompázó erdejében
Húzódik meg ez a kék nefelejts,
Hogy rátapadjon bús emlékkövedre.

A magyar Szép röpköd sírod felett:
Lebeg, lebeg — érintve poraid
Emelkedik Gizehnél magasabbra.

Mégis oly életet lehelő, mint előző kötetében *A tanítónő* című volt, melyet Hajdu Zoltán bírálata oly jó látással emelt ki, nem igen van ebben a kötetben.

Sok a megkapó öregkori lírájában is. Bármennyire érzi, dalolja is a magyar sors kínját, azért nem engedi szívébe a kétségbeesést s joggal mondja magát «nem csüggedő hitű magyar»-nak (*Tantuszok*). Az öregkor érett bölcseségéből ő is leszűrt magának. Hangulatos triollettjei egyikében (*A két hegyeken*) nagy igazán csinálja meg az életnek azt az átlag számadását, hogy mire elérünk valamit a kitett magas célből, távolesnek tőlünk az élet virágai. Mikép, világfelfogása hagyományhűségéből következőleg, régen sem, öregen még kevésbé kapkod hamis bálványok, modern irányzatok után. Ízlésbeli álláspontját bátran így foglalja össze *Az új Ararát* című gondolitritmusos soraiban: «... Szeretem a táncoló napsugaras erdőket, nem szeretem a fojtóködű bárókat. Szeretem az útszéli fogadókat, nem csábít a kipirosított teraszok cifra divatpalotája . . . Szeretem az ujjongó szabad dalt és zenét, de nem az olvashatatlan receptekre készülő kotyvalékokat . . . S várom a hajnallal az új Ararátot, ahová igyekszik a bábeli zürzavaros özönvízben az én kis sajkám a régi Nagy-Magyarországból kimentett olajággal». Vagy ahogy *A soproni erdőben* a ringó lombok alatt

bolyongva gondolja : «Szebb jazz-band, ahogy a lombbanda fújja». A mai mohó fiatalság számára is van bölcs szava : minden nemzedéknek megvan a külön, nekijutott feladata ; botorság, ha azt egyik a másiktól el akarja ragadni vagy halálát siettetni :

Hagyjuk a bunkót, ne légy szertelen,
Magától jön a hant, hogy őt befödje.
S egyszer csak ködbe vész ő hirtelen.
Mindenkinek van egy Igéret Földje,
Melyet épp néked szánt az Úr örökbe.

(*Igéret földje.*)

Szerelemről ritkábban dalol. Mintha szívvilágának ezt a részét mások elől valami férfias szeméremmel takargatók sorába tartoznék ő is, minden poétavolta mellett. A közvetlen élmény helyett inkább a feltoluló emlék jut nála hatásos kifejezésre. Olykor mint regényesen megpendülő hárfahang zendül meg benne (*Fenyőházi emlék*), máskor mint lángoló, olthatatlan vonásokkal kiújuló kép áll lelke elé. Az utóbbi hangnembe tartozik egyhamar el nem múlóan szép verse, *Egy kép alá*, a Vajda János búbájosan emlékező szerelmi verseire emlékeztető szépséggel.

Megjegyzést kell tennünk a kötet címére. Aki úgy kívülről nézi, azt hiheti, hogy elbeszélő, legalább is túlnyomóan elbeszélő verskötetettel áll szemben. Holott a címbe tett vers úgyszólván az egyetlen elbeszélő darabja a lírai kötetnek. Egy vogul rege feldolgozása, Zempléni Árpád nyomán, a csonkaságából kiépülő, végre boldogsághoz jutó hősről, Turul földatya sokezeréves fiáról, Ugorról, e rege tükrében a magyar haza jobb jövőjét csillantva élénk. Ősi nyolcásaiban szerencsésen üti meg a hősdal egyszerű, közvetlen hangját. Ennek a versnek is ugyan nyilvánvalóan lírai a célja : mai magyarok biztatása, mégis elbeszélő költemény lévén tulajdonképpen, emképpen ellentétesnek látjuk a kötet jellegével. Bár mintha volna benne valami szimbolikusan hatásos, két értelemben is. Egyrészt a honfígondot vallja a kötet éléről a költő főérzésének, másrészt mintha az immár félszázada oly nemes tartalommal, formai gonddal daloló költő szellemének frissességét, termőerejét — nem is jogtalanul — hirdetné. Egyszóval : a kötet sokkal jobb a címénél. Utolsó sorai szerint benne «búcsúakkord zeng fel». Így is lehet, bár azt véljük : Petri Mór nemcsak egész költői életművével, hanem újabban szerzett java versei alapján is hivatott rá, hogy irodalmunk öregkori lírikusainak annyi értéket magában foglaló galeriáját tovább is gazdagítsa.

Az csak jó jel, hogy a műérzék nélküli nagyképűség is, a zöld nyegleség is foghegyről beszél róla. Az előbbi nálunk akárhányszor azzal próbálja a lehetőségét szolgálni, a korral haladását mutogatni, hogy az utóbbinak hangnemét sajátítja el.

Várdai Béla.

A magyar szövetkezeti intézmény története.

Dr. csepregi Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története.*

II. k. 1935. Pátria r.-t.

Könyvek és könyvek között nagy a különbség. Igaz, hogy a nyomtatott betűnek nagy a hatása még akkor is, ha mögötte nem áll igazi meggyőződés, sőt ennek éppen az ellenkezője. Rousseau élete és irodalmi sikerei e tekintetben elég meggyőzők lehetnek. Jogosult hatás azonban igazán csak azokat illetné osztályrészül, akik mögött töretlen meggyőződés áll őrt. A jelen mű ezek közé tartozik. A szerző egy egész életen állott a szövetkezetek közt tán a legtöbb nehézséggel küzdők, az iparos szövetkezetek szolgálatában és most, mikor átlépte a kilencedik évtized mesgyéjét, lelki szükségét érzi annak, hogy szerzett tapasztalatát okulásul hagyja az új nemzedéknek, reámutatva arra, hogy «*tantae molis erat Romanam condere gentem*» — vagyis, hogy milyen nagyok voltak a kezdet nehézségei.

Kisiparosaink gondolkodásmódját, vérmérsékletét ismerve, senki sem tagadhatja, hogy őket egy kalap alá vonni, egyetértő, szervezett munkára bírni még akkor is nehéz, ha ebből számukra szemmel látható előnyök fakadnak. Ezzel a nehéz feladattal birkózott szerzőnk évtizedeken keresztül, és az, hogy jóformán magára maradt, a munka nehézségén kívül annak is tulajdonítható, hogy nálunk még mindig szerfölött kevés azoknak száma, akik hajlandók volnának munkát vállalni, bár nemes, de távoli és erőfeszítéseket, lelkesedést kívánó célokért.

A mű első része, mely 1926-ban jelent meg, részletesen beszámol a gróf Károlyi Sándor nevéhez fűződő rendszeres és szívósan folytatott mozgalom előzményeiről. Vácolja a mozgalom történetét 1900-ig. A most megjelent második rész az azóta történeteket tárgyalja, kiegészítve az első részt, mely a Magyar Tudományos Akadémia dícséretét is kiérdemelte.

Horváth János lelkiismeretes gonddal szedte össze a tárgyra vonatkozó adatokat, melyek arról beszélnek, hogy az általános közömbösséggel szemben mit kellett tenni a pénz- és áru-uzsora elleni

küzdelemben a kisemberek érdekének védelmében, a szövetkezeti gondolat híveinek. Mily nehéz volt elérni azt az eredményt, amelyet magunkénak nevezhetünk. Érdekes tapasztalat, hogy a falu népe hálásabb és jobb szövetkezeti anyagnak bizonyult, mint az iparosok. Inkább hajlik a tekintélyek szavára. Érezve korlátolt voltát, vezetőket keres és ha jól választott, a siker nem marad el. Ellenben a kis iparosok szinte mindnyájan saját ítéletüket fölé helyezik másokénak. Bízna csalhatatlanságukban, saját törvényhozóik akarnak lenni. Ez teszi nehezzé náluk a szervezkedést, ami pedig szinte egyetlen módja annak, hogy erőhöz jutva, boldoguljanak. Az évtizedeken át folytatott megőrlő munka, a sok sikertelen vagy rosszul végződött vállalkozás, az öregkorban rendszerint gyengülő érdeklődés Horváth Jánosnál nem ölte ki az odaadást választott nemes céljai iránt. Munkát és költséget nem kímélve adta ki ezt a művét is, nem sokat törődve azzal, hogy újból kevesen lesznek, kik neki ezért köszönetet fognak mondani. Hiszen legnagyobb hibánk, hogy időt, pénzt és lelkesedést könnyen áldozunk hiú célokért, ellenben azok, amelyekről jövőnk és gyermekeink boldogsága függ, csodálatos módon hidegen hagynak bennünket. Szeretnénk nagyok, erősek és gazdagok lenni. De ritkán, és akkor is csak rövid időre vagyunk hajlandók arra a komoly és szívós munkára, mely nélkül pedig célok el nem érhetők. Jellembeli hiány, hogy ez nekünk nem fáj, sőt tán észre sem vesszük, még ott sem bírjuk soká kitartással a fennkölt célok után, ahol már eredményeket biztosítottunk. Vágyunk «le a magasból».

Jobban érezzük magunkat a mindennapiság porában, mint a fensőbb, tiszta régiókban. Ezért nem tartósak nálunk a tüzes fellendülések; az elvetett mag tán kikél, de dús eredményeket ritkán terem. Szerzőnk lelkesedéssel vázolja az elért eredményeket, a nagy és irányító központok alakulását, az Orsz. Központi Hitelszövetkezet történetét, melynek kebelében működve az iparos szövetkezeteket vette gondjaiba. Amit aztán az itt történetekre nézve elmond, szerfölött tanulságos, mert a válságot, melybe azok jutottak, nem kis mértékben az e téren dilettáns politikusoknak rója föl. Vigasztalásul azokat az eredményeket említi, melyeket a falusi lakosságnál el tudtunk érni. Az a 9000 szövetkezet, mely a háború előtt nálunk működött, sok százezer tagjával és alaptőkéjével oly alkotás volt, amelyhez foghatót szociális téren, a kisemberek körében hiába keresnénk. Horváth János kiérdemelte azt az elismerést, melyet e munkában való részvéte a jobbaknál részére biztosított.

Bernát István.

Róma és az utókor.

Szász Béla: *A Gracchusok*. Történeti tanulmány. — Waldapfel Imre: *Horatius Noster*. Magyar Horatius. Összeállította W. I. Kerényi Károly bevezetésével. — Trencsényi József: *Q. Horatius Flaccus. Versek*. — Lion Feuchtwanger: *A római zsidó*. Ford. Dormáodi László. 2 kötet. — Robert Graves: *En, Claudius*. Tiberius Claudius római császár önéletrajzából. Ford. Pálóczi Horváth György.

Régen azt mondták: A történelem az élet mestere, — modern fogalmazásban így mondhatnók: A történelem precedensek sorozata. Nem annyira arra tanít, hogyan kell viselkednünk bizonyos körülmények között, mint inkább arra, hogy adott körülmények között bizonyos okok milyen okozatokat fognak eredményezni. Bizonyos tanulságokat levonhatunk ugyan az eseményekből, de a fejlődést — különösen a politikait — aligha szabályozhatjuk ezek alapján, mert ezeket a mi akaratunknál hatalmasabb történelmi erők irányítják. Így az ókori élet, művelődés, gazdaság és politika feltárása is inkább a kapcsolatok megismerése szempontjából fontos és érdekes, mint gyakorlati tanulságok levonása céljából.

Érdekes, hogy ma, amikor a modern angol világírodalom a római imperium örököséként jelentkezik, egyre fokozottabban fordul az érdeklődés az antik világ felé. Amily örvendetes maga ez a tény, épp oly szomorú, hogy az ókori tárgyú tanulmányok és regények szerzői még ma sem akarják, vagy nem tudják meglátni és megmutatni az ókori élet és események tükrében minden emberi történés és cselekvés irányítóját és örök forrását: a mindig-egy embert. Elvont és megkövesedett világnak nézik az ókort, holott akkor is a maihoz hasonló szívek dobogtak, a maiakhoz hasonló érdekek, indulatok és erők vívták örök csatáikat.¹

Ebből a szempontból talán legközelebb van a mai élethez az a tárgy, amelyet Szász Béla választott: a római agrárküzdelmek története. A vaskos (200 oldal) és nagy igényekkel fellepő tanulmány a Gracchusok történetét akarja megírni, első sorban gazdasági és társadalomtörténeti szempontból. Meg kell állapítanunk, hogy a forrásanyagot jól ismeri, pontosan mondja el a Gracchus-mozgalmak előzményeit, Licinius Crassus és Caius Laelius reformtörekvéseit, adatszerűen kifogástalanul számol be Tiberius, majd Caius Gracchus történetéről, részletesen rajzolja amannak gazdasági, emennek szociális törvényhozását és mindkettőnek tragikus bukását, helyesen mutat rá a gabonadömpingre, az extenzív rabszolga-gazdálkodásra, az általános földéhségre, mint a mozgalom főokaira és helyesen álla-

pítja meg a mozgalom eredményét abban, hogy felvetette és megszilárdította a népsouverainitás gondolatát, egyszersmindkorra napirendre tűzte az agrárkérdést, továbbá megadta a lovagrendnek innen kezdve állandó történelmi és gazdasági szerepét, — de sajnos, ennél tovább nem megy, ez pedig nem egyéb, mint ismétlése mindannak, amit a kutatás eddig már százszor is megállapított és elmondott. A tanulmány nem lett az, aminek szerzője ígerte: gazdaságtörténelmi feldolgozás, hanem maradt jól ismert tényeknek többé-kevésbé ügyes és folyamatos újra-elbeszélése. Pedig ha valahol, akkor éppen itt kínálkozott szinte ellenállhatatlanul az ókori eseményeknek modern analógiákkal való megelevenítése. Az agrárkérdés az utóbbi évtizedek legégetőbb sebe, a világtörténelem agrármozgalmai pedig száz meg száz analógiát kínáltak és adtak volna, s ezeknek fényénél modern szemmel lehetett volna meglátni és megmutatni a Gracchus-mozgalmak igazi rugóit. Sajnos, mindezzel a szerző adósunk maradt. Különösen érezhető munkájában az agrárstatisztikai adatok hiánya és az agrárszocializmus kezdeteinek felderítése, pedig ezekhez is bőséges adatok álltak volna rendelkezésére. Viszont igen jó a rabszolgaság jogi és gazdasági helyzetének fejtegetése, Eunus lázadásának rajza, bár ezekben is régen ismert adatokat ismét. Stílusában idegenszerűen hatnak az ilyesmik: Posthumius; samniták; leontini; Aegyptom; miszerint; tribun; összegész; miként nézhetek ki; beképzelt; örködött a meglévő formákra; görögös kultúrázottságú.

A «Magyar Horatius» a ma is elevenen élő nagy római költő kétezeréves ünnepének magyar emlékműve; 38 horatiusi vers fordítását adja, régi és új magyar költők tollából, Kerényi Károly bevezetésével és a szerkesztő tanulmányával a magyar Horatius-fordításokról. A műfordítások ilyen összeválogatása, a XVI. századi Tasnádi Pétertől kezdve Szabó Lőrincig, lehet irodalomtörténelmi kuriózum, de semmi esetre sem alkalmas arra, hogy a mai közönséghez közelebb hozza Horatiust. A régi és ma már olvashatatlan és élvezhetetlen fordítások (ilyenek, sajnos, az újabbak közt is vannak) inkább elijesztik a közönséget Horatiustól, akitől az iskola, a maga merev grammatizálásával, amúgy is túlon túl elidegenítette a ma emberét. Kerényi Károly bevezető tanulmánya, erőltetett szempontjaival, még inkább fokozza ezt az idegenséget. Horatiust, aki ízíg-vérig ember volt, csupa józan realitás és tudatos művészet, úgy mutatja be, mint valami misztikus varázslót, mythosokban és látomásokban élő elvont és extatikus egyéniséget, apokaliptikus víziókat tulajdonít neki s mesterkélt gondolattársítással és erőszakos bele-

magyarázással kapcsolatba hozza a kereszténységgel. Horatius nagyot nézne, ha megláthatná ezt a torz arcképét, de nagyot nézünk mi is és felvetjük a kérdést : minek az egyszerű és világos dolgokat ilyen bűvészmutatványokkal bonyolítani, minek mindenáron eltüntetni Horatiusban az embert, szembeállítani őt Vergiliusszal és Catullusszal, holott mindegyiknél emberebb volt? Kerényi magyarázatának egyik pillére Horatius költői munkásságának olyan sematizálása, hogy előbb írta az epodoszokat, aztán a satírákat, utánuk az ódákat, végül a leveleket. Ez a sorrend önkényes : bármelyik latin irodalomtörténetből meg lehet győződni róla, hogy Horatius költői működése nem különül el ilyen mereven műfajok szerint. A nagyobb-részt levegőben lógó mesterséges beállítás helyett szükségesebb lett volna akár egyetlen mondatban rámutatni Horatius költői alkotásának leglényegesebb vezető elvére : az imitatióra, s ezzel kapcsolatban egyéniségének emberi vonásaira. Így egészen közel lehetett volna hozni őt a mai ember lelkiségéhez. Amilyen idegenszerű Kerényi egész felfogása, épp olyan mesterkéltséggel a stílusa is ; erre csak egy példát : «...mythosának romantikus kelta-rokonsága ellenére is archaikus hellén stílusával...» Ez magyar stílus? Waldapfel Imre összefoglalása Horatius magyar fordítóiról sikerült munka, ügyesen számol be a Horatius-fordítások történetéről, jó szempontokból csoportosítja az anyagot és sehol sem téveszti szem elől az antik költészet megítélésében végzetesen fontos forma-kérdést.

Ugyancsak a Horatius-emlékünnepe adta az alkalmat Trencsényi József (Waldapfel Imre) Horatius-fordításainak megjelenésére. 34 vers és egy verstörödének fordítását nyújtja a kis könyv. A fordítások több buzgalommal és igyekezettel, mint szerencsével készültek, sok bennük az erőltetett és merev nyelvi kifejezés, stílusuk gyakran zökkenő, nehézkes, régies (ékesíté, ütéd, áldozék) Mindenekelőtt élénken kifogásolható az, hogy önkényesen címekeket ad a verseknek ; az ilyen címek : Fialatok héjanásza, Róma ledől, Romlásnak indult, Rendületlenül, — megtévesztők. Száraz, erőltetett, cseppet sem költői kifejezései közül ideiktatok néhányat : Nászra vagy te ma maradvól ; hol nyár legyezése nem jár ; morogós öreg ; de onnan, mutatam én a vatesz, jókat visz ki út ; gyász oka s bajnak Itáliára ; játszsz elő gyászaldt ; Apollo reám recseg a lanton ; szarvát most üti fel homloka. Szabó Lőrinc fordítása után meddő kísérlet volt a carm. I. 4. és III. 13. fordításával próbálkozni ; a carm. III. 6. (Delicta maiorum) még ma is jobban hangzik Szász Károly, a III. 1. (Odi profanum) pedig Székács József fordításában. Leggyengébb a carm. III. 30. (Exegi monumentum) fordítása ; Trencsényi talán nem ismeri

Kosztolányi Dezső szép fordítását. Hexameteres fordításai símábban gördülnek. Horatius-versben idegenszerű az ilyesmi : Rhône (Rhodanus) helyett. Annak, aki Horatiust fordít, költőnek kell lennie ; ha nem az, ilyesmik kerülnek ki a tolla alól : «Én nem iszom pedig más áron. S aztán, bármi Venus tüzel, Nem éget szégyent keltő lánggal, Biztosan úri személy a vétked, De bárki volna, jer csak, e fülbe súgd. Megbízható hely!» Hogy' értse meg ezt a gyanútlan olvasó, aki azt hiszi, hogy tud magyarul és élvezni szeretné Horatiust? Meg fogja állapítani, hogy Trencsényi Horatiusa rossz költő.

Amit nem tudnak a szakemberek, azt a maguk intuitív erejével, a művészet varázsló eszközeivel könnyűszerrel véghezviszik az írók. Ők nem babrálnak apró adatokkal, nem tévednek bele ködös konstrukciókba, ők az embert keresik és legtöbbször meg is találják. És ez az ókor igazi megismerésének aranykulcsa. Azok az írók, akik ma ókori tárgyakhoz nyúlnak, régen túl vannak Sienkiewicz tankönyvszagú archaizálásán : keresik és megtalálják a régi formák között is az örök-egy embert. Ennek a modern regényírói felfogásnak köszönhetjük Lion Feuchtwanger könyveit, amelyekben Flavius Josephusnak, a római zsidó történetírónak élete sorsát mutatja be Jeruzsálem pusztulásának nagyszerű történelmi keretében. Ez a regénye (A római zsidó) második része egy trilógiának, amelynek első fele (A zsidó háború) Judaea pusztulásának igazi okaira világít rá mélyen emberi történések során. A római zsidó, Josephus Flavius, Jeruzsálem pusztulása után szimboluma lesz a zsidóság és rómaiság elvi küzdelmének : világpolgárrá akar lenni, a zsidó Isten uralma alatt akarja egyesíteni a világ népeit. Ezzel azonban tragikus hősé válik, eszméje elbukik s egyéni életében is a legkeservesebb csalódások érik. A regényben nincs semmi pátoasz, semmi túlajtott archaeológia ; egyszerű emberek egyszerű története, amelyben a világ hatalmasai (Vespasianus, Titus) is emberi alakjukban mutatkoznak s mögöttük ijesztő arányokban tornyosulnak a végzetes világtörténeti események. Különösen megkapó a fiatal kereszténység feltörésének rajza, a zsidóság és pogányság, zsidóság és kereszténység néma és szívós küzdelme, Jézus tanításának visszhangja a zsidó doktorok és a keresztény térítők felfogásában. A regény történelmi levegője hiteles, szereplői igazi emberi figurák, sőt néha el is mossák a történelmi háttérrel és talán túlságosan maiakká válnak. Egészen elhibázott a beszélgetések hangja : a szereplők majdnem mindig magázzák egymást (ön, hogy képzelte? kérem, mondja tovább ; ezt ön is megerősítheti, doktor), ami merőben hamis színt ad a kornak. Idegenül hangzik az ágyúmodell emlegetése (hajítógépről van szó) s még furesább, hogy az egyik nagy

ostromgépnek «kövér Debora» a neve, ami nyilván a háborúból ismeretes «dicke Berta» ókorba vetítése, kissé izléstelenül. A nevek írásában valóságos anarchia dühöng (Regin, Vespasian, Helvid, Cänis, Arulen, Junius Marull, Demetrius Liban, Valer, Tiber, Licin, Avil, Laureol, Antist stb.). Ezt a német-francia eredetű idéten csonkítást végre ki kellene irtani a magyar stílusból. Egyébként a fordítás nyelve könnyű és eleven.

Graves regénye nagy port vert fel; úgy emlegették, mint az utóbbi évek egyik legnagyobb irodalmi eseményét. A könyvnek valóban nagy sikere volt Angliában, kisebb Németországban, még kisebb nálunk. A siker oroszlánrésze kétségtelenül Suetoniust illeti. Aki olvasta Suetoniust, annak a könyv semmi újat nem mond. Graves arra az adatra építi könyvét, hogy Claudius valóban megírta önéletrajzát; regénye nem egyéb, mint ennek az elveszett önéletrajznak költői újraalkotása. Aki ismeri az ókort, első pillantásra megállapíthatja, hogy Claudius önéletrajzában semmi esetre sem az volt, ami ebben a regényben van, mert a regény nem egyéb, mint Suetonius három császár-életrajzának felhígítása és feldagasztása egészen valószínűtlen terjedelmű írásművé. Graves készpénznek veszi a császárok történetírójának minden pletykáját, nem tud rendet teremteni a Julius és Claudius családok rokonsági viszonyaiban, a kivételesen okos és kitűnő politikus Liviát valóságos Lucrezia Borgiának festi, Rómát a kegyetlenségek, förtelmek és bűnök haramia-tanyájának, semmit sem éreztet meg az augustusi reformkor nagyszerű eszméiből; úgy hogy az ókorról festett képe egészen hamis. Könyve azoknak, akik nem ismerik a kor lelkét és életét, tetszetik különös és tőlünk oly idegen kegyetlenségeivel és orgiáival, de ez a beállítás azért mégis csak szenzációhajhászás marad. Ignotos fallit, notis est derisui.

Tárgyi tekintetben is hemzseg a hibáktól: Maecenas nem volt miniszter és nem volt szenátor; Antonius Musa nem hideg kenőcsökkel és folyékony orvosságokkal gyógyított, hanem egyszerűen hidegvizkúrával; Cato nem a háztartási takarékoságról írt könyvet, hanem a földművelésről; a cirkuszban nem folytak gladiátori küzdelmek és állatviadatok, még kevésbé játszottak az amfiteátrumban atellai bohózatokat; kabátot az ókorban nem viseltek; svájci testőrség sem volt; az Iliász első betűje nem Mu, hanem mú; a «szövöttlapú könyv» és «kompilációs könyv» érthetetlen; Julius Caesar nem volt apja Augustusnak; nem volt kínai bor; nem volt mennyország és pokol; a praefectus urbi nem «városi gondnok», hanem főpolgármester, ha már modern szóval akarunk élni; a pontifex maximus nem

esketett össze jegyespárokat, mint ma a papok ; rabszolgának nem lehetett senkit kinevezni ; diakonusok épp úgy nem voltak, mint klastromok. Lehet, hogy ez az utóbbi két kiszólás a fordító lelkén szárad, amint valószínűleg a fordító keresztelte el Olympiát Olympusznak, az olympiai Zeust pedig hol olimpuszi, hol olimpuszi Jupiternek.

Teljességgel helytelen, hogy a regényben Claudius állandóan magázza olvasóit és a szereplők is ilyen angolos előkelőséggel beszélgetnek egymással (Uram, túrik? Ha még emlékeznek rá ; beszámolnék maguknak ; uram, ne csókolja azt a nőt). Ugyancsak helytelen a földrajzi nevek modern alakjainak használata (Lyon, Lyons, Svájc, Thuringia, Saal, Marokkó, Reggio, Mainz, Cadiz, Lombardia, Brindisi, Scheldt, Genova, Boulogne stb., stb.), valamint az ókori tulajdonnevek elferdítése (Parthium, helyesen : Parthia vagy Parthyene ; tuscaniai, oscaniai, faliscaniai, athéniai, pharsaliai, albáni e h. albai, Tiberius és Tiberus e h. Tiberis, Clement, Thruslenda és Thrusnelda, falerniumi, paduanitis e h. patavinitas stb., stb.), ami jórészt megint csak a fordító rovására irandó. Vajjon a szerző felelős-e vagy a fordító a «kukoricaföld»-ért, nem tudom megállapítani.

Nem is szólván arról, hogy az ilyen művek fordításához bizonyos tárgyismeret szükséges, itt is, mint minden fordításban, legfőbb követelmény, hogy a fordító gondosan és lelkiismeretesen dolgozzék és főképp hogy magyarul írjon. Lapokat töltene meg, ha a fordítás minden furcsaságát és baklövését tühegyre akarnám szűrni, e helyett megelégszem néhány kirívó példával. Ajánlom ezt a kis gyűjteményt főleg kiadóinknak, hogy fontolják meg, kivel fordíttatnak!

Leszegez ; feldicsóit ; apródlány ; Postumus posthumusan született ; és a legfelsőbb hatalom Livia számára most már többet jelentett, mintha az élet vagy tisztesség, most már oly sokat feláldozott érte ; szerencsétlen voltom feletti sajnálata még kedvezésekre is ragadta irányomban másik két gyermeke előtt ; melyiküknek essen a velem való végzés tisztessége ; részesülni abból a dicsőségből ; tőről metszett haramia ; ha van feleséged a bizalmadban és aki tisztességes, felelj ; huszárság, egy skvadron huszár ; kifizetővé tettem ; kadettek ; nem tud velük jól kijönni ; Piac-tér e h. forum ; biztos ezt hitte ; biztos konzul lesz ; földig okos ; gyóntatóánya ; meggyón ; kézenfekvő ; fel kell adnunk a reménnyel ; beképzelt ; leellenőriz ; korai latin történelmek ; képes legyen ; nem is említve fejének rángatózásáról ; a csepűragók egymást puffogatják ; hasonlít Claudiusra, e h. rávall : hasonlított Tiberiusra, hasonlítana rád ; nincsenek megkargyulva ; semmi sem fekszik közelebb a szívéhez ;

a végrendeletet könnyen ment elnyomni ; felfegyverkezik magukat ; lecsökkenteni ; az esős idő a tábort elárasztotta ; visszahozta a katonákat Varus vereségéről ; Catót paródiáztam ; paradoxikus ; szokta ilyenkor Haterius hangos színpadi félrében odasúgni ; Sejanus hazudozó volt, kitűnő tábornoka hazugságainak ; menjetek csak bátran, ne bánjátok dárdáitokat ; keresztülhátráljanak az erdősegen ; Livia benne járt már a hetvenesekben ; árulóak ; mint Marcus Antonius unokája, ez a hely melankolikus, lebilincselő erővel bírt számára ; minden elővigyázatossági rendszabályt behozott védekezésül ; az én kivétellel ; mintsemhogya az öreg szatírnak hízelegjek ; átel-lenben Plautiusétól ; jóba voltak ; eltúloz ; még egy bűnperen elnökölt ; a holttest már igen előrehaladt a szétesésben ; van valamije ellened ; azt mondtam magamnak ; biztos bolondnak hitt ; előreléptetés, e h. előléptetés ; halott patkányok ; bejósolt intő jel ; hűlését még elrontotta ; Tiberius elhanyagolása ellenére is a birodalom rendben haladt azokon a síneken ; az én, Macro és néhány bizalmasa kivételével ; megválasztották konzulnak négy év múltára ; újra késve? e h. már megint elkéstél? ; hogyan történt? oh, semmi különösen ; leértékel ; minden ízlésnek kielégítő ; lelassít ; a dolgoknak igen-igen el kellett fűlniük ; ötliteres edény teli bort ; térdre emelkedett ; teljesítve, e h. «a parancsot végrehajtottam».

A magyar kiadók, akik joggal állítják, hogy a mai nehéz viszonyok közt is teljesítik kulturális kötelességüket, gondoskodjanak róla, hogy végre megszűnjék ez a felelőtlen és lelkiismeretlen nyelvrontás.

Révay József.